

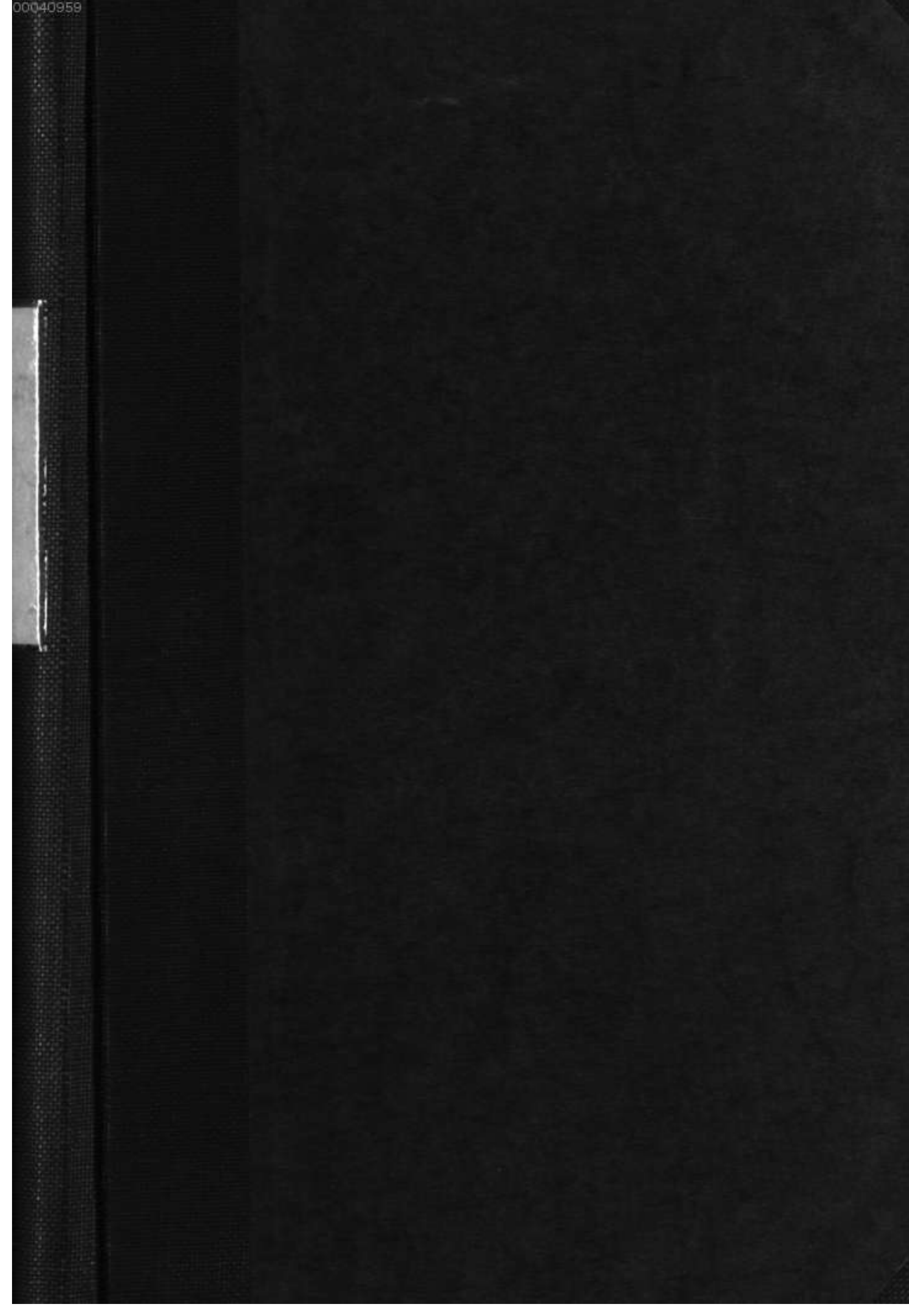
Büchler, Sándor

A Zsidók Története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig az izr. Magyar
irod. Társulat Által a Tencer-Dijjal Jutalmazott Pályamű

Budapest 1901

Jud. 152 z-14

urn:nbn:de:bvb:12-bsb00040959-6

Ind.

152

7

(14)

<36637249100012

<36637249100012

Bayer. Staatsbibliothek

S

65 HJ

AZ IZR. MAGYAR
IRODALMI TÁRSULAT
KIADVÁNYAI.

XIV.

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE BUDAPESTEN
A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL 1867-IG.

BUDAPEST.

1901.

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE

BUDAPESTEN

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL 1867-IG.

AZ IZR. MAGYAR IROD. TÁRSULAT ÁLTAL
A TENCER-DIJJAL JUTALMAZOTT PÁLYAMŰ.

IRTA

Dr. BÜCHLER SÁNDOR.

BUDAPEST.

1901.

A 60/379

ELŐSZÓ.

A főváros területén fekvő zsidó hitközségek multját szándékozom feltárni. Tolmácsa akarok lenni irott, nyomtatott és kőbe vésett emlékeknek, viselt dolgok megörökítőinek. Ezek vezetése nyomán beszélem el a népes és nevezetes budai, ó-budai, pesti gyülekezetek eseményeit, viszontagságait és szerencsáját. Hol szűkszavú, csonka, majd bőbeszédű, terjedelmes kutfők-től értesülve előadom régmúlt korok nyomoruságban is csodálatos történetét, melynek állandó jelleget Epicetetus, a stoikus bölcsész morálja ad: a tűrés és nélkü-lőzés. Ha becsülésre érdemesnek tartják azt, ki bár rövid ideig követte ez erényeket, mekkora tiszteletre tarthatnak számot oly gyülekezetek, melyek századokon keresztül gyakorolták csüggedés nélkül, Istenbe vetett bizalommal, erős meggyőződéssel, hogy az osztály-részükké vált jogtalanságból és súlyos küzdelmeikből, ezek pusztá hirén kívül egyéb nem marad utódaikra. A hosszú időkön áthúzódó örömtelen tengődés is-

mertetése után megemlékezem néhány nemzedék boldog életéről, melyekre eleikről nem szállott a szomorú sors, de rájuk jutott örökségkép a szent hevület valaha üldözött vallásukért, az emberséges érzés és rajongó szeretete a földnek, melynek göröngyét az elnyomott ősök könnyhullatása és a felszabadult erővel munkálkodó utódok verejtéke áztatta.

A budai zsidók története képezi a dolgozat első részét, középre jutott az ó-budaiaké, utoljára maradt a pesti hitközség multjának leírása. E felosztást az események egymást követő sora, a fejlődés rendje határozta meg. A három gyülekezet közt legrégibb a budai, hiteles források legalább ennek létezéséről adnak legelőször számot és míg a másik kettőről hallgatnak, vagy csak elvétve szólnak felőlük, azalatt betekintést nyerhetünk a budai hitközség mozgalmas életébe. A gondviselés keze irányozta, hogy a három egyszerre ne tudjon kiváló szerephez jutni, hanem külön felváltva, egyik a másikat elhomályosítva. Midőn a budai hitközség hírnévre vergődik, az ó-budaiban és a pestiben szünetel vagy lomhán kering az életerő, ahogy az 1746. esztendei száműzés megdönti a budai hitközséget, megkezdődik az ó-budai felvirágzása és amint II. József megnyitja Pest kapuját a zsidóknak és megengedi nekik az állandó letelepedést, ez idő óta beáll az ó-budai hanyatlása, a budai pedig szűk keretéből nem tud kiemelkedni.

A magyar zsidók történetének tanulmányozásánál azon ténnyel állunk szemben, hogy népes, virágzó zsidó gyülekezetek régente leginkább királyi székvárosokban, a kormányshékek helyén vagy ezek közvetlen szomszédságában alakultak. A kereskedelem élénkségén kívül még az a vágy vonzotta ide a zsidó telepéseket, hogy közel legyenek az uralkodóhoz, az ország ügyeinek intézőihez, ha pártfogásra szorulnak. Az ily fontos helyeken képződött hitközségeknek nemcsak a maguk gondjaival, hanem az országban lakó hitsorsosaik dolgaival is kellett törődni. Többször rájuk bízák érdekeik képviselését, panaszaik előadását, sérelmük orvoslásának kieszközlését a hatalmasoknál, az előkelőknél; máskor pedig jószántukból vagy meghatalmazásból messzire kiható mozgalmakat, alkotásokat kezdeményeztek, hajtottak végre. Tevékenységük belenyult az ország zsidóságának életébe, történetük ekkép a helyi fontosság határaiból kilépve szorosan bekapcsolódott valamennyi hitközség történetébe. Ez a jelenség, mely a budai, ó-budai és pesti hitközségek multjában is fellelhető, indított arra, hogy e három gyülekezet eseményeinek elbeszélésénél ne hagyjam figyelmen kívül a magyar zsidók általános történetét, a melyre befolyást gyakoroltak. Azt tartottam, hogy amint valamely közpályán működő férfiú életrajza hiányos volna, ha csupán magánéletét jellemezné írója, úgy szinte mulasztást

követnék el, ha ezen három gyülekezetnek csupán bel-
ügyeit festeném és nem emlékezném meg azon fáradha-
tatlan buzgóságuk és sikereikről is, miket a köz érdeké-
ben kifejtettek, elértek. E végből a főváros hitközségei-
nek története köré az egész magyar zsidóság történetét
csoportosítottam kezdettől a szabadságharcz kitöréseig.
A forradalmat követő korszakot mellőztem, mert nem
akartam oly szerepvivő személyekről ítéletet mondani,
kik még ma is élnek, vagy olyas események s új intéz-
ményekről, melyeknek helyes tárgyilagos megítélése
manapság még lehetetlen.

Ezen szempont vezérelt dolgozatom elkészítésénél
és ennek megfelelő formában nyújtottam azt be dara-
bonkint 1896 végén és a rákövetkező év tavaszán az
Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak, mint pályá-
munkát a Tencer Pál, ez érdemes férfiú által kitűzött
és gyűjtött jutalom elnyerése végett. A bíráló azonban
úgy találta, hogy a keret, a magyar zsidók általános
történetének aránytalanul nagy mérete, elnyomja a
budapesti zsidók történetének bennfoglalt képét, ez
okból mellőzendőnek tartotta mindazt, mi a három
hitközség történetével nem függ össze szorosan, egy-
szersmind ajánlotta, hogy az anyag feldolgozása ne a
szabadságharczczal, hanem az 1867. esztendővel vég-
zódjék. A bíráló urak véleménye következtében munká-
mat teljesen átdolgoztam oly alakban és terjedelemben,

mint ahogy az most a közönség kezébe kerül. De még a kiigazításnál is szükségesnek mutatkozott néha-néha, hogy egyes események kidomborítása vagy megértése miatt eltérjek a tárgytól és a magyar zsidók általános történetét is, különösen ennek kevésbé ismert részeit belevonjam az előadásba.

Végül még egyet akarok megjegyezni nem a magam mentiségére, hanem az olvasó tájékoztatására. Az öröm beszédessé, a bánat szűkszavúvá, vagy hallgataggá teszi az embert. E tapasztalat és nemcsak az idő vihara s pusztítása okozta, hogy abból az időből, midőn a zsidóság megalázva járt gyötrelmeinek terhe alatt, oly kevés vagy az eseményeket fukaron közlő kútfő maradt ránk, míg később, hogy jóra fordult állapota, szerencsés helyzetében kedvvel s részletesen jegyezte fel életének minden mozzanatát. Innen van, hogy a XVIII. század közepéig megbecsülve a legapróbb és a csekély jelentőségűnek látszó adatokat is — amennyire éppen hozzájuk férhettem — tárgyalásukba bocsájtkoztam, holott azontul az anyag rendkívüli bősége miatt csak a legfontosabbak ismertetésére szorítkoztam. Több évi kutatás eredménye e munka, ennél fogva ne a felületes kötelességteljesítésnek tulajdonítsa az olvasó, ha nem találná meg benne egyes újabbkori események, személyek, intézmények méltatását, hanem egyedül annak, hogy a magam felfogása szerint nem tartottam azokat

oly lényegeseeknek, hogy felvegyem és ezáltal megnöveljem a munka nagyságát. Bármint alakuljon az ítélet e monographia értékéről, meg vagyok győződve, hogy azt az egy elismerést senki se fogja a szerzőtől megtagadni, hogy szorgalommal dolgozott oly téren, melynek csak szélein járt előtte csekély számú úttörő.

Kötelességemnek tartom, hogy köszönetemet fejezzem ki dr. Acsády Ignácznak, a jeles történettudósnak, a birálatában közölt szakavatott tanácsai s megjegyzéseiért. Fájdalommal gondolok arra, hogy akinek soha el nem muló hálával tartozom, amiért oly meleg érdeklődéssel kísérte dolgozatom elkészültét és széleskörű tudásával szeretettel adott sokszor utbaigazítást, dr. Kaufmann Dávid tanár, mielőtt munkám a nyilvánosság elé került, elköltözött az élők sorából. Multis ille bonis flebilis occidit, nulli flebilior, quam mihi.

Keszthely, 1900 deczember hó elsején.

A szerző.

BUDA.

ELSŐ RÉSZ.

A budai hitközség története.

I. FEJEZET.

A budai hitközség a XII. században már fennállott. Budán 1712-ben öt-hatszáz éves zsidó sírkövek voltak. A zsidók letelepedése Budán legkorábban a X., legkésőbb a XI. század második felében történhetett. A hitközség alapítói nem voltak zsidó hitű magyarok vagy kabarok. Zsidó hitűek nem voltak a honfoglaló magyarok sorában. Budának első zsidó telepei valószínűleg Németország és a nyugoti szláv tartományokból érkeztek.

Toll vagy véső nem őrizte meg, szájhagyomány nem maradt ránk, hogy mely időre esik a budai zsidó hitközség megalakulása. Ismeretünk elől rejtőzik még kezdete, mint ahogy szem elől a föld mélyében heverő alap, melyen az épület magasba tör.

A XVI. század óta a sors haragja két ízben hordta széjjel a főváros Duna jobbparti részén meghuzódott zsidó gyülekezetet: a mohácsi vereség esztendejében és hogy lebukott a félhold Buda ormáról. Mohammedán, keresztény győzedelmét zsidó siratta meg. A mikor III. Károlyt uralta az ország, veszedelem készült megint elsöpörni a budai Viziváros maroknyi zsidó lakosságát, alighogy fészkeben újra megmelegedett. A jövőjükért aggódóknak multjukra fordult tekintete. Ősök eldugott kincseinek szükség a legjobb felkutatója, inség multak maradványát se hagyja értékesítés nélkül. Az elkeseredett nemzedék felhányta a hajdankort, hogy megmen-

tésére használja, mi belőle csonkán fenmaradt. A pusztulástól megkimélt csekély lelet a gyötrötteknek szerencsétlenségük elhárítására s az utókornak hírmondóul szolgált, hogy Buda zsidó hitközsége a XII. században már fennállott.

Egy évvel azután, hogy a felkelő kurucz hadak lerakták fegyvereiket a majtényi síkon, a budai zsidók a trón elé járultak, panaszkodva nyomorgatóik, a polgári kereskedők ellen. Ez írásba foglalt kesergésük képezi hitközségük messzire visszanyúló történetének becses kútfejét. Hogy minél kiáltóbb, a királynak minél szembeötlőbb legyen sanyaruságuk, helyzetük komorságát világos, verőfényes háttérrel látják el. Német folyamódásuknak mindjárt legelején kiemelik, hogy sorsuk valaha nem volt oly mostoha, mint a jelenben. Most, midőn a szatmári béke meghozta a földult, ezer sebből vérző ország számára a nyugalmat, csak hozzájuk nem tért be a béke. A megaláztatásból nem fogynak ki, imaházukat lerombolták, bérelt lakásaikból kiveretnek, holott elődeik *a fenséges és a legdicsőségesebb magyar királyoktól egy egész zsidó utcát és zsinagógát birtak; a házakkal együtt a még meglevő öt-hatszáz éves kőbe vésett sírfeliratok mindezeknek tanujelei.**

* Országos Levéltár, Benig. res. 1713 jan. 14. Es hatt aus angebohrner allerhöchster Clemenzen dieses durchlauchten Ertzhaus von Österreich bey glorwürdigster Eroberung der aus Ottomanischen Porthen Joch vorhin darunter gewesten Königl. haubt und Residenz Statt Ofen vor die arme Judenschafft, als derer Vorfahren von denenen durchleichtigsten und glohrwürdigsten Königen in Hungaren eine ganze Judengassen

A fájdalom felidézte a multat, a történet fegyverül szolgált a kétségbeesett lelkeknek. Az apák emlékezete az utódok segítsége lett. Tüntek az évek, a kegyelet nem kereste, a hála nem ápolta többé az ősök nyughelyét. A halál birodalmán az élők osztozkodtak, a szomorúság, a könnyek völgye mellett a komédia Múzsája ütötte fel hajlékát. A sírok gondozatlan emlékei levonultak a mélységbe, hogy közelebb jussanak azokhoz, kiknek enyészetét jelölték. A föld, melyben rejtőzködtek, csak újabban árulta el őket a csákányok, ásók, kapák zaklatására. A faggatásra megnyílt a hely belseje, belőle Árpádkori sírfeliratok kerültek napfényre.

A nemrég kiásott síremlékek, melyeknek feliratát dr. Kaufmann Dávid tanár fejtette meg és tette közzé, nem azok, melyekre a budaiak hivatkoztak. A legrégiebbek köztük nem a XII. század elejéről, hanem a XIII. század második feléből származnak. A budaiak állításának valóságát igazoló sírkövek tehát még feláradásukat várják a föld alól, vagy a házak falaiból, melyekbe talán beépítették; lehetséges az is, hogy tönkre mentek, örökre elvesztek. De addig, míg valami meg nem czáfolja a budaiaktól közlött kerekszám hitellességét, vagy amíg be nem bizonyítható, hogy tévesen olvasták az éveket jelölő héber betűket, a mi kizártnak látszik, el kell fogadnunk a panaszosok vallomását, hogy hitközségük a XII. században már

und Synagog inngehabt, wessen wahrzeichen nebst denen Heüßern die Grabschriften in Stein gehauen von 500 bis 600 Jahren vorhanden seyndt; die allerhöchste gnade gehabt.

fennállott, mely e szerint Magyarország legrégibb hitközségei közé tartozik.

Temető feltételez községet, mert ott, hol nem volt népesebb gyülekezet, a zsidó nem tartott temetőt, hanem a hullákat — a mint IV. Béla zsidó kiváltságleveléből és a még ma is létező szokásból nyilvánvaló — elvitte azon hazai vagy közeleső külföldi városba, hol a zsidóságnak sírkertje volt. Község pedig nem alakul máról-holnapra, hanem mindenesetre néhány évtized szükséges, hogy létrejöjjön, intézményeket teremtsen. Az a tény tehát, hogy a budai zsidóknak a XII. század elején már temetője volt, feltételezi, hogy hitközségük már előbb keletkezett.

A budaiak folyamodványukban nem tájékoztatnak bennünket, hogy merre feküdtek a sírkövek, melyek a XVIII. század elején mintegy hatszáz évesek voltak. Helyük megjelölése nem lett volna közömbös a történetíró számára. Ha ugyanott látták azokat, hol néhány év előtt házépítés alkalmával több zsidó sírkő került napfényre, úgy e körülmény azt derítené ki, hogy a XII. században, vagyis jóval azelőtt, hogy IV. Béla korában Buda megerősítését megkezdték, a zsidók temetője már a mai várhegy tövében terült el. E temető pedig századokon át a legádázabb dulásnak volt színhelye. Innen, hol régente II. Lajos tábori sátrai állottak s őriztettek,¹ töreti Roggendorf 1541-ben Buda falait.² A vár visszavívásakor 1686-ban a falakhoz való közel-

¹ Engel, Monumenta Ungrica 217.

² Istvánfy, Historia Regni Hungariæ 145., Verancsics Antal összes munkái II, 45.

sége miatt az irtás megint nem kimélte meg. De akár itt a «pesti Ujhegy» aljában, akár ettől távolabb Ó-Buda környékén tűntek föl a XVIII. század szerencsétlen zsidói előtt a mohos síremlékek, annyi viszontagság és romboló harcz után, mely Buda területén gázolt, nem képzelhető, hogy a hitközségnek épen legelső és legvénebb sírkövei, azok, melyekre a budaiak 1712. hivatkoztak, kerültek el a megsemmisülést. Valószínű, hogy voltak ezeknél is idősebbek, csak hogy áldozatul estek a pusztításnak.

Ez a feltevés is a mellett szól, hogy a budai hitközség alapját a XII. századnál mélyebben kell keresnünk.

A magyar zsidók történetével kapcsolatban csak hozzávetőleg lehet megállapítani, hogy mikor kezdődhetett a zsidók bevándorlása Budára.

A kutfők nem értesítenek bennünket, hogy Pannoniában vagy Dáczsiában voltak-e megtelepedett zsidó lakók?

Néhány év előtt a külföldi zsidó folyóiratokat bejárta ugyan a hír, hogy Szombathelyen, az egykori Colonia Claudia Sabariában, római időből való zsidó emlékekre bukkantak, de kitűnt, hogy ezek másutt, mint a tudósító képzeletében, nem léteznek. Pannonia területén csupán két római feliratot sikerült eddig felfedezni, melyek közül az egyik, Septima Maria síremléke, világosan zsidó vonatkozású, ellenben a másik, Cosmus fogadalmi köve, bizonytalan. Ez kétségtelenné teszi, hogy hazánk földjén már akkor is megfordultak zsidók, kik «szórványosan követték a légiókat, mint markotányosok, kereskedők és más hasonló minőségben,

de hitközségeket alapítani nem volt módjuk». ¹ Valjon rászánták-e magukat az állandó letelepedésre is — mert ez a lényeges — és nemcsak futólag érintették-e Magyarországot, erről még nem tud az archæológia és hallgatnak a hitelt érdemlő források. Mindenesetre feltűnő, hogy a hagyományos zsidóirodalomban, mely annyi provinciának tartotta fenn nevét, Pannonia s Dácia nem foglal helyet. ²

A mint a rómaiak, úgy a népvándorlás és szlávok korszakából is hiányoznak az adatok, melyek a zsidók megtelepedését Magyarországon bizonyítanák. A magyar a szlávtól vette át a «zsidó» szót, valjon maga a zsidó felekezet is a szláv uralomból jutott rá örökségül? A kutfők adósak maradnak a felelettel. A szlávok magyarországi hatalmának megtörése után szerkesztett raffelstätteni vámszerződés ³ e szavaiból: zsidók és egyéb kereskedők bárhonnán jőjjenek azon (Morva) országból, vagy más országokból, igazságos vámot fizessenek rabszolgák és más árúk után, a mint az előbbi királyok idejében mindig szokásos volt ⁴ — lehetetlen kiolvasni, hogy a zsidók a honfoglalás előtt Magyarország azon részén laktak, mely a szlávokat uralta. A bolgárokról csak azt tudjuk, hogy szokásaik zsidó, keresztény, mohammedán és pogány jellegűek

¹ Dr. Krausz Sámuel, Római emlékek a pannon zsidókról. Évkönyv (1901), kiadja az Izraelita magyar irodalmi társulat.

² Dr. Krausz Sámuel, Magyarországi régiségek a talmudban.

³ Huber Alfonz, Ausztria története I, 115.

⁴ Boczek, Codex diplomatikus et epistolaris Moraviæ I, 73., Dr. Kohn Sámuel, A zsidók története Magyarországon I, 7—8.

voltak,¹ a miből még nem következtethető, hogy a Duna és a Tisza tövében, hol egy töredékük lakott, a zsidók is megszállottak. Egy szóval hiteles adatokból nem vagyunk képesek azt a meggyőződést meríteni, hogy a honszerző magyarok már hazánkban találták a zsidókat.

Egy zsidó hitközség régi nyilatkozata, valamint a magyar zsidóknak a múlt század utolsó évtizedében készült emlékirata is gyöngíti azt a felfogást, mintha a zsidók letelepedése Magyarországon megelőzte volna a magyarok honfoglalását. A mohácsi vész évében a soproni zsidók büszkén hivatkoztak arra, hogy körülbelül hatszáz esztendő óta tartózkodnak Sopronban, ily idős temetőjük is és kiváltságuk ötszáz éves.² Az 1790. országgyűléshez benyújtott folyamodványukban pedig önérzetesen hangoztatják a zsidók, hogy mintegy kezdet óta lakják a magyar királyságot.³ Mindkét esetben, ha történeti adat, akár a legcsekélyebb tradíció áll vala rendelkezésükre, vagy pedig ha valótlanságot akartak volna előadni, úgy bizonyára el nem mulasztották volna, hogy letelepedésüket a honfoglalás előtti időre tegyék.

A történet csak a honfoglalás után ismeri a zsidókat Magyarországon, de előbb nem. A legelső hírt Sáprut

¹ Kohn i. m.

² Dr. Pollák Miksa, A zsidók története Sopronban, 14.

³ Országos levéltár, Canczelláriai fogalmazványok 1790, 15525. sz.: *Gens Israelitica inde quasi ab exordio Hungariæ Regnum hoc incolit. Id vetusti rerum gestarum Annales, id ipsæ Leges Hungariæ, jam in favorem Judæorum, jam in restrictionem eorum, prout nempe quovis fere sæculo varia hominum cogitandi ratio fuit, latæ affatim testantur.*

Chászdáj levele tartalmazza róluk, mely az ágostai csata évében, vagy 990-ben íratott. Ez a Kordovában élt zsidó államférfiú említi a szláv követek azon ígéretét, hogy a kazár királyhoz írt sorait átadják a szláv királynak, a ki a levelet el fogja küldeni a «Hungarin országban lakó zsidókhoz», ezek pedig majd tovább közvetítik azt.¹ Ez időtájban ugyancsak egy kordovai beszéli, hogy zsidó árusok Magyarországból Prágába járnak.²

Kiindulva abból, hogy a források a X. század előtt mit se tudnak Magyarország zsidóiról, a zsidók letelepedését Budán, hol már a XII. században létezett hitközség — vagyis még mielőtt IV. Béla a város fejlesztését megkezdte — legkorábban a honfoglalást követő századba, legkésőbb a XI. század második felébe helyezhetjük.

Honnan származtak Budának első zsidó gyarmatosai?

Ujabb vélekedés, hogy ásatások a budai régi zsidó temető helyén talán zsidó hitű kazárok sírköveit is felszínre hozzák;³ vagyis lehetséges, hogy a budai hitközség alapítói közé zsidó hitű kazárok is tartoztak.

Elfogadható-e feltevés?

Zsidó, mohammedán és keresztény tudósítások egyhangzóan állítják, hogy a kazár nép királya, valamint

¹ Dr. Kohn Sámuel, Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez 10—26.

² Gróf Kuun Géza, *Relationum Hungarorum historia antiquissima*, II. köt. 36.

³ Évkönyv (II. évf. 1896), kiadja az Izraelita magyar irodalmi társulat 62—62.

udvara, főtisztviselői a zsidó hitre tértek.* Maga a koronatanú, a kazár király levélben izeni meg spanyolországi magasrangú hitsorsosának, hogy ősei vallásában, a zsidóban nevelkedett, mely Bulán király óta gyökeredzett meg a Kaspi tenger menti kazár birodalomban. A levél azonban rászolgált a bizalmatlanságra már a kétes hírű társaság miatt is, melyben legelőször a nagy világban feltűnt: mesék, elbeszélésekkel karöltve jelent meg a kazár király levelezése. De nemcsak a környezeten, hanem magán a levélen is van kivetni való. Egyes részein erősen megérezhető a legendai zamat. De a mint Nagy Konstantin római császár keresztény hitre való térésének kiszínezése miatt maga a megtérés nem vonható kétségbe, akként Bulán vallás-változtatásának meseszerű elbeszélése sem másítja meg a tényt, hogy a kazár király és alattvalóinak egy része felvette a zsidó hitet.

A zsidó hitnek hódoló kazárok szomszédságában telepedtek meg rövid időre a magyarok, mielőtt honfoglaló utjukra vonultak. A kazárok egyik törzse pedig, a kabar — mely fekete kazár névvel is jelöltetik — testvérharczban megveretve Lebediába futott a magyarokhoz, kikkel jó és balsorsban osztozkodva Magyarország meghódítására indult. A két nemzetnek ezen érintkezése szolgál alapjául amaz állításnak, hogy a magyarok vagy kabarok közé is beszivárgott a zsidó hit, melynek követői, mivel a honfoglalás nehéz munkájából vitéz bátorsággal vették ki részüket, az új ha-

* Dr. Harkavy A., Russische Revue, X, 310—324, XI, 143—167. Kohn i. m. 24—43.

zában Magyarország legrégibb zsidó lakosságának zömét képezve pogány módon élő magyar testvéreikkel egyenlő jogokban részesültek.¹

A mi a kabarokat illeti, ez állításnak mindenekelőtt ama még mindig nyílt kérdéssel kell megütköznie, hogy tulajdonképpen mikor tért át a kazár király a zsidó hitre. A nyolczadik század közepére, végére, sőt a kilenczedik század második felére teszik ez eseményt.² Az utóbbit elfogadva, szó sem lehet arról, hogy a kabarok közt a zsidó hit elterjedt, mert ekkor a magyarokkal együtt legalább is a honfoglaló úton voltak. Ha ellenben a nyolczadik századot vesszük időhatárul, úgy tekintetbe kell jönni, hogy minő függés létezett a kabarok és kazárok közt. Mindeddig még nincs tisztázva, valjon a kazároknak politikai vagy nemzeti alkatrészét képezték-e a kabarok. Politikai kapcsolat még nem magyarázná, hogy a kabar törzsfők is követték a kazár király példáját, míg ha a nemzet szerves tagjai voltak, áttérésüket már valamivel könnyebben lehetne elképzelni.

Három hitfelekezet: a zsidó, keresztény s mohamedánnal érintkezett a magyar a kazárok szomszédságában. Ez szolgáltatott okot azon feltevésre, hogy a magyarokra ősi székükben nemcsak a keresztény hit gyakorolt hatást, de a zsidó is, ekkép a zsidó vallást és szokásait nemcsak a kabarok hozták Magyarországra, hanem részben a magyarok is.³ Azonban, ha a magyar már keleti hazájában barátkozik meg némileg a kereszt-

¹ Kohn i. m. 12—46.

² Kohn i. m. 26, Kuun i. m. I, 78—86, Századok 1884. 884—94.

³ Kohn i. m. 12—46.

tény hittel, úgy akaratos fejét többszöri véres zendülések nélkül is meghajtotta volna a keresztelő medence előtt. A nép pártütése, nyílt ellenszegülése a kereszténységet terjesztő árpádházi királyok ellen megérteti, hogy a nemzet teljesen ismeretlen, előtte egészen új vallással állott szemben, mely kihívta elégtelenségét, mivel hasznos voltáról nem volt alkalma előbb meggyőződni. Harczias, szállását egyre változtató, a szabad természetben élő nép nem cseréli oly gyorsan szokását, gondolkodásmódját, mint a városi, melyet az ipar és kereskedelem útján érkező idegen behatások gyurnak, formálnak. Nomád nép érzélemvilága, észjárása csaknem oly állandó, mint környezete, a természet. Súlyos eseményeknek, rendkívüli tapasztalatoknak hozzájárulása szükséges, hogy fogalmai új irányba tereltesse. Még elképzelni is nehéz tehát, hogy a pusztán lakó, nomád, harczias magyaroknak akár csak egy része is ama néhány évtized alatt, midőn a kazárokkal érintkezett, elfogadta volna a zsidó hitet, noha nem volt ok, mely rákényszerítse. A kereszténység felvételének a kiábrándító ágostai csata utánig tudtak a magyarok ellentállani, nincs okunk tehát feltételezni, hogy a zsidó hit előtt már régebben és rövidesen megadták volna magukat.

A zsidó valláson levők jogegyenlősége és a népélettel való bensőségük az Árpádok alatt állítólag természetes következménye annak, hogy a zsidó hit a hódító magyarok és kabarok sorában s szívében érkezett hazánkba,* ennél fogva Budára is.

* Kohn i. m. 33.

De hasztalan minden keresés, vizsgálódás, e jog-egyenlőségre és bensőségre nem akadhatunk, ha áttekintjük az Árpád családbeli vajdák s királyok történetét.

A vajdák korából mindössze az ismeretes, hogy a zsidók itt laktak és kereskedtek. Milyen volt sorsuk? Jó vagy rossz? A kérdést felelet nélkül kell hagynunk, mert oly mélységes homály borítja ez időtájt, hogy maga a sejtés is, a tudás merész előörse, visszafordulni kénytelen.

Bánásmódjukról a legelső hír kétszáz évvel Magyarország megvétele után Szent László idejéből érkezik hozzánk. A kezdet nem biztató. Alatta 1092 május 20-án a szabolcsi zsinat elvégzi: ha a zsidók keresztény asszonyokkal élnének, vagy valamely keresztény személyt szolgaságban tartanának maguknál, tőlük elvétetve bocsájtassanak szabadon; az eladóktól vétésék el az ár és adassék a püspököknek.*

Méltán lehetne Magyarországra költözködött és így Budán is megtelepedett zsidó hitű magyarok s kabarokra gondolni, ha a nyomok, melyek e felfogást legcsekélyebb módon igazolják, oly természetűek volnának, hogy Magyarországon kívül sehol sem akadunk párujra. Az emlékek helyhez kötött sajátosságából különleges eredményeket szabadna levonni. De úgy áll a dolog, hogy mindazon jelek, melyek a honfoglaló magyarok s kabarok zsidó hitének bizonyítására felhozatnak, nem szorítkoznak Magyarországra, hanem a külföldön már előbb és jóval nagyobb mértékben vol-

* Pauler Gyula, A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I, 218, 578.

tak meg, mint hazánkban. Ha a szabolcsi zsinatnak a zsidókra vonatkozó tilalmával másutt, mint Magyarországon nem találkoznánk, úgy elszigeteltségéből bátran következtetnők, hogy a zsidó hitű magyarok s kabarok ellen fordul, kiknek a keresztény hitre tért testvéreikkel való bizalmas, családi együttélését akarja a zsinati határozat felbontani. Azonban köztudomású, hogy ily tilalmakat Európa keresztény államaiban már az V. század óta hirdettek ki;¹ az egyházi fegyelem ábécéjét képezte ugyanis mindenhol, hogy a zsidó férfit a keresztény nőtől távol tartsák. Szent László tehát nem tett mást, mint hogy hazánkban is kötelezővé tette e rendszabályt, mely a külföldön általános és régi volt.

Ugyancsak több nemzet van Európában, mely miként a magyar, várat, várost, falut, hegyet a maga nyelvén «zsidó» szóval jelöl. Az elnevezés eredete és vonatkozása még nincs mindenütt felderítve. A német Judendorf és Judenburgokat a Gothendorf és Gothenburg elváltozásának tekintik; Cornwall félszigeten, mivel az olvasztóhutákat Jews' houses névvel illetik és mivel ugyanott Market Jew (Zsidóvásár) városka létezik, azt hitték, hogy a zsidók bányaművelésével és régi letelepedésével függnek össze e nevek, de bebizonyult, hogy csupán a népetimologia alkotásai.² Kálmán király ideje óta³ nálunk is előfordulnak «zsidó» gyökű vagy össze-

¹ Hefele, Conciliengeschichte, Julius Aronius. Regesten zur Geschichte der Juden, 9, 10.

² Müller Miksa, Essays (Lipce, 1872) 253. Giebt es Juden in Cornwall?

³ Hazai okmánytár VIII, 6.: de fonte usque ad montem qui dicitur mons Judæorum.

tételű hely- és személynevek. De a mint az illető nemzetek a maguk zsidóvárást és zsidófaluját nem származtatják zsidó hitű várispán vagy törzsfőtől, úgy nálunk sincs ok, hogy zsidó hitű magyarok s kabarokkal népesítsük be e helyeket, melyeket jutalmul kaptak volna a honfoglalás alkalmával tanusított hősi cselekedeteikért. A középkorban Magyarországon, épúgy mint a külföldön, a zsidók tulajdonjogilag vagy zálogkép birtak földeket.¹ Teka és Henul, ámbár vendégzsidók voltak Magyarországon, mégis kiterjedt jószágok uraiként szerepelnek. Ily módon a «zsidó» összetételű helyneveket inkább a X. század óta bevándorolt zsidókkal lehetne összefüggésbe hozni, mint a zsidó hitű magyar s kabar törzsfőkkel, kiknek létezéséről a kútfők mit se tudnak.

A középkori magyar zsidók vezetékei szintén nem tanuskodnak a magyarországi zsidó hitű magyarok s kabarok mellett.² Annak a «gazdag embernek Hagarországból», kinek Joszkonti Izsák volt a neve, semmi köze sincs Magyarországhoz, legkevésbé a Jász-Kunsághoz, mely a XI. században még nem is létezett. A Techa pedig külföldi név, mint maga a viselője.³

Az se tarthatja magát, hogy a Magyarországon állítólag megtelepedett zsidó honfoglalók még a X. században is érintkeztek Kazárországgal,⁴ honnan elszakadtak. Sáprut Chászdáj levelét ugyanis nem zsidó hitű magyarországi kabarok vitték Kazárországba, ha-

¹ Kohn i. m. 92, 101.

² Kohn i. m. 39, 377.

³ Aronius, i. m. 189, 206.

⁴ Kohn i. m. 28—30.

nem egy német zsidó által jutott az érdekes levél József kazár király kezébe.¹

Nincs továbbá tudomásunk, hogy a magyar zsidók közönyesek voltak hitükkel szemben, miből kabar származásukra akarnak következtetni. Földhöz ragadt szegények voltak, misera plebs contribuens a szó szoros értelmében, oly annyira, hogy a legtöbb községben sanyaruságuk miatt hittudósok nem voltak, hanem — a mint a zsidó kutfő beszéli² — ha valahol értelmes emberre akadtak, azt megfogadták, hogy kántoruk, rabbijuk és gyermekeik tanítója legyen. Azt azonban nem találjuk, hogy nyomorúságuk miatt hitüket könnyedén vették. Nem az egykedvűség, hanem nagy fokú vallásosság jellemzi a magyar zsidókat a középkorban. Regensburgi zsidók egy ízben árúkkal jöttek Oroszországból Magyarországra.³ Buda vagy Esztergom táján pénteken eltörik szekerük kereke. Mire megcsináltatják és beérnek a hitközségbe, a zsidók ép akkor jönnek ki a zsinagógából. Ama szigorú büntetésből, mely készakaratlan mulasztásukat követte, a regensburgiak meggyőződhettek, hogy magyarországi hitsorsosaik a vallás szabályainak megtartása s felügyeletében nem állottak a bajor zsidók mögött.

Minden országban a tömegesen letelepülő zsidók származásának hű tükre ritusuk. A kazárokat a byzanczi császárságból elmenekült zsidók vagy déloroszországi hitsorsosaik oktatták a zsidó egyházi szokásokra.

¹ Pauler i. m. I, 579.

² Rothenburgi Méir dtv. 112.

³ Kohn i. m. 42, 364—67.

Ha Magyarország egykori zsidó lakosságának zömét tényleg zsidó hitű honfoglalók képezték volna, úgy különleges byzanczi, vagy dél-orosz szokásaik némi színezését fel kellene lelnünk a magyar zsidók ritusában. Mert a zsidó hitű magyarok s kabarok bizonyára nem igazodtak a Magyarországra bevándorolt német zsidók után, hanem megfordítva a csekély számú német ritusuk követték volna az állásban és tekintélyben előkelők byzanczi, dél-orosz hagyományát. A magyar zsidók régi szertartásainak maradványai azonban, melyek főképp Buda történetében lelhetők fel, tűzsgyökeres német eredetűek, a mi szintén kizárja, hogy byzanczi, dél-orosz hagyományokkal teljes zsidó hitű honfoglalók képezték volna Buda vagy Magyarország többi hitközségének alapját.

A német zsidók már a XI. században keresték fel Magyarországot, a hol kereskedtek, pénzt verettek. Viszont magyarországi zsidók Cseh- és Németországban kalmárkodtak, a mainzi zsidó törvényszék előtt perlekedtek.* A kereskedelemnek ezen útiránya és a régi magyar zsidók vallási ügyeinek Németország felé való gravitálásából következtethető, hogy Magyarország és Buda első zsidó gyarmatosai nem zsidó hitű magyarok s kabarok, hanem Németország és a nyugoti szláv tartományokból bevándorolt zsidók voltak.

* Kohn i. m. 45—48; 9, 405, 408.; gróf Kuun Géza i. m. II, 36.

II. FEJEZET.

A keresztes hadjárat. A zsidók vágyakozása a messiás után. A tatárok betörése. IV. Béla kiváltságlevele. Izsák ben Mózes bécsi tudós meglátogatja a budai hitközséget. A fekete halál. A zsidók kiűzetése Magyarországból. Buda város törvénykönyve. Zsidó gyűlölet Budán. A budai zsidók ruházkodása, üzletei. Zsidó utcza, zsinagóga és temető.

A budai zsidó hitközség csak a XIII. század óta engedí eseményeinek folyását megpillantani. A viszonytagságok, a mostoha sors csapásai, melyek a magyar zsidóságon áthaladtak, elárulják, hogy nem a fejlődésnek kedvező béke kísérte a hitközséget azon időben, mialatt történetéről nem kaptunk hírt.

A XII. század nyugvóra hajolt. A kereszt hadat izent az iszlámnak, táborba szállott a nyugot, hogy megmérkőzzék a kelettel. Vallásosság toborozta, rajongás fegyverezte fel a szent háború vitézeit. A szent sír felszabadítóit hidegen fogadta a magyar nép. Bizony igaz, ez a nép s hite semmit se ér, még a mohamedánnál is hitetlenebb, megérdemli, hogy követ hajítanak rá, mert miként mutatja, nem törődik, hogy élünk-e vagy sem — állítólag ily szavakra fakasztotta Amiens-i Pétert a magyarok közömbössége.¹ Az elkeseredett keresztes had megrohanta a magyar városokat, a zsidókat se kimélte, kik hasonló embertelen bánásmódban részesültek, mint hitsorsosaik Franczia, Német s Csehországban.²

¹ Neubauer-Stern, Hebräische Berichte über die Judenverfolgungen während der Kreuzzüge 29, 138.

² Jáchjá Gedáljó, Sálselesz hákábóló 90.

Minden felekezet régente álmokat s reményeket fűzött a lezajló ezredévhez. A zsidók képzelete az új évezred felé vezető úton iszonyú istenitélet jöttét látta, mely megjavítja a bűnt, tiszta eszményi alapra fekteti a világot, melynek eleme gyönyör, boldogság, szabadság lesz. Az 1240-ik esztendővel fejeződött be a zsidók négy ezredik éve, melyet a világ teremtése óta számítottak. Ez időre várták messiásuk megérkezését,¹ ki meghozza nekik az örömet, mely addig elkerülte őket és elmossa a szenvedést, melyből oly bőven jutott ki részük. Beléhelyezték bizalmukat, hogy megtöri igájukat s új irányt ad vallásuknak. Gerzson rabbi «a száműzetés világossága» a bigamia tilalmát csak 1240-ig terjeszté ki, nyilván az okból, mert úgy hitte, hogy ekkor már a messiás király fogja meghatározni, hogy mi szabad a zsidónak, mi nem.

A nagy időt Gog és Magog népének, a tatárok betörése nyitotta meg. A bevezetés megfelelt a várakozásnak, mert a néphit a boldog időt vérontással, háborúkkal kezdeti meg. A megváltás azonban, mely után annyira epedtek, elmaradt; a zsidók reményét Magyarországon egy kiváltságlevél elégíté ki, miután a tatár az ország pusztítását, a zsidók mészárlását abbahagyta.² IV. Béla 1251-ben adta ki nekik írásban szabadalmaikat.³ E privilégiummal, mely osztrák eredetű, más országok is megajándékozták zsidóikat, így a cseh, morva, lengyel, sziléziai.

¹ Kobak, Jeschurun VI, 206, Kohn i. m. 98.

² Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland I, 101, II, 382.

³ Kohn i. m. 101—116., Pauler i. m. II, 246—250.

Körülbelül ez időben értesülünk a budai hitközségről. Izsák ben Mózes bécsi tudós utazásaiban elvetődött Budára és Esztergomba, a hol hitsorsosai megkérdezték, vajjon a két város melegforrásaiban megfürödhettek-e a nők menstruatio után. Kétkedtek, hogy a melegforrások épúgy megfelelnek-e a ritualis szabályoknak, mint a hidegek. A rabbi megengedte, hogy «Budn» zsidó asszonyai a thermákat is használhassák.¹

A fekete halál, a külföldi zsidók üldöző réme, a magyarokat is felfingerelte a zsidók ellen: 1348 nyarának végén vagy telén² a zsidók kiűzettek a magyar királyságból. Kohén József zsidó krónikás közli ez adatot,³ melyet megerősít a metzi Memor-könyv, hol az ugyanakkor legyilkolt vagy felégetett német, osztrák, cseh, lengyel hitközségek sorában a budai is előfordul.⁴ Az üldözötteket nemsokára visszafogadják, de a hazatérteket újra zaklatások gyötrik, mire valószínűleg a szomszédos Osztrákország adta meg a jelt. 1359-ben Villach városa Babenbergi Lipót püspök kívánságára nyílt levélben⁵ igéri meg, hogy a zsidókat, «kik nálunk tartózkodtak Villach városában, vagy a kik még itt lennének nevezett urunk fenhatósága alatt, megoltalmazzuk és megvédjük». A zsidók eme pártfogását üldöztetésük tette szükségessé. Egy év múlva, 1360-ban, ismét a magyar

¹ Kohn i. m. 56.

² Émek hábóchó, 68 ק"ח, Revue des Études Juives IV, 28.
נזירת ק"ט.

³ Émek hábóchó, 68.

⁴ Revue des Études Juives IV, 28, hol אופל kijavítandó אופן-re; a helyreigazítást l. Revue XXII, 236.

⁵ A klagenfurti Rudolphinum levéltárában, 1359 ápr.

zsidók száműzetésére került a sor. Így tehát rövid időközben kétszer kellett a budai s velük együtt a többi magyar zsidóknak a kiűzés keserűségeit elszenvedni.¹

A budai krónika beszéli,² hogy Nagy Lajos «mint az üdv buzgólkodója a zsidókat a katholikus hitre téríteni és Krisztusnak megnyerni óhajtván, mivel a zsidók hajthatatlan keményfejűsége miatt tervét kivinni nem tudta, az egész Magyarországon levő zsidókat hatalma alól kibocsájtotta és kiűzetésüket megparancsolta».

A kiűzés évében 1360-ban nagy járvány kevesbítette Magyarország lakóit, Budán egymagában tizenhatezer embert ragadott el.³ Nem lehetetlen, hogy a térítés sikertelenségén kívül ezen kiűzetéshez is hozzájárult az a külföldön általános ráfogás, hogy a ragadós betegségeket a zsidók kútmérgezése okozta.

A száműzött zsidók rövid idő múlva megint visszaköltöztek. A Budára visszatértek kiváltságlevelet nyertek, mely megadta nekik a jogot, hogy zsidó törvényeiket gyakorolhatják, elfogadhatnak, visszatarthatnak, eladhatnak ingóságokat s ingatlanokat, melyek kölcsöneik útján jutottak birtokukba.⁴

Zsigmond király uralkodása alatt ismét rosszra fordult a budai zsidók sorsa. Elnyomatásuknak szomorú emléke Buda város német nyelven írt törvénykönyve,⁵

¹ Revue XXII, 236 döntő bizonyíték az Émek hábócho megbízhatósága mellett.

² Chronicon Budense (Buda, 1838) 332, Kohn i. m. 132.

³ Történelmi tár 1888, 457.

⁴ Pollák i. m. 60—61.

⁵ Michnay és Lichner, Buda városának törvénykönyve.

mely Zsigmond uralkodási idejének jellegét viseli magán. Ha nem tudnók, hogy a budai polgárság főelemét a német képezte, úgy ezt az itt rendszerbe foglalt zsidó-megaláztatásból is sejteni lehetne. Mert oly elkeseredetten s e mellett oly módszeresen senki se gyűlölte a zsidót, mint a német.

Maga a sorrend is, melyben a törvénykönyv a zsidók állását s foglalkozását feltünteti, mutatja, hogy a német bevándoroltak mily méltatlan módon, lelketlenül bántak Buda sz. kir. város zsidóival.

A ledér leányok, sírásó, hóhér, játékosok sora után következnek a zsidókat megbélyegző szabályok.¹ Mint az életben, úgy a papiron is a zsidó volt az utolsó a gyűlöletükben mértéktelen polgárok szemében. A kéjhölgyeket egy vonalba állították a zsidóval, mindkettjüknek sárga foltot kellett viselni, hogy felismertessenek. De míg a város az elvetemedett nőket a közönség védelmébe ajánlja,² «szegény, szomorú, elcsüggedt népesség, ennél fogva óvják meg a jogtalanság ellenében», addig a zsidóságotalmazását egy árva szóval sem említi; kirekeszti a társadalomból, ember számba csak akkor veszi, ha gyilkos kéz oltotta ki zsidó életét. Fejvesztésre ítéli a gyilkost, ki eretnek, pogány, zsidónak életét veszi.³

A budai polgárok fölötté nagy körültekintésükben nem feledkeztek meg arról gondoskodni, hogy a járókelők már messziről észrevegyék a zsidó közeledtét. Mint az igézőknek s boszorkányoknak⁴ nekik is rút

¹ 191—97. czikk.

² 186. czikk.

³ 258. czikk.

⁴ 331. czikk.

hegyes kalapot kellett fejükön hordani. A bohóczok süvegéhez volt ez hasonló. A boszorkányok fővegét a szent angyalok komoly alakjai tarkították.

A budai törvénykönyv elrendeli, hogy a város zsidói ruhájuk fölé vörös köpenyt akasszszanak, mely különben a hóhérok kiváltságos öltözkééhez tartozott.¹ A budai zsinat egykoron elvégezte, hogy a zsidók megkülönböztető jelül vörös foltot varrjanak ruhájukra.² Azóta, hogy a hatóság vörös felöltőt parancsolt a zsidókra, a választójel színe is megváltozott, sárgára. E sárga folt vörös mezőben méltán beillett volna a budai németek lelkületének czimeréül. A két szín híven kifejezte a polgárok érzelmeit a zsidókkal szemben: a haragot, az irigységet.

A törvénykönyv a zsidókat mindjárt bevezetéskép durva szavakkal illetvén megparancsolja, hogy a keresztényektől vásárolt vagy zálog útján birtokukba esett borok után fizessenek adót a városnak. Megint a zsidókat, hogy dolgozzanak, miként a keresztények és ne uzsoráskodjanak, de elfelejti megjelölni a helyet, hol a zsidó tisztességes munkával megkereshetné kenyerét.

A ki segédkezet nyújt a zsidóknak, hogy kamatokat vegyenek, az az ítélet napján fog tettéért felelni, — hangzik a törvénykönyv fenyegetése. A keresztények közt semmivel se házalhassanak, elévült, kezükben maradt zálogaikat egyszer hetenkint árulhassák a zsidó utczában. Ha rajta érik őket, hogy másutt is kínálják holmijukat, a bíróság elveszi árujukat.

¹ 193. cikk.

² Kohn i. m. 124.

A külföldi keresztény, ki zsidóval kereskedik, megfosztatik portékájától.¹ Zálogleveleiket évenként egyszer hirdessék ki a városházán a bíróság előtt, a bíró az érdekelt adósokat értesítse a zsidók követeléseiről; az eltitkolt, be nem jelentett adóslevelek értéküket veszítik. Ez intézkedést a törvénykönyv azzal okolja meg, «hogy a gonosz zsidók ne üssék el alattomosan a vagyont a keresztények kezéről».

Miseruhát, szentegyházak serlegeit, könyveit, vagy egyéb szent tárgyakat ne fogadjanak el zálogul, mert a ki ezeket elzálogosítja: az lopta vagy rabolta. Egyébiránt lopott és rabolt holmikra ne hitelezzenek.

A törvénykönyv 195. szakaszának címe: a zsidók esküje, ha kereszténynyel perlekedik. A hozzávaló szöveg hiányzik, de bizonyára a Budán szokásos eskü nem igen tért el attól a formától, melyet Werbőczy István törvénykönyvében örökített meg.²

A budaiakra erőszakolt fent említett ruházat II. Lajos alatt már teljesen divatját multa. A budai zsidók királyi szabadalmát, hogy megkülönböztető köpeny, folt és süveg nélkül jelenhetnek meg az utcán, utóbb az egész ország zsidósága is megkapta. A pozsonyi polgárok 1521-ben fölötte igen zavarják zsidóikat, mert úgy öltözködnek, mint budai hitsorsosaik, vagyis rendes viseletben járnak csuklya (zsidó süveg) nélkül. A király megint a zaklatókat, kik jogtalanul avatkoztak fejedelmi dolgába; egyedül minket illet meg — írja a király — azok számára, kik kincstárunkhoz tartoznak,

¹ 194 és 425. czikk.

² Kohn i. m. 327.

a ruházatot és a viselet módját előírni.¹ Egy 1529-iki röpirat címlapja öt magyar zsidó képét ábrázolja.² Mindnyájan bő ujjú kaftánt viselnek, némelyik fején turbán, némelyikén korabeli német sipka van, de nem hegyes süveg. A Habsburg-házból származó királyok Magyarországon nem elevenítették fel a zsidó jelt. I. Ferdinánd 1551-ben elrendelte ugyan, hogy örökös tartományainak zsidói felső ruhájukon, a mell bal oldalán sárga posztóból készült gyűrűt viseljenek, ez intézkedés azonban nem szólt a magyar zsidóknak.³

Buda városának, miként törvénykönyve tanúsítja, az volt igyekezete, hogy a zsidókat a kereskedelemtől eltiltsa és tisztán a pénzüzletre utalja őket. De a mint ruházatkodási intézkedése idővel érvényét veszítette királyi beavatkozás folytán, úgy a zsidók keresetének megszorítására vonatkozó törekvése is megghiúsult később. A mohácsi vész előtt már úgy látjuk, hogy a budai zsidók nemcsak pénzüzlettel szerzik kenyerüket, hanem a kereskedelemmel is élénken foglalkoznak. Üzleti összeköttetésük kiterjed ekkor a Balkán félszigetre, a magyarok csodálatára török portékákat árulnak. Zsidó kereskedőnél, a budai Dávidnál vásárolt maga II. Lajos is, természetesen hitelbe.⁴

A pénzüzletet, melyre a budai törvénykönyv a zsidókat rászorította, törvény, kiváltság, szokásjog szabá-

¹ Kohn i. m. 468.

² Ain erschrockenlich Geschicht etc.; lenyomata Vasárnapi Ujság XXIX. évf. (1882) 40 sz.

³ Buchholtz, Geschichte der Regierung Ferdinand I, I. 489. IMIT évkönyve II. évf. (1896) 40. IV. évf. (1898) 117—124.

⁴ Kohn i. m. 342.

lyozta az országban. Erre nézve Kálmán király úgy intézkedett, hogy három pensáig terjedő kölcsönnél az adós kezest állítson, keresztény és zsidó tanúkat hívjon, a kik elismerik, hogy a kölcsönösszeget felvette. Ez eljárás mindkét fél érdekének biztosítására történt; a zsidó nem követelhetett többet, az adós pedig nem tagadhatta le a kölcsönt. A három pensánál nagyobb hitelezés szintén kezes előtt s tanúk előtt történt, de már írásba foglalták az összeg nagyságát, a visszafizetési kötelezettséget; az adóslevelet mindkét fél pecsétjével látta el.¹

Budán az adósleveleket a városi irnok szokta megszerkeszteni, kinek a zsidó a rendes illeték kétszeresét fizette.²

IV. Béla privilégiuma szerint a zsidó zálogul bármit is elfogadhatott, nemesi jószágot, nemesi levelet, kivéve lopott, rablott, bűnjeles, nedves és véres ruhát vagy egyházi szereket. De legutóbbiakra is kölcsönözhetett, ha maguk az egyházi előljárók zálogosították el. A budai törvénykönyvből kitetszik, hogy Budán a zsidók még az esetben sem kölcsönözhettek egyházi tárgyakra, ha maguk az egyházi személyek akarták elzálogosítani. Az elzálogosított nemesi jószágokon a zsidó csakis a jövedelmet húzhatta, a földet tulajdonjogilag nem bírhatta, ennélfogva nem gyakorolhatott földesuri jogokat az ott lakó keresztények fölött.³

A kamat Nagy Lajos alatt egy forint után heti két

¹ Kohn i. m. 72.

² Budai törvénykönyv 50. cikk.

³ Kohn i. m. 103, 108, Pauler i. m. II. 247—249.

denár volt, vagyis évi száz perczent, mely Zsigmond alatt jogszerű kamatlábul fogadtatott el.¹

A kiváltásnál a kölcsönt az egész kamatösszeggel kellett lefizetni; a hátralékos kamatok, bár a tőke megfizettetett, kamatozó tőkének tekintettek.

Ha a kölcsön kamatjaival annyira felszaporodott, hogy az adós nem volt képes lefizetni, ez esetben a megnövekedett tőke részletfizetésére határidőt tűztek ki.

A budai zsidók évenként egyszer bejelentették a törvényszéknél, hogy kik tartoznak nekik; a bíróság pedig értesítette az adósokat, hogy a zsidóknak követelésük van ellenük. A be nem jelentett adóslevelek, szintúgy az elveszettek, érvénytelenekké váltak.²

Ha a zsidó perbe fogta adósát, úgy a per az adós lakhelyének bírója előtt folyt. A zsidó elvesztette perelt tőkéjét s kamatját, ha háromszori idézésre nem jelent meg a törvényszék előtt, vagy nem küldött maga helyett képviselőt.³

A záloglevelet utóbb csakis a kölcsönvevő látta el pecsétjével, mivel a zsidókat megfosztották a pecsét-használas jogától.⁴

Néhol a zsidó-kölcsönök nyilvántartására az úgynevezett «zsidó könyvet» használták, melybe a városi hatóság a zsidók követelését bejegyezte. Pozsony és Sopronban megvolt ez intézmény, de Budán nem találjuk nyomát.

A budai zsidók szerződéseiket nemes emberekkel a

¹ Kohn 191, 409.

² Anjoukori okmánytár V, 291, Kohn, 438.

³ Anjoukori okmánytár, 410.

⁴ Kohn i. m. 431.

nádor vagy a tárnokmester előtt kötötték, ki a nádor előtt előforduló zsidó perekben a királytól birónak küldetett ki.¹

Ha a nemes nem fizette meg kölcsönét a záloglevélben kitűzött időben, a zsidó hitelező vagy megbízottai királyi felhatalmazással ellátva a nemes jobbágyságait a városokban és vásárokon elfoghatták, vagyonukat elkobozhatták vagyis rajtuk vehették meg uruk tartozását.²

Ha több ízben kölcsönzött összegeket utóbb egy adóslevélen központosítottak, a hitelező írásban adta, hogy ezen kívül minden más adóslevél érvénytelen. Néha kikötik, hogy az adós a kétszerest fizeti, ha nem tartja be a határidőt. A kölcsön visszafizetésénél pedig a zsidó hitelező kijelentette, hogy nagy összeget fizet büntetésül, ha a pénzt újra követelné.³

Megtérült a zsidónak lopott, rablott holmira kölcsönzött összege, ha esküvel bizonyította, hogy nem volt tudomása, hogy a nála elzálogosított dolog bűnös kézből került hozzá. Ugyancsak esküvel tisztázhatta magát ha a keresztény úgy állította, hogy zálogot adott, de a zsidó tagadta ezt, továbbá ha a keresztény kisebb összeget kívánt fizetni, mint a mekkorát a zsidó állítólag kölcsönzött, végre ha elégett a keresztény záloga vagy ellopták, elrabolták azt.

A zsidó ünnepnapon nem tartozott kiadni a keresztény zálogát, ha pedig erőszakkal vitte el, a hatalmaskodót, mint a királyi kincstár megkárosítóját büntették meg.

¹ Kohn i. m. 438—439. ² Kohn i. m. 431.

³ Kohn i. m. 450, Magyar történelmi tár XII (1863) 143.

Ha egy év elteltével a kölcsön kamatostul felülmulta a zálog értékét, a zsidó eladhatta a zálogot, de az eladás előtt be kellett azt mutatni a birónak. Elévült zálog a zsidó jogos tulajdonába ment át, az ingatlanokat pedig, házakat, szőlőket — mielőtt Mátyás megtiltotta, hogy a zsidók ezekre kölcsönözzenek — tovább adták a keresztényeknek. Egy kezükön maradt kőházat a hozzátartozó telekkel együtt a budai zsidók tizennégy arany forintért, egy szőlőt negyvenöt arany forintért adtak el.¹

A budai zsidók mindenre és mindenkinek kölcsönöztek. Adósaik közt megtaláljuk a szegény jobbágyot, a nemes embert, Pozsony városát 1410-ben,² de még a király se hiányzik a kölcsönvevők közt. Ha II. Lajos megszorult pénzben — kincstárnokai pedig kellőleg gondoskodtak, hogy pénzzavarral küzdjön — ezüst edényeit a zsidóknál zálogosította el.³

A zsidó utca, melyről a budai törvénykönyv megemlékezik, két ízben változtatta helyét.

Nem állapítható meg, hogy a népes Buda mely részén laktak a zsidók a tatárok betörése előtt.⁴ Azóta, hogy IV. Béla megerősíttette a «pesti Uj hegy»-et, a várban, a mai Szent-György-utczában helyeztetett el a zsidók negyede; róluk nevezték el Zsidó-utczának, latinul:

¹ Anjoukori okmánytár V, 291, 410, Magyar történelmi tár XII, 29, Kohn i. m. 173, 224.

² Fejérpataky László, Magyarországi városok régi számadáskönyvei 49, 50, 68, 72.

³ Kohn i. m. 267.

⁴ A budai várhegyen már IV. Béla uralkodása előtt népes helység volt, Némethy Lajos, Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom történelme, 9.

platea Judæorum.¹ Szomszédos környezete a Franczia-, a Szent-György- és a Hátsó-utca volt. Egyik részével a Szent-György térre, a másikkal a Szombathelyre torkolt. A mellette levő kapu, a fehérvári, a szomszédságában elterülő zsidó utcától nyerte a zsidó kapu nevet.

A zsidó kapu mellett állott 1307-ben a zsinagóga.² A zsidók halottaikat e kapun át vitték temetőjükbe, mely a mai krisztinavárosi templom környékén, a szinkörrel szemben körülbelül a Roham-, Pauler-utczában és az Attila-utczának ezekhez közeleső részén terjedt.³ Ide temették Werbőczy Istvánt, a Hármaskönyv szerzőjét, ki a temető mellett fekvő ház s kertnek tulajdonosa volt. 1526-ban János király jóvoltából jutalmul kapta e birtokot, mely előbb Szalkai László esztergomi érseké volt.⁴ Budának egyik XVII. századbéli látképén

¹ Rupp Jakab, Buda-Pest és környékének helyrajzi története 142, Magyar történelmi tár IV, (1857) 126, Verancsics Antal összes munkái, II. 61.

² Budai krónika (1838) 230, Fejér, Cod. dipl. hung. VIII, 1, 331. Magyar történelmi tár I (1855) 114. A krónika szavaihoz Podhradezky amúgy találomból hozzáfűzi: Illa urbis Porta hodie Viennensis audit, olim etiam Sabbatina dicebatur. Dr. Kohn (i. m. 399) e zsinagógát szintén a bécsi kapu mellé helyezte. A zsidók ekkor tudomásunk szerint még nem laktak a mai Werbőczy-utca területén, a Bécsi kapu környékén, tehát zsinagógájuk se lehetett máshol, mint lakásuk mellett a mai Szent-György-utczában.

³ Pester Lloyd 1894, 224. sz., 1895, 223. sz., 1898 márczius 20., Brann-Kaufmann Monatsschrift (ujabb) III. évf. 305—309, IV. évf. 84—90., Archæologiai értesítő XVI, 219—223.

⁴ Engel, Geschichte des ungr. Reichs und seiner Nebenländer, I, 194, 197, Kohn i. m. 329, Fraknoi Vilmos, Werbőczy István életrajza, 360.

a pontos rajzoló még e zsidó temető halottas kápolnáját is feltünteti, mely magánosan, a temető nélkül, Münster Sebestyén Cosmographiájában is észrevehető.¹ A hódoltság idején közvetlenül mellette terült el a törökök egyik temetője.

Podhradczy József még 1833-ban látta² a Krisztinavárosban levő régi zsidó temető egyes sírköveit, melyek néhány maradványát az utóbbi időben ásták ki.³ Közöttük a legrégibb sírkő, melyet egykoron Peszách ben Péter sírja fölé helyeztek, az 1278., a többi az 1280., 1393., 1405., az 1430. vagy 1431 és az 1482-iki évszámot viseli magán. Az 1405-iki egy Izsák nevűnek jelölte hamvait. Az emlékkövek némelyike másfél méter magas lehetett, vastagságuk néha negyedméter. A héber feliratot rendesen előrehajló foglalat védte. A betűk magassága a tíz ccentimétert is eléri. Az emlékek arra vallanak, hogy a zsidók ügyes vésőkre bízák a munkát, de a hitközség írástudóinak, kik a feliratot szövegezték, ízlés és héber nyelvérzékről fogalmuk se volt.

Nem lehet pontosan megállapítani, hogy a zsidók meddig laktak a mai Szent-György-utczában, melyet még 1536-ban is «zsidó» névvel jelöltek.⁴ A budai törvénykönyv tartalomjegyzéke már «régizsidó utczá»-ról beszél, II. Ulászló pedig 1514-ben egy régi utczáról emlékezik meg, melyet egykoron a zsidók laktak.⁵ Annyi bizonyos, hogy 1394-ben már Ákos bánnak, a zágrábi

¹ Károlyi Árpád, Buda-Pest, 212.

² Podhradczy József, Eredeti két magyar krónika, 79.

³ L. fent 37. ol., 3. jegyzet.

⁴ Rupp i. m. 143.

⁵ Kohn i. m. 398.

püspökségnek és az esztergomi káptalannak házai vannak a Zsidó-utczában, mely 1424 óta, midőn Zsigmond király szent Zsigmond tiszteletére kápolnát építtetett benne, a Szent-Zsigmond-utcza nevet viselte.¹ Valószínűnek látszik, hogy a zsidó száműzési rendelet visszavonása, 1365 után telepítették ki a zsidókat a mai Szent-György-utczából.

Külföldön, ha a zsidók valamely helységről kiűzetek, templomukat szentegyházzá, kápolnává alakították át. Ez eljárás hazánkban se volt ismeretlen. Még a múlt században is szent Rochus kápolnává avatták a lajtaújfalusi zsinagógát, midőn az 1739-iki járvány idején a helységről kitiltották a zsidókat.² A pozsonyi zsidó templomot a zsidók kiűzetésekor Nagy-Lajos kereszténynek, Ferencz mesternek ajándékozta.³ Ily körülmények közt nem lehetetlen, hogy Zsigmond király a Szent-Zsigmond-kápolna számára a budaiak egykori zsinagógáját használta fel, mely a Zsidó-kapu mellett feküdt.

A zsidók kiköltözködvén a Szent-György-utczából, lejjebb, a vár északi oldalára huzódtak, a mai Werbőczy-utczába, mely ugyancsak róluk neveztetett Zsidó-utczának. A kapu, a bécsi, mely utczájukra nézett Szombati-kapu névvel jelöltetett, mivel itt tartották a szombati hetivásárokat.⁴ Ezért nevezi a budai törvénykönyv e

¹ Fejér i. m. X, 2, 207. Salamon Ferencz, Budapest története III, 234, 266, Schier, Buda sacra 58.

² Országos Levéltár, Canczelláriai fogalmazványok, 1739 szept. 28.

³ Dr. Király János, Pozsony város joga a középkorban, 91.

⁴ Rupp i. m. 160, Salamon i. m. II. 238, Dr. Kohn i. m.

kaput «sambstager margk»-i kapunak. Kivonulásuk után Zsigmond újra megtelepít néhány zsidót a Szent-György-utczában, de Erzsébet királyné 1440-ben kiutasítja őket innen, mivel atyja jogtalanul foglalta le Kapy Jánosnak két házát, hol a zsidók Zsigmond engedelmével lakást kaptak.¹

Werbőczi-utczai negyedükben egy curiában több zsidó birtokos háza állott.² Némelyiknek lakása a város falára támaszkodott és a Dunára nézett.³ Minthogy utczájukat részben a város erős fala környezte, némely író azt hitte, hogy a ghattót külön erődítvények védik. Régi temetőjüket, habár távol esett utcájuktól, új lakóhelyükön is használták, a mint ezt az újabban kiásott sírkövek tanúsítják, melyek az 1430/1. és az 1482. évből származnak.

A szó szoros értelmében vett ghattó, melyben kizárólag zsidók laktak, Budán épúgy, mint Magyarország egyéb városaiban a XIII. század végén alakulhatott. A budai zsinat 1279-ben még afölött panaszkodik, hogy a zsidók együtt laknak a keresztényekkel.⁴ Az elkülönödést, melyet az egyház az okból létesített, hogy

401, a szombati kapu nevét a zsidóknál használatos szombati zsinortól származtatja.

¹ Kohn i. m.

² Magyar Nemzeti Múzeum, Jászay Pál kéziratgyűjteménye 50. ol. és Országos Levéltár, Liber Regius I, 71, super domibus aliorum Judæorum in eadem curia commorantium; et domibus aliorumque Judæorum in eadem Curia existentium.

³ Orsz. Levélt. Liber Regius I. 120, que videlicet usque ad murum Civitatis præfatæ Danubium versusque sunt.

⁴ Kohn i. m. 124.

«a keresztény nép a vele együtt lakó zsidóság babonái s aljas szokásaitól esetleg egykönnyen meg ne szeplő-síttessék»,¹ maguk a zsidók is szívesen látták. Jónak találták, ha egymás közt élhetnek, idegen nem csúfolja szokásaikat, szertartásaikat. Hogy a zsidók nem láttak megalázót a ghettó intézményben, bizonyítja egy XVII. századbéli bécsi rabbi, ki érdemei közé sorolja, hogy híveit arra bírta, hogy a keresztényektől elkülönítve lakjanak.²

III. FEJEZET.

A hitközség tekintélyének növekedése. A budai zsidók üldöztetése Zsigmond alatt. Budai Nátán tudós a csehországi Egerben. Zsidók elköltöznek Budáról. Zsidóégetés Budán. Az üldözés okát vérvád nem képezhette. Francia zsidók megtelepedése. A magyarországi zsidók budai zsidókat biznak meg képviselésükkel a király előtt. Budai zsidók részt vesznek országos ünnepélyeken. A hitközség szervezete. A budai hitközség elnöke a magyar zsidók praefectusa. A Mendel-család. A praefectus jogköre. Buda neve a zsidó irodalomban.

A budai hitközség a XV. század első fele óta kilép a szerény visszavonultságból, melyben eddig életét töltötte. Lázasan sietséggel fogott hozzá, hogy a magyarországi hitközségek vezérszerepét megszerezze magának. Zsigmond uralkodása kezdetén még sorscsapásokkal kell megküzdenie, melyek fejlődését hátráltatják. E viszonyosságokat, melyekből a magyar zsidókkal együtt vette ki részét, csak elmosódott, homályos nyomok jelzik. «Jajgatás» volt magyar Izraelben 1391-ben és a budai

¹ Király i. m. 92.

² Wolf G., Die Juden in der Leopoldstadt. 11.

Izsák nemrég kiásott sírkövének felirata «átok» évének nevezi az 1405. esztendő¹.

Ez időtájban a tudós budai Nátánt Eger² cseh határvárosban találjuk, a hova üldözés kergethette, valószínűleg ekkor kerültek a német hitközségek emlékkönyveibe a Buda, Pozsony s Magyarország vértanúiról való feljegyzések.³ A budai zsidók üldöztetésére utal az a körülmény is, hogy 1406—43-ig budai és pesti zsidókat Magyarország hitközségeiben találunk elszéledve. Jákel és Jakab Pozsonyban telepedtek meg,⁴ a budai Sál és hasonnevű pesti hitrokona Székesfehérvárott laktak.⁵ Úgy látszik, hogy a zsidóság gyászos eseményei elbeszélőjének hitelt érdemelnek — talán e korra vonat-

¹ Kohn i. m. 173, Brann-Kaufmann, Monatsschrift III (ujabb) évf. 305—309, IV. évf. 84—90. **שנת קללה.**

² Bruna Izráel dt. (Stettin) 247. sz.: **מהר"ר נתן גיר"א** — Minthogy több Eger Nátánt ismer a zsidó irodalom, ennél fogva lehetetlen a budai Eger Nátánról vázlatot készíteni. A Stadtbuch von Brūx, 57. old. 1394. évről említi: und ezu getrewer hant Nassan Juden von Egra und Isaac juden Elberleyens eydem. Kolon József dt. 193. sz. **שהרי מהר"ר ז"ל היה ראש ישיבה בא"גרא וגדול ומוסכם בדורו** **t סדר הגט** — Valjon az az Eger Nátán, ki egy **סדר הגט** írt, azonos a budai Eger Nátánnal? Minz Juda.

³ Monatsschrift 1873, 515.

⁴ Kohn i. m. 417, 418, 419.

⁵ Kaprinai István, Hungaria Diplomatica temporibus Mathiæ de Hunyad 465. Sawl de Buda et alter Sawl de Pest, Judei, nunc inhabitatores Civitatis Albensis.

kozó — szavai,¹ hogy «egy Budun nevezetű városban» a piacon viaszfáklyát gyújtottak és kihirdették, hogy a ki kikeresztelkedik, mielőtt a fáklya végig ég, azt befogadják a keresztény hit kebelébe, de a ki csak azután venné fel a keresztséget, elégettetik; de mivel senki se tért ki, mindnyájan gyermekestül máglyára kerültek. Feltűnő az is, hogy a budai és velük együtt a magyar zsidók, közvetlenül az «átok» év után tartották szükségesnek, hogy IV. Béla kiváltságlevelét hiteles másolatban megszerezzék maguknak.²

Mi nyújtott Zsigmond alatt okot a zsidók nyomorgatására, nem tudjuk. Semmi esetre sem a vérvád, melyet ez időben annyiszor használtak fel a külföldön ártatlan zsidók kinzására, fosztogatására. Hogy Magyarországon ekkor még nem kísértett a vérvád rémképe, IV. Bélának e korban Zsigmond király által megerősített és megtoldott privilégiuma is tanúsítja. IV. Béla kiváltságleveléhez hasonló privilégiumot a cseh, morva, lengyel és sziléziai zsidók is kaptak. De a míg e négy ország zsidóinak privilégiuma függelékül tartalmazza IV. Incze pápa bullájának intelmét, hogy a zsidókat ne vádolják, mintha keresztények vérének vennék s vallásos szertartásokra fordítanák azt, azalatt a magyar kiváltságlevelnek Zsigmondtól hozzáfűzött toldalékában hiányzik e pont. Hogy a szomszédos országok urai szükségesnek tartották e pontot a zsidó kiváltságlevelbe beszúrni, arra mutat, hogy alattvalóik nem voltak men-

¹ Verga Salamon, Sévet Jehudó (Varsó, 1882) 46, *Revue des Études Juives* (1888) 218.

² Kohn, 185.

tek a vérvád babonájától. Ha a körülmények megkívánták volna, úgy a pápa jóakaró rendeletét, miként a külföldi uralkodók tették, a zsidók kérelmére Zsigmond is felvette volna a toldalékba. A magyar zsidókat azonban a magyar nép józan gondolkodása, lelkének romlatlansága felmentette az alól, hogy ily óvintézkedéssel biztosítsák magukat.

A XV. század óta a magyar zsidók érdekeik képviselését a budai zsidóságra bizzák, mely tekintélye és számánál fogva a legelőkelőbb volt az országban. A gyülekezet Franciaországból kizavart zsidókkal is gyarapodott, kik közül 1433-ban sokan laktak Budán és a francia nyelvet beszélték.¹

A budai zsidók eleinte, ha magyarországi hitsorsosaik képviselésében eljárak, a felelősséges munkát megosztották más hitközségekkel; utóbb azonban egy maguk végezték a rájuk rótt feladatot.

1406-ban a budai Saul a pesti Saullal együtt követi meg a székesfehérvári káptalant, hogy másolja le IV-ik Béla kiváltságlevelét.² Harmincz évvel később Niwl budai és Jakab pozsonyi zsidó eszközli ki Zsigmond királynál, hogy ez oklevelet megerősítse és újabb czikelyekkel kibővítse,³ 1438-ban pedig Kis Jakab budai és Jakab pozsonyi zsidó kéri Albert királyt, hogy hagyja helyben a Béla király privilégiumát.⁴ 1453-ban azonban már kizárólag budai zsidók, Farkas és Mayer fordul-

¹ Podhraczky, *Historia dipl. Urb. Bud. et Pesth.* a M. N. Muzeum kéziratárában, Kohn i. m. 189.

² Kaprinai István, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiæ de Hunyad*, 465.

³ Kaprinai, 464. ⁴ Kaprinai, 463.

nak elő V. László megerősítő soraiban, mint olyanok, kik megkérték a királyt, hogy a köz- s magánjogi helyzetüket szabályzó kiváltságot jóváhagyja.¹

A hitközség a királyok jóindulatának megnyerésére a koronázási s egyéb ünnepélyeket tartotta a legalkalmasabbaknak, melyeken költséget nem kimélve fejtett ki fényt, pompát, hogy ezzel magára vonja a figyelmet. Hódolata jutalmát, a királyi kegyet, hűségesen megosztotta más hitközségekkel.

Midőn 1458-ban Mátyás, mint az ország választott királya Budára vonult, a lelkes ünnepi bevonulásnál a zsidók se hiányoztak. Az általános öröm az ő szivüket is megdobogtatta. Kezükből a szent irással, elsőnek üdvözölték a nemzet reményét. Követeik: Farkas, Miwl (Niwl), Hozman-Mayor (Majer) az egész ország zsidóságának nevében könyörögtek, hogy erősítse meg kiváltságait.² A király megtette kívánságukat és hat év múlva, királylyá való koronáztatásakor megint megerősítette kiváltságlevelüket, Farkas, Niwl és Jakab budai zsidók kérelmére.³

Mikor Hollós Mátyás Székesfehérvárra indult, hogy a koronát fejére tegyék, a budai zsidók is elkísérték őt oda. A hires, vagyonos Mendel család egyik tagja tizenhat csatlóssal lovagolt a király előtt. A zsidók tisztelgő csapatját zászlóval díszített kürtös nyitotta meg, utána

¹ Kaprinai, 462.

² Kaprinai, 460, Kohn, 208, Schier, Buda sacra, 35, Bonfinius, Rerum Ungaricorum Decades III, IX, 401.

³ Kaprinai, 461. A követek sorában említett Miwl alkalmassint a Mendel család őse, Even hoózer 129 fej. מנחם המכונה מול המכונה מענדעל.

két apród haladt, kiknek ezüst kardját gazdag, remek öv füzte derekukhoz. Ezeket szintén kardosan Mendel követte nyomában lépkedő kíséreeivel, kiknek kalapjára három strucz toll volt feltűzve.¹

1476-ban Mátyás lakadalmi menetén a zsidók, mint a koronázáskor, a város kapuinál fogadták a királyt s olasz hitvesét. Kitünt közöttük nyeregben ülő öreg előjárójuk, a ki előtt harminczkét lovas sorakozott ezüstös, barna mechelni posztóból készült ruhában. Kezében kivont kard villogott, melynek markolatján tiz font ezüsstel telt kosár csüngött. Mögötte foglalt helyet fia, ki ugyancsak lovon ült, kezében szintén kard volt s kosár ezüst tartalommal. Utánuk huszonnégy biborruhas lovag következett, kiknek fővegén három szál strucz toll hajlongott. A menetet kétszáz turbános zsidó zárta be, kik egy vörös héber feliratu zászló alatt csoportosultak, melyen az ötszögű «Dávid pajzsa», alatta három arany csillag, fölötte egy aranyos korona képe volt kihímezve. A vének menyezet alatt állottak, ifjaktól környezve. A baldachin alatt levők közül az egyik arannyal felékesített tórát tartott kezében. És lön nagy öröm s énekszó Izráelben, midőn a király feléjük közeledett.²

¹ Szabolcsi Miksa: Egyenlőség XIX. évf. (1900) 3. sz.

² Kohn, 218, 219, Schwandtner, *Scriptores Rerum Hungaricarum* II. köt. 207, Szamota, Régi utazások, 105, Egyenlőség XIX. évf. (1900) 3. sz. Magyar-Zsidó Szemle XVII. évf. (1900) 320 nyomán. Az Efod szót, mely Schwandtner gyűjteményében fordul elő, turbánnak fordítottam. Az *Ain erschrockenlich Geschicht* röpirat szintén turbánosan rajzol egyik-másik magyar zsidót.

II. Ulászló bevonulásakor szintén tórával várták a királyt és jogaik megerősítését kérték.¹

A budai hitközség a XV. századig szervezete tekintetében mit se különbözött az ország többi hitközségeitől. Önkormányzati, rendőri s büntető joggal birt, melyet az előljáróság a rabbival együtt gyakorolt. A bűnösök letartóztatására börtöne volt, a vallás és a zsidóság ellen vétőket halálra ítélte és kivégeztette.²

A községi hivatalnokok közé a rabbi, a kántor³ és a községi szolgák, az úgynevezett «kisbirók» tartoztak, kiket a budai, szintűgy a soproni zsidók német nyelven Meister-eknek neveztek.⁴ Mint Sopronban, úgy Budán is a kisbirók erősítették meg a hitközség okmányait aláírásukkal. Ők irták alá ama latin szerződést, melyben a zsidók *præfectusa* és a magyar zsidóság előljárói évi

¹ Bonfinius, IV. IX.

² Kohn, 465.

³ Áskenázi Izráel אהרן חזן. 184. sz. פסקים וכתבים

⁴ Pollák i. m. 266, Kohn, 467. דוד ב"ר אברהם ז"ל שמש דק"ק אובן י"ץ. אהרן ב"ר גמליאל ז"ל הי"ד שמש דק"ק — Az okmány a községi szolgákat *Iudices ordinarii*-nak nevezi, ezen vagy a *subjudex* néven fordulnak elő e hivatal viselői még a mult századbéli okmányokban is, így Stomfán: *Subjudex Hebraicæ Communitatis, qui eosdem convocare solet ad Synagogam.* Orsz. Lev. Acta Judaica, Lad. A. Budán még a XVI. század végén is a községi szolgák voltak a hivatalos tanúk okmányok szerkesztésénél, így közli Sasson Áron dvt. בשטר (Velence, 1626 54. sz. מתנה שבידו כתוב וחתום בעדים כשרים והם שני שמש'י הק"ק [בודין] יצ"ו.

négyszáz forintot ígérenk jutalmul Báthory István nádornak, amiért megvédelmezte és továbbra is pártfogolni fogja őket.

Mátyás alatt jelentős fordulat állt be a hitközség történetében. Szervezeti jogainak felügyelője, a hitközség elnöke¹ fontos politikai szerephez jut, hatásköre hitközségén túl, az ország zsidóságára terjed ki. A budai zsidók előljárója az összes magyarhoni «sydoknak elew-thek yaroyok»,² praefectura lesz.

A székváros zsidói érdemeikkel már régebben kivívták maguknak az országban élő hitsorsosaik becsülését. Elismerték a budai hitközség fölényét, befolyását, melyet az udvarnál s főméltóságoknál haszonnal érvényesített. Az ország zsidóságának súlypontja Budára helyeztetett. A magyarhoni zsidók képviselőjét Mátyás a budai hitközség elnökére ruházta. A férfiú, kit a királyi kitüntetés ért, annyi buzgósággal töltötte be hivatalát, hogy tisztsége, melyet viselt, királyi elismeréssel utódjaira is átszállott.

Okmányainkban először 1482-ben jelentkezik.³ Valószínűleg nem sokkal előbb keletkezett. Mi okból alakítottott a budai Mendel családban örökössé vált praefectura hivatal, nem tudjuk.

Mátyás a magyar zsidók fölé oly nemzetséget emelt, melyet tekintély s vagyon támogatott. A Mendelék gazdag bankárok, a mint látszik a királyi udvar házi zsidói,

¹ Kitünik e jelzéseiből: Princeps Judæorum Bude commorancium. Supremus Judæorum Budensium. Kohn, 438, 467.

² Kohn, 216.

³ Gróf Teleki József, Hunyadiak kora Magyarországon, XII. köt. 213.

ügynökei voltak. Pénzkölcsöneikre rászorultak a városok, nemesek, polgárok, de főleg a királyi udvar Ulászló óta aknáztatta ki hitelét.¹

A Mendelék vagyona rangjuknak külső fényt kölcsönzött. Ünnepeles alkalmakkor oly díszesen jelentek meg, hogy csodálatot keltettek a közönségben. A zsidóknak nem kellett aggódniok, hogy a főzsidó szégyent hoz rájuk a repræsentálással. A præfectus II. Ulászló székesfehérvári koronázására huszonnégyparipával s oly pompás, drága fegyverzetben érkezett «minőt ember még nem látott».² Ulászló lakadalmi menetében is úgy forgolódott, mint a «zsidók hercege».³

A præfectura hivatal, ha megteremtését Mátyás lakadalmának esztendejébe helyezzük,⁴ mintegy hatvanhárom éven át állott fenn. Utolsó nyomára Nagyszombatban akadunk az 1539. kiüldözéskor. Ezen idő alatt mindössze négy, okmányokban előforduló, viselője akadt. A legelső Mendel⁵ volt, utána ivadékai Jakab,⁶ Izráel, Izsák következtek a hivatalban, kik mindnyájan

¹ Kohn, 222, 431, 435, 438. Engel, Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer I, 80, 90, 104.

² Schudt (Juedische Merkwürdigkeiten IV, 3. 163) közlése, mely — mint Dr. Kohn kimutatta — Ulászlóra vonatkozik.

³ Szamota, Régi utazások Magyarországon, 137.

⁴ Kohn, 212.

⁵ Kitünik e szavakból (Kohn, 438): Isaak et Jacob, filii quondam Mendel, Principis Judæorum Budæ commorantium. E korban a budai hitközség elnöksége és a præfectura nem volt két különálló tisztség.

⁶ Jakab atyja Mendel volt és nem Juda, mint Kohn állítja (220) e kifejezés alapján: Jacobus Mendl, filius quondam Judæi Mendel, præfectus Judæorum. Ugyancsak tévedés,

atyjuk, illetőleg ősük német családi nevét a Mendel-t használták családi jelzőül.

A *præfectura* nem volt üres cím, hanem működési köre is volt.* A zsidókra kivetett rendes és rendkívüli királyi adót a *præfectus* osztotta fel a hitközségek közt és emberei által behajtatta. Az adószedésnél a budai hitközség előljárósága és a városok hatósága állott rendelkezésére. A király városok és zsidók közti viszály lecsendesítésére küldi ki; a zsidók panaszait és sérelmeit a király elé viszi és orvoslását kéri. Kezében tartja a zsidók fegyelmét, külön börtöne van, melyben a kihágást elkövetett zsidót fogva tartja. Felügyel, hogy a zsidók országos privilégiumán csorba ne essék; a privilégiumot a királyok által megerősített és gondoskodik lemásoltatásukról. Az ország zsidóságát érdeklő szerződéseknél kikéri a hitközségek tanácsát, jóváhagyását. Elfoglaltsága esetén helyettesre bizza egyik-másik dolgát.

A *præfectus* «a zsidók érdekében elvállal mindent, mit tennie kell és lehet». Munkássága főleg a zsidók adózására és jogainak védelmére terjedt ki. Az utóbbi az okból ruháztatott rá, mivel a zaklatások, üldöztetések adózásukat kevesbítette volna meg.

Hatásköréhez a sz. kir. városok és a nemes urak zsidói egyformán tartoztak. A nemes emberek külön királyi engedelemmel felségjogokat gyakorolhattak ugyan, me-

(Kohn, 221, Pollák i. m. 79), hogy Jakab után Jakab Juda és ez után megint egy Jakab következett.

* A *præfectura* jellemzése Kohn és Polláktól közölt okmányok nyomán.

lyek szerint az uradalmukon lakó zsidókkal önállóan rendelkezhettek, biráskodhattak fölöttük, megadóztathatták őket, vallásuk szabad gyakorlatáról intézkedhettek a nélkül, hogy dolgaikba a kincstartók, a zsidó bírók és bármely királyi hivatalnokok beavatkozhattak volna. De Zsigmond, ki a nemeseket legelőször részesíté e jogokban, kikötötte, hogy számot tart a nemes urak zsidóinak adójára. A zsidók ily módon a nemesek birtokán is királyi jobbágyok maradtak, vagy Herendi Miklós nyelvén szólva «király kincse»,* melyre később a *præfectus* is felvigyázott.

A *præfectura* hivatal nem szüntette meg a régi szokást, hogy a keresztény és zsidók közti perekben továbbra is a városi zsidó-bíró ítelt, a zsidók közt felmerült perekben pedig a király és főcanczellárja, főbenjáró bűnökben egyedül a király.

A *præfectusi* rang előkelőségét a királyok is kidomborították. A *præfectusok* külön védelmet, szabadságot, kiváltságot nyertek; privilégiumukat II. Lajos, elődei példájára megerősítette.

Ha a *præfectus* vagy családja úton volt, a király gondoskodott bátorságos járásukról. Mendel *præfectusnak* és gyermekeinek megengedi, hogy *præfectura* hivatalának jeléül sem ő, sem gyermekei csuklya viselésére, mire a zsidók általában köteleztettek, senki által se kényszeríthetők. A király felkéri a velencei doget, hogy a *præfectusnak* József nevű fia Velenczében se viselje a zsidó ruházatot.

A zsidó irodalom, mely századokon át mellőzte Budát,

* Kohn, 455.

a hitközség tekintélyének emelkedésével gyakran emlegeti. Egy XIII. századbeli zsidó író Budn-nak nevezi,¹ a XV. században Ovn, Új-Ovn jelöléssel fordul elő a héber iratokban, szembeállítva Ó-Ovn-nel;² később pedig Ovnstadt nevet visel.³ Az e korbeli zsidó válólevelekben hivatalos megnevezése: Budn, mely Ovn-nak neveztetik. A Budn szó — egy XV. századbeli író véleménye szerint⁴ — azért előzi meg a német Ovn-t, mivel ekkép akarták a zsidók kifejezésre juttatni, hogy Budán a magyar nyelv használatosabb, mint a német. A XVI-ik⁵ században a budai zsidók Ovn szóval jelölik városuk nevét, — a Dunát is Donau-nak irták,⁶ a mi arra mutat, hogy a német nyelv járta náluk, — ellenben a török zsidók Budm, Budn és egyetlen egyszer a «Higri királyságban levő» Budáh-t használják Buda város jelölésére.⁷

¹ L. fent 27. ol.

² Áskenázi Izráel אובן חדש 138, 197, 184 כתבים ופסקים
אובן ישן.

³ Kohén Szimchó, Széfer sémosz 113 b.

⁴ Bruna Izráel id. Lurja Salamon ים של שלמה (Prága, 1812) 30 b.

⁵ L. alább.

⁶ Iszerlsz Mózes dvt. 57. sz.

⁷ Jáchjá Tám dvt. תמת ישרים (Velenceze, 1622) 198, 204 sz. בודה אשר במלכות ההיגרי Chájim Sábátáj dvt. is II. köt. 7. sz. a בודום szót használja.

IV. FEJEZET.

A zsidók zaklatása II. Ulászló alatt. A budai zsidók száma. Zavargás. A hitközség külön őrséget tart. A zsidók Miksa császár kegyét keresik. Kohén Ákiba. Budai rabbik: Ábrahám, József Zálmóni, Kohén Náftáli Hircz ben Izsák. Schwartz Niger Péter. Egy budai zsidó okozza a nürnbergi hitközség romlását. Szerencsés Imre.

Alighogy Mátyás örökre lehunyta szemeit, az uratlan országban legelőször a zsidók üzleti tevékenységgel szerzett vagyonának akadt gazdája: a fékevesztett gyűlölet s kincsvágy. A szabadjára eresztett szenvedélyt II. Ulászló nem tudta megállítani, gyöngébb volt, sem-hogy feltartóztathatta volna a zsidóüldözést. A király pedig a helyett, hogy jó példát mutatott volna a népnek, néha maga is alattvalói módjára bánt a zsidókkal. A pozsonyi zsidókat felhozatja Budára azon ürügy alatt, hogy az ország hasznára való dolgokat akar velük elintézni. Ez a bizonyos hasznos dolog a király üres kincstárának megtöltése lett volna. De a zsidók nem tudtak a kívánságnak megfelelni. A király tehát börtönbe veti őket, hogy hajlékonyabbá tegye kezöket.*

Ulászló alatt a budai zsidók ingerlése, utcájuk, házaik megtámadása nem tartozott a ritkaságok közé. A tömegben már régóta elterjedt a hit, hogy a zsidók mérhetetlen kincseket rejtegetnek. A budai söpredék, ha pénzre vágyott, a zsidók zsebében turkált, a mit annál is inkább megengedhetett magának, mert a gyöngge kezű király alatt megtorolatlanul lehetett ilyesmit elkövetni. Az adóból is következtethető, hogy vagyonos

* Kohn 434—35.

zsidók lakták Budát, de semmi esetre oly gazdagok, minőket a nép képzelt.

Buda város évenként kétezer forintot fizetett a kincstárba, a zsidók ennek felét adták.¹ Kétségtelen, hogy az adó mennyiségét nem a számarány, hanem a vagyon határozta meg, mert különben azt kellene gondolnunk, hogy Buda lakosságának fele zsidó volt. Igaz ugyan, hogy egy olasz tudósító² «hihetetlen számú»-nak tünteti fel a hitközséget, egy bécsi író is felemlíti,³ hogy ekkor sok zsidó lakott Budán, de alkalmasint az ezer lélekszámot nem haladta meg. Ebben az időben, a zsidógyűlölet virágkorában sok volt az egy zsidó is és hihetlenül nagynak tűnt fel az olyan hitközség, melyben néhány száz lélek élt együtt. Több mint valószínű, hogy a mohácsi vész előtt kevesebb zsidó lakott Budán, mint a török hódoltság alatt. Ekkor pedig, mint látni fogjuk, egy hivatalos összeírás csak nyolczvannyal zsidó családot talál Budán.

Komoly alakban 1495-ben tört ki Budán a zsidóhajsza.⁴ A zendülést pajkos fiúk okozták, kik megdöngették a zsidók ajtait, beverték a zsidósor ablakait. A zsidók elkergették őket, de az elűzöttek visszatértek egy oly csapattal, melyet a zsákmány s fosztogatás reménye bármely gonoszságra könnyen elcsábított.

¹ Történelmi tár 1880, 168. A tétel a számadáskönyvben át van húzva.

² Kohn, 394.

³ Cuspinianus beszéde Podhradczky József kiadásában, 250.

⁴ Bonfinius, Rerum Ungaricorum Decades, 732, Miller, Epitome vicissitudinum.

A tömeg, melyet szép szerével lecsillapítani s eloszlatni lehetett volna, vérszemet kapott, midőn meglátta, hogy az egri püspök csatlósai jönnek ellene. Urukat úgy gyűlölte a nép, mint embereit, kik a mult esztendőben a háborgatott zsidók védelmére kiküldetve, három keresztény ifjúnak okozták halálát. A zendülésnek a bekövetkezett éji homály és egynémely uraknak közbenjárása vetett véget.

Az üres kézzel eltávozottakat a másnap megint munkánál találta. Még számosabban jöttek, hogy elvigyék, mit az előző nap nem tudtak elhordani. Megostromolták az eltorlaszolt zsidó házakat, feltörték az ajtókat, benyomultak a házakba, összezúzták a butorokat; a zálogtárgyakat, az arany-ezüst edényeket, az arany himzésű selyem ruhákat elhordták.

A garázda népnek nem volt elég a zsidó utca, melyet felforgatott, kizsákmányolt, hanem elnézett a város más részébe is, hol szintén vagyont sejtett. A fosztogatókat megirigyelték a nemes urak szolgálattevői, kiket a megbomlott rend helyreállítására küldtek ki. Maguk is hozzáláttak a prédáláshoz.

A míg a zsidó házakat üritette ki a nép, a király nem küldött segítséget. Óvintézkedéshez csak akkor nyúlt, midőn a garázdálkodás a zsidó utczából a város többi részére is kiterjedt. Az udvari őrség egynehány zendülőt nyomban lekaszabolt, minek láttára a megfélemlített tömeg hamar eloszlott. A király nem engedé, hogy a katonaság tovább is üldözzé a tömeget, mert aggódott, hogy ezáltal a nép dühe a papok ellen is fordul és az elégtelenség komoly lázadássá fajulhatna.

Valószínűleg e zendülés magyarázata annak, hogy

Juda, a Ruben fia és Hanna nevű felesége Budáról elköltözve, Német-Ujhelyen telepedett meg.¹

A nép gyakori zavargásának elnyomására a budai zsidók külön őrséget fogadtak² és az ország zsidóságával jövőjük biztosításáról gondoskodtak.

Ulászló a sír szélén állott. Trónüresedés volt készülőben, a mi a zsidókra nézve mindig szerencsétlenséget jelentett. A nép rendesen felhasználta ez alkalmát, hogy a zsidók ellen szabadjára bocsássa indulatait. A veszedelmet meg kellett előzni, gondoskodniok kellett, hogy Ulászló halála után is «szabadon éljenek védelmük-, jogaik- s kiváltságaikkal, személyük, vagyonuk ne háborgattassék, mindenütt, hol laknak, bátorságosan tartózkodjanak.»

A magyar zsidók pártfogásért Miksa német császár-hoz fordultak, a ki különben is jogot tarthatott a magyar zsidók fenhatóságára. Római császár igázta le Judæát, ennélfogva bárhol telepedtek meg ennek lakói s ezek utódai, alattvalóiknak, polgáraiknak tekintették azokat a Cæsarok utódai, a római-német birodalom uralkodói. Négy nappal azután, hogy II. Lajos és Mária főherczegnő között a bécsi szent-István templomban megkötöttetett a házasság, Miksa császár Ulászló beleegyezésével védelmébe fogadta Mendel Jakab præfectust, családját és az összes magyarhoni zsidókat, megadván nekik mindazon jogokat, melyekben egyéb alattvalói részesültek.³

¹ Revue des Études Juives (1895) 107; u. i. 194. említettik Sluemlein von Ofen.

² Kohn 248.

³ Kohn 459—460.

Tudomány, vagyon s származásra nézve a budai hitközség legelőkelőbbjei közé tartozott a XV. század vége felé Kohén Ákiba. A sors szeszélye a jövő számára gyakran azok nevét tartja fenn, kik méltatlanok az emlékezetre, míg a feledésnek szolgáltatja át a legjobbakat, eltitkolja erényeiket, melyeket bámultak a kortársak és a melyeken okulhatnának az utódok. Ez történt Kohén Ákibával is, a székváros zsidóságának kimagasló alakjával.¹ Zsidó kortársai a «budai herczeg» jelzővel illették, e czímet vésték Prágában eltemetett leányának sírkövére is.² Kis értékére leszállítva ezt — mert a zsidó túlpazar a czímek osztogatásában — viselője gazdag, hitsorsosainak érdekeiért buzgólkodó, befolyásos, udvarnál s országnagyoknál bejáratos férfi lehetett. Egy franczia hölgy, ki II. Ulászló lakadalmi menetének szemtanuja volt, «prince des juifz»-nek nevezi a zsidók praefectusát,³ Zápolyai István nádor pedig a Budán lakó zsidók «princeps»-ének.⁴ Alkalmasint van némi összefüggés a praefectura és Kohén Ákiba czime közt.

¹ Kohn, 227, Dr. Brüll N., Jahrbücher VII. évf. 34.

² Hock Simon, Die Familien Prags **יוכבד בת אובן** alatt: **ש"ב השון** [שי"ב השון] Meghalt 1551-ben. **עקיבא בן ונשיא ו"ל**. Jócheved nagyanyja volt Horovitz Sábátájnak, a «Két frigy-tábla» szerzőjének, felesége Sábátáj ben Jesájó prágai dájának (megh. 1555.). Hock i. m. **דורוויץ** alatt és Lieben **נל עד** 77.

³ Szamota István, Régi utazások Magyarországon 137. l.

⁴ Kohn, 438.

Akiba — egy budai rabbi állítása szerint — aranyos betűkkel szokta nevét papírra vetni.¹ Egyik utóda pedig azt beszéli,² hogy a magyar nemesek irigységből veszedelmes rágalmat terjesztettek felőle, melynek következményei elől Kohén Ákiba Prágába menekült, hol Pollák Jakab híres rabbi idejében a tudomány- s jótékonyságnak élt. Ismereteinek és jámborságának híre szerezte meg neki «a száműzés feje»³ címet. A hatalmasok irigysége s rágalma Csehországban is ellene támadt.⁴ Három ízben, mindannyiszor ünnepnapokon, nehéz megpróbáltatáson ment keresztül, melyektől megszabadulva, kegyes adományokkal örökítette meg nevét. Viszontagságos életét Prágában fejezte be, 1496 körül. Utódai közül századokon át a zsidó irodalom s társadalom legjelesebbjei kerültek ki.

Budán Kohén Ákibán kívül a zsidó tudományt még a hitközség rabbijai is művelték.

Az első budai rabbi, kiről tudomásunk van, a XV. században élt, Ábrahám volt a neve. Kortársa Áskenázi

¹ Kohén Szimchó **וכן העידו על עקיבא, ספר שמות**, הנשיא בבודון ר' עקיבא ז"ל שהיה כתוב באותיות זהב באל"ף.

² Perls Méir **מגילת יוחסין** 11.

³ Hock i. m. **וחתנא דנשיאה עקיבא** : **שהיה ראש לכל הגולה.**

⁴ Horovitz Seftel végrendelete : **בן גברא רבא ויקירא יחיד בדורו שנכתב ונחתם שמו שבתאי בר ישיעה סג"ל וזה היה** — **חתן נשיא עקיבא מאובין ז"ל.** Gyanítom, hogy az alább 83. ol. említett Kohén Ábrahám ben Ákiba is utóda volt; Dr. Kaufmann Dávid, *Die Erstürmung Ofens*, 27.

Izráel marburgi s bécsujhelyi rabbinak, kivel levelezésben állott.¹ Ábrahámot egy Kohén követte a hivatalban, kinek nevéből csak az «M» kezdőbetűt ismerjük.² Utána József Zálmóni áll a hitközség élén, ki válólevél miatt folytatott vitában szerepel a zsidó iratokban. A válólevelek formáságára túlszigorúan ügyelt, érvénytelennek nyilvánított egy oly válólevelet, melyben a Duna szó végső két betűje egy kissé távol állott az első két betűtől, vagy mivel egy női név írásában ortografiai hibát fedezett fel. Levelezett Hircz pozsonyi és Latif Gerzson olaszországi rabbival.³

A XVI. század elején Kohén Náftáli Hircz ben Izsák viselte Budán a rabbi tisztséget. Lehetséges, hogy Pozsonyból jutott Budára.⁴ E két város hitközségei közt sűrű érintkezés folyt ez időben. A præfectus családja fel szokta keresni Pozsonyt; az 1523-iki járvány elől tömegesen menekülnek ide a budai zsidók, de a király

¹ Áskenázi Izráel, פסקים וכתבים 138, 184, 185. sz. Ábrahám nem volt kohén. Budai eseményről szól Áskenázi dveiben a 139 és 197. sz. is. A 138. sz.-ban Áskenázi már mint halottról szól Abrahámról: כבר כתבתי למוהר"א ז"ל.

² Áskenázi i. m. 138. sz. E dvténnel összefügg Áskenázi id. munkájában a 197.: על דבר הגט הניתן באובן הלא ידעת בשכבר ודרשתי על ככה מהח"ר היר"ן.

³ Iszerlsz Mózes dvtára (Hannau, 1710) 57 sz. A levél írója מנוח בכמר אשר ז"ל ש"ן levelének kelte vasárnap Gedáljó böjt 5311. Monóách ben Áser fiatal korában Magyarországon tartózkodott.

⁴ Kohn, 352.

kiutasíttatja őket. Zácháriás pozsonyi zsidó orvos Budára jár gyógyítani. A præfectusnak állandó megbízottja volt Pozsonyban: Oroszlán volt a neve.¹

Kohén Naftáli, ki több esztendőn át volt budai rabbi,² unokatestvére volt Katzenellenbogen Méir híres páduai rabbinak.³ Vele és Jáchjá Tám konstantinápolyi rabbi-val irodalmilag érintkezett. Levélváltásukat megkönnyítette az, hogy a magyar zsidók élénken közlekedtek olasz s török hitsorsosaikkal. A magyar származású József ben Ábrahám 1518-ban tagja a római rabbitanácsnak s barátságot tart Egidio di Viterbo érsekkel, kivel héber-olasz nyelven levelezik s misztikus munkák másolatát gyűjti neki.⁴ Olasz Bona budai zsidónak már neve is elárulja hazáját.⁵ Földije és hitsorsosa Antonio di Zuane, ki 1525-ben szemtanuja volt a budai zsidónegyed ostromának és Szerencsés Imre kifosztatásának, olasz nyelvű levélben értesíti a velencei Bartholomeo Zuanet a budai eseményekről.⁶

Törökországhoz kereskedelmi összeköttetés, rokonság fűzte a budai zsidókat. Budai zsidó Konstantinápolyból házasodik; budai zsidók gyakran Konstantinápolyba

¹ Kohn, 250, 451, 461, 472.

² Roest, Isr. Letterbode, VI, 142.

³ שׁוֹת מֵהָרֶם מִפְּדוּיָא (Velence, 1553) 8, 63, 87. sz.

⁴ Dr. Berliner A., Geschichte der Juden in Rom. II, 86. József fia Semárjó 1544-ben említettetik.

⁵ Országos Lev., Liber Regius, I. köt. 1. Jászay Pál kéziratgyűjteménye a Magyar Nemzeti Muzeumban.

⁶ Firnhaber, Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst, 96.

járnak; ¹ de viszont stambuli hitsorsosaik is ellátogatnak a magyar székvárosba.²

Kohén Náftáli munkája, vallásügyi döntések, még a XVII. században is használtatott,³ ránk azonban nem maradt. Értekezései közül néhányat külföldi rabbik műveiben találunk elszórva. Érdekes ezek közt ama kérdés megvitatása,⁴ valjon a budai zsinagógában használható-e oly ajándékkép felajánlott oltári függöny, melyen hat sornyi szamaritánus betűkkel írt mondat volt kihímezve, miután a szamaritánusok bálványimádók. A függöny egy egyiptomi szamaritánus templomból jutott Budára.

A páduai rabbitól kér tanácsot azon két zsidó ügyében, kiket halálra ítélték, de egy szomszédos helységben lakó, a királyi udvarnál befolyásos hitsorsosuk nagy pénzáldozat árán kieszközölte a királynál szabadon bocsájtatásukat. Azonban a királyi megkegyelmezés előtt az egyik fogoly már elhagyta a börtönt. Perre került a dolog, valjon a közbenjáró költségeinek megtérítéséhez hozzájáruljon-e az is, ki a király megkegyelmezése előtt nyerte el szabadságát.⁵

¹ Jáchjá Tám id. dvt. 198. sz.

² Szerémi György emlékirata (Monum. Hung. Hist.) 49.

³ Sason Áron ben József dvt. **תורת אמת** (Velence, 1626) 54. sz.

⁴ Jáchjá i. m. 204. sz. **ראובן הקדיש פרוכת אח' לבית הכנסת של בודון ועל הפרוכת כרשבות ר"ל מרוקמות ששה שורות של כתיבת שומרונים, הורוני אם יכולים להשתמש פרוכת זה לפני ההיכל אם לאו.**

⁵ Katzenellenbogen Méir dvt. 63. sz.

Tudakozódik továbbá, hogy mint kell itélni, ha a zsidók árukat kölcsönöznek a vidéki kereskedőknek, de ezek csakis közvetlenül a hitelező és nem annak megbízottja kezébe akarják tartozásukat letenni.¹

A zsidó tudomány ismerete Budán nemcsak a zsidók közt volt honos, hanem a humanisták is foglalkoztak vele. A budai felső iskola tanára Schwartz-Niger Péter dominikánus barát² héber ismereteit külföldön a zsidók térítésére használta fel. A regensburgi s nürnbergi zsidók előtt 1473-ban hitvitákat rendezett a messiásról, melyeket a zsidók nagy érdeklődéssel kísérték. Hogy meggyőzze őket, állításainak igazolására a zsidó iratokból vette bizonyítékait.³

Schwartz-Niger Péter a héber nyelvet Spanyolországban sajátította el, tudományát később Francia- s Németország legelőkelőbb egyetemein gyarapította; a theologia baccalaureusává Ingolstadtban avattatott. A regensburgi püspök fölszólítására írta meg «contra perfides Judæos de conditione veri Messiae» munkáját, mely 1477-ben Esslingenben németül is megjelent «Stern des Meschiach» czímen. Würzburgból, hol mint hittanár és szónok szerzett hírnevet, hívta meg Mátyás Budára.

¹ Jáchja Tám id. dvt. 189. sz.

² Rövid életrajzát közli Jöcher, Gelehrten Lexicon Niger és Petrus alatt. Kobak, Jeschurun VI, 1—27, Dr. Güdemann M., Geschichte des Erziehungswesens, III. 157. Stern Moritz, Nürnberg im Mittelalter 301—302.

³ Magyarországon e korban tartott hitvitáról nincs tudomásunk. A Dr. Krausztól (Izr. magyar irod. társulat évkönyve 1900) felkutatott Sámuel hitvitázó nem élt Magyarországon.

Kohén Akiba és Kohén Náftáli rabbi jótékonyság s tudomány által szereztek tiszteletet a budai zsidóknak, míg egy földijük szégyent hozott rájuk szereplésével.

A XV. század vége felé egy gazdag budai zsidó, talán Margalis Izsák, elköltözött Nürnbergbe, a hol az ottani hitközség beleegyezése nélkül akart megtelepedni s házat építeni. A zsidó községek nem voltak jobbak a városoknál, melyekben alakultak. A városok polgárai ellenszenvvel nézték, tiltakoztak, ha a zsidók tömegesen éltek köztük, a zsidók pedig hozzájuk vetődött hitsorsosaiknak nehezítették meg a letelepedést. Mindkettőjük türelmetlenségének a kereskedelmi versenytől való félelem volt a rugója. A budai zsidó a helyett hogy elhagyta volna a nürnbergi hitközséget, mely kiűzni akarta köréből, viszályt kezdett vele, áskálódott ellene. A budai zsidó eljárásának az volt az eredménye, hogy Miksa császár 1499-ben kiűzte Nürnbergből az összes zsidókat. A krónikás megjegyzi, hogy a végzet a budai zsidó vagyonán s gyermekein bosszulta meg magát. Az első megsemmisült, az utóbbiak elzüllöttek.¹

A hitközség történetét a mohácsi vész előtt Szerencsés Imre zárja le.

Fiatal koráról mit se tudunk. Meglett korában vette fel a keresztséget, a hitehagyásra rákényszerítették. Szenior Etel ben Efrájim, másként Salamon — ez volt Szerencsés zsidó neve² — házas ember letére tiltott

¹ Roest, Israelitische Letterbode, VI, 138, Kobak Jeschurun, VI, 1—27., Stern Moritz, Nürnberg im Mittelalter, 90.

² Lévi Élijó dvt. זְכַן אֶהְרָן 95. sz., Katzenellenbogen id.

viszonyban élt egy keresztény asszonynyal. Súlyos büntetés várt ebben az időben a zsidóra, ha ilyesmin érték. Megcsonkítás és hithagyás közt kellett választani, midőn viszonya kitudódott. Szenior Etel ősei vallását hagyta el, hogy a kemény ítélet végrehajtását elkerülje.¹ Szalkai László esztergomi érsek végezte a kereszteleési szertartást, a keresztapa Perényi Imre nádor volt. Szenior Etel a keresztségben keresztapja nevét, az Imrét kapta. Ezentúl mint Szerencsés Imre szerepelt.

Okát nem tudjuk, csak sejteni lehet, hogy miért viselte a Szerencsés nevet. A zsidók vezetéknevét régente külsejük, származásuk, foglalkozásuk, viszonyaik határozták meg.

Ezért nyerte Budán a középkorban a magas növésű Salamon² a «longus», az alacsony Jakab³ a «parvus» nevet. Ezen a réven jutott Budán Fekete Mendel és Fekete József,⁴ Olasz Bona s Olasz Dávid,⁵ Váczy

dvt. 87. sz. Thurnschwamb Engelnél (Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer, I. k. 199.) Szerencsésre vonatkozó adatok Kohn, 271—285, Héber kútforrások, 75—81.

¹ Lévi Élijó id. dv. t.

² Anjoukori okmánytár, V. 410.

³ Kohn, 196, az ugyanitt 463. előforduló Salamon parvus alkalmasint szintén budai zsidó.

⁴ Kohn, 173, 450. Magyar történelmi tár XII (1863) 143, Jászay kéziratgyűjteménye a Magyar Nemzeti Múzeumban (1524—1535 évi kötet, 1. l.), Orsz. Lev., Liber Regius I. 1.

⁵ Jászay id. kéziratgyűjt. 1. és 50. l., Orsz. Lev. i. h., Nagyszombat város levéltára az 1539. esztendőre vonatkozólag.

Jakab,¹ Gazdag Jakab,² Nagy Izrael,³ és Nagyszombaton Fokhagymás József, Fodor Oroszlán, Olasz Izsák⁴ zsidó a XVI. században a magyar nevéhez. Ezt tartva szem előtt, a «Szerencsés» név ama előkelő rangra, fényes helyzetre utal, melybe Szenior Etel kikeresztelkedése után jutott.

De előfordul, hogy a magyar nép a zsidónak bibliai nevét megmagyarosította. Innen van az, hogy Budán a Mendel, Heccul, Mossul, Krumphalsaten, Hozman németesített⁵ zsidó neveken kívül magyar hangzásúakra is akadunk, minők: Márton, Farkas, Major.⁶ Így azután a legvalószínűbb, hogy a Szerencsés név nem egyéb, mint a Selig vagy az ezzel egy gyökű Seligmann, Seligkind magyar fordítása. A zsidóknál a bibliai férfi és női nevekhez vendégneveket csatolnak. A szokás pedig a mellett szól, hogy a Salamon bibliai névhez — Szerencsés is ezt viselte zsidóságában — a Selig összetételű szavak járulnak.⁷ Nincs ennél fogva kizárva, hogy Szerencsést is Selignek hívták, mely magyarul szerencsést jelent. Visnoviecki Mihály lengyel

¹ Jászay kgy. és Lib. Reg. i. h.

² Jászay kgy. 30, Liber Regius I, 120.

³ Jászay kgy. 50, Lib. Reg. I, 71.

⁴ E három utóbbi név Nagyszombat város levéltárában. A Fokhagymás név valószínűleg onnan eredt, mert viselője fokhagymával kereskedett, Tráni Mózes dtv. I. 327. sz.

⁵ E nevek előfordulnak: Anjoukori okmánytár V, 291, Kohn, 408, Fejérpataki László, Magyarországi városok régi számadáskönyvei 48, Hozman és Mendel neveket l. fent.

⁶ L. e neveket fent.

⁷ Sulchon óruch, Even hoózer 129. fej.

király udvari zsidó orvosát Vitalis Felixnek nevezték,¹ a mi nem más, mint a bibliai Chájim (élet) és a német Selig latin fordítása. Pozsony vármegye 1762-iki jegyzőkönyvében² említés történik egy Salamon zsidóról, ki hitehagyása után a Szerencsés Ferencz nevet kapta. Ugy látszik, hogy a «Szerencsés» szó ez esetben is a Salamont kísérő német Selig magyarosítása.

A mohácsi vész előtt Szerencsésen kívül mindössze négy magyar zsidó hitehagyásáról értesülünk. Élijó ben Dán Neszánél Enzelein és egy Salamon zsidó fiát követte Thuz János és Ernest-Hampó János.³ A két utóbbi magas társadalmi állásba emelkedett. Harmadiknak Szerencsés jutott sorukba; ügyességgel, értelmével az alkincstárnokságig vergődött fel.

Szerencsés vallásának változtatásával nem szakadt el előbbi hitsorsosaitól. Nem haladt ama áttértek nyomdokain, kik a renegát dühével szoktak elhagyott felekezetükre rontani. Hitsorsosai iránt jobb lelkiületűnek bizonyult, mint az ezen időben élt Briccius és Pelcz, kik ámbár zsidók voltak, a hitükön levők nyugalmát zaklatásaik, ráfogásaikkal dulták fel.⁴

Szerencsés, mint keresztény is a zsidókkal érzett, ha a szükség követelte; titkos jegyű héber levelek-

¹ Dr. Kaufmann Dávid czikke a Monatschrift f. Geschichte und Wissenschaft des Judenthums 43. (7. új) évfolyamában 422—425.

² Prothocollum Decretorum 1762, 500. l.: De baptisato Judæo Francisco Szerencses, antehac Salamon dicto.

³ Kohn, 229—230, 448. Áskenázi Izráel, פסקים וכתבים 138—184. sz.

⁴ Kohn, 465—469.

ben küldött nekik tudósítást,¹ ha veszedelem készült ellenük.

Egy konstantinápolyi rabbi levele őrizte meg az utókor számára Szerencsés jótéteményeit a zsidók iránt.²

Mint keresztény — beszéli a rabbi «a hatalmas és nagyméltóságú»³ Szerencsésről — testével, vagyonával végtelen sok jót gyakorolt Izraellel. Megmentett több izraelitát s hitközséget. E miatt rátámadtak, elfogták a keresztények, el akarták égetni,⁴ azt állítván, hogy még zsidó. Nagy pénzáldozat és Istennek rajta való irgalmassága szabadította meg a haláltól. Midőn kibocsájtották a börtönből, mindhalálíg testével s pénzével ép úgy javára szolgált a zsidóknak, mint régente, sőt fokozottabban. A budai hitközség ellen egy ízben vérvádat emeltek. Szerencsés megtudván a dolgot, keresztül vitte a király- s főméltóságoknál, hogy kiadták neki a rágalmazót; Szerencsés a hazug ajkút kiszolgáltatta a budai zsidók haragjának. Ezek megfojtották a vesztükre törő embert. Ez esemény után az összes tudósok s gyülekezetek kihirdették a zsinagógákban, hogy az előljárók fenyték- s pénzbüntetéssel sujtják azt, a ki Szerencsést hitehagyottnak meri nevezni. Majd ismét nagy segítséget hozott Izraelnek. A cseh királyságban, mely szintén

¹ Ez adatot Szerencsés egyik utódának, a hires Sachs Szenior leveléből vettem, melyet másolatban a bold. Dr. Kaufmann volt szives rendelkezésemre bocsájtani.

² Lévi Élijó i. döntv.

³ Katzenellenbogen Méir id. dvt. 87. sz.

⁴ A köznemesség küldöttsége 1525. követelte II. Lajostól, hogy Szerencsést máglyán égessék el. Fraknói, Werbőczy István 193.

a magyar királyt uralta, Prága hitközségre, hol több volt a zsidó, mint Budán, kiadták a számüzési rendeletet. Szerencsés testi fáradságot s költséget nem kimélve, Isten segítségével kivitte, hogy a kitiltó határozat visszavonatot. Zsidó férfiút és asszonyt tűzhalál- s akasztófától mentett meg. Haláláig minden áldott pénteken alamizsnát osztatott ki a zsidó szegények közt. Egy zsidó Ausztriában felvette a keresztséget kis fiával s leánygyermekével. Az apa halála után Szerencsés elhozatta a gyermekeket és zsidóknak neveltette őket.

Igen sok ilyet tett még, minek elbeszélésére szűk a papírlap — írja Lévi Élijó konstantinápolyi rabbi.

Szerencsés eme cselekedeteivel rászorgált, hogy a zsidó felekezet hozzátartozói megbecsüljék. Jóindulatáért elismeréssel adóznak neki; hálájukat Ábrahám és Efrájim nevű fiaival éreztetik, kik anyjukkal együtt a zsidó hiten maradtak.

Szokás, hogy a zsinagógában három, hat, vagy kilencz férfiszemélyt hívnak a szentírás pergament tekercse elé, aszerint, amint hétköznapi, ünnepen vagy szombaton olvasnak belőle a közönségnek. A kit a kántor megidéz a tórához, annak nevét az apjával együtt említi. A kitért zsidó fiát azonban nem apja, hanem nagyatyja nevével szólítják a tóra elé. Így történt volna Szerencsés Imre fiaival is. De ezek inkább nem járultak a tóra elé, semmint atyjuk nevétől megfosztassanak. Idővel Kohén Náftáli Hircz budai rabbi, tekintettel Szerencsés érdemeire, kivételesen megengedte a fiúknak, hogy a tórához továbbra is atyjuk nevével hivassanak fel.

Kohén Náftáli Hircz végzését Katzenellenbogen Méir páduai rabbi is helybenhagyta. A zsinagógában — vé-

lekedik az olasz pap¹ — a kántor kezében a tórával áldást szokott mondani a királyra, az ország fejedelmére és főrendeire. Ha ezek nevét ki szabad ejteni, úgy semmi se állja útját, hogy a budai templomban megemlítsék a kereszténynyé vált Szeniort, a ki — mint cselekedetei elárulják gondolatát — megtért, istenfélővé lett, ezenkívül népe jólétét keresi, testével s pénzével egyaránt jóakarója rokonnak s távolállónak s azoknak, kik egyenesek szivükben.

Szerencsés halála után Konstantinápoly rabbija Lévi Élijó is megerősítette a páduai s budai rabbi határozatát.²

Míg egykori hitsorsosai magukénak vallják Szerencsést, tisztelettel viseltetnek iránta, azalatt az ország rendei, élükön Werbőczy Istvánnal, átkot mondanak fejére, mert őt tekintették az ország zilált pénzügyi helyzete egyik főokozójának.

Szerencsés súlyos mulasztásokat, menthetetlen hűtlenséget követett el a rábízott hivatalban, de bizonyos, hogy nem egyedül őt terheli a felelősség, hogy az ország kincstára üresen állott. Az állam pénze nemcsak

¹ Id. dvt.

² Lévi Élijó id. h.; Iszerlsz Mózeshez az ügy Katzenell. dvtára kinyomatása (Velence, 1553) után jött és úgy látszik nem Budáról kérdezték, hanem valaki csak amolyan fogas kérdéssel terhelte anélkül, hogy érdekelve lett volna ez ügyben; ezt fejezik ki Iszerlsz szavai: **ובאמת שמבין ריסי כתבים מעלתו ניכר שראה אותה תשובה אלא שמעלימה לפנינו לבדקינו בהלכות.** (Katz. 87 és nem 35, mint a kiadó írja) Iszerlsz dvt. 41. sz.

az ő zsebébe vándorolt, hanem számosan voltak, a legelőkelőbb főurak, kik az ország jövedelmét vele együtt pusztították; és tán valamennyi közt egyik se volt oly haszonleső, kapzsi, mint éppen a Szerencsést kárhoz-tató Werbőczy István.* De azt se lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Szerencsésre a legválságosabb időben ruházták a kincstartói tisztet. Tagadhatatlan, hogy a parasztlázadás leveretése után, midőn az ország gazdasági élete megbénult, jövedelmi forrása leapadt, még a legbecsületesebb kezelés se tudott volna annyi pénzt előteremteni, mint a mennyit a fenyegető török veszedelem idején az ország szüksége megkívánt.

Az 1525. országgyűlésen a nemzeti párt sürgetésére II. Lajos a Csonka-toronyba záratta Szerencsés alkincstárnokot, a hol tizennégy napon át maradt őrizetben. Kiszabadulván a fogságból, az udvari személyzet kísérete el a Szent György-téren levő lakására, a hol a viszontlátás öröme dőzsöléshez fogtak. A mulatók jó kedvét megrontotta a feldühödött nép.

Az országgyűlés feloszlatása után a nemes urak szolgálattevő népe — hajduk, huszárok — nagy számban tartózkodott Budán. A szolgák június 5-én összeverődve Szerencsés lakása előtt, betörték az ajtót, fosztogattak, a pinczében csapra verték a drága borokat. A megijedt vendégek széjjelfutottak, a házigazda kötélén ereszkedett le a várfalon.

II. Lajos nem üzette el a közelségében fosztogató tömeget, melynek még másnap se lankadt meg prédáló kedve. Kitördelték Szerencsés ablakainak vasrostélyait

* Jellemzése : Fraknói, Werbőczy István.

és úgy látszott, hogy nagyobb pusztítást visznek végbe, mint a megelőző napon. A lármás, prédára váró hadat Bodó Ferencz oszlatta szét azzal a biztatással, hogy tud egy más helyet, hol több a kincs. A nép Szalkai László esztergomi érsek Mindszent-utczai háza felé tódult, de innen az őrség kergette el. Majd Böheimb Bernát és a Fuggerék házatájához sietett, de innen is eredménytelenül kellett visszavonulnia.

Harmadnap kora reggel Szerencsés házában újra elkezdődött a zsákmányolás, melyet Zápolyai György szüntetett meg. E napon Szerencsés házában sorsában részesült a zsidó utcza is. Valóságos ostrom alá vették a ghetót, melynek lakói erőfeszítéssel védték magukat. Reggeltől éjfél utánig tartott a küzdelem, melyben végre az ostromlók arattak győzelmet. A zsidók értékes vagyonukkal biztonságba helyezték magukat, valószínűleg a szombati kapu mellett levő őrtoronyban. A fosztogatók, miután felhányták a zsidó lakásokat és elhordták mindazt, mit elvihettek, a zsidókat ki akarták szorítani buvóhelyükből, de tervüket megint Zápolyai György gátolta meg.

Mihelyt lecsillapult a nép haragja, Szerencsés megint talpra állott.

A nemesség hangulatában változás állott be. A rákosi gyűlésen a rendek tűzhalálát kívánták, két hónap múlva pedig a hatvani gyűlésen újra kegyükbe fogadják Szerencsést.*

A fosztogatók 1525 május havában kiürítették Szerencsés lakását, de azért maradt neki anyyija, hogy

* Történelmi tár (1878) 456, Kohn i. h.

1526 tavaszán és nyarán nagy összeget kölcsönözhetett a királynak a török elleni háborúra.¹

1526 július 20-án köti vele II. Lajos az utolsó pénz-üzletet. Néhány hét múlva, midőn Mohács mezején a balsors letördelé a nemzet lombját, koronáját, Budán ugyanakkor költözik el az élők sorából Szerencsés Imre, az áldatlan kormányrendszer egyik hőse.²

Haldokolva, számos zsidó előtt sírás és imák közt megbánta bűnét és vezekelve adta ki lelkét — beszéli róla a zsidó kutfő.³ Végrendeletében meghagyta gyermekeinek, hogy óvakodjanak a pénzvágytól.⁴ Ez intés fiúról-fiúra szállt családjában a mai napig.

Gyermekei a mohácsi vész után elköltöztek Budáról.⁵ «Abraham Jud des Emerichen sun», kit I. Ferdinánd 1532 június 7. Prágából a boroszlói városkapitány s tanácsnak védelmébe és pártfogásába ajánl mint olyat, ki kereskedés és egyéb szükségletei miatt akar városukba utazni,⁶ nem más, mint Szerencsés Imre fia. Lehetséges, hogy Ábrahám később Oels-ben telepedett meg.

Szerencsés utódai a Sachs családnevet vették fel,

¹ Brüsszeli okmánytár I. köt. 32, 36.

² Thurnschwamb.

³ Lévi Élijó i. h.

⁴ Sachs Szenior (ki a **קש** szót ily módon oldja fel: **קדש שניאור** és nem **שטנדל**) id. leveléből vettem ez adatokat.

⁵ L. alább 95. ol.

⁶ Eredetije a boroszlói városi levéltárban, másolatát bold. Dr. Kaufmann Dávid tanár juttatta hozzám.

mely héber rövidítése e szavaknak: Szenior szent magzatja. Idővel Németországból Inovraclavba s Vilnába vándoroltak.*

V. FEJEZET.

A mohácsi vész hírére a budai zsidók részben elmenekülnek, akik megmaradnak átadják Ibrahim nagyvezérnek a vár kulcsát. Szulejmán császár a budai és esztergomi zsidókat hajókra rakatja és Törökországba hurczoltatja. Keresztény írók közlései a budai zsidók magatartásáról, midőn a török sereg Buda alá érkezett. A budai zsidók sorsa a Balkánfélszigeten. Lakóhelyeik: Szófia, Kavala, Viddin, Szaloniki, Konstantinápoly, Plevna. A szófiai hitközség a magyar zsidók szokásaiból egyet-mást elsajátít. Kohén Náftáli rabbi Szófiában. A magyar zsidók temploma Konstantinápolyban. A magyar zsidók viszállya Plevnában.

A mohácsi vész hire 1526 augusztus 30-án éjfélkor jutott el Budára. A félelem elnémitotta a főváros elszántságát, az ellenállást még megkísérteni se merte. A diadalittas törökkel szembeszállani örült vállalat lett volna, mely biztos megsemmisülést ígért. Felriasztott madársereghez hasonlított Buda, mely sietve menekül a vihar elől. Az udvar, a nemesi osztály, a papi rend hajóra rakván ingó drágaságát ijedten futott Pozsony felé. A menekülőkkel tartott néhány gazdag zsidó család, köztük Izsák praefectus, az Olasz család és egy Jósza nevű. Hitsorsosaik azonban megmaradtak Budán és velük együtt a kereskedők, iparosok és oly emberek, kiktől vagyont nem, csupán életüket lehetett elrabolni.

A nemesek és papok előnye volt, hogy menekülésük-

* Sachs Szenior id. leveléből.

kor vagyonuk tulajdonképeni részével, a földdel törődniök nem kellett. Jövedelmük törzsét a földbirtok képezte, melyet a török megkárosíthatott, de nem volt képes teljesen elpusztítani. Ha a kincstárt ki is ürítette az ellenség, a gulyát elhajtotta vagy leölte, a gazdasági épületeket felégette, valamennyi ingó kincsüket elidegenítette, mindazáltal vagyonuk tőkéje, a föld, sértetlen maradt, melynek termése a következő békés időben lassankint kipótolta az elveszettet. Ellenben az iparost, a zsidó és más hitű kalmárt sorsa kötötte Budához. Műhelyben, nyitott üzletben, és lakásukon halmozódott fel vagyonuk, a sok zálogtárgy, melyet sietve elszállítani nem lehetett. A Buda felé tartó török gyors előnyomulása következtében a főváros zsidói nem lehettek oly helyzetben, mint soproni és pozsonyi hitsorsosaik, kiknek a mohácsi szerencsétlenség hírének elterjedése után még elégséges idejük volt, hogy holmijukat elcsomagolhassák s elszökjenek a hódító sereg elől. Ha a budai zsidók elfutnak, a városban visszamaradt gazdagságuk zsákmányul esik, nyomtalanul elvész és megfosztva vagyonuktól, a nyomor várakozott volna rájuk. Ez birta rá őket, hogy Budán maradjanak, meghódoljanak a töröknek.

A mint Ibrahim basa nagyvezér, ki Szulejmán szultán előtt járt, csapatával Budára érkezék, a védtelen *

* Farkas pozsonyi örkanonok a gurki püspökhöz 1526 szept. 8. levelében (Gévay Antal Urkunden und Aktenstücke kézírata a Magyar Nemzeti Muzeumban) hallomás után közli, hogy Budán alig maradt száz ember, a többi a Dunántúlra szökött. Szerémi György szerint pedig (Emlékirata Magyarország romlásáról, Monum. Hung. Hist., Script. I, 124): Et

városban maradt zsidók előljárói halotti lepelbe burkolva jelentek meg előtte. Arczukat a föld porához dörzsölték, kegyelemért könyörögtek vagyonuk és személyük számára s alázatos hódolatuk jeléül átadták neki az üresen maradt vár kulcsait.¹

A basa jóindulatával hitegetvén a küldöttséget, a vár kulcsait az utána jövő szultánnak Földvárra küldte.²

A veszélyt a basa ígérete még nem hárította el fejükről. Pécs lakói is Ibrahim basa elé viszik a város kulcsait, kegyelmet nyernek, de az állhatatlan ember már két nap múlva borzasztó vérfürdőben mosta le nagylelkűségét.³

A budai zsidók remegve várták a szultánt, ki jövő sorsuk fölött határozni fog. Buzgón imádkozva kérték Istent, fordítaná feléjük a szultán hajlandóságát.

Szeptember 11-én vonult be Szulejmán szultán a fővárosba. Egy nappal előbb ülték a zsidók Gedáljó böjtjét, a mikor hajnalban vezekelni gyülekezik a zsidóság a zsinagógába és az esti csillag feljöttéig étlen-szomjan marad. A szultán kegyelemmel volt a zsidók iránt. Izráel

in Buda erant pauperes, claudi, ceci, inbecilles, qui non habuerant repentem equum vel vectorem.

¹ Thúry József, Török történetírók, II. 71. (Ferdí leírása) és 168. (Dselalzáde Musztafa); Kohén József, Émek hábócho l. Kohn, 93, Neubauer, Anecdota Oxoniensa, 144, Dr. Berliner, Quellenschriften, I. 53. A zsidó források szerint a budai zsidók magának a szultánnak adták át a várost.

² Jászay Pál, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után, 15. Horváth Mihály, Magyarország történelme, III. 420, Thúry II, 168.

³ Hernach volget des Bluthundts der sich nennet eyn Türkischer Kayser gethaten (1526).

gyermekai ellen senki egy szót se szólt, vagyonukból egy czipőszalagra valót se vittek el — beszéli a héber krónika.¹

A szultán a magyar királyok «páratlan szépségü» palotájában néhány napon át kipihenvén fáradoalmait, visszaindult Törökországba.

Két nappal Szulejmán hazaindulása után a kegyelmet nyert keresztény árusok, iparosok és zsidók Isten hozzádot mondtak Budának. A szultán elhatározta, hogy őket is, mint Buda kincseit, emlékeit és fegyvertárát elszállíttatja, mivel nekik «hazájuk elhagyása a nyomorúságból való megszabadulás.»²

Szeptember 22-én szukosz vagyis a sátoros ünnep első napján hajóra rakták a budai és esztergomi és a másunnan összeszedett zsidókat, kétezernél többet, kiket Törökország városaiban elosztottak.³ Az elhurczolt budai keresztények számára Konstantinápolyban a Héttorony környékén jelöltek ki állandó lakást. Szulejmán hasonlóan járt el néhány év előtt Belgrád elfoglalásakor. A kegyelmet kérő nándorfehérváriak egy részét családotul szintén a Héttorony közelében telepítették meg, mely városrész róluk neveztetett Belgrádnak.⁴

¹ Émek hábóchó i. h.

² Thúry, I. 265.

³ Verancsics Antal összes munkái II. 26, Jászay i. m. 25. és 33. Thúry II, 71, Kohn, 93. Egy kém jelentése, mely 1526 nov. 12. a velencei senatusban felolvastatott (Gévai Antal, Urkunden kézirata a M. N. Muzeum kéziratárában) 2500-ra teszi az elvitt zsidó foglyok számát.

⁴ Thúry, II, 143.

Mindeddig még nem sikerült felderíteni az okot, a miért a budai zsidók a meghódolt keresztényekkel együtt az ozman birodalomba vitettek. Szulejmán és elődei benépesíteni akarták hatalmas birodalmukat, ezért szabadalmakkal édesgették magukhoz az európai iparosokat és kereskedőket. A felajánlott tág körű kiváltságok, melyeknek egyik pontja a vallástürelem volt, idézték elő, hogy Európa minden részéből, különösen Spanyolországból egész zsidó rajok tódultak Törökországba.* Valószínűleg a budaiakat is ily ígéretekkel vették rá, hogy telepedjenek le a Balkán-félszigeten, ahol megoltalmazva, békében élhetnek.

Kizártnak látszik, hogy a budai és esztergomi zsidók nem jószántukból vándoroltak ki, hanem büntetésből küldettek el hazájukból. Azt csak nem tartotta bűnnek a török, hogy nem szöktek meg, mint a királyi udvar és az előkelők, hanem bevárták jövetelét.

Figyelemre méltó, hogy míg a közvetlenül érdekeltek, a zsidók s törökök történeti forrásai a zsidóknak tudják be az urak s katonák elmenekülése által üresen maradt vár kulcsainak átadását, addig a korabeli keresztény íróktól származó röpirat és ujság a budai zsidókat az elszánt bátorság, a hősi önfeláldozás mintaképeinek mutatja be.

Ily módon a zsidó és török kutfők arra vallanak, hogy a budai zsidók önkényt költözködtek a török birodalomba, a keresztény iratok ellenben Szulejmán szultán megtorló haragjának tulajdonítják elszállíttatásukat.

* Chájim Sábátáj תורת חיים dtv. I. köt. 95.

Az 1526-ban megjelent «Hernach volget des Bluthundts der sich nennet eyn Türckischer Kayser gethaten» czimű röpirat következően festi a budai zsidók magatartását:

Szeptember 8-án Kisasszonynapon foglalta el a török Pestet, melyet egy óra leforgása alatt megvevén, felégetett és benne minden embert agyonvert. Ezután legott Buda ostromához fogott, melynek városkapuit befalazva találta. Noha a lakosság legnagyobb része elmenekült, a benmaradt nép mégis három órán át vitézül tartotta magát. A török a város falaira nyiló urasági lakások ajtain át benyomult és ifjat, véneket, asszonyt s férfinépet kiméletlenül lemészárolt. Erre a városban levő falak- s erődítményekkel körített zsidó utcza ostromához fogott, melyet a zsidók oly elszántan védtek, hogy a török körülbelül harmadfélezer embert vesztett vívásánál. A makacs ellenállásra a török a zsidó negyed kapujának irányozta ágyuit, melyet összerombolván vérszomjasan betört a ghettóba, a hol kard élére hányt minden élő. Negyedfélezer zsidó közül csak husz menekült meg.

Az 1526-ban írt «Newe Zeyttung» pedig másként adja elő az eseményt.

Szerinte a török Buda elfoglalásánál csak a magyarral bánt irgalmatlanul, a német ajkuakat nem bántotta. Miután a várat kétszeri támadással nem sikerült bevenni, a harmadik ostrom előtt a bennlevőket életük biztosítása mellett a vár feladására szólította fel. Megizente nekik, ha nem állanak el a védelemtől, úgy később nem lesz oly hatalom, mely megmenthetné életüket. A megijedt várbeliek életük s vagyonuk biz-

tosítását kérték, melynek elnyerése után feladták a várat. A török ezután a zsidók választására bizta, Budán akarnak-e maradni, vagy vele távozni. Valamennyi zsidó a fővárosban akart maradni. A török három napi meggondolási időt adott nekik, de ennek eltelte után se változott meg a zsidók szándéka. Erre a hódító három csoportba osztotta a zsidókat. A harmincz-negyven évesek, a husz évesek, a gyermekek s asszonyok képezték a három csoportot. Újól megkérdeztetve, hajthatatlanul ragaszkodtak előbbi akaratukhoz, hogy Budáról nem mennek el. Mire a török a zsidó férfiak közül körülbelül negyedfélezeret megfojtatott s leszurattott, az életben maradt husz éven aluliakat, az összes asszonyokat s gyermekeket pedig magával hurczolta.

A röpirat és ujság előadásában szembeszökő az eltérés. Az egyik úgy tünteti fel a zsidókat, mint a kik vitézül megállták helyüket, a másik ellenben nem tud bátorságukról, hanem annál élénkebben rajzolja meg rázó sorsukat, melyet az otthonukhoz való ragaszkodás, a szülőföld szeretete idézett elő. Mindkettő körülbelül negyedfélezerre teszi a meggyilkoltak számát, de nagy különbség mutatkozik náluk az életbenmaradtak számában. Ott husz került el a halált, itt sokkal több.

Van-e valami igazság a röpirat s ujság elbeszélésében? A hiteles zsidó és török kutatók mélységesen hallgatnak a budai zsidók ellenállása, valamint a töröknek velük szemben tanúsított kegyetlenkedéseiről. A jól értesült Kohén József, ki ez időben élt, krónikájában és a zsidók gyászos eseményeit felsoroló «Siralom völgye» munkájában bizonyára megemlítette volna, ha

hitsorsosait valami csapás éri vala Budán. Kohén József azonban szenvedéseikről nem tud, nála a zsidók Konstantinápolyba költözése nem kényszer eredménye, hanem a szultán kegyelmének megnyilatkozása.

A röpirat és ujság valószínűleg az okból terjesztette a budai zsidókról szóló hírt, hogy kegyetlen vérebként mutassa be a közönségnek a törököt, ki embertelensége miatt a gyűlöletet s bosszút megérdemli mindazoktól, kik nem esküdnek Mohammedre. A török magatartása túlzott leírásával a népet, a zsidót is gyűlöletre akarták feltüzelni. E célból vette át e hírt Cuspinianus János ama beszédében,¹ melylyel nemsokára a mohácsi vész után a német birodalom fejedelmeit s főméltóságait a török elleni hadjáratra akarta rábirni. Egy német író 1530. azt hiszi, hogy a török kiverésére a zsidók is csatlakoznának a keresztényekhez.²

Érdekes, hogy a mily jóakarattal szóltak a röpiratok a zsidókról ez időben, ép oly epés indulattal, ellen-szenvvel emlékeznek meg róluk, midőn Buda később egészen török kézre került. Rossz néven veszik, hogy a zsidók bejáratosak Szulejmán budai basánál. Egy esztergomi magyar azzal vádolja a budai zsidókat, hogy árulkodásaikkal sok kárt okoznak a keresztényeknek; hamis török tanukat fogadnak és ezekkel bizonyíttatják jogtalan követeléseiket a vagyonos keresztények ellen.

¹ Beszéde Podhradezky József kiadásában, 25: Judæi, quorum magnus numerus Budæ erat pro vita usque et libertate strenue se defenderunt.

² Haselberg Johann, Des Türkischen Kayser Heerung, Nürnberg, 1530.

fejében letett zálogokat két hites kezelte; az egyiknél a bezárt pénztár volt, a másik a hozzá való kulcsot birta. Az egylet élén álló gondnokokat törökösen kábri bási-nak nevezték.¹

A ruhakiosztás télen a makkabeusok ünnepén Chánukákor történt, a mikor az egyleti tagok egyszersmind mulatságot rendeztek. A társulati tagok jótékonyági érzelmét predikációkkal tartották ébren. Az egylet rabbija — nem a főrabbi — a vigasztalás (Náchámu) és a makkabeus ünnep szombatján lelkesítő beszédet tartott az emberszeretetről, ugyanekkor a község kicsinye és nagyja az egylet céljaira adományokat ajánlott.²

A község vagyonosai végrendeletükben megemlékeznek a jótékony egyletek támogatásáról és pénzt hagyományoznak szegény leányok számára férjhezmenetelük idejére.³

A jótékony szív nemcsak a város falai közt hintette szét a nemes szív áldását, hanem magához vonta a távollevőket is, jótékonyágát a külföld szegényeivel is éreztette. Buda «a szétszóródás egyik legelőkelőbb községe, melynek tagjai a külföldön is tiszteltek és becsültek»⁴ megjelenik mindenütt, hol a nyomor felüti fejét.

A mint a középkorban a keresztény nagy érdemnek tartotta, ha rabszolga hitsorsosát kiválthatta, akként a budai zsidóknál is a legnemesebb kötelességek közé tartozott a zsidó foglyok kiszabadítása. Midőn a török

¹ Függelék.

² Függelék.

³ Függelék.

⁴ Kohén Efr. 67.

Bécset ostromolja, Buda zsidósága egyszerre két ezer tallért küld a tatár fogságban sínylő zsidó rabok kiszabadítására.¹

A szentföldi küldöttek gyakran meglátogatták a várost, hogy szegényeik részére gyűjtsenek. De Buda jószántából is elküldött évenként néhány száz rénes forintot Palæstinába Száfed, Jeruzsálem és Hebron szegényei s irástudói segélyezésére, iskolái fentartására.²

Szent tisztelet töltötte el a budaiakat, mint a német szertartású zsidókat egyáltalában Száfed iránt, hol a zsidóság csodatevő hírben állott férfiai, ó-kori írói, a miszticzizmus két főhőse: Simon ben Jócháj és Lurja Izsák, a zsidó törvények kodifikátora Káró József nyugoszsák örök álmukat. Száfedet, hol német község is volt, többre becsülték Jeruzsálemnél, miért is bővebben juttattak oda adományokat.³

Megható az a vonzódás, mely az e korbéli zsidóban a szent föld iránt nyilvánult. A ki életében nem láthatta, legalább holta után akart a szent földdel érintkezni, a hol a rege szerint a tetemet nem rágja meg a rovar. Csontjaikat budaiak is leszállítatják Száfedbe, hogy a szentek s rokonaik közelében porladjanak.⁴

A hitközség ügyeit az előljárárság vezette, mely ráruházott jogánál fogva felügyelet alatt tartotta s kezelte a község jövedelmét, fentartotta a fegyelmet, pénzbüntetést szabott ki, átkot mondott. Határozatait leveles-

¹ Kobak i. h.

² Kobak IV, Kohén Ef. 79, 112, Almosnino I. 11.

³ Lévi Ábrahám dvt. **נְתִיבֵי יְרֵדִים** I. köt. III, 9. sz.

⁴ Almosnino I, 11; Zimrá Dávid dvt. II. k. 611.

ládában őrizte. A vétkesek letartóztatására külön börtönnel rendelkezett.¹

A fegyelmet az előljáróság mérséklettel gyakorolta, mert nem volt ritka eset a zsidók közt, hogy a bűnös elkeseredvén a szigorú fenyték miatt, hitét elhagyta s gonosz vádakkal bosszulta meg magát hitsorsosain. Lengyelországban a hitközségi előljáróság kivágatja egy zsidónak nyelvét, kiszúratja szemeit; a megcsonkított áttért a keresztény hitre és gyermekeivel a zsidók legnagyobb ellensége lőn.² Budán is megrémült a hitközség, midőn Jakab ben Mordecháj felvette a turbánt, mert a kitért ismerte mindenkinek titkát. Félték tehát, hogy bosszút állhat valakin.³

Az előljáróság újévkor és engesztelő napon egyes községi tagokat jelölt ki, kiket megbizott az ünnepi előimádkozással. Az előljáróság — nem a hitközségi tagok összessége — választotta a rabbit, kit bizonyos idő eltelte után véglegesített.

Az előljáróság volt őre a szokásoknak és hitközségi határozatoknak, melyek közül néhány még ránk maradt.⁴ Érdekesebbek közöttük:

Az előljáróság csak két gurus büntetést róhat ki, ennél nagyobb összeget három vén ember hozzájárulásával szabhat a kihágóra. Az előljáróság csakis a választmány beleegyezésével iktathatja be a bűnös nevét

¹ Kohén Efr. 72, 83. A budai szokásokra l. Zipser, Orient Literaturblatt i. h.

² Lublini Méir dvt. 138.

³ Kohén Efr. 122, 129.

⁴ Függelék.

a jegyzőkönyvbe, átkot önkényesen nem mondhat valakire. Az átok érvénytelen, ha kibocsájtását a rabbi írásbelileg nem helyesli.

A zsidó adóbecslők megesküsznek a tóránál, hogy pártatlanul járnak el tisztségükben, nem árulják el a tagok esküvel bevallott vagyonállapotát.

Kiközösítettik, Budáról nem házasodhatik, vagy ha máshonnan hoz feleséget Budán nem lakhatik és nem kereskedhetik, nem részesülhet templomi tisztségben és szentségben, a ki nem hallgat a zsidó törvényszék döntésére, vagy a ki megsérti a nőt azzal, hogy felbontja az eljegyzést.

Az eljegyzési szerződés írásbelileg történik. A leány, főleg ha árva, tizenegyedik évének betöltése előtt nem adható férjhez. Eljegyezni csak tíz ember jelenlétében szabad. Nem szabad tíz embert fogni, hogy tanuk legyenek az eljegyzésnél.

Kiskorú leánynak vonakodás nélkül kell ahhoz a férfiúhoz nőül menni, kit a szülők vagy gyámok számára kijelöltek.

Jegyesének a férfi nem küldhet ajándékot, mert ez olybá vétetik, mintha az esküvés megtörtént volna.

Az esketés előtt büntetéspénzt kötnek ki az esetre, ha bármelyik fél felbontaná az eljegyzést, de az esküvés elhalasztása miatt az ipa nem tartozik büntetést fizetni. A kiszabott büntetéspénzről az ipa és vőlegény váltót állít ki.

Speier, Worms és Mainz községek határozatai az esketést megelőző kölcsönös örökösödésre vonatkozólag nem kötelezők. E német községek intézkedése: ha a férj a házasság első évében gyermektelenül hal meg, a

feleség férje egész vagyonát a férj örököseinek tartozik átadni, ha a másodikban hal meg, a vagyonnak csak felét köteles férje örököseinek átszolgáltatni. Ugyanez az eljárás, ha a nő halna meg gyermektelenül a házasság első vagy második évében. Ha a nő a harmadik évben száll a sírba, egész vagyonát a férj örökli. Budán csak egyesek követték e német határozatokat. Némelyek azonban kikötötték a férjjel, hogy ha a nő bármikor hal meg gyermektelenül, hozományát mindig a nő örökösei kapják. Sokan még úgy szerződtek, hogy a férj a nő vagyonát nem a harmadik évben örökli, hanem később.

A férj nem tarthat igényt felesége vagyonára, ha az esküvő előtt nem kötött erre vonatkozólag szerződést.

A férj halála után a nő a vagyonból semmit se örököl, még hozományát se nyeri vissza, hanem csak annyit kap, a mennyit neki a férj az eredeti esetleg [a pótházassági levélben kikötött. A pótlevél néha oly természetű volt, hogy benne a férj egész vagyonát átírta feleségére.

A nőnek esküdni kell, mielőtt kifizetik neki a házassági levelet.

A nő senkit se hatalmazhat fel, hogy számára a válólevelet átvegye férjétől. A férfi csak magának a nőnek kézbesítheti a válólevelet. A válólevelek formája: A számítás szerint, melyet mi számítunk Budn-ban, mely neveztetik Ovn-nak, mely a Duna folyam és források, meleg vizek mellett fekszik. A válólevélbe beírták a férj összes neveit.

Két hiteles tanú által aláírt okmány hitelét senki se vonhatja kétségbe. Semmis az oly váltó, melyen — bár

hiteles tanuk írták alá — hiányzik a kölcsönvevő aláírása.

A rabbi vallási kérdések megoldásánál Jakab ben Áser és Káro József törvénykönyvein és ezek magyarázóin kívül semmiféle más tekintélyt nem köteles számba venni, még akkor se, ha újabb könyvek megcáfolnák ezek állításait.

A hitközség hivatalos nyelve a német volt. E nyelven szerkesztették a közhitelű okmányokat.¹ A jegyzőkönyvek, határozatok nyelve a héber volt. A németen kívül török,² spanyol, portugál³ és magyar nyelven beszéltek a budai zsidók. A budai Áskenázi Czevi nevű tudós, mint fia állítja, spanyol, olasz, török, magyar, német és héber nyelven beszélt.⁴

VIII. FEJEZET.

Szellemi élet. Rabbik. Uri bécsi rabbi községi határozatokat hoz Budán. Kohén Szimchó budai rabbinak választatik, rövid ideig viseli hivatalát. Kohén Efrájim élete s jellemzése. A sabbat-heus mozgalom. Askenázi Jakab és Czevi. A nyugot-magyarországi zsidók száműzetése. Buda ostroma 1684-ben. Budai purim Páduában, Buda visszavívása 1686-ban. A budai zsidók sorsa.

Minél inkább közeledett az ozman uralom bomlása felé, annál élénkebben s izmosabban dolgozott a budai zsidó gyülekezetben a szellemi erő, mely új intézményeket teremtett és az irodalomnak is munkásául szegődött. Népesség, vagyon és értelmiség a kevés számú magyar hitközségek fölé emelte Buda zsidóságát, míg

¹ Kohén Efr. 129.

² Almosnino II. 20.

³ Almosnino I, 53.

⁴ Emden מנילת ספר 25 a.

vallásosságának irányzói erényeik s tudományuk által a külföld előtt is nagyrabecsülést vívtak ki maguknak.

A XVII. század legelején Gedáljó rabbi töltötte be a rabbihivatalát, ki az ostromot követő egyenetlenség orvoslása végett Chájim Sábátáj szalonikii rabbihoz fordult.¹

Utóda volt Lévi Ázriél, 1626 körül,² ki Tráni József konstantinápolyi rabbit kereste fel néhány ízben vallásos kérdésekkel.³

Utána, 1655 előtt, Chizkijó Hesz⁴ és Izáchár Bärmann⁵ rabbik működtek. Bärmann rabbi családjából származott Lévi József Sálul előkelő férfit, a budai hitközség előljárója; ⁶ rokonságához tartozott a bőkezűségéről is-

¹ Chájim Sábátáj תורת חיים dvt. Chósen hámisz. I. köt. 28. sz.

² Tráni József dvt. II. köt. 30. sz., ahol של"י (1576) — $\text{נ}(=50) = 1626$.

³ Tráni József dvt. II. k. 23, 30, 31; lehet, hogy Ázriél azonos a תורת חיים II. köt. 10 előforduló Lévi Ázriél ben Méirrel, ki Chájim Sábátáj és Chászón Áron tanítványa; a legutóbb említett dvény tartalma az 1612-ben Belgrádban végrendelkező Chájim Vitál öröksége; Ázriél rabbi előfordul még תורת חיים I. köt. 56, 60.

⁴ Kohén Szimchó, ספר שמות 30 a.: ובעיר בודון נקרא 30 a.: מהר"ר חזקיה המכונה העם ואף; Kohén Efr. dvt. 63. sz.: שהיה תמיד הרב ואב"ד קבוע פה בקהלה יצ"ו כגון הגאונים מוהר"ר חת ואחריו מוהר"ר יששכר בערמן ו"ל.

⁵ L. előbbi jegyzet és Kohén Szimchó ספר שמות 46.:

ובעיר בודון מהר"ר יששכר המכונה פערמן

⁶ Kohén Efrájim dvt. 112, 113, talán ugyanaz a József, a kiról Istrósa Dániel 89. száma így szól: הן אמת שה"ר יוסף

א' מפרנסי הזמן (Budán)

mertté vált budai Nőé a «tökéletes jámbor»,¹ kinek hulláját Száfedben rokonai sírjában temették el. Spanyol és német tudósok számára alapítványt tett Száfedben, ezenkívül Buda, Szaloniki és Jeruzsálem hitközségeiben előmozdítá a zsidó tudomány művelését.² Ugyancsak Bärmann rokonságához tartozott Áskenázi Kohén Mordecháj ben Izsák budai rabbi, ki 1652 tavaszán approbálja Tuchführer Czevi ben Sámson héber munkáját.³

Áskenázi Mordecháj⁴ valószínűleg Damaszkusban született, a honnan atyja halála után Aleppoba került Laniado Sámuel rabbi iskolájába. A fiatal embert, ki ismereteinek alapját még Jeruzsálemben vetette meg, Laniado, e híres szónok vejévé tette. Áskenázi házasságának tizedik évében a halál elragadta apósát, kinek eladdig házában élt. Elhagyván Aleppet, szónoklatával kereste meg kenyerét. Predikációiból egy kötetre valót «Ros mor deror» czímen adott ki Velenczében. Kinyomatott beszédei a pentateuch hetiszakaszaihoz fűződnek. Szép választékos nyelvezet, szónoki lendület, izlés és tárgyilagosság jellemzi beszédeit. Hiányzik bennük az erőszakolt szellemi gymnastika, mely az e korbeli német,

¹ Istrósa id. dv. 89. sz., Kohén Efrájim dvt., 112, 113; egy budai Nőé Almosnino II. 9.

² Kohén Efr. 112, 113, Almosnino József עדות ביהוסף I, 11, Angel Bóruch dvt. 46. sz., Mózes ben Chájim Sábátáj dvt. תורת משה Jórá deá 3. sz.

³ נחלת צבי (Velenceze 1660), Kohén Szimchó approbációjában Mordechájról már mint halottról beszél.

⁴ Életrajza a ראש מר דרור-ban közölt adatok nyomán.

lengyel és magyarországi zsinagógai prédikációk alkat-részt képezte.¹

Az ezerhatszázötvenötöt követő öt esztendőben két rabbi működött Budán. Nevük M és J kezdőbetűjén kívül egyebet nem tudunk felőlük.

A XVII. század közepén újra viszály háborgatta Buda békéjét. Az egyenetlenkedést a rabbik rokonsága a községi tagokkal idézte elő. A rabbi nem lehetett pártatlan, ha rokonának perében kellett biráskodnia. E baj megszüntetésére a hitközség Uri Srágó Feis bécsi rabbit szólította fel, ki a szent földre való zarándoklásában egy darabig Budán állapodott meg. Ot a részrehajlatlan, szent életű tudóst kérték fel, hogy szedje rendbe a község zilált ügyét és ítélkezzék a meggyülemlett perekben.

1655 junius 27-én vasárnap (sziván 22) kis és nagy átokba helyezte a bécsi rabbi azt a budait, ki a jótékony egylet régi szokásait megváltoztatná és elhatározta, hogy a szent egyletben a társulati rabbin kívül más ne tarthasson predikációkat. Ki szavunknak ellenszegül — hirdeté a rabbi — legyen mindkét világban, a földön és a menyekben kiközösítve, Korách és táborának büntetése szálljon reá, ne bocsásson meg neki az Ur.²

Ugyancsak a mindkét világon való kirekesztést, a szentírás iszonyatos átkait, minőkkel Józsua vezér Jericho várost, Bárak bíró Meróz lakóit, a talmud Ezekielje szolgáját megfenyegette, zuditotta a bécsi rabbi annak

¹ Érdekes mutatványokat XVII. századbeli magyar rabbik predikációiból közöl Wagenseil *Tela ignea Satanæ* (1681) 257.

² Függelék.

a községi tagnak fejére, ki eszébe venné, hogy oly rabbi kerüljön Budán hivatalba, kit valami rokonság fűz a hitközségi tagokhoz.¹ A bécsi zarándok azt kívánta, hogy a hitközség külföldről, Morvából vegyen rabbit, kinek térítse meg utiköltségeit. A rabbiválasztás megerősítését a konstantinápolyi hitközség jóváhagyásától tette függővé. Az átkot nem foglalták a hitközségi jegyzőkönyvbe, nem is hirdették ki a zsinagógában, hanem egy okmányba iktatták, melyet később találtak meg egy hitközségi tagnál.²

Uri Srágó Feis határozatát helyben hagyta a belgrádi, szófiai és bécsi hitközség, a következő budai rabbik is elfogadták és eskü, büntetés terhe alatt kötelezték magukat ennek megtartására.³

Uri intézkedése világot vet a magyarországi zsidók tudományos viszonyaira a XVII. században. Rabbit külföldről akart Budára hozatni, mi arra mutat, hogy a zsidó ismeretek nem akadtak Magyarországon oly ápolókra, kik megérdemelték volna, hogy Buda rabbi-hivatalát elfoglalják. Valóban az ujjakon lehet elszámolni az e korbeli magyar zsidó tudósokat. Számuk kevés, de még jelentéktelenebb irodalmi működésük. A kiválóbbak közöttük a Lakompakon és Ebenfurthon alkalmazott krakói Bochner Chájim,⁴ ki a talmudon kívül a hébernyelvet és a kabbalát gondozta. Pozsonyban Heller József és fia Peszáchjó Zácháriás vonják magukra Wa-

¹ Függelék.

² Kohén Efr. 67.

³ Függelék.

⁴ Kaufmann, Vertreibung 192.

genseil Kristóf figyelmét,¹ ki korábban a keresztény tudósok közt a legalaposabban ismeré a zsidó irodalmat és viszonyokat. A legnépesebb tudós gyarmat Kis- és Nagy-Mártonban létezett, ahol különös kedvvel kutatták a misztikus tanokat.²

A képzettebb rabbik hiánya Magyarországon arra bírta a budaikat, hogy a rabbiszék üresedésekor a papi teendőket egy-két éven át a szent földre zarándokló németországi jámbor hirneves tudósokra bizzák, kik utjuk fáradalmaikat Budán pihenték ki.³ Vallási ügyek tárgyalásánál még a jeruzsálemi szegények számára alamizsnát gyűjtő tudósokat is igénybe vették, kik gyakran fordultak meg Budán.⁴

1660-ban a hitközségnek német és spanyol tagjaira való tekintettel a választás oly férfura esett, ki származását magyarországi ősökre vezette vissza, nevelését pedig tisztán spanyol környezetben nyerte. A budai előljáróság Kohén Szimchó Freudemann Efrájim ben Gerzson ben Simon ben Izsák belgrádi rabbit⁵ hívta

¹ Kaufmann, Vertreibung; talán azonos a kismártoni Peráchjóval, Neubauer, Catalogue, no. 954.

² Kaufmann, Die letzte Vertreibung 219, 222. l., Dr. Friedländer Kore Hadoroth 22. Frankl, Inschriften 261 sz., Neubauer Catalogue, 1495, 1544, 1744, 2445. sz.

³ Peráchjó Kohén Áron dvt. I. k. 44. sz. מנהג ק"ק בודון שעוברים עליהם תמיד מרבנים של מדינות אשכנז שרוצים ללכת לארץ ישראל ומתאחרים שם שנה או שנתים.

⁴ Jonátán ben Jakab קסת יהונתן 11. l.

⁵ Családfája a פליטת בית יהודה Lerma Juda ספר שמות-ban; הח"ר שמחה המכונה אפרים הכהן נר"ו 16. és 21. szám

meg, kinek megérkeztét megelőzte a tudós hir és irodalmi siker.

Kohén Szimchó 1622 táján született.¹ Anyja, kinek gondos neveléséről hálásan emlékezik meg, magyar eredetű volt. Nevével együtt anyai őseitől Szimchó Freudemann ben Chájim budai tudóstól² örökölte a tudományszeretet, mely kibővíteni és bevégezni segíté a valólevelekre vonatkozó munkát, melyet őse megkezdett. A budai tudós kéziratgyűjtő kezdve az utódra is átöröklődött.³

Kohén Szimchó neves férfiak iskolájában sajátította el a zsidó ismereteket. Tanítói voltak Istrósa Dávid szalonikii rabbi a «Hősök pajzsa» döntvénytár szerzője⁴ és Lerma Juda belgrádi rabbi,⁵ kinek utóda lőn a rabbi-hivatalban. Lerma, valamint Szaloniki, Konstantinápoly rabbijai avatták pappá és magasztalással halmozták el a tehetséges ifjút,⁶ kit már huszonkilencz éves korában

Peráchjó id. dvt. 44. sz. **הדיין המצויין אפרים ע"ה מבילונגראד**
Dr. Brüll N., Jahrbücher I, 118, helytelenül nevezi Portorapának.

¹ Istrósa id. dvt. 73. sz.: **שכבר יש לו יותר מכ"ב שנים**
1645 (ez évben iratott a resp.) — 23 = 1622.

² Széfer sémosz 58 a. és 114 a.; hogy nem atyai részről volt őse a budai rabbi, bizonyítja a Széfer sémosz bevezetésében közölt három nemzedékre (legalább is 90 év) visszamenő családfája.

³ Széfer sémosz 876.

⁴ Istrósa dvt. **מגן נבורים** 89. sz.

⁵ **פליטת בית יהודה**-ban több helyen.

⁶ Széfer sémosz II. bevezetése.

«tekintélyes és ünnepeelt tudós» czímmel tisztelt meg egy nagy kortársa.¹ Lerma még mint egészen fiatal embert hívta meg Kohén Szimchót, hogy vallási kérdések megoldásánál mint hivatott döntő szerepeljen.² Belgrádi mestere iránt azzal fejezte ki háláját Kohén Szimchó, hogy 1647-ben, Lerma halála után Velenczében kiadta «Juda házának maradványa» czimen tanítója műveinek tűzvésztől megkimélt töredékét. A széles körű munkásság csonka emlékét³ Kohén Szimchó előszóval ékesítette, hozzáfűzván egyszersmind néhány talmudi szerzeményét.⁴

Husz éves korában, 1642. augusztus 20. (áb 24.)-án eljegyezte Budán a gazdag és tekintélyes Ábrahám ben Chizkijó leányát. Apja tisztességes hozományt biztosított neki és megígérte, hogy az esküvő után, melyet 1645. őszére tűztek ki, öt éven át budai házában fogja eltartani, hogy gondatlanul élhessen a tudománynak. A közbejött események azonban elhalasztották az egybekelés idejét. Az 1643—44. évek nyarán járvány pusztított Budán, a honnan mindenki, kit mestersége vagy a szegénység nem kötött a városhoz, egészséges vidékre, falura menekült. A menyasszonyi kelengye nem készülhetett el, miért is az esküvő, bármennyire sürgette Kohén Szimchó, egy időre elmaradt. A vőlegény kikoszorúztatásnak vette a halogatást és arra akarta birni ipját, hogy fizesse meg a büntetéspénzt, melyet az el-

¹ Istrósa dvt. 73. sz.

² פליטת בית יה' 15. sz.

³ Bevezetés פליטת בית יהוד'-hoz.

⁴ פליטת 15, 21, 30. sz.

jegyzéskor arra az esetre kötöttek ki, ha az egyik fél a házasságot felbontaná vagy késleltetné.¹

Budai apósa házában Kohén Szimchó éles megfigyelője volt a budai zsidók szokásainak. Itt gyűjtött tapasztalatait utóbb munkájában értékesítette.² Budáról rövid idő múlva Belgrádba költözött, a hol 1650. elején már mint rabbit találjuk.³

Hivatását érdemesen töltötte be. Tisztségét nem tekintette keresetforrásnak, mely a kényelemnek támasza, hanem a tisztelet legmagasabb fokának, hova csak erényekkel s tudással küzdheti fel magát az ember. Azon elvet hangoztatta, hogy a rabbinak, ki régente a zsidó törvényszék elnöke volt, birói működéseért fizetést nem szabad elfogadni, mert a rabbi hivatallal járó teendőkön kívül, melyekért fizetést huz a községtől, egyéb munkája nincs és így a birói munkássággal nem mulaszt el oly foglalkozást, melyért kárpótolni kellene. Felette sajnálja, hogy a spanyolok utánózni kezdik a német rituson levő rabbik szokását, hogy ítéletükért pénzt fogadnak el. Ez eljárást egy XVI. századbéli tudós véleményére hivatkozva élesen elítéli.⁴

Lesujtólag nyilatkozik némely kartársáról, kiket a kapzsiság és feltűnési vágy arra visz, hogy képzettség híján rabbiteendőket végezzenek.

Nagyrabecsülte a rabbi tisztséget és e tisztelet megóvása vezérelte őt, midőn Belgrádban eltörölte

¹ Istrósa מן נבורים 73. sz.

² Széfer sémosz 27 b., 30 a., 46 b., 50 a., 50 b., 79 b.

³ Széfer sémosz 8 b.

⁴ Széfer sémosz bevezetésében.

a határozatot, hogy a rabbi csakis a hét előjárósági tag beleegyezésével átkozhatja ki azt, ki tekintélyét megsértette.¹ Ez intézkedésével azonban, mely a rabbi függetlenségét és előkelőségét akarta megvédeni, előidézte, hogy önhitt, elbizakodott rabbik a rajtuk esett legkisebb sértést is átokkal viszonozták.

Kohén Szimchó tudományosságán kívül még erényei s jámborsága által is ismertté vált az egész török birodalomban.² A délutáni istentiszteletet (minchá) hétköznapokon imaszijban és lepellel végezte a templomban néhány jámbor zsidó környezetében. Ekkor, szintugy a reggeli istentiszteleten, a tizenennyolcz benedictio után vezeklő imát rebegett. Az asztali ájtatoskodás előtt «Az Éneklőmesternek engedtetett éneki Dicséret, a Negynóthra» kezdetű zsoltárt, a hatvanhetediket, szokta elmondani.³

1657-ben két gazdag zsidó, Lévi Jakab és Sámuel Bóruch támogatásával kiadta Velenczében a «Nevek könyve» című munkáját, mely a benne rejlő ismereteknél fogva kartársai nagyrabecsülését szerezte meg, gyakorlati haszna által pedig máig se vesztett értékéből.

E munka, mely a zsidó férfi- és nőnevek, ázsiai és európai helységek és folyók helyes írásának megállapításával, valamint a válásoknál előforduló szabályokkal foglalkozik, nélkülözhetetlenné vált a zsidó válások, a get-ek végzésénél. A zsidó törvényszékek által készített

¹ Almosnino József dtv. II, 30.

² Kohén Efr. 67. sz.

³ Jónátán ben Jakab קסת יהונתן.

válólevelek formasága ugyanis igen gyakran nagy bonyodalmakat okozott. A rabbik régente nem is mulasztották el a bőjtölést a válásoknál, mert aggódtak, hogy lelkükön szárad, ha hiba csuszik a válólevélbe. A pergamentre vagy közönséges papírra tizenkét sornyi káldeus betűkkel írt válóleveleken a férfi s nő nevének, valamint a válás színhelyének tulponos megjelölése oly feltétel volt, melynek legkisebb mulasztása megsemmisítette a válás érvényességét. De a zsidónak ez időben fogalma se volt a geográfiáról és a nem-zsidó helyesírásról. Közönséges volt, hogy a zsidó nem tudta helyesen héberre átírni a város nevét, hol megtelepedett, annál kevésbé valamely más, külföldi helységét. Ehhez járult, hogy a zsidók héber nevük mellé mindenféle idegen nyelvű jelöléseket csatoltak. Így Budán József a Zundel, Ázriél a Zuszmann, Chájim a Meinsterl, Izáchár a Bärmann, Chizkijó a Hesz, Monóách a Handl német melléknevet viselte. A vendégszavakat pedig hibátlanul kellett a válóokmányba iktatni, hogy érvényessége legyen. Ez természetesen kemény nagy feladat volt. A német zsidók törvényszéke nyelvismeret híján hogy tudhatta pontosan, szabályszerűen leírni a spanyol, olasz, franczia neveket, a keleti zsidóké pedig a barbáruul hangzó német nyelvűeket. A bajon segíthetett volna ugyan a grammatika forgatása, de a rabbik mellőzték ezt s inkább hosszás, szörszálhasogatásokba bocsájtkoztak. A budai rabbi vitája a belgrádival amiatt, hogy mint kell egy spanyol zsidóné nevét helyesen a válólevélbe írni parányi részét képezi annak a rengeteg irodalomnak, mely a getekben előforduló hely- és személynevek körül kifejlődött.

Németországban elhíresztelik, hogy a mikor a török megszerelte Budát, a zsidók macskát tűztek egy keresztre, melyet az utcán nyilvánosan körülhordoztak. Gyanúsítják a zsidókat, hogy a törökkel egyetértenek, elárulják neki a császár haditerveit, bérenczeikkel gyujtogatnak a keresztény helységeken.*

Az elhurczolt zsidók új lakóhelyükön, Törökországban egy darabig életjelt adnak magukról, de azután nyomuk vész. Beolvadván a népes spanyol és német hitközségekbe, eltűnik hírük.

Kezdetben még állhatatosan őrzik magyar jellegüket, híven ragaszkodnak hazai szokásaikhoz, még a hozzájuk legközelebb álló német szertartásaikkal se forrnak össze.

A különböző országokból bevándorolt hitsorsosaik példájára független gyarmatot képeztek. A hány ország, sőt város zsidósága telepedett meg a török földön, annyi különböző község és zsinagóga létezett ott. Csupa különálló sziget a hitélet s hagyomány exotikus jelenségeivel.

Mindegyiknek sajátos ritusa, szokása, érdeke s nyelve lévén, eleinte nem tudtak tömörülni. Mindegyik megbecsülte a maga hazájának szertartási módját s életfelfogását és megvetette a másikat.

A budai zsidókra legelőször a német zsidók által

* Vier wahrhaftige Missiven 1541. Podhradczky, Eredeti két magyar krónika, 80. Schudt, Juedische Merkwürdigkeiten, 116, Michnay és Lichner, Buda városának törvénykönyve, 114, D'Elvert, Die Geschichte der Juden in Mähren, 25, 88. Friedensberg Walter, Nunciaturberichte, III, 315, 318.

alapított¹ szófiai hitközségben akadunk. Hatvannál több magyar zsidó család érkezett ide, köztük előkelő emberek, rabbik, kik feltűnést keltettek ismereteikkel s szokásaikkal.² A szófiaiak eleinte csodálkoztak a magyarok vallásgyakorlatán. Különös volt előttük, hogy a magyar zsidók sok olyat engedtek meg maguknak, mit a szófiaiak tilosnak tartottak, viszont voltak oly szigorú vallásszokásaik, miknek a zsidó törvénykönyvben nem volt alapja.³ Utóbb azonban a törzsközség és a magyarokkal körülbelül egy időben jött szalonikii spanyolok elsajátítottak egyes magyar szokásokat. De másrészt a környezet és a megváltozott életmód hozzájárult, hogy a magyar zsidók is elhagyták némely hazai szokásukat.

A magyar zsidók nem sokáig maradtak Szófiában. A nagy kereskedő várost három-négy év múlva az Aegei-tenger mellett a Rhodope hegység alján fekvő Kavalával cserélték fel.⁴ Szófiában élt még 1532 tavaszán Kohén Náftáli ben Izsák,⁵ a budaiak rabbija, ki a

¹ Gaon Sámuel dvt. עיר המהוללה 14. sz. משפטים ישרים סופיאה יע"א דנתייסדה עפ"י מנהגי אשכנז וגם הספרדים נמשכ" אחר מנהג האונגרוש הגם דהלכו להם לעיר קאבאלי. Mikor Gerlach (Tagebuch, 520) Törökországban járt, az időben is jobbára német volt a szófiai hitközség.

² Medina Sámuel dvt. Even hoózer 15. sz.

³ Medina Sámuel dvt. Jóre déó 40. sz.

⁴ Medina Sámuel i. h.

⁵ Sziván 26, csütörtök. Káró József dvt, Even hoózer (Mantua) 52. sz. Mint tanuvallomás aláíró vele együtt vett részt a rabbicollegiumban: Lévi Benjámin ben Méir (Medina Jóre déó 76, 105. sz., Chósen hámispot 305. Benjámin a szultánnál is megfordult. Fiai: Dávid és Menáchém [Élijó ben

Balkán-félszigeten is tiszteletet szerzett tudományával a magyar zsidóságnak, épúgy mint földije Lévi Mózes Sámuel kiváló magyar rabbi.¹

Kohén Náftáli későbbi sorsáról semmit se tudunk. Visszaköltözött-e Magyarországra, vagy török földön fejezte be életét? A wormsi emlékkönyv nevét azon tudós és vértanúságot szenvedett férfiak közt említi, kiknek lelkiüdvösségeért imát rebegtek e rajnamelléki városban.²

Chájim dvt. 40, 55. sz.]) és Sátán Áron ben József orvos. A következő napi tanuvallomást még ezek írták alá: Kohén Ábrahám ben Ákiba, Lévi József ben Jechiél. — Áskenázi Kohén Naftáli ben Izsák nevére még Tráni Mózes dvtnak (Lemberg, 1861) 327. sz. tanuvallomásában (hely és évszám nélkül) is akadunk, ahol vele együtt működnek: Mátiszjó ben Nátán, Áron ben Izráel, Sál Gámliel ben Ábrahám. A vallomást tevők: Ábrahám Mózes ben Perecz (utitársa József ben Jónátán) és Izsák ben Mózes Szádja, ki Mózes ben Beczálél és Kis [קמן] Hirs nevében mondja el tapasztalatát. A vallomás, hogy Jakab Hindelsz ben Mózes megöletett Kecskeméten. Mátiszjó ben Nátán (מתתיה בכ"ר נתן) nem azonos a vallomásokmány hasonnevű fordítójával [מתתיה] A vallomás valószínűleg német nyelven történt: melyet Jakab Kopel [קופין sajtóhiba) ben Menáchém, Mátiszjó ben Nátán és Mózes ben Chájim צילציל héberre fordítottak [ואנחנו העתקנו].

¹ Benjámin Zév ben Mátiszjóhu dvt. (Velence, 1539) 36. sz.,
הרב הנבחר בתעודה האלוף מהר"ר משה שמואל סג"ל
נר"ו מאר"י הגר.

² Roest i. m. VI, 142.

A magyar zsidók eltávozásával megfogyatkozott szófiai községben a magyarok emlékét egyes meggyökeredett szokásuk őrizte ott meg.¹ Ezek közül néhány oly elviselhetetlenül terhessé vált Szófiára, hogy a hitközség idővel kérdést intézett Törökország rabbijaihoz, valjon a hívek a magyar szokásoktól visszatérhetnek-e a régiekhez. A török tudósok oly feltétel alatt engedték meg nekik, hogy szakítsanak a súlyos magyar hagyományokkal, ha három rabbitól feloldó határozatot nyernek.²

Ismeretlen az ok, mely a budaiakat Szófia elhagyására kényszeríté. Úgy látszik, hogy nem önként vándoroltak ki a szép fekvésű, termékeny vidékű Boganamenti városból Kavalába, «melynek vize rossz, ihatatlan, az éghajlat egészségtelen, emberirtó, gyakorta szenved rablóbeütésektől, lakói a szultán számüzöttei, sem nekik, sem utódaiknak nem szabad a városból kimozdulni». Oly vidék ez — úgy jellemzi egy zsidó író Kavalát — hova feleség nem követi férjét.³

A budaiak ez elhagyatott, kárhozatos földön is gon-

¹ Medina Sám. Orách chájim 28. sz.

² Medina Sám. Jóre déó 40 és 129. sz., Ádárbi Izsák dvt. דברי ריבות 52. sz. Kohén Salamon dvt. I. k. (Szaloniki, 1586) 178. sz.

³ Alseich Mózes dvt. 55. sz.: ראובן מאנשי עיר קאבאליי שנשא את דינה מבנות אנדרינופולא ואחר שנה מבקש להוליכה לדור בעירו ואינה רוצה ללכת אחריו אל העיר ההיא... שהעיר ההיא מימיה רעים והארץ משכלת וגם שהיא עלול מגייסות שבאו שם לפעמים לשלול שלל ולבזוז בו ואינה חפצה לעמוד במקום סכנה ועוד שיושבי העיר ההיא הם סורגנים פירש שהם מוכתבים למלכות שלא לצאת משם לגור במקום אחר הם וזרעם.

dosan ápolták magyar szokásaikat.¹ A zsidó tudományt gondosan művelték, tudósok és rabbik nem szüntek meg köztük.² Rabbijuknak tekintették Mátiszjó ben Nátánt, Sidero-Kapsa híres rabbiját,³ kihez a Budán újra megalakult hitközség is felvilágosításért fordult vallási ügyekben.⁴ Lehetséges, hogy Mózes ben Nátán és Elkónó ben Jakab, kik 1562-ben a kavalai rabbitanács tagjai, magyar eredetűek voltak.⁵

A budai zsidóság egy másik töredéke elvetődött a «hét kut» városába, a bolgárországi Viddinbe,⁶ Szalonikibe,⁷ szintűgy Konstantinápolyba,⁸ melynek budai

¹ Medina, Even hoózer 14. sz.

² Medina, Even h. 17. sz. ש"ל יש ביניהם חכמים ורבנים

³ Medina, Ev. h. 17. sz., ugyanitt egy Hendelin nevű kavalai magyar leány említettik.

⁴ Medina, Even hoózer 114. sz. Mátiszjó-ra vonatkozik Kohén Salamon dvt. II. 109 és Medina, Chósen hámispcot 143. Medina Ev. h. 14 és 17. sz.-t v. ö. Tráni Mózes dvt. I. 338, 340 és Ádárbi Izsák dvt. דברי ריבות 2. sz.

⁵ Medina, Even h. 17. sz.

⁶ Boton Ábrahám dvt. לחם רב (Szmirna 1660), v. ö. Kohén Salamon dvt. II. k. 97.

⁷ Thúry I, 265, Kohén Salamon dvt. II. k. 181.

⁸ Áskenázi Beczálél dvt. (Velence 1595) 14. sz. ואחר שנבנה היו משכירין הבית ההוא חברי חברת ת"ת עד זמן E השריפה שהיה מושכר לק"ק בודון ע"י חברי הת"ת. Jais Salamon építteté fel. Hogy ez esemény Konstantinápolyban, Jais Salamon tartózkodási helyén (Élijó ben Chájim dvt. מים עמוקים 43 és 64. sz.) történt, kitűnik Áskenázi Beczálél dvt. 14. sz.-nak Élijó ben Chájim dvt. 84. sz.-val való egybevetésből, mely utóbbi a következő szavakkal kezdődik:

עיר הזאת קונשטנדינא יש בה הקדשות.

hitközsége Áser rabbinak erőszakoskodásáról vált ismertté,¹ de egyszersmind arról, hogy hívei még a XVI-ik század végén is keményen, magyarosan ejtették ki a szavakat.²

A konstantinápolyi «budaiak» zsinagógája 1554-ben tűzvésznek esett áldozatul.³ Néhány száz zsidóház és több zsinagóga pusztult el ekkor, mivel a janicsárok a helyett, hogy oltani segitettek volna, szurkot, kóczot dobtak a lángok közé, hogy növeljék a veszedelmet. Zsi-

¹ Élijó ben Chájim dvt. 63. sz. Dr. Kohn i. m. 102—103 az itt előadott eseményt Budára teszi. A tévedésre a következő szavak adtak okot: **ויהי בבקר והנה היא לאה שקם** **ק"ק בודון** Már a **ק"ק בודון** és a **ק"ק אשכנזים** szembeállítása is amellet szól, hogy itt oly városról van szó, hol német és budai község létezett. Köztudomású, hogy Konst.-ban volt német ritusu község; hogy magyar község sem hiányzott, bizonyítja az előbbi és alább 87. ol. 1. jegyzet. Élijó ben Chájim, ki az eseményt eleinte általánosan közli és helyet nem nevez meg, a 88. b. ol. 1. col. már világosan kiteszi, hogy a **מעשה ב"ד** Konstantinápolyhoz fűződik. Élijó b. Chájimnak e dvénye teljesen megegyezik Áskenázi Beczálél dvt. 16. és Czáhálon Jómtov dvt. 40. sz.-val.

² Kohén Szimchó, Széfer sémosz 94 a. **וזה [פריידיל] בלשון** **אשכנזי** Ez adatot Szimchó Élijó ben Chájim konstantinápolyi rabbi irnokának könyvéből vette.

³ A nagy tűzvész évszámát Verancsics Antal (összes munkái III. köt. 392) említi; v. ö. a fenti ol. 8. jegyzettel.

nagógájuk elhamvadása óta a magyarok a német szertartásu templomba jártak istentiszteletüket végezni.¹

E templomot 1578 márczius 24-én a Miksa császár portai követségéhez tartozó Gerlach István tübingai ev. lelkész is felkereste, ki tapasztalatait így beszéli el:²

Korán reggel a német zsinagógában voltam, hol fiatal és öreg együtt olvasott és énekelt. Néha egy³ énekelt a többi előtt. Mindegyik fejét fehér kendő takarta, melynek négy sarkán barna vagy fekete darabokat lehetett látni.⁴ Az ének alatt gyakran együttesen felugráltak. Az istentisztelet vége felé egy szekrény- vagy tartóból kiemelték a pergamentre írt, aranyos ruhába burkolt tízparancsolatot, mely két pálczán vala felgöngyölítve. A pálczák végén két ezüst gomb volt, melyeken ezüst lánczocskákon ezüst csengetyűk függtek.⁵ Felhívtak négyet-ötöt. A legtöbb aspert ígérő azt a tisztséget kapta, hogy összezsavarta a tízparancsolatot s körülhordozván, megmutatta a közönségnek. Erre ismét aranyos ruhát huztak a tízparancsolatra és biztos helyre tették. A nők nem jártak ide, hanem fent a férfi-templom mögött volt egy termük, melynek rostélyain át nyílt részükre kilátás. A templom négyszögű,

¹ Gerlach, Tagebuch 174. Die Deutschen und Ungarische Juden haben eine Schule zu Hauff, die Welschen, Spanier, Griechen etc. jegliche auch ihre besondere Schulen. Vor der grossen Brunst waren 44, itzt sind ihrer noch etlich und dreissig.

² Gerlach, i. m. 471.

³ A kántor.

⁴ Tálisz és cziczisz.

⁵ Kelé kódes.

jókora magas volt, mintegy félig kipadlózva; felül párkány volt, melyre könyveiket rakták. Köröskörül a falak mellett székek voltak, a középén csak annyi hely, hogy éppen járni lehetett. Mindenütt lámpák és szép sárgaréz gyertyatartók, ugyancsak sok könyv, melyekből olvastak. Ezen templomban mintegy háromszáz férfiú volt jelen.

Konstantinápoly, Szaloniki, Szófia, Viddin, és Kavallán kívül még Plevnába is eljutott a magyarok csoportja, mely a tulsúlyban levő spanyol és német telepeseikkel szemben is megtartotta önállóságát. A plevnai hitközség német elemei ez időben a Lengyelországban élő Lurja Salamon, a krakói Iszerlsz Mózes és Kohén József rabbiktól nyerték a vallásügyi tanácsokat.¹

Eleinte úgy látszott, hogy a két rokon szertartásu hitközség, a magyar és német közt, ha nem is történik meg az egybeolvadás, legalább meglesz a békés összehittartás. A kapcsolatot megteremtette egy jótékony- s temetkezési egyesület, melyet közösen alapítottak.² Egy darabig megférnek egymással, de csakhamar elválnak, mert a származás és szokáskülönbség, mely a Balkán-félszigeten a görög és spanyol zsidók közt annyi visszavonásra adott alkalmat, náluk sem türte meg az egyesülés fékét. A forróvérű budaiak nemcsak a németekkel tüzetek össze, hanem az összes plevnai zsidókkal.

A vizsály előljárároválasztásból eredt, melybe a bu-

¹ Lurja S. dvt. 14.; Iszerlsz M. dvt. 82—83. Gerzson ben Juda tudós írta a levelet Plevnából, melyet Lurjával is közölt. Kohén József dvt. שארית יוסף 6. sz.

² Iszerlsz M. dvt. i. h.

daiak nem akartak beleegyezni. Úgy látszik, hogy a spanyoloknak és németeknek az volt a terve, hogy a három zsidó gyarmat a szertartási szabadság megsértése nélkül közös előljárókat válaszszon, kik az adminisztratív ügyeket vezetnék. Ez pedig nem volt inyére a magyar kisebbségnek.

A budaiaknak keserűen kellett meglakolni makacsságukért.*

A plevnai zsidók 15 hitközségi tag kivételével visszavonhatatlanul megfogadták, hogy a hozzájuk költözött magyarokért, bármi érje őket, három éven át nem fognak közbenjárni a vajda és városi hatóságnál. Átkukat csak az esetben szegik meg, ha a nem zsidók a budaiak ellen oly terveket kovácsolnának, melyekből kár származhatna az egész hitközségre. Hogy a szakadás teljes legyen, a kiközösítők nem elégesznek meg azzal, hogy a magyarokat kibocsájtják védelmük alól, hanem vallási téren is elutasítják maguktól. Örömükben, gyászukban senkinek se volt szabad résztvenni, a rabbiknak tilos volt a budaiak részére ítéletet hozni. De kikötötték, hogy a biráskodási tilalmat az esetben lehet megszegni, ha az átkot aláírók többsége a tilalmat felfüggesztené.

A plevnai tudósok és tanítók engedve a hitközség kényszerének, kezüket és esküjüket adták, hogy a magyarok közt nem fognak tanítani s ítéletet tenni.

A magukra hagyatott budaiak ügyét derekasan fel-

* Az ügyre vonatkozólag Kálái Sámuel dvt. משפטי שמואל 63. sz., Ádárbi Izsák ben Sámuel דברי ריבות 145. sz., Medina Sámuel dvt. Jóre déó 111. sz.

karolta Lévi József és Lévi Izsák ben Jakab. Különösen az utóbbi, Plevnának öreg jámbor rabbija sietett segítségükre. Semmisnek nyilvánította a türelmetlen határozatot, noha maga is aláírta. Esküszegés nem terhelte, mivel az átok alá oly feltétellel írta nevét, hogy ez rá nézve csak akkor birjon érvénynyel, ha rabbitársa Lévi József is aláveti magát az eskünek. Mivel társa nem írta alá az átkot, ennél fogva ő maga is, Lévi Izsák, fel volt mentve a fogadalom kötelező ereje alól.

Az összeférhetetlen magyarok oly gyűlöletesek voltak Plevnában, hogy haragot vont magára még az is, ki érettük szót mert emelni. Lévi Izsákot a kíméletlen támadások hosszú sora érte, midőn a megtámadott budaiak védelmére kelt. Legelkeseredettebb ellensége lőn Gerzson ben Juda plevnai tudós, kinek kifakadásai a megvenült rabbi ellen visszatetszést szültek azoknál, kik becsülni tudták az aggastyán tudományát s erejéit. Lévi Izsáknak meg kellett érni, hogy czadukeus, tudatlannak nevezzék őt, ki már serdülő korában a legkiválóbb volt Ábrahám Sálom iskolájában, a hol jámborságával meg tudta nyerni az öregek szeretetét.

Az elnyomott budaiak és a maga becsületének megvédelmezésére Lévi Izsák a plevnai határozatot a Balkán-félsziget legnagyobb tudósainak ítélőszéke elé vitte. Felhívására Almosnino Mózes, Kálái Sámuel, Ádárbi Izsák, Medina Sámuel támadtak fel a budaiak segítségére. A rabbik érvénytelennek nyilvánították a kemény határozatot, mert nem engedhették meg, hogy ismétlődjék Izráel történetében a régi bibliai eset, mikor egy egész törzsetátkoztak ki, a Benjámin nemzetséget. A budai zsidókat bocsánatkérésre s javulásra intették

a rabbik, a kik ekkép helyreállították a plevnai hitközség megzavart békéjét.

A törökországi magyar községek a zsidó irodalomban «hágár»,¹ «üngürüs»,² leggyakrabban «buduniak gyülekezete»³ jelöléssel fordulnak elő. Az utóbbi elnevezés tanuság a mellett, hogy többségük Budáról került a Balkán-félszigetre.

A törökországi budai zsidókról 1585-ben kapjuk az utolsó hírt.⁴ Ezután már teljes homály fedi sorsukat. Valószínűleg ők maguk sem képeztek kivételt a természeti törvény alól, hogy a nagy tömegek magukhoz vonják a kicsinyeket: házasság által összeforrtak a németek és spanyolok hatalmas csoportjával. Eleinte, mikor még élénk volt összetartozási érzetük, csak egymás közt házasodtak. Plevnai legények Budáról vettek feleséget vagy Szalonikiből, hol szintén földijeik laktak. De utóbb már azt látjuk, hogy a németekkel és a drinápolyi spanyolokkal is rokonsági kötelék kapcsolta őket egybe.⁵

¹ Kálái Sámuel dvt. i. h., Iszerlsz dvt. i. h. A Hagar szó, mint Magyarország elnevezése Kohn i. m. 144—159.

² Medina Sámuel Even hoózer 14, 15. Jóre déó 40, Élijó ben Chájim dvt. מים עמוקים 95. sz.

³ Iszerlsz i. h., Ádárbi i. h., Áskenázi Beczálél dvt. 14. sz., Élijó ben Chájim dvt. 63. sz.

⁴ Élijó ben Chájim i. h. 63.

⁵ Alseich Mózes dvt. 55, Kohén Salamon dvt. II. k. 36, 181, Medina Sámuel, Even hoózer 114.

VI. FEJEZET.

Zsidó üldözések a mohácsi vész után. A székesfehérvári koronázó gyűlés, János király elajándékozta a budai zsidók házait, melyeket I. Ferdinánd új birtokosokra ruház. A praefectus utolsó szereplése. Mandel Kristóf. 1529-ben egy müncheni zsidó követségben jár Budán. 1534-ben zsidók még nem laktak Budán. János király menyegzője alkalmával a budai ghettónak már voltak lakói. Egy zsidó is rábeszéli Iza-bellát, hogy adja át a várost Szulejmánnak. A zsidók sorsa és viszonyai a hódoltság alatt. Az 1580. conscriptio. Rabbik. Zsidó-utcza. A budai zsidók foglalkozása.

Mialatt a budai hitközség java része Törökországba hurczoltatik, a kis töredék, mely a török jövetelének hírére elbujdosott, külföldön vagy Magyarország nyugati sz. kir. városaiban keresett menedéket. A kik Magyarországon maradtak, csakhamar meggyőződtek, hogy türetésüknek vége szakad. Az országnak nem volt királya, ki védő kezét föléjük terjesztette volna. Lajos özvegye pedig, ki ideiglenesen vezette az ügyeket, a zsidók elleneinek kedvezett, kik a mohácsi vész után megragadtak minden alkalmat, hogy a zsidóktól megszabaduljanak.

A zsidók kiűzését a soproni polgárok kezdték meg.¹ A pozsonyiak 1526 október 9-én nyerik az engedelmet Mária királynétól, hogy a zsidókat kiutasítsák.² A pozsonyi zsidók száműzetésében Báthory István nádor «a zsidók protektora»-nak tanácsa is közreműködött.

¹ Dr. Pollák Miksa, A zsidók története Sopronban.

² Másolata a nagyszombati levéltárban. Tudományos gyűjtemény 1838, III, 44—51, Jászay, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után, 90. Erre vonatkozik Pozsony város levéltára, Lad. 20., no. 30, Brüssel, 1533 okt. 30.

A rendeléstől számított egy hónap után, november 9., a zsidó naptár szerint kiszlév 4. vonult ki a zsidóság Pozsonyból. Néhány polgár kísérte a szomoru menetet Dévény felé. Zsinagógájukból 1539-ben szárazmalom lett, utóbb beépült az Orsolya kolostorba.¹

Ugyanazon napon, melyen a pozsonyi zsidók kívándoroltak, nyílt meg Székesfehérvárott a Zápolyai párti koronázó országgyűlés.² A megkoronázandó erdélyi vajda és hivei, különösen Werbőczy István már a két év előtti rákosi gyűlésen is elkeseredetten keltek ki a zsidók ellen. Werbőczy a pápához írt levelében a lutheranizmus legelkeseredettebb ellenségének nevezi magát,³ de egy fokkal se volt más a zsidók iránt. Előre látható volt, hogy pártjából, melyre ékesszólásával s tehetségével hatalmas befolyást gyakorolt, a székesfehérvári összejövetelen újra kifakad a kárhoztató szó. A hangulatot megvilágítja az országgyűlésnek e szűkszavu törvényczikke:

Elhatároztatott az is, hogy a zsidók ezen ország minden vidékéről, szabad királyi városaiból és helységeiből rögtön kiüzessenek.

A fegyver eldőrdült, de a zsidóknak nem esett baja. Az országgyűlésen hozott törvényeket János király nem erősítette meg. Ezenkívül a deczemberi pozsonyi országgyűlés, mely Ferdinándot választá királyának, érvénytelennek nyilvánította Zápolyai választását és a fehérvári országgyűlés összes végzéseit.

¹ Pressburger Zeitung, 1877.

² Magyar országgyűlési emlékek, I. 21.

³ Fraknói, Werbőczy István, 334.

A budai zsidókon a fehérvári országgyűlés határozatát különben se lehetett volna végrehajtani. Ekkor ugyanis egyetlenegy zsidó se volt már ott. A Budára érkezett János király házaikat elajándékozta híveinek. Ezek közül néhány Kállay Jánosnak jutott, a Gazdag Jakab és a Nagy Izráel háza Csák Mihálynak.¹

Noha János király legelső országgyűlése és budai cselekedete kiméletlen volt a zsidók irányában, ezek közt mégis akadt egy, névszerint Nagyszombati Izsák, ki 1527-ben, midőn a király trónja megingott, János pártjára állván, tőle telhetőleg támogatta ügyét. Ferdinánd azzal büntette meg Izsákot, hogy elvette tőle a nagyszombati zsidó-utczában levő házát és azt Helczel György, és Lerchenfelder Györgynek ajándékozta.²

I. Ferdinánd, habár érvényüktől megfosztotta a fehérvári határozatokat és a zsidókat megtűrte Magyarországon, a budai zsidókkal szemben János álláspontjára helyezkedett. Még megkoronáztatása előtt jutalmul ígérte híveinek a budai zsidók házait.³ Olasz Bona és Fekete Mendel vejének a Salamonnak házát, mely Váczy Jakab zsidónak elhagyatott háza mellett északra feküdt a zsidó negyedben, még a kelenföldi táborban

¹ Országos lev., Liber Regius I, 71, 120, Jászay kéziratgyűjt. a M. N. Muzeumban (1524—35. év) 30, 50.

² Orsz. Lev., Liber Regius. I, 72.

³ Orsz. Lev., Liber Reg. I, 1. Nobili Antonio de Naghwath, Secretario Palatinali suisque heredibus et posteritatibus universis super totali domo providorum Bona Olaz, ac Salomonis generi Mendel Fekethe Judeorum Budensium, in platea Judeorum, penes domum desertam cuiusdam Jacobi Waczy, similiter Judei, a parte Septemtrionali adjacentem.

Nagyváthi Antal nádori titkárnak ajándékozta, a székesfehérvári koronázás után pedig örökre ráruházta. A János király által Kállay Jánosnak ajándékozott házakat 1527 december 5. Mihálevics Péter és András fivéreknek és a nevezett Péter fiának Andrásnak juttatta.¹ 1528 február 26. a Csák Mihályra ruházott budai zsidó házakat pándi Angyal Mátyás és Balázs fivéreknek, az Olasz Dávid és Szerencsés Ábrahám curiáját pedig Fychor Jánosnak, Thurzó Elek familiárisának adományozta.²

Magyarország legnagyobb hitközségei közül a budai, pozsonyi és soproni pusztult el a mohácsi vész évében, a negyedik tekintélyes gyülekezet egy ideig elkerülte a végzetet. Ennek falai mögé vonult Mandel Izsák præfectus,³ az Olasz család és Jósza.⁴

¹ Orsz. Lev., Lib. Reg. I. 71.

² Jászay kéziratgy. 50. l., Liber Reg. I. 120., *donationem illam quam ante felicem coronationem suam super domibus et Curia Judeorum ac super domibus aliorum Judeorum in eadem curia commorantium prout Jacobi Gazdag et Izraelis Nagh, in Civitate Budensi in platea Judeorum existentium sitis; super curia tota et domibus Budæ in platea Judeorum existentibus et fundatis, quæ Judæorum David Itali et Abraham filij Emerici Zerences, condam ex Judeo baptisati, aliorumque Judeorum in eadem Curia existentium, que videlicet usque ad murum Civitatis præfatæ Danubium versusque sunt.*

³ Abból következtetem, mivel a nagyszombati levéltárban egy czédulán, mely az 1539. kiüzéskor készült, több zálogtartó zsidó neve közt előfordul Isaac præfectus Judæorum.

⁴ 1539-ben a nagyszombati zsidók Peregi Albertnek ajándékozzák: *templum seu Synagogam eorum hic in civitate (Nagyszombaton) in platea Judæorum vocata versus plagam meridionalem in vicinitatibus domorum ab una quidem Ju-*

Három évvel a mohácsi vész után szerepel utoljára a *præfectus* a magyar zsidók történetében. Mióta Budáról elfutott, nehéz csapások érték hitsorsosait, a kik fölé rendeltetett. A rendkívüli viszonyok megkötötték munkásságát, tétlenül kellett szemlélnie, mint sodorja a balsors a magyar zsidókat a forгатagokba. De a midőn új tartózkodási helye Nagyszombat közelségében a veszedelem nemcsak a zsidók életére s vagyonára, hanem vallásuk hírnevére is ráfeküdni készült a bazini vérvád alakjában, újra latba veti állásának súlyát, 1529 tavaszán királyától védelmet, igazságot kér az ártatlanul üldözött bazini zsidók számára.*

A szomszédos városok példáján és sikerén felbuzdulva Nagyszombat város, hol néhány budai zsidó menhelyet talált, arra fordította igyekezetét, hogy a zsidókon ő is tuladjon. Mint Bazin, Nagyszombat

dæi Nýssel et alia vero partibus Judæi Isaac de Nitria fundatum et adjacentem in omnibus aliis structuris ædificiis et utilitatibus ad eandem Synagogam de Jure et ab antiquo pertinentibus; az adományozók voltak: providi Josa Budensis, Orozlan Fodor, Isaac Olaz, Jacobus gener relictí Orozlan, Volfgangus Farkas, Simon gener Simonis Kloser, Alter Simon de Galgocz, Abraham gener de Jacobi, Joseph Fokhagmas et Jacobus filius Moisis. Nagyszombati levéltár.

* *Conquerentur nobis Mandel præfectus Judæorum et cæteri Judæi in hoc regno nostro Hungariæ existentes, qualiter diebus præteritis, fidelis noster Spectabilis et Magnificus Franciscus Comes de Sancto Georgio et de Bozyn, quendam Judæum in bonis suis commorantem captivari fecisset et non solum illum, sed etiam reliquos taxare et damnificare vellet. Ferdinand király ezen levele (Buda, 1529, pünkösdi előtti szombaton) a nagyszombati levéltárban.*

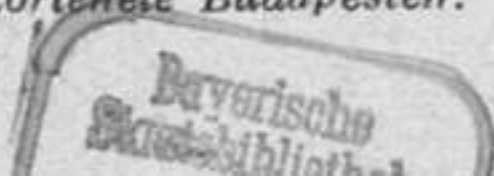
szintén vérvád kieszelésével érte el célját. A város kívánságára Ferdinánd király 1539 február 19-én örökre száműzte Nagyszombatból a zsidókat.¹

Semmi sem árulja el, hogy merre, hova költöztek Nagyszombatból a budai zsidók, mi sorsa lett a præfectusnak? A præfectus családjának egyik tagja, Fekete Mendel, valószínűleg Lengyel- vagy Oroszországba vándorolt, ahol a híres Schwarz-Mendel családnak lön megalapítója.²

A præfectus családjának hozzátartozója lehetett «Christoffel Mandel, Hunger genant, von Ofen», ki a zsidó hitet a kereszténnyel cserélte fel 1534-ben. György brandenburgi örgróf volt az, «ki keresztény fedelmi jóindulatból kegyesen és atyailag a kereszttséghez segítette.» Mandel Kristóf 1536-ban neki ajánlotta «Das Jesus Christus sey das ewig Wort» dolgozatát, melyben Mózes könyvei, a próféták és a zsidó irodalomból bizonyítja Jézus isteni és megváltói voltát. Meg akarja értetni a kereszténnyel és zsidóval — úgy mondja munkájában — miért tért át a keresztény hitre és felvilágosítani óhajtja a zsidókat a keresztység tanairól, hogy követnék példáját. A kabbala módszerével a talmud- és bibliából vett idézetekkel deríti ki, hogy a szentírás legelső héber szavának, a «berésisz» tartalma: atya, fiu, szentlélek, Jézus neve örökké tart. Mandel Leutershausenból Feuchtwangenba került mint örgrófsági ellenőr. 1552-ben jelent meg «Rechnung der 70 Wochen Danielis» dolgozata, melyben a világ végéről

¹ Országos Lev., Benignæ resolutiones 1539 feb. 19.

² Lurja Salamon dtv. 55. sz.

elmélkedik; értekezését a híres Widmanstad János Albertnek ajánlotta. Öt évre rá megint kiadott egy munkát, melyben újlag bizonyítja, hogy Jézus a hirdetett messiás.¹

A nagyszombati katasztrófa után két évvel a budai hitközség feltámadt halottaiból. Ereje lassanként visszatér, vele növekszik tekintélye és hírneve, csak a környezet, melyben mozog, lesz más, mint előbb volt. Régente a kereszt védte, most a félhold árnyéka nyújt neki oltalmat.

1528-ban még lakatlan volt a budai zsidó-utcza. A soproni polgárok ez időben kelt egyik beadványából tudjuk, hogy a budai, szintúgy a pozsonyi polgároknak «kegyelmesen megengedték, hogy zsidókat többé ne fogadjanak be.»²

A következő év novemberében fordul meg Budán újra zsidó.

A müncheni Lazarus volt az, ki, mint a bajor hercegek követe, János királylyal érintkezik, kinek izeneteit, levelezését hűségesen szállítja Bajorországba.³ 1534 körül egy vagyonos zsidó megigéri a doge természetes fiának, Gritti Lajos Magyarország kormányzójának, hogy tíz éven át a saját költségén fogja ellátni, évenként tízezer márkát kézbesít neki, ha elvezeti Budára és ott a híres Mendel házáat és a zsidók ghejtőjét

¹ Bevezetés «Das Jesus Christus» dolgozatához. Szabó és Hellebrant, Régi magyar könyvtár III. köt. 404, 440. Legutóbbi munkáját Ottó Henrik rajnai örgrófnak ajánlotta.

² Pollák i. m. 154.

³ Quellen und Erörterungen zur Bayerischen u. Deutschen Geschichte IV. köt. 70—71, 117, 127.

átadja neki.¹ Mi okból és mikor kapták meg a zsidók a visszatérhetési engedelmet, nem tudjuk.

1538-ban már találunk Budán zsidó telepeseket. Midőn János király lakadalmát tartotta Izabella lengyel királykisasszonynyal, a király gondoskodott, hogy a nagy számmal egybegyülő vidéki nép ne támadja meg a zsidókat.² A következő évben a budai zsidók két ízben kedveskedtek ajándékkal János királynak.³

A mohácsi gyásznapi évfordulóján, 1541-ben Szulejmán szultán csellel foglalta el Budát. A legelső hely, melyet kézrekerített Budán, a Szombati-kapu volt a zsidó-utcza zsinagógája mellett.⁴ A krónikás szavai szerint: és mert az kaput is, kit szombatinak mondnak, nyitva találának, és senki ellenük meg nem állá, mindjárt on el-be mennének Szent-György piacza fele, mely Budán főpiacz vala.⁵ Ha hinni lehet a budai Jakabnak, ki 1686-ban mint fogoly Bambergbe vitetvén, igazságokat valótlansággal vegyest beszélt el, úgy állítólag egyik őse is rábeszélte az özvegy Izabella királynét, adna át a várost Szulejmánnak. Buzgalmát a szultán azzal hálálta meg, hogy felmentette az adózás alól.⁶

Buda ezen elfoglalásával kezdődik a török világ Magyarországon.

¹ Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról, 339.

² Friedensburg Walter, Nunciaturberichte III. köt. 1. r. 315—318 és 326.

³ Történelmi tár 1889, 190—91.

⁴ Schier, Buda sacra 81.

⁵ Podhradczy József, Eredeti két magyar krónika, 58.

⁶ Bæthius Christophorus, Ruhm-Belorberter Kriegs Helm függelék (1687, Nürnberg) 25.

Első sorban az adózásnál vehették észre a zsidók, hogy a török uralom nem hozott számukra könnyebbulést. A magyar nyirta a zsidót, a török nyuzta. A tények homlokegyenest ellenkeznek egy 1686-ban elfogott budai zsidó azon állításával, hogy a török uralom alatt a zsidók csak egy aranyat fizettek védelmi díjkép, egyéb adót nem követeltek rajtuk.¹

A kincstári hivatalnokok vagy a fejadóbérllők — a ráják fejadója Buda és környékén, Esztergomban, a fehérvári és mohácsi szandzsákban bérbe adatott² — évenként két részletben, tavaszkor és ősz idején szedték be a zsidók- és keresztényektől a fejadót, mely 50—215 akcse közt változott. A szegények az adó alól teljesen fel voltak mentve, az özvegyek és új telepések csak részben.³

Előbb az adózásnak más, szerfölött terhes módja alatt nyögtek a török birodalomhoz tartozó zsidók. Az évi fejadó nagysága ugyanis három csoportba osztatott.⁴ Az adó legalacsonyabb foka 12 ezüst drachma volt, melyet meg kellett fizetni még a legszegényebbnek is, kinek betevő falatja se volt. Ötezer aszpernyi vagyonra 24, 40000 és az ennél nagyobb gazdagságra 48 drachmát róttak. Utóbbi volt az adó maximuma. Az adózásnak e neme hátrányos volt a zsidókra, mivel az adószedők közt verseny támadt, hogy ki tud többet behajtani. Ha az egyik beszedő egy évben valamely hely-

¹ Boethius i. h. 26.

² Dr. Velics és Kammerer, Magyarországi török kincstári defterek II, 43.

³ Velics II. köt. Bevezetés.

⁴ Élijó ben Chájim dvára מים עמוקים (Berlin, 1778) 95. sz.

ségben, kerületben bizonyos összeget hozott egybe, úgy jó díj fejében a jövő évben a másik behajtó arra törekedett, hogy ugyanott még többet kaparítson össze.

Az adózásnak e rendje a kincstártól járó díjazáson felül mellékkeresetet is hozott a behajtóknak. A behajtóknak ugyanis a hitközségi előljáróságot a tóra előtt kellett megesküdtetni, hogy igazságosan fogja bevallani a hitközség létszámát és az egyesek vagyonának nagyságát. A pontos, igazságos bevallás által az adószedő nagy összeget vitt volna el a hitközségtől, ezért az előljáróság évenként megvesztegeti, hogy ne kívánja az esküt, melyet a vallástörvények értelmében kerülni kellett.

A vagyonhoz mért három rendű fejadót idővel az általános fejadó váltotta fel.¹ A kincstár évenként kivetvén az adót meghatározta, hogy az összeghez egy-egy helység zsidósága mennyivel járuljon. Sokszor igazságtalan volt a kivetés, mivel gyakorta oly helységekre, melyben csak egy zsidó lakott, akkora adót róttak, mint egy népes hitközségre. Mentegetődzés, szabaddulás az egyszer kivetett adó alól nem használt. A török nem törődve, hogy tud-e a község kötelezettségének eleget tenni vagy sem, könyörtelenül fizetésre szorította.

Sokkal méltányosabb volt ennél a későbbi eljárás, midőn az udvari fődefterdári hivatalban megállapították a zsidóktól beszedendő fejadó nagyságát és megengedték, hogy az adót a hitközségek egymás között feloszthassák.²

¹ Élijó ben Chájim id. dvt. i. h.

² Gerlach, 49.

A török a kegyetlenséget tartotta a legjobb eszköznek, hogy elvegye a zsidók kedvét az adóelengedésért való folyamodástól és egyszersmind, hogy félelmet keltsen bennük, ha pontosan nem fizetik adójukat. Ez okból elfogatja tekintélyeseiket, kiket kezesekül tart, míg az adó meg nem térítettik, sőt attól se riad vissza, hogy megöljön egy rabbit, mivel hitközsége nem tudta a felcsigázott adót megfizetni. Ha feladtak valakit,¹ hogy nem fizet vagyonához illő adót, úgy addig kinozták és verték, míg töredelmesen bevallotta vagyona nagyságát; a szerencsétlen sokszor még tulozta is vagyona állapotát, csak hogy megszabaduljon a gyötrelmekről. Ha a kínzott a tortura alatt meghalt, egész vagyona a kincstárra szállt.² A zsidó községek tehát jól felfogott érdekükben minden lehetőt elkövettek, hogy adójukat pontosan beszolgáltassák. A meghalt zsidó hátralékos adóját az örökös fizette meg. Mivel egyesek halála a község adózóképességét meggyöngítette, ezért a községek úgy segítettek magukon, hogy a meghalt községi tagok örökségéből, ha betáblázott vagy lefoglalt volt is az, oly összeget vettek el, melynek évi kamatja megfelelt a zsidó által életében fizetett kincstári adónak.³

A vagyonosság látszatát a zsidók minden áron elkerülni akarták. A hitközségek a zsinagógákban kihirdetik, hogy kicsiny, nagy, odavaló, idegen, egyszerű

¹ Chájim Sábátáj dvt. תורת חיים I. k. 63, 94, 95, II. k. 38.

² Chájim Sábátáj dvt. I. k. 44, 68. sz.

³ Élijó ben Chájim id. dvt. 64, Medina dvt. Chósen há-mispot 364.

ruhában járjon; ékszerekkel, selyem- és ezüsstel áttört ruhában tilos a közhelyeken megjelenni; nem szabad kártyázni, nagy lakomát rendezni, menyegzőn vagy egyéb családi ünnepen muzsikaszó mellett mulatni.¹ A pénzsóvár, árulkodó, irigy török, mely még azt is rossz szemmel nézte, ha a zsidó új házat épített, adó-emelésre használta volna a zsidók czifrálkodását, melyet különben Szulejmán, Szelim és utódaiknak rendelete is megtiltott számukra. Egy zsidó asszony 1577-ben valami 40,000 frt értékű ékszert akasztott nyakába. Mihelyt a hivalkodás köztudomásu lett, a szultán három napon át kihirdetteti Konstantinápolyban, hogy zsidó és keresztény alattvalói ne járjanak selyemöltözetben vagy finom kendőkben, hanem durva gunyát, turbánt, rossz czipőt, gatyát és harisnyát viseljenek. Pénzbüntetésre ítéli a bíró és talpát vereti meg annak, kit rajta ér, hogy selyem övet hord.²

A rendes adó nagyságát felülmúlta a különféle sok rendkívüli adó. Szalonikiben az úgynevezett ruha-adót honosította meg a török. A kincstár bizonyos menyiségű ruha beszolgáltatására szorította a szalonikii zsidókat. Egyszer többet, másszor kevesebbet követelt tőlük, de sohasem törődött, hogy alacsony vagy magas-e a posztó ára, drága-e a munkabér. Egy ízben ezzel váltotta meg a hitközség a rá kivetett óriási adóösszeget, de azóta évenként megkövetelték tőle az ily nemű váltságot, mely idővel oly terhessé vált, hogy Szaloniki

¹ Kálái Sámuel dtv. 58, Almosnino József dtv. I. k. 4, Medina, Jóre deó 149, Élijó ben Chájim מ'ם ע'מ 14. sz.

² Gerlach, 381. l.

zsidóinak egy része a XVII. században megszökik, hogy ne kelljen e teherviselésben részt vennie.¹

Valahányszor a török hadba indult, zsidónak és kereszténynek kellett a hajófelszerelési költségeket előteremteni. A szegény zsidótól ilyenkor 3—4 aranyat, a gazdagtól százat is zsaroltak.² Össze se hasonlítható ezzel Rudolf császár rendkívüli hadi adója, mely a zsidóra fejenként hat forintban állapíttatott meg.³ Buda ostromakor 1686-ban a zsidóknak kellett a legtöbbel hozzájárulni a török katonaság ruhafelszereléséhez.⁴ Azonban mint a keresztény államokban, úgy a török birodalomban is szokásos volt a zsidókat a katonai bekvártélyozás alól felmenteni. Így történt Budán is.⁵

A kereskedőket hidon és réven nagy áruvámok terhelték.⁶ Török államtörvény szerint zsidó és keresztény árusok portékájuk öt százalékát fizették vámul, a mohammedántól csak 3%-ot kértek. A budai zsidók meg egyeznek a törökkel, hogy csak két százalékot fizetnek, de menten minden csalástól lelkiismeretesen fogják áruikat bevallani.⁷

Az adó sorába tartozott a fogyasztási- és telekadó.⁸ A feudális rendszeren nyugvó török birodalomban a földnek a szultán volt kizárólagos ura, ennél fogva, ha a zsidó házat épített vagy vásárolt, a telek sohasem

¹ Chájim Sábátáj dtv. I. k. 63, 94, 95, Bæthius, Kriegs Helm, függelék 26.

² Gerlach, 48, 52.

³ Alább.

⁴ Bæthius i. m. 26.

⁵ Bæthius u. i.

⁶ Velics II, bevezetés.

⁷ Medina, Jóre déó 138. sz.

⁸ Velics II, bevezetés.

képezte tulajdonát, hanem csak haszonbérben birta évi adó mellett.¹

Mindehhez hozzájárult a gabonatized, város- és vár-építési illeték s a véradó. A vérdíj oka volt, hogy a meggyilkolt megtámadtatásakor bizonyára segítségért kiáltott, de mivel a szomszédok nem mentették meg, tehát bűnrészesek, a büntetés alól azonban pénzzel, vérdíjjal válthatták meg magukat.²

A keresztény államokhoz hasonlóan Törökországban is előfordult, hogy a szultán és egyes országnagyok községek, vagy nekik kedves, udvarukba bejáratos zsidókat fölmentettek az adózás alól. A kit a szultán kegyével megajándékozott, nem tartozott semmiféle adót fizetni.³ Sál budai zsidó kiája, mivel érdemeket szerzett a kincstár körül, felmentetett a harács alól.⁴

Az előbbi és az új viszonyok összehasonlításánál előnyös változást abban tapasztaltak a zsidók, hogy letelepedésüket nem nézték többé rossz szemmel; foglalkozásukat nem akadályozták, hitükért nem üldözték őket. A zsidók pedig egyébre nem áhítoztak. Boldogságuk nem kívánt mást, mint kenyérkeresetük s vallás-gyakorlatuk szabadságát. A mi e kettő körén kívül esett, még nem érdekelte őket akkor. A török türelmes volta okozta, hogy a XVI. század második felében már újra népes gyülekezetet találunk Budán.

¹ Káro József dvt. **אבקת רובל** (Lipcese, 1859) 47. sz.

² Almosnino I, 9.

³ Medina, Chósen hámispot 364, Kohén Salamon dvt. II. k 145, 147.

⁴ Velics II, 532.

Az osztrák tartományok szolgáltatták főképp a telepeket, de a kelettel való rokonság és élénk kereskedelmi összeköttetés is megnövelte a budai gyülekezet számát.

Gerlach István német munkájában e szavakkal emlékezik meg Budáról: most számtalan zsidó és török lakja, de kevés jó keresztény.¹

Schweigger Salamon pedig ezt írja róla: igen sok zsidó is lakik benne.²

A hivatalos összeírás világánál a «számtalan» és «igen sok» zsidó számát roppant kicsinynek látjuk.

Az 1580-ik conscripczió ugyanis csak nyolczvannyolcz zsidó családot talál Budán hatvannégy házban.³ Igaz ugyan, hogy épp két év előtt, midőn a löportorony felrobbanása következtében a város fele leégett, állítólag hat ezer ember szörnyet halt,⁴ sok zsidó is elpusztult, de hihető, hogy mindamellett előbb se volt sokkal nagyobb a zsidók száma.

A nyolczvannyolcz zsidó családban körülbelül nyolczszáz lélek lehetett.

Az összeírásban foglalt nevek mutatják, hogy «Budun» hitközség jellege német volt, de a török nevek viszont arra utalnak, hogy a hitközséget a Kelet is benépesítette zsidókkal. Nemcsak Morvaország-, Esztergomból és

¹ Tagebuch, 11.

² Ein neue Reyssbeschreibung aus Teutschland Nach Constantinopel (Nürnberg, 1619 és 1665) 25, Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches III. k. 369.

³ Velics II, 532.

⁴ Schweigger i. m. 23, Kohn i. m. 11. Gyulafy Lestár följegyzései (Monum. Hung. Hist. XXXIII. k.) 14.

Kevéről költözködtek be zsidók, hanem Száfed,¹ Szemendria, Konstantinápoly² és azon hitközségekből, melyek összeköttetésben álltak Budával; ezek közt első sorban állott: Belgrád, Szaloniki, Szófia,³ Plevna, Szerájevó.⁴

A határvároossá lett⁵ Buda zsidó utczája ápoló helye volt a zsidó tudománynak.

A hitközség rabbija 1545-ben⁶ a Morvaországban rabbi hivatalát viselt Chájim Háczmán ben Izsák,⁷ őse Kohén Szimchó ben Gerzson későbbi budai rabbinak.⁸ Neve egy válólevél körül folyt vitában tűnik föl legelőször. Egy Ákiba nevű zsidó el akarván válni feleségétől, a rabbik nem tudták, hogy e nevet mint kell helyesen a válólevélbe iktatni. Némelyikük «a»-val, mások «h»-val akarták a név végső betűjét írni. Buda rabbija, Chájim Háczmán csatlakozott Szaloniki, Szófia és Konstan-

¹ Almosnino József dvt. 11, Angel Bóruch dvt. 46, Mózes ben Chájim Sábátáj dvt. Jóre déo 3. sz.

² Velics II, 10.

³ Széfer sémosz 58a, Peráchjó Chászdái ben Sámuel dvt. תורת חסד 22, 23. sz., Kálái Sámuel dvt. 80. sz., Élijó ben Chájim dvt. 63. sz., Peráchjó Áron dvt. I. k. 44. sz.

⁴ Chájim Sábátáj dvt. II. k. 7.

⁵ Így fordul elő Tráni József dvt.-ban II. k. 30. sz.

⁶ Kohén Szimchó שנת י"ר צ"ה 58 a. ספר שמות

⁷ Medina Sámuel dvt. Even hoózer 114. sz. חיים ו' מהר"ר Dr. Kohn, Literarische Berichte aus Ungarn IV. évf. 399—410 Chájim rabbit budai származásúnak tartja, ki innen 1526-ban Morvába menekült és onnan ismét visszakerült.

⁸ Kohén Szimchó i. h.

tinápoly rabbijainak sorához, kik azt ajánlották, hogy két válólevél irassék. Az egyikben Ákiba «a»-val forduljon elő, így írta nevét Kohén Ákiba is a XV. században, a másodikban pedig a «h» betű használtassék.

Chájim Háczmán még 1569 körül is Budán működött. Rabbitanácsa Kohén Dávid ben Jakab és Freudemann Szimchó ben Chájim tagokból állott.¹ Utóbbi szorgalmas gyűjtő volt, kinek irodalmi hagyatékaként válólevelekre vonatkozó utasítások maradtak fenn kéziratban.²

Ha a budai hitközség nem is vetköződött ki német hagyományaiból, de valószínű, hogy a törökországi zsidókkal és hitbeli ügyekben a Balkán-félsziget rabbijaival való érintkezés nyomokat hagyott vallásos életén. Chájim rabbi Szaloniki és Sidero-Kapsa rabbijaihoz fordul útbaigazításért.³ Chájim halála után a hitközség Medina Sámuel szalonikii rabbi egyik tanítványát Lévi Benjámint fogadja papnak.⁴ Idejében két újabb tudós: Mózes ben Jónátán és Jedidjó vonják magukra a figyelmet,⁵ utóbb pedig Szimchó Freudemann rabbitanácsos fia, Czevi.⁶ Az 1580. budai török conscripczió Mózes, Ábrahám, Dávid rabbikat említi. Valjon török vagy

¹ Medina Sámuel dvt., Even hoózer 43, 114. sz.

² Széfer sémosz bev.

³ Medina i. h., itt említettetik **ישל בת** és **שכתי בר אפרים** **אברהם** Budáról.

⁴ Medina, Chósen hámispot 272, 273, Even hoózer 43.

⁵ Medina, Even hoózer 43. sz.

⁶ Sason Áron dvt. **צבי בן הגאון** 54. sz. **תורת אמת** **כמוהר"ר שמחה זצ"ל**.

német származásuak voltak-e ezek, erre nézve nem adnak felvilágosítást a kutatók.

A budai zsidóknak méltán volt oraculum a szalonikii rabbitanács, melynek tanácsát Chájim rabbi kikérte. Európa, Ázsia, Afrika ghettóiba szállt tova innen az ítélet, melyet tisztelettel kötelezőnek ismert el mindenki. Talmud-tóra egyesületét, hol fáradoztak a tudományt, a török zsidóság legjelesebbjei a világ oszlopanak, Palæstina szentségével felérő szent helynek nevezték, melynek megsemmisülése szerintük annyi volna, mint Jeruzsálem pusztulása.¹ A mily páratlan tiszteletben állott Szaloniki Talmud-tórája, melyet a budaiak is segélyeztek² és a hova később a budaiak is elmentek ismereteket szerezni,³ oly magasztalásban részesült maga a hitközség. A mint urbs alatt a római az örök várost értette, úgy a török zsidó is, ha községet említett, alatta csakis a községek községét gondolta, Szalonikit.⁴ Statutumai és szokásai irányadók voltak az egész Balkán-félszigeten, szerintük járt el Belgrád és környéke, Szófia, Szerájevó és Buda.⁵ A legelőkelőbb tudósok ültek zsidó törvényszékében, melynek ítéletét budai kereskedők is kikérték.⁶

¹ Chájim Sábátáj dvt. I. köt. 45. sz., Medina, Jóre déó 74.

² Kohén Efr. 112, Almosnino dvt. I. k. 11.

³ Almosnino II, 1.

⁴ Kálái Sámuel dvt. 42. sz. **כִּי כֵן מִנְהַגֵּנוּ כְּשֶׁאֵנוּ אוֹמְרִים קְהִלּוֹת רוֹצִה לֹאמַר קְהִלּוֹת סַאֲלוֹנִיק.**

⁵ Gaon Sámuel dvt. 6. sz., Amarilio Salamon 84. sz.

⁶ Almosnino II, 1, Amarilio Salamon Chósen hámispot 1. sz., Kohén Efr. 126.

Szalonikin kívül Konstantinápoly, Bécs és Krakó rabbiszékei és községi határozatai után igazodott Buda.¹

A budai zsidók elkülönödése a török világban is fenmaradt.² A zsidó negyed csak új nevet kapott, különben a régi maradt. A mahalle i jehudián ott volt, hol régente a mohácsi vész előtt állott, a Werbőczy-utczában, melyet még a XVIII. században is Judengassenak neveztek.³ Ugyanitt volt a zsinagóga. Az imaházat két-három rőfnyi vastag kőboltozat kötötte össze a szemben fekvő áttört kőfallal, mely átjáróul szolgált. A kőboltozaton át az utca másik végéről el lehetett jutni a templom udvarába. Egy ideig zsindegy borította a boltozat tetejét, de utóbb leszedték a zsidók, mivel rituális aggályokra adott okot.⁴ Budának néhány XVII. századból származó látképe a «Juden Kirche»-t toronynyal ábrázolja. E toronyos épület azonban, melyet a zsinagógával cserélt fel a rajzoló, nem más, mint a mai helyőrségi templom.⁵

A várbeli területen kívül még a török kincstári

¹ Tráni József dvt. II. k. 30, Szirkesz Jóél dvt. בית חדש 93, Istrósa Dániel dvt. 58. sz.; Bécsre nézve l. alább.

² Medina Sámuel dvt. Chósen hámispot 272. sz. Istvánfi Miklós, Historia Regni Hungariæ (1758) 451.

³ A zsidó utca fekvésére utmutatóul szolgáltak a következő térképek: Gróf Rabatta (Dr. Károlyi Árpád, Buda és Pest visszavívása 1686-ban) a Fontana térkép (Bubics Zsigmond, Cornaro Frigyes), a M. Nemzeti Muzeumban egy térkép Gévai Antal keleti nyelven írott jegyzetei közt, Schmall Lajos, Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez, 211.

⁴ Kohén Efráijm dvt. 44. sz.

⁵ Warhafftig und ausführlicher Bericht... der Belagerung der Stadt Ofen (Augsburg év és lapszám nélkül) látképén; Dr. Károlyi Árpád id. munkájában, 200.

fürdőkről nevezett városrészben, a mai Császár fürdő körül laktak,¹ de legsűrűbben a Vizivárosban, melyet a török világban róluk neveztek el Zsidóvárosnak. A mai Plébánia-utczát még 1714-ben is Zsidó-utczának nevezték.² A budai városrészek e legnagyobbikát a XVI. század vége óta 5 láb vastag fal körítette és három kapuja volt: a Kakas (Choros) a vizi rondellánál a mai Pálffy-tér közelében, a Temető (Mezárlik) és Ujkapu (Jeni). A zsidóvárost Pesttel hajóhíd kötötte össze. Temetőjük, a mint egykoru látképek s térképekből következtetni lehet, valószínűleg a mai Hunfalvy-utca alatti lejtőn, volt, mely közel esett lakásukhoz.

Az 1580. conscripczió nem szól a budai zsidók foglalkozásáról, mindamellett a forrásmunkákban elszórt adatok elég világos képet nyújtanak felőle.

Keresetük a pénzkölcsön, kereskedelem, ipar, államhivatal és az orvosi tudomány gyakorlására terjedt ki.

A török hódoltság idején nemcsak a budai hidvámot, a budai és pesti kincstári korcsmát s váltóházat bérelték a zsidók, hanem mint kincstári hivatalnokok is szerepeltek. Zsidó bérletfelügyelő, számtartó, adó- és törvénykezési költség behajtója lehetett.³ A török nem ismert vallási különbséget e tekintetben. A budai basa

¹ Velics II, 10.

² Bubics Zsigmond, Magyarországi várak- és városoknak ... fa- és rézmetszetei 20. sz. térkép, Boethius, I. köt. 338, Dr. Zieglauer Zsigmond, Die Befreiung Ofens 72—73, Schmall i. m., 215.

³ Velics I, 108, II, 187, 271, 559, Medina, Jóre déó 138, אֵמִין = emin.

zsidó szolgát¹ és orvost tart, állítólag egy utóbbi mérgezte meg 1557. aug. 5. Hádzi Mohammed budai basát.²

Keresztény író beszéli,³ hogy a zsidók ipart is űztek. Mesterségük közül egyedül a paszománykészítés ismert.⁴ Főfoglalkozásuk azonban a pénzkölcsön és kereskedelem volt, habár utóbbit a politikai viszonyok, a háborús idők, az utak veszélyes volta⁵ nagyon megnehezítette. A szárazföldön rablók, utonállók környezték a zsidó kereskedőt,⁶ a tengeren a kalózoktól kellett rettegniök.⁷

A kereskedelem jobbra kelet felé irányult, mivel a királyi területtel való közlekedés akadályokba ütközött.⁸ A török kémnek, árulónak tartotta azt, ki sokat érintkezett a keresztényekkel, a keresztény pedig azt, ki a muzulmánokkal tartott jó viszonyt.⁹ A budai zsidó tehát a

¹ Sálton Mózes dvt. פני משה 43. a. A szolga neve Chábib Ábrahám ben Jekutiél.

² Gévai Antal, A budai pasák 8.

³ Christian v. Wallsdorf, Türkischer Landstürzer (1664) 3.

⁴ Kohén Efr. 143.

⁵ Sálton Mózes ben Jakab dvt. פני משה I. köt. 18. sz. 43. l. a., Sason Áron dvt. 144, Kohén Efrájim dvt. 109, 144, 122, Tráni Mózes dvt. 327 (לבידין amint az összefüggéstől kitűnik, Budát jelent), Kálái Sámuel 80. sz., Láb József dvt. I. k. 2, Medina Sámuel, Even hoózer 44. sz., Zimrá Dávid összevetve Áskenázi Beczálél dvt. 21. sz.

⁶ Orsz. Lev. Acta Publica fasc. 3, no. 17.

⁷ Láb József dvt. 95, Medina, Jóre déó 74, Chósen hámispot 395, Verancsics Antal összes munkái IV, 35, 296.

⁸ Kohén Ef. 118. ומדינות האשכנזים סגור ומסוגר אין

⁹ Almosnino I, 26.

יוצא ואין בא.

királyi területen levő várkapitánytól kap hitlevelet, ha adósságát be akarja hajtani a be nem hódolt részen; ¹ a prágai zsidó, ha Budára akar jönni, szintén nem utazhatik hitlevél nélkül. ²

Az üzleti forgalom, mely nem tűr korlátokat, utóbb egészen megtörte a rideg zárkozottságot. A király zsidó és keresztény alattvalói hajókon szállítanak Törökországba hadi szerelvényeket, ónt, érczneműt, vagy — a mit a kormány szintűgy rosszalt, mint az előbbit — összeszedik a jó arany- és ezüstpénzt és elhordják a szultán birodalmába, a hol nagyobb volt az értékük; ³ a behódolt részek zsidói viszont a királyi területre járnak kereskedni. ⁴

A budai ghettó élénk vásárhely volt, a hova áruk- és pénzkölcsönért járt a nép.

Ha a nagy-kőrösiek ajándékkal akartak kedveskedni a bégnek, a basának, felfáradtak Budára, a hol a zsidó-utczában megtalálták azt, a mit kerestek. Perzsa szőnyeg, jancsár patyolat, karmazsin csizma, szattyán kapcza, papucs, gyöngyházás kés, bársony, aba, élelmi szer, házi cikkek feküdtek ott az üzletekben.

Ha a vásárlónak nem került ki a pénzből, hitelben adtak neki a Márton, Izsák és Kiss Jakab «zsidó deákok», Notha, meg a Fekete Jakab árus zsidó.

Pénz helyett a zsidók rezet is elfogadtak az árukért.

¹ Magyar tört. tár (1881) 693—94, 1589. évről.

² U. i. 701. l.

³ Orsz. Lev. Benig. Res. 1654 május 20. 1657 (Prothocolum 95. l.), 1666 feb. 19, Canczelláriai fogalmazványok, 1675 november no. 495.

⁴ Tört. tár (1881), 693—94, 697, 701.

Ha nem volt ellenérték, úgy megelégedtek a pecsétetes adóslevéllel,¹ melyre a hitelező zsidó betűket írt.²

Ha az adós nem fizette ki tartozását, akkor a zsidó hitelező ügyét a budai basa vette kezébe. A basa megizeni a királyi területre, ha véletlenül ott volt az adós, hogy ha zsidójának nem szolgáltatnának igazságot, kénytelen lesz egy keresztény katonát elfogni, kit addig nem bocsát szabadon, míg a zsidó ki nem elégíttetik.³

A zsidók kereskedelmi czikkei voltak: ökör, bőr, liszt, só, bor, fenyőfa, butor.⁴ Nehogy a mohammedánt kísértésbe vigye a bor, ez okból idővel a szultán nemcsak a borkereskedést tiltotta meg fejvesztés terhe alatt, hanem még a zsidó szertartásoknál való használatát is.⁵

A török törvény uzoratilalma nem gátolta meg a pénzüzletet. Mindenesetre koczkázattal járt töröknek hitelezni. Mert ha a mohammedán adós akár hamis tanukkal bizonyította, hogy uzorát vettek tőle, úgy a bíró nemcsak a kamatok visszaszolgáltatására kényszerítette a zsidó kölcsönadót, hanem sokszor még a tőkéjétől is megfosztotta.⁶ Kamattal járó pénzműveleteket a budai zsidók kijátszva a vallási törvényeket, hitsorsosaikkal is kötöttek olykép, hogy a hitelre szoruló zsidó vételre ajánlott társának egy nem létező

¹ Tört. tár (1881), 693—94.

² Török magyarkori emlékek I. köt. 159 (Mózes deák), 228, 231, 233, 239, 264, 276, 332, 402, II. k. 9.

³ Tört. tár i. h.

⁴ Velics nyomán és Kohén Efr. 121, 141.

⁵ Benveniste Chájim dvt. II. k. 1, Kohén Efr. 4, 144.

⁶ Kohén Efrájim, 133.

értéktárgyat. A kölcsönző adott érte egy bizonyos összeget, természetesen kevesebbet, mint a mekkora kikötött összeget vagy ellenértéket később az eladónak vissza kellett fizetni.¹

A keresethez tartozott még a pálinkafőzés, rabszolga-kiváltás² és rabszolgakereskedés. A zsidó jó pénzért mindenütt megtette, hogy török rabságba esett keresztény urak kiszabadításán fáradozott.³ A rabszolgavásár élénk volt Budán. A mint a zsidó feljegyzés beszéli, a császár és szultán, a míg béke volt köztük, hallgatagon tűrte, hogy katonáik portyázásukon embereket raboljanak. Az elrabolt embereket a budai piacon árulgatták. A rabszolgaeladásnál a hatóság minden egyes rabszolga után egy aranyat kapott és elismerte az adás-vevést.⁴

A hódoltság idején a budai Peszáchjó Mózes ben József könyvcorrector volt Lublinban.⁵

A budai zsidók gazdagságáról mesés hírek kalandoztak. Egy zsidó író adata betekintenünk enged a vagyonos zsidó pénzesládájába. Szerinte Budán igen gazdag az, kinek 50,000 gurus a vagyona.⁶ Ezen összeg mai értékben meghaladja a kétszázezer forintot.

¹ Kohén Efrájim, 7, 141.

² Magyar tört. tár i. h.

³ Magyar-Zsidó Szemle I, 78.

⁴ Almosnino dtv. II, 20.

⁵ Steinschneider, Catalogus, 21591 (1591 év).

⁶ Kohén Salamon dtv. II. k. 181.

VII. FEJEZET.

A zsidók sorsa a be nem hódolt részeken. Buda ostroma 1598. és 1602-ben. A hitközség nyomora. Budáról a zsidók elmenekülnek; a kik Székesfehérvárra szöknek, szomorú sorsra jutnak. Az ostrom után viszály a hitközségben. Új letelepülések. A zsidók száma Budán. Spanyol szertartású zsidók. Zsinagógák. Hitközségi élet. Jótékonyosság, Chevra-kadisa, váltság. Hitközségi szervezet. Budai szokások.

A tizenhatodik század második felében Magyarország régi nagy hitközségei közül csak a budai tudott talpra állani és jelentős szerepet játszani. A soproni és nagyszombati megszűnt létezni, a pozsonyi pedig, mely a vár aljára húzódott, a folytonos megpróbáltatások következtében nem volt képes megizmosodni.

1572 november 26. Miksa király a pozsonyi zsidókat ki akarja üzni. A rendelet után négy napra Bécs és Alsó-Ausztria zsidóságát hasonló sorsban szándékozik részesíteni; kitiltó végzését csak akkor óhajtja visszavenni, ha a zsidók elhagyván vallásukat felveszik a keresztséget.¹ Jóllehet Miksa a következő évben és 1575-ben Salm Miklós pozsonyi grófhhoz megint útnak indítja a kitiltó rendeletet,² a zsidók mindazonáltal megmaradnak Pozsonyban folytonosan torzsalkodva a polgárokkal. 1582 jun. 1-én a városi tanács elhatározza, hogy egyszer s mindenkorra senki se tarthasson zsidókat, a kikkel még kereskedni, üzérkedni is tilos; a városkapitány jól vigyázzon és a kapuk alatt hirdesse ki, hogy zsidó nem bocsájtatik be; a városkapitánynak

¹ Wolf G., Judentaufen 2.

² Pozsony város lev. Lad. 28, no. 25, 26 és 71.

jogában áll a zsidók árui az országos vásárok idején lefoglalni.¹

A végzet mintha megirigyelte volna a budaiak sorsát, mely fölötté kedvezőbb volt a pozsonyiakénál. A szenvedést pazar kézzel szóró század nem tért nyugalomra, míg újabb keservvel nem tetézte a budai zsidóságot. A népes hitközségre, a bölcsek, vének és tekintélyek városára, így nevezték a gyülekezetet,² ismét rázúdult a bajok áradata.

Buda alá ostromlók gyülekeztek, hogy felszabadítsák a török uralom alól.³ Európa messze vidékeiről az ősi vár alá torkollott a sereg, melyhez, mint folyamba a vizerek, mindenfelől sietett a segéderő. A háború költségeihez a királyi területen lakó zsidók is hozzájárultak. Már az 1578. országgyűlés úgy kívánta, hogy a zsidók és anabaptisták, kik Magyarországon igen gyéren vannak, hogy minél előbb kivándoroljanak, kétszeresen viseljék az adó- és más közterheket. A kevés számú zsidóság a háború alatt fejenként hat forintot fizetett hadiadóul.⁴

Győr visszavétele lelkesedést öntött az ostromló seregbe, mely 1598 október 4. megszállta Budát, hol

¹ Pozsony város lev. Protocolla Actionalia 1578—89, 258. l.

² Chájim Sábátáj dtv. II. k. 40. רבתי עם חכמים וקנים פרנסים.

³ Az ostrom alatt történt eseményekre: Illésházy István nádor följegyzései, Hadtörténelmi közlemények V (1892) 318 Kohén József, Émek hábóchó Dr. Wiener fordításában 140—141, Kohn, Héber kutforrások 94—101, 112—113. Chájim Sábátáj dtv. תורת חיים Chósen hámispot I. köt. 28, II. köt. 39, 40, Chászón Salamon dtv. 76. sz. משפטים ישרים

⁴ Magyar országgyűlési emlékek VI, 217, VIII, az 1595. országgy. 10. tcz., IX, 1598, márcz. 17. országgy.

hat nap múlva már a «Basa városát és a nagy várost» megvette. Az ostromló sereg nagy vérfürdőt készített a zsidó városban. A vár töretése heves, kárthozó ágyúzással hét nap múlva történt a szombati kapu felől a Madárhegyről.* A császári sereg fáradozása azonban sikertelen lévén, visszavonult.

Az ostrom megszűnéséhez a zsidók is hozzájárultak némileg, mert a mint a héber krónika állítja: «a császár hadai ellen nagy hatalommal s erős kézzel harczoltak» életük s vagyonukért, mely a császáriak győzelme esetén nem számíthatott volna irgalomra.

A törökkel tartó budai zsidók ellenállása csaknem végzetes bajt hozott a királyi területen lakó zsidókra. Rudolf király előtt a zsidókat okozták, a miért az ostrom kudarczczal végződött és megtorlásul a királyi birtokokon tartózkodó zsidók kiűzését javasolták neki. A király azonban más véleményen volt, sőt elismeréssel adózott nekik, mivel hűek maradtak a törökökhöz. Nem kétkedem — úgy szólt — hogy a mi zsidó alattvalóink, ha ideje bekövetkeznék, értünk szintén hűségesen harcolnának.

A budaiak tudták, hogy a felszabadító sereg, mely üres kézzel hagyta oda a várat, nemsokára ismét megjelenik, hogy visszavíjja azt.

A városba szorúlt zsidókra szomorú napok következtek. A rettegés az ellenségtől és az éhség egyformán gyötörte őket. Oly éhség uralkodott a városban, hogy a nép a döglött lovakat nyersen is megette és a csontokat megrágta. A kereskedelem élénksége megszűnt, a zsi-

* Istvánfy, Regni Hung. Historia, 451.

dókhoz beköltözködött a nyomor, mert a mitől táplálkozhattak volna, az üzletet megfojtotta a puskaporos levegő.

A hitközség, hogy valamiképpen segítsen magán, elküldte Budáról szegényeinek egy részét. Az izgatottság nemsokára a vagyonosokat is arra bírta, hogy kezükbe vegyék a vándorbotot. A kinek háza, földje, üzlete volt, elhagyva szülővárosát Székesfehérvárra vitte ingó kincseit, vagy a külföldre menekült. A városban csak kevés nyomorult, keresetképtelen maradt, kiknek számát a mirigyhalál apasztotta. A Fehérvárra menekültekre nyugalom helyett testi-lelki kín várakozott.

A császáriak hadserege, melynek főparancsnoka Mercoeur Fülöp Emánuel lothringeni herczeg volt, 1601 szeptember 9-én Székesfehérvár alá szállt, mely tizenegy nap múlva a törökök minden erőlködése és védekezése daczára az ostromlók kezébe került.

A török, ha már nem tarthatta a várost, romot akart a győzőknek átadni. Az épületekbe löporos hordókat helyezett, melyek felrobbanván, iszonyú pusztítást okoztak. Az égő városba berohant császáriak felkonczolták a székesfehérvári törököket, a zsidók közül sokat agyonvertek. A zsidók vagyona zsákmányul esett. Huszonkét zsidót, kiket váltságdíj ígérete mentett meg a haláltól, a győzők foglyul ejtve, mindenükből kifosztva Bécsig hurczoltak. A szerencsétlenek panasza bejárta Német-, Olasz- és Törökország ghettóit, a honnan bőségesen küldték nekik az adományokat a kiszabadulásra.*

* A fehérvári mészárlásról szól: Historischer und gründlicher Bericht, wie die Königliche Stadt und Festung Stuhl-

Fehérvár elestével, úgy állítá a török, Buda jobb keze veszett el. A diadaltól felbátorított császáriak 1602 október havában újra benépesítették Buda környékét; hatodikán betörvén a zsidó városba nagy prédálást vittek benne véghez.

De a török ellenállása és a beállott hideg arra kényszerítették az ostromlókat, hogy felhagyjanak a vívással.

A vár ostroma után változó szerencsével még négy évig tartott a küzdelem a török s császáriak közt. A kimerült harczoló felek megunván a hosszú háborút, melyet a halál és nyomor, e két falánk szörnyeteg látott szivesen, nyugalom után epedtek. III. Mohammed szultán nevében a békealkudozást már 1600-ban néhány szalonikii zsidó akarta a császárral megkezdeni, de Rudolf elfogatta őket és szégyenszemre Bécs utcáit hagyta velök tisztogatni.

Rosszabbul járt Nehemiás, a dúsgazdag Hósea budai vámbérlő veje, kit a török, mivel németül is jól beszélt, Váradra Ferdinánd kir. herczeghez és Herbersteinhoz levelekkel küldött. Váradról el akarván szökni, az éjjeli őrök, abban a hitben, hogy kémme van dolguk, annyira megsebeztek, hogy néhány nap mulva meghalt.*

A béke létrejöttén 1605-ben a budai zsidók is fáradtak. A békéért buzgólkodókat a török büntetésből

weissenburg . . . den 20. Septembris, Anno 1601 Erobert (Nürnberg év és lapszám nélkül): Des Bassa selbst bekennuss nach, seind 1000 Türcken in Weissenburg gewest, ausser der Juden und Ratzsen, in 300 Türcken oder mehr möchten gefangen seyen, die andern aber alle nider gehawet worden.

* Istvánfi, Historia, 474.

arra szorította, hogy az Ulászló által épített fehérvári (zsidó) kaput előfallal lássák el. Ennek emlékét egy török nyelvű felirat tartotta fenn 1723-ig, midőn a kapu robbanás következtében megsérült.¹

Izsmáel és veje Ézsau közt — így nevezi a zsidó följegyzés² a törököt és Rudolf császárt — Bocskay István teremtetten meg a kiengesztelődést. Az általa egyengetett békekötéssel (1606 november 11.) véget ért az áldatlan mérkőzés.

Buda fellélegzett, az elmenekült zsidók viasszaszállingóztak a városba. Az ostrom idején Budán maradt szegények szövetkezve azokkal, kik a békekötés után nyomban haza kerültek, azt a határozatot hozták, hogy a kivándorolt és még vissza nem tért zsidókat csak oly feltétellel fogadják be, ha a rájuk rótt nagy adót készségesen lefizetik, de még ez esetben is csak felvételüktől számított tíz év után nyerhetnek községi tisztséget.

A végzés a gazdagok kizsákmányolására és arra irányult, hogy a hitközségi ügyek vezetéséből kizárja azokat, kiket vagyonuk, koruk és képességük alkalmassá tett, úgyszólván feljogosított erre. A község egységét meghasonlás fenyegette. Mivel a hitközség élére jutott szegény sorsuak a visszaérkezőket még a templomba se akarták bebocsájtani, ezek tehát arra törekedtek, hogy új hitközséget alakítsanak.

Mielőtt a szakadás megtörtént és ezzel megszegték volna a községnek ősrégi, esküvel és átokkal megerősí-

¹ Miller, Epitome vicissitudinum 66., Schier, Buda sacra 91.

² Chájim Sábátáj dvt. II. k. 39. sz. A kifejezés alapja I. Mózes XXVIII, 9.

tett határozatát, hogy a hitközség soha sem darabolható fel, az ügyet Chájim Sábátáj, valamint Chászon Áron és fia Salamon törökországi rabbik elé terjesztették. A békebirák lecsendesítették az elmérgesedett viszályt. Megdöntvén a jogi alapot, melyre a szegény sorsuak határozatukat alapították, kimondták, hogy a vissza-települt kivándorlók nem veszítették el előbbi közösségi jogaikat.

A kedélyek lecsendesültek, a tettvágy megélénkült, hogy a romhalmazzá vált hitközség újra felépüljön. A háború okozta károkat a hitközség csak évek multán tudta kiheverni, mivel lakosságát az elmúlt izgalmas idők igen megapasztották. Míg régente hatvannégy zsidó ház fizetett adót, 1627-ben csak tizenegy ház adózik a budai mahalle-i jehudiánban, a zsidó városrészben.¹ De az idő mindent rendbe hozott. 1633-ban már húsz ház adózik és 1660-ben körülbelül 80 választó férfitagja van a hitközségnek.²

A zsitvatoroki béke után, midőn a régi telepések visszakerültek Budára, a hitközség szükségesnek találta a birtokviszonyok rendezését. Némely ingatlannak, mivel régi birtokosa nem jelentkezett, új gazdája akadt, egyik-másik zsidó házat vagy telket pedig a török foglalt le. Hogy mindenki ingatlanának igazságos birtokába jusson, a község elhatározta, hogy az ingatlanok urai bizonyítsák be tulajdonjogukat. Az okmányt, melylyel valaki jogát igazolta, a zsidó törvényszék újra

¹ Velics i. m. II. 710.

² Kohén Peráchjó Áron ben Chájim Ábrahám dvt. פרח משה אהרן I. köt. 44. sz.

megerősíté, rájegyezvén, hogy bemutatták, a zsinagógában kihirdették, a tulajdonjog ellen nem emeltek kifogást. Ha valakinek nem volt írása birtokáról, a törvényszék közhirre tette a templomban, hogy az illető jogot tart a birtokra és az esetben, ha más tulajdonos nem jelentkezett, ráruházta az ingatlant.¹

A zsidók számának növekedéséhez hozzájárult a Törökországból való zsidó letelepedés, de különösen a külföldi békétlenségek mozdították azt elő. 1648-ban a kozák-lázadás lángba borította Lengyelországot, melynek zsidói leírhatatlan félelemtől megszálva rohantak a szomszéd államokba. Néhányan közülük Budára is eljöttek.²

A lengyel menekülők után Alsó-Ausztria és Bécs zsidói érkeznek Magyarországra, kik «nem elkövetett gonoszság miatt, hanem a császár Ő felsége akaratából» kényszerülnek 1670-ben és a következő év húsvétján kivándorolni.³ Lipót király nem elégedett meg, hogy Alsó-Ausztriából és az osztrák császárvárosból kitiltá a zsidókat, a kiűzést Magyarország be nem hódolt részeire is kiterjeszté. A kiűzöttek közül néhányan Budára is elvetődtek, hol földijeikre akadtak.⁴

¹ Tráni József dvt. II. k. (Fürth 1768) 30. sz.

² Kohén Efr. dvt. 72, 101, 114. Kohén Efr. és veje is lengyel menekülők voltak.

³ Dr. Kaufmann, Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien.

⁴ Kohén Efr. dvt. 101, 112. Gerzson ben József bécsi száműzöttet a rabbitanácsba is beválasztották ראש יוסף; Élijó ben Juda és Wiener Ábrahám ben Farkas is bécsi száműzött volt. Hock, Die Familien Prags, Ofner alatt.

Budát és Bécs várost már régóta kereskedelmi és rokonsági kötelék fűzte egymáshoz. Ezenkívül budai zsidó fiuk német szóra Bécsbe mennek, cserében pedig bécsi szülők adják gyermekeiket Budára, hogy a török nyelvet megtanulják.¹ A bécsi hitközség megerősít budai közösségi határozatokat, vallási kérdések megoldásánál Chájim Menáchém Mán és Áskenázi Gerzson bécsi rabbik döntenek véleményükkel.² A budai basa egyik-másik szükségletét Löb Hirschel bécsi udvari zsidó szerzi be, a ki személyesen szállítja árúját Budára.³

Lengyel s osztrák zsidókon kívül morvákat is találunk Budán,⁴ kiket hazájukból valószínűleg a harmincz éves háború kergetett el.

A budai hitközség még a mohammedán és a keresztény hitűek áttérése által is növekedett.⁵ A török zsidók közt általános volt a térítés, mitől a budaiak se idegenkedtek. Az áttérők többsége a rabszolganők közül került ki, mivel a férfi nép bizonyára nem vetette alá magát egykönnyen a körülmetélésnek. A rabszolganő áttérésénél nem követelhettek mást, mint a felszabadítás után következő fürdő vételt és a hitelvek megtanulását.

A budai zsidók lélekszáma a XVII. század második felében, mikor mindegy nyolczvan választóból állott a hitközség, körülbelül ezerre tehető. De ha még ennél is kisebb volt a lakosság, nem változik a tény, hogy a

¹ Die Juden in der Leopoldstadt, Kaufmann i. m. 25.

² L. alább.

³ Orsz. lev. Benig. resol. 1669 május 24.

⁴ Brann-Kaufmann, Monatsschrift IV. évf. 88.

⁵ Istrósa Dániel dv. מן גבורים 61, Kohén Efr. 91, Almosnino József II, 20.

XVII. században Buda volt Magyarország legnépesebb s leggazdagabb hitközsége.

E szerephez könnyű szerrel jutott Buda. A falvakban és mezővárosokban, hol a földesurak kellő védelmet nyújtottak ugyan, de elegendő keresetet nem tudtak adni, kevés zsidó lakott, a virágzó sz. kir. városoktól pedig a polgárok gyűlöletében gyökerező szokásjog tartotta őket távol. Ebben rejlik magyarázata, hogy a török hódoltság idején a zsidóság oly kis mértékben volt Magyarországon képviselve. A XVI. század második felében Kecskemét környékén csak három zsidó lakott;¹ mivel Buda közelében nem lakott zsidó, ennél fogva a budai zsidók legnagyobb részt egymás közt házasodtak.² Nyitramegye 1593. adólajstroma százharminczegy zsidónál többet nem bir felmutatni.³ Szucsány vidékén a XVII. században nem létezik zsidó hitközség, egy vízbe fúlt zsidót tehát az ungarisch-bródi temetőbe szállítanak innen.⁴

A gyülekezet nagyságával egyenlő lépést tartott a vallási intézmények fejlődése.

A hitközség jellege német volt, mivel a lakosság zömét Német-, Lengyelország s Ausztriából jött áskénáz ritusuak képezték.

A törökkel érkeztek Budára a szefárd szertartású

¹ Névleg Jakab, Hirsch, Juda. Tráni Mózes dtv. I. k. 372, **קטש קמערין** = Kecskemét, **צינארין** (צינארין) = Csanád, **קובין** valószínűleg sajtóhiba **אובין** helyett. **פעשט** = Pest.

² Kohén Efr.

³ Dr. Acsádi Ignác, Közgazdasági állapotaink, 19.

⁴ Krakói Józsa dtv. **פני יהושע** II. k. 60. sz.

spanyol zsidók, kik a hitközségnek mintegy harmadát tették. Buda visszafoglalásakor családjaik száma körülbelül harmincz volt.¹ A pyrenei félsziget e száműzöttei szívósan megtartották nyelvüket s szokásaikat, melyek élesen különböztek a német zsidókéitól. Valószínűleg Buda utczáin is lehetett fogadott sírató asszonyokat látni, kik a spanyol zsidó koporsóját követve jajveszékelve kiáltották: Miért haltál meg? Hisz volt elég pénzed, hisz szép voltál, hisz még fiatal voltál és még sokáig élhettél volna.²

A spanyol és német hitközségen kívül volt még Budán egy harmadik is a szyr zsidók gyülekezete.³

A hitközség három ritusu lévén, nem lehetetlen, hogy mindegyik szertartásnak külön zsinagógája volt. 1647-ben két német templom említették, egy régi és egy új,⁴ 1674-ben a nép már három helyen végezte istentiszteletét.⁵ Az úgynevezett nagy templomban a főrabbi predikált. Magánosok házában állandó istentiszteletet nem tartottak, mert elkerülni akarták a törökök gyanúját, hogy titkos összejövetelekre gyülekeznek.⁶

¹ Kobak, Jeschurun VI. 142.

² Gerlach, 411.

³ Neubauer, Catalogue, no. 2270, 11: לזכרון שמו של אהובי
הדר אצל קהל דבודון שמו ר' יעקב כהן פעייאן חכם ר'
אברהם אצל קהל סיראטיקה.

⁴ Istrósa Dániel dvt. 61. sz. . . . בבית הכנסת הישנה.
ועוד יש לי מקום אחר מושב בב"ה החדשה.

⁵ Kohén Ef. 63, Kobak VI, 138.

⁶ Kohén Ef. 94.

A templom belsejében minden egyes pad, az iständer, melyre imakönyveiket helyezték, helyéből kimozdítható volt.¹ A zsinagógai ülések eladása képezte a hitközség egyik jövedelemforrását; a vevő a vásárlásnál áldomást csapott.²

A frigyládától nyugatra szószékemelvény állott. A pap tehát nem predikált az oltár lépcsőjén, a mint ez sok helyen még manapság is szokásos. A budaiak nem tűrték, hogy a pap beszéde alkalmával hátat fordítson annak a helynek, hol a szent írás őriztetett.³

A templom közepén álló almemoron hirdették ki a községi jegyzőkönyvbe foglalt határozatokat.

A templom épülete mellett volt az úgynevezett geniza hely, a hol a használatlan, szétrongyolt héber iratokat elföldelték.⁴

A zsinagóga ujjaépítéséhez való költségeket csakis a templomi üléssel bíró tagokra és nem az egész hitközségre rótták ki; a költségekhez a helyek minősége szerint járultak.⁵

Buda ez időben rászolgált a díszes czímekre, melyekkel illették. A «bölcsek és írástudók nagy városában»⁶ társulatok, úgynevezett klastromok⁷ voltak, a hol egyre

¹ Istrósa Dániel id. dvt. 61. sz. הנקרא בלשון אשכנז אישטאנדי"ר.

² Chájim Sábátáj I. k. 28. sz.

³ Kaufmann, מגלת אובין 18. ol.

⁴ U. i. 51.

⁵ Zipser, Die Juden in Ungarn cikksorozata, Orient Literaturblatt VII—VIII. évf. (1846—47).

⁶ Amarilio Salamon dvt. 112.

⁷ הסגר = Klaus. Almosnino I, 11.

folyt az imádság és tanulás. Zsidó felfogás, hogy az ember lelkiüdvösséget biztosít magának, ha az áhítatot és tanulási hajlamot másokban ébren tartja, ezért asszonyok és férfiak versenyezve hagyományoztak pénzt és ékszert ez egyletek számára.¹ Buda visszafoglalásakor három ily társulat, mindegyik 10—30 tagból álló, működött. A tagok minden hétfőn, szerdán, csütörtökön egy tudós vezetése mellett átvirrasztották az éjszakát, olvasták a bibliát, a misnát és a midrás könyveket. Hajnalhasadáskor a titkos tanba, a zóháriba mélyedtek. Mikor lelkük betellett miszticizizmussal zsolozsmákat énekeltek.²

A zsidó tudomány ápolására szolgált még a talmud iskola.³

Vajjon szerzett-e az ifjúság talmud és biblián kívül más ismereteket is, kétséges. A zsidó e korban türelmetlen volt a nem zsidó tudománnyal szemben. Budán se lehetett másként, hogy a gyermekek megtanulták a héber betűvetést, olvasást, de a «szerzetes» vagyis a nem zsidó írás és olvasásra ügyet se vetettek.

A jámborsággal együtt járt Budán a jótékonyosság. Voltak különféle jótékony egyletek: betegápolási, temetkezési, szegényruházó.⁴

A temetkezési egyletben — ma Chevra-kadisának neveznék — a tisztviselők választása évenként történt. Az egylet pénztárát, felszerelését és a temetési díjak

¹ Istrósa i. d. 9, 61, Kohén Efr. 149.

² Kobak, Jeschurun VI.

³ Istrósa, 61.

⁴ Kohén Efr. 63.

Kohén Szimchó számos rabbi példájára könnyíteni akart munkájával a válásoknál előforduló bonyodalmak megoldásán.

Szimchó művének fő érdeme, hogy a nevek helyes írásának megállapításánál tudományos módszerrel járt el és nem támaszkodott a pusztá dialektikára, melyet a tudósok e térre is átvittek. Valóságos önmegtagadás volt ez számára, ki fenmaradt egyéb irataiban a dialektika mesterének bizonyult. Munkájában, mely tárháza a zsidó irodalmi és művelődéstörténeti adatoknak, állításainak igazolására, a bibliát és maszórat, a Concordantiát, spanyol és német nyelvismeretét, megfigyeléseit és ritka kéziratait használta fel; művében a Budát és Magyarországot érdeklő vonatkozások se hiányzanak.

Belgrád és Buda zsidóságát rokonság, kereskedelem és érdek fűzte egymáshoz.¹ Budaiak a belgrádi zsidó törvényszéket keresték fel peres ügyeikkel,² a belgrádi József orvos Budára járt gyógyítani,³ Lerma Juda már a XVII. század első felében gyakorolt befolyást a budaiak vallásos életére.⁴ A két város érintkezése családi összeköttetés és a «Nevek könyve» Kohén Szimchó hírét elvitte Budára,⁵ melynek hitközsége amint megüresedett a rabbiszek, megajándékozta bizalmával s ráruházta a rabbi méltóságot.

¹ Kohén Efr. 67. פליטת בית יהודה 21. sz.

² Istrósa id. dvt. 58. sz.

³ Kohén Efr. 112.

⁴ פליטת בית יהודה 6, 7, 13, 21, 24. sz.

⁵ Kohén Efr. 109. sz.

A meghívást 1660 őszén kapta meg.¹ A rabbi szerződését nyolczvannál több választó írta alá, csaknem az egész hitközség.² Rokonai és még néhányan nem jegyezték alá nevüket.

Kohén Szimchónak budai működése rövid ideig, mindössze két hónapig tartott.³ Midőn meghallotta, hogy kilencz községi tag Uri Srágó Feis bécsi rabbi átka alapján kifogásolja választását, mivel a község legelőkelőbbjeihez közeli rokonság fűzte,⁴ az átkot nem akarván megszegni, önkényt lemondott s visszatért Belgrádba, a hol fiatalon fejezte be rövid, érdemekben gazdag életét.⁵ A nagy rabbi még életében gondoskodott, hogy családjában ne haljon ki vele a tudomány. Iskolájában éleseszűségével feltűnt Almosnino József ben Izsák, kinek feleségül adta leányát. Almosnino József, híres elődök méltó utóda nemcsak a belgrádi rabbihivatalt vette át ipjától, hanem folytatója lett a tudománynak, melynek Szimchó letéteményese volt. Almos-

¹ Kohén Efr. 67. sz. בתשרי שנת תכ"א

² Kohén Efr. 67., Peráchjó פרח מטה אהרן I. k. 44. sz.

³ Kohén Efr. 67. sz.

⁴ Kohén Efr. 67. וזיה לו משפחה גדולה ראשון בשני Ez időben Simon ben József és Kohén Sámuel (Kohén Efr. 112) voltak a budai előljárók.

⁵ Kohén Efr. 67, 118, Peráchjó I. k. 44. E responsumok, melyek 1669 táján irattak, mint halottról szólnak felőle. Kónforte Dávid וזה הרב : 61 (Lemberg, 1845) קורא הדורות רבי שמחה הכהן . . . ולא האריך ימים ולא בא לכלל זמנה ונפטר שם בבילוגראדו.

nino összegyűjtötte Kohén Szimchó döntéseit, de kiadásuk abban maradt.¹

Kohén Szimchó után Elázár rabbi állt a hitközség élén.² Ő se maradt sokáig Budán, valószínűleg a szent földre vándorolt.³ Utat nyitott a leghiresebb budai rabbinak, Kohén Efrájimnak.

Kohén Efrájim 1616-ban született Vilnában, a hol rokona, Mózes ben Izsák Juda a «Chelkász Mechókék» szerzője volt egyik tanítója.⁴ Kohén Efrájim neje Ráchel a chelmi csodatevő Éliás családjából származott.⁵ Környezete, kiváló férfiakkal való érintkezése⁶ jó hatást gyakorolt eleven elméjére. Szülővárosában a rabbitanács elnökének választották és itt nagy hírre vergődött épúgy mint rokonai Kohén Sábátáj és Kaidenover

¹ Almosnino II, 13, 41; Döntvényeket közölnek Szimchótól Amarilio Salamon כרם שלמה 32. sz., Gaon Sámuel משפטים 6, 14, 50, 68, Istrósa Dániel מן נבורים 31, 73, 82, 89, Almosnino József עדות ביהוסף I, 11, 33, II, 13, 14, 20, 25, 36, 38, 41, 43, 44. sz.; Széfer sémosz 104. a bevezetésben pedig ובתשובתי הארכתי. Szimchó írt még margináliákat Kohén Efr. 65, Almosnino II. 32, Széfer sémosz 26.

² Peráchjó Áron I. k. 44. קבלו להרב המופלא כמה"ר Kohén Efr. 67, 129.

³ Kohén Efr. 67. בהיותו חד כרעא אערעא וחד כרעא אספינתא, ואז כבר נסתלק מרבנות שלו.

⁴ Kohén Efr. dvt. 24. sz.

⁵ Emden, מגילת ספר (Kolomea, 1886), Dr. Kaufmann, Die Erstürmung Ofens 22.

⁶ Kohén Efr. 26, 29, 37, 59, 10 sz. Heschel lublini rabbi, Chájesz Menáchém vilnai, Spira Simon prágai.

Áron Sámuel.¹ Egyik leányát nőül adta Askenázi Jakab ben Benjámin vilnai tudósnak, ki régi, sok vértanút szolgáltatót német családnak volt utóda.²

A vilnai hitközségre 1648-ban szomorú napok virradtak. A véres kozáklázadás feldulta a tudomány és jámborság e fészket. Az üldöztetés alatt Kohén Efrájim is elmenekült családjával. Vejének azonban nyoma veszett. A menekvők szájról-szájra adták, hogy látták amint egy kozák rásujtott bárdjával, tehát nem lehetett kétség, hogy elvérzett. De feleségében élt a sejtés, hogy férje, kinek holt hírét költötték, még az élők közt van. A holtnak vélt férj egy év múlva felkereste családját Morvában, a hol Efrájim megtelepedett. A kozák csak kardja markolatával sujtotta, ennek köszönhette, hogy a haláltól megszabadult. Elkábultságából feléledve, míg a kozákok nem takarodtak el a tájról a holtak közt rejtőzött, csak este lopódzott a nádasba, a hol füvel, sással csillapította éhségét.

Efrájim Morvában hat évig tartózkodott. Trebitschen Reich Kaufmann házában tanítóskodott, innen Meseritschbe költözött, a hol 1661-ben találjuk.³ Három

¹ Kohén Efr. 10, 51 sz.

² Életéről Emden Jakab **מגילת ספר** (Kölomea, 1886) és Lissai Jakab **נחלת יעקב** (Boroszló, 1849 függelékében), Bevezetés a **שער אפרים**-hoz, Dr. Kaufmann, Die Erstürmung Ofens, Wagenaar, **תולדות יעקב** 1., ugyanezen munkák a **שער אפרים**-al együtt Kohén Efrájim életrajzára vonatkozólag. Téves adatokat közöl utóbbiról Schwarz Miksa, Kohén Efrájim ó-budai rabbi élete és responsumai.

³ Kohén Efr. 58. sz.

év múlva Prágába vándorolt,¹ majd Bécsbe, hol rokonát Fränkel Izráelt oktatta, ki Ungarisch-Bród és Würzburg rabbija lett később.² Tisztelet környezte mindenütt, merre fordult.³

Híre eljutott Budára is, mely felajánlotta neki a rabbi-hivatalt. A rabbiszéket 1666 május havában foglalta el.⁴

Vele ment Budára veje, a prágai Schulhof Izsák is, kit egy budai egylet választott rabbijának.⁵

Megtelepedése után egy hónappal Kohén Efrájim fia, Juda feleségül vette Budán az előkelő Éliás ben Jedidjó leányát.⁶ A fiúnak házassága az apát csaknem elmozdította a rabbihivataltól.⁷

¹ U. i. 93. sz. — ² Kaufmann, Die letzte Vertreibung, 88.

³ Kohén Efr. 67. — ⁴ Kohén Efr. 67, Peráchjá i. h.

⁵ Kaufmann, Die Erstürmung Ofens 28.

⁶ Koh. Efr. 128. sz.

⁷ Hogy a Kohén Efr. 67, 68. sz., Peráchjó פרח מטה אהרן I. köt. 44. sz., Mózes ben Chájim Sábátáj תורת משה Chósen hámispot 14, Áskenázi Gerzson עבודת הגרשוני 2. sz. említett per Kohén Efrájim személyét illeti, kitűnik különösen Áskenázi Gerzson dvt.-ből. Efrájim említi, hogy 2 év eltelte után tört ki az elégtelenség vagyis 1669-ben, a mikor Bécsben már értesültek Lipótnak kiüzési szándékáról. Efrájim 1666-ban jött Budára, a két évet, melyet Efrájim említ, a megerősítését követő első év (l. Peráchjó i. h.) vagyis 1667-től kell számítani. Egy évig ugyanis próbakép volt. Lipót rendeletére vonatkozik Gerzson rabbinak e mondása (2. sz.): מאז ועד עתה לא שקטנו וצרות רבות סבבנו בעו"ה וכל המאוחר קשה מהראשונים ואחרון הכביד שיצא הגזירה מן השמים ואנו טרודים מאד מאד ולבי וראשי כל עמי לכו"ז דעתי בכתב.

Egy év elteltével ugyanis az ideiglenesen alkalmazott Kohén Efrájimot megerősítették tisztségében. Néhányan nemsokára érvénytelennek akarták nyilvánítani ez újabb választást, mivel Uri bécsi rabbi átka megtiltotta az oly rabbi felvételét, kinek rokonsága volt a hitközségben. Az elégületlenek még azt is követelték, hogy az előljáróság fizessen büntetést, mivel áthágta az átkot.

A hitközség kellemetlen helyzetbe jutott. Nem tudott volna szégyenében hova lenni — úgy állítá — és Isten se bocsájtotta volna meg neki, ha e nagy férfiut, ki annyi dicsőséget árasztott rá, megfosztja hivatalától.

A község azzal mentegeté magát, hogy az átokról, mely nem lőn kihirdetve, tudomása nem volt, továbbá a rabbi szabályszerűen választatott, mivel felvételénél még nem volt rokonsága és az átok is csak a felvételre vonatkozott, de nem a későbbi időre, mert a bécsi rabbi csak nem kívánhatta, hogy a hitközség valami vén embert vagy olyat válasszon, kinek nem lesz gyermeke.

Kohén Efrájim a maga és községe védelmét külföldi rabbik eléterjesztette. Áskenázi Jakab vejét Szalonikibe küldte, hogy az ottani rabbit személyesen informálja az esetről.

Áskenázi Gerzson bécsi, Mózes ben Chájim Sábátáj szalonikii rabbi Kohén Efrájim pártjára állottak, ellenben Peráchjó Áron rabbi elmozdítását követelte.

A viszály úgy csillapodott le, hogy maga a határozathozó Uri Srágó Feis a budai rabbi javára döntött, megírván a szent földről, hogy nem is gondolt arra, hogy az átkot oly papra terjeszse ki, kit szabályszerűen választottak és csak később került rokonságba hitközsége tagjaival.

A budai hitközség Kohén Efrájimnak köszönhette, hogy ismertté vált az egész világon, hol a talmud fejtegetésével foglalkoztak. Sem előtte, sem utána nem volt Budán rabbi, ki ez érdemét tulszárnyalta volna. Török-, Olasz-, Német- és Morvaországból kérték döntéseit, tanácsait, miket összegyűjtve halála után Juda fia adott ki 1689-ben «Efrájim kapuja» czimen.¹ A talmudhoz irt novelláris jegyzetei csak részben maradtak fenn,²

¹ שער אפרים Kohén Efrájim levelezői:

Almosnino József belgrádi rabbi, 64, 65, 108, 109, 118, 125; *Almosnino* dtv. עדות ביהוסף I, 44, 52, 53, 54, II. k. 1, 2, 9, 15, 32.

Amarilio Salamon szalonikii, 126; *Amarilio* dtv. כרם שלמה Chósen hámispot 1. sz. (1677).

Áskenázi Gerzson bécsi rabbi 38, 52 (1662) 85, *Áskenázi* dtv. עבודת הנרשוני 2, 30.

Benveniste Mózes konstantinápolyi rabbi 112.

Chábib Mózes jeruzsálemi rabbi 174.

Chánoch, Lévi 8, 110.

Eljokim Götz, Lévi ung.-bródi rabbi 73, 103.

Gallipapa Chájim Mevóroch ben Éliá 112. sz.

Galante Mózes ben Jónátán jeruzsálemi rabbi 71 (1675), 101, 102.

Horovitz Isák Semájá Velenczéből 10. sz.

Juda rabbi 12. sz.

Juda Frankfurtból 53.

Krochmal Mendel nikolsburgi rabbi 60, 61, 111; *Krochmal* dtv. צמח צדק 115, 121.

Lipmann rabbi 76. sz.

Menáchém frankfurti 104. sz.

Mózes ben Chájim Sábátáj szalonikii rabbi 68. sz.

Salamon Lévi, szmirnai rabbi 46. sz.

Nikolsburg 79. sz. — *Prága* 93. sz. — *Trebitsch* 62. sz.

² Novelláira utal döntvényeiben 5. sz.; אסיפת וקנים 20.

a szentíráson alapuló predikációgyűjteménye pedig, melynek «Efrájim tábora» nevet adott, elveszett.¹

Kohén Efrájim askesisre hajló ember volt. Megtette, hogy a szombatot kivéve egy teljes héten át böjtölt. A miszticizmusnak nem volt barátja. Tiltakozik, hogy a prédikációkban az istenség mivoltát misztikusan magyarázzák vagy elferdítsék.² De azért, ha rákerült a sor, a kabbalában is megállta helyét.³ Éles eszű, józan gondolkodású férfiú volt, de itt-ott még se tud kibontakozni a babona és elfogultság alól.⁴

Tudományával erényei vetekedtek. Békeszerető, türelmes mindenkivel szemben, de erélyesen visszautasít minden támadást, mely csorbát ejthetne hivatalán.⁵ Nagy tiszteletet parancsol a tanító személye iránt,⁶ sokat tart az emberi méltóságra. Védelmére kel az olyan leánynak, ki nem akar annak felesége lenni, kivel gyermekkorában beleegyezése nélkül jegyezték el. Megengedi a feleségnek az újólagos házasságot, ha eléggé bebizonyítotttnak látja, hogy a férj megöletett vagy szerencsétlenül járt. Egyszerűségét híven visszaadja munkájának minden fölöslegest, sallangot kerülő nyelvezete.

A század első felében a budai tudósok közül csak Áskenázi Juda ben Dávid,⁷ Lelover Lévi Menáchém ben Jakab és Mózes ismeretes.⁸ A hitközség fénykorában Kohén Efrájim ideje alatt már sűrűbben jelentkeznek az írástudók. A rabbitanácsot képezik: Mordecháj ben

¹ מִחְנֵה אִפְרַיִם Bevezetés dv.-eihez. — ² 65. sz.

³ U. i. — ⁴ 13—90. sz. — ⁵ 113. sz. — ⁶ 78. sz.

⁷ Steinschneider, Catalog 469. l., no. 3098, 1324 l. no. 5704.

⁸ Steinschneider i. m. 2803 l. no. 7586, Menáchém írta a לִיקוּטֵי מִנְחָם-t.

Dávid, lublini Kohén Salamon, Lévi Mózes ben Mózes, majd Alexander ben Simon, Kohén Mordecháj ben Dávid, Gerzson ben József bécsi száműzött, Kohén Dávid, Lévi Mordecháj ben Mózes.¹

A rabbi tudománya a község előljárói és tagjaiban is felkelté az ismeretszerzési hajlamot; az előkelőbb hívek tehetségükhöz képest karolták fel a zsidó irodalmat.

Kohén Efrájimot Jeruzsálem szeretete volna rabbijának megnyerni.² Felajánlotta neki a hivatalt, hol ősei működtek egykoron. Efrájim előbb munkáját akarta kinyomatni és csak azután óhajtotta elhagyni Budát. Szándéka megvalósítását a halál gátolta meg.

1670-ben járvány kereste fel Budát. A betegség sirba vitte a rabbi fiát Chizkijóhut, két hét múlva pedig június 3 (sziván 13) pénteken Kohén Efrájim költözött el az élők sorából 62 éves korában.³

A tisztelet, mely életében környezte, halála után sem fogyott meg iránta. Az ó-budai rabbi juristáival még a múlt században is felkereste sirját évenként áb. 9-én.⁴

Dicséretét és viselt dolgait Juda fia örökítette meg az «Efrájim kapuja»-hoz írt előszóban. E munka approbatióiban pedig Hebron, Száfed, Mantua és Prága rabbitanácsa magasztalta az elhunyt főpapot, kinek ajkai megőrizték a zsidó tudományt és oktatást nyújtottak azoknak, kik keresték.

¹ S. Ef. 101, 112.

² Bevezetés a S. Efr.-hoz.

³ Bevezetés S. Efr. hoz és Dr. Kaufmann, Die Erstürmung Ofens 26. l.

⁴ Orient 1847, Literaturblatt 35.

Kohén Efrájim budai működésének idejébe esett a sabatheus mozgalom, mely Budán is nagy hullámokat vert fel.

1666-ot irtak, midőn a Balkán-félszigetről elterjedt a hir Európa és Ázsia hitközségeibe, hogy megérkezett a messiás. Századokon át ábrándoztak róla a zsidók, megjelenéséhez szabadságot, nyugalmat s örömet fűzött képzeletük. A ghettók meggyötört és hiszékeny lakóinak ezernyi próféták és jósnők, fehérbe öltözött papok lázasan hirdették a szerencsés eseményt, hogy a ki után epedtek, kinyilatkoztatta magát, a szentírás jövendölése beteljesedett. Dávid király egyenes utóda eljött, hogy igazságot mérjen a megalázott népnek, mely eddig csak jogtalanságban részesült, hatalmas karjával egy csapással leverje a gyűlöletet, letörölje a szemekből a fájdalom könnyeit, megalapítsa a béke és gyönyör örökké tartó birodalmát. A messiás pedig nem más, mint a szmirnai származású Sábátáj Czevi. Feje fölött égig érő tüzes korona csillog, szeme úgy ragyog a túlvilági szemkápráztató fénytől, hogy megvakul, ki belé néz.*

A rajongás Budára is utat tört magának. Áskenázi Jakab, a rabbi veje, messiáskáromlónak, a Dávid királyi ház megsértőjének nyilvánított egy budait, ki Sábátáj Czevire vonakodott áldást mondatni, midőn a tóra elé járult.

Ha hinni lehet Chájun Nehemiás Chijának, ki Sábátáj prófétái közé tartozott, úgy Áskenázi Jakab megengedte, hogy megöljék azt az ép elméjű embert,

* Sasportas קיצור ציצת נובל צבי 30.

ki a szmirnai messiást nem akarta áldásban részesíteni.¹

Budán annyira lelkesedtek az álmessiasért, hogy megfogadták rendeletét, Jeruzsálem romlásának évfordulóját, az év kilenczediki böjtnapot ünnepnappá tették, melyet lakomával, nagy mulatozással ültek meg.²

Kohén Efrájim halála után a megüresedett rabbiszéket Áskenázi Jakab, az álmessias buzgó hívője foglalta el. Az ő fia volt Áskenázi Czevi, kit a zsidó irodalom Cháchám Czevi néven ismer.³

Áskenázi Czevi Morvaországban született 1660-ban.⁴ Atyja és nagyatyja volt első tanítója, ezeknél szerzett ismereteit Szalonikiben gyarapította Kubó Éliás rabbi vezetése mellett. Nagyatyja, ki felismerte tehetségét, lángeszét, jóakarólag buzdította, hogy sajátítsa el a török zsidók körében a talmudtanulás spanyol módszerét. A fiú élénk felfogása és korához képest nagy tudománya a konstantinápolyiakat is bámulatra ragadta. A gyermek szefárd írású terjedelmes értekezésekben számolt be Törökországban öregbített ismereteiről.

¹ Chájun Nehemiás Chijá מר צבי בר יעקב הצד צבי בן המאמין הגדול בשבתי צבי אשר היה בעיר בודין (הנקרא בלשון אשכנזי אובין) והוא אשר מסר נפש מִיִּשְׂרָאֵל עַל שֶׁלֹא עָשָׂה מִי שְׁבִירָךְ לַחַיִּי שְׁבִתִּי צְבִי וּפְסַק דִּין שְׁמוֹרֵד בְּמַלְכוּת בֵּית דָּוִד הִיא וְהַתִּיר דְּמוֹ שֶׁל אוֹתוֹ יְהוּדִי

² Dr. Kaufmann, Die letzte Vertreibung 91, Sasportas i. m. 26a.

³ Döntvényei nyomán.

⁴ Wagenaar תולדות יעבץ

Szalonikiból visszatért Budára, hol 1679-ben nőül vette egy gazdag budai zsidó leányát. Ipja gondtalan életet biztosítván neki, egész idejét a tudománynak szentelte.¹

Megváltó béke után áhítozott a zsidóság, sanyarúságot kapott helyette. Felszabadító messiást, örömet várt, eljött a gyász, a halál, mely sokak földi kínjának vetett véget. A be nem hódolt részek zsidói felett borult be először az ég, a vihar a török vidékekre terjedt innen, kárral, pusztítással jelölve útját.

Ezen 1671. esztendőben, április 24-én — írja a soproni német krónikás² — az összes zsidóknak Bécs városából és a magyar királyságból távozniok kellett. Még nincs felderítve, hogy mi okból kerültek az alsó-ausztriaiak sorsára a nyugati határvárosokban lakó magyar zsidók, mert valószínűleg csakis ezek üzettek ki. Az Ausztriával szomszédos hitközségek régente Bécsnek képezték fiókhitközségeit. Bécsi zsidó szedi be a határhelységek zsidóitól a kincstári adót, 1619-ben Kis- és Nagy-Márton hitközsége az alsó-ausztriai zsidókkal együtt fizeti a rendkívüli hadi adót.³ Lakompak rabbija a bécsi rabbi hatósága alá tartozott.⁴ A közelség és

¹ Török rabbikkal való érintkezése: Almosnino József dtv. I. 67, II. 29, 30, Amarilio Salamon dtv. **כרם שלמה** Chósen hámispot 1. sz. (1677). **החכם השלם אב בחכמה ורך בשנים כריע כאח לי עטרת צבי נר"ו.**

² Magyar tört. tár. V (1858) 18, Dr. Kaufmann Dávid, Die Erstürmung Ofens 30.

³ Wolf G., Die Juden in der Leopoldstadt 5, 34.

⁴ Áskenázi Gerzson approbációja Bochner **אור חדש**-ához:

érdekközösség még nem fejtí meg, hogy Lipót császár miért sujtotta egyformán az osztrák és magyar zsidókat. A zsidókkal való elégyületlenség, mely a kiűzés oka lehetett, ez időben csak Kis-Mártonban tapasztalható. A sz. kir. város polgárai 1665-ben panaszt emeltek Eszterházy gróf ellen, hogy a zsidókat pártfogolván, a polgárság neheztelésére ad okot. A zsidók a gróf támogatásával a sz. kir. város területén üzletet nyitottak és sóval kereskedtek.¹

A száműzött lakompaki és kis-mártoni zsidók Prága, Berlin, Odera-Frankfurt, Zolkievben leltek új hazát.²

Kitiltásuk csak néhány hónapon áttartott. Augusztus 20-án Lipót visszavonta rendeletét és a zsidók letelepedése újra megkezdődött.³

Bécs ostromakor 1683-ban a visszatért zsidóknak ismét kijutott a sorscsapásból. Nagy-Márton környékén a török felprédálta a hitközségeket, zsidó családokat foglyul ejtve Törökországba hurczolt. A foglyok közül a legtöbbet a belgrádi zsidók váltották ki.⁴

A Bécs felszabadulását követő évben, 1684-ben a császári hadsereg Buda ostromához fogott. A szerencse,

היה כמה שנים תחת רשותי וידי בשתי קהלות מפוארות
ק"ק איבנפורט ולק"ן ב"ד.

¹ Országos Lev., Benign. resol. 1671 jul. 24.

² Hock, Die Familien Prags, 14., Geiger Ludwig, Geschichte der Juden in Berlin II. k. 5, Dr. Kaufmann, Die letzte Vertreibung 217, 212.; חלק שמעון

³ Magyar tört. tár V (1858) 19.

⁴ Revue des Études Juifs XXI, 139, Kaufmann מגלת אובן
8., Cantarini Izsák פחד יצחק 8.

mely útjában Visegrád és Váczig kísérte, Budánál cserben hagyta. A török ellenállását vitézség, véráldozat nem tudta megtörni. Az ostrom alatt a zsidók is kitétek magukért. A kik a császáriakkal rokonszenveztek, megszöktek Budáról,¹ a kik pedig nem hagyták el a várost, arra kényszerítették, hogy a vár védelmi munkálataiban részt vegyenek, a résbetöméseknél, a legveszedelmesebb helyeken, dolgozzanak.² A zsidók és törökök buzgalmát fokozta egy keresztény fogoly vallomása, hogy a császáriak, ha birtokukba kerül a vár, mindnyájukat kard élére hányják. Vagyonuk és életük megóvása miatt elhatározták, hogy a végsőig fognak küzdeni.³ A várőrséget pedig pénzzel, ígéretekkel bátorították. Elszántságukat ellankasztotta egy izben a vakhír, hogy a császáriak segédcsapatokkal megerősödnek, a mire a budai töröknek nem volt kilátása. A gondolat, hogy a biztos romlás szélén állanak, elvette kedvüket az ellentállástól. Az éhségtől elcsigázott törökök és a jövőjükért aggódó zsidók örömmel látták, hogy a császáriak százkilencz napig tartó ostrom után (jul. 14—okt. 30.) eltávoztak Buda alól.⁴

Buda vívásának sikertelensége elkeseredést szült a zsidók ellen. A keresztények rajtuk éreztették bosszújukat, a miért a császáriak üres kézzel vonultak vissza.

¹ Ausführliche und eigentliche Beschreibung . . . der Stadt Ofen (Nürnberg, 1684) 19., Happelius, Der ungarische Kriegs-Roman II. k. 529.

² Ausführliche, 7, 12.

³ U. i. 13, 21.

⁴ Dr. Kaufmann, Die Erstürmung Ofens, Dr. Ziegler, Die Befreiung Ofens von der Türkenherrschaft 10.

Elégületlenségük igazolására a legképtelenebb híreket terjesztették levelekben és ujságokban a zsidók felől. Budán — úgy mondogatták — harminczezer, többnyire gazdag zsidó lakik, a kik a török fogságba esett keresztényeket kegyetlenül legyilkolták. Buda már csaknem a császáriak kezében volt, a budai haditanács is, melyben három basa vett részt, a vár feladására tökélte el magát, de a tervet meghiusította az egyik basa, mivel a zsidók tömérdek kincset bocsájtottak rendelkezésére, a további védelem mellett kardoskodott. A lothringeni herczeg értesülvén erről, megizente a budai zsidóknak, hogy ha makacs ellentállásukat folytatnák, legyilkoltatja a királyi területen lakó zsidókat.¹

Az ingerült keresztények felháborodása a zsidók ellen Olaszországban mutatkozott leginkább. Rómában pápai őr nélkül nem mertek végig menni az utcán, mert a nép agyonverte volna őket, ha egymaguk járnak.² Moncellis, Montaniana, Castellofranco, Citadella városok Róma példáját követték. A zsidóellenes hangulat Páduában öltötte a legveszedelmesebb alakot. E városban, hol régente zsidó és keresztény közt a legszebb egyetértés uralkodott, 1670-ben lépett fel a zsidógyűlölet. A hangulatváltozást czéhirigység és egy gonosz ráfogásokkal teljes szennyirat okozta, melyet a nép mohón olvasott. Terjesztését csak akkor tiltották be, midőn a tömeg már felszívta belőle a haragot a zsidók ellen. A lakosság indulatát a budai zsidók magatartása-

¹ Cantarini Izsák Chájim פחד יצחק Dr. Kohn, Héber kutforrások 123—13 a.

² Schudt, Juedische Merkwürdigkeiten 117, Cantarini i. m.

ról keringő tulzott hírek élesztették, melyek a páduaiaknál hitelt találtak. Bartolomeo da Castelfranco páduai gvardián kérdésére, hogy mi igaz a dologban, Marco d'Aviano kapuczinus, ki két hónapon át időzött a Budát ostromló keresztény táborban, az igazságnak megfelelően úgy válaszolt neki, hogy a budai zsidókról nem tud semmi rosszat. De a népet nem lehetett megnyugtatni. Felizgatását tartotta szem előtt Budának az a látképe, melyet szélteben árultak, melyen a ghetto volt leginkább kiemelve. Ily állapotban bármit cselekedtek a zsidók, félremagyarázták. Áv 9-én, mint rendszeren minden évben, böjttel ülték meg Jeruzsálem elpusztulásának évfordulóját, a nép azonban azzal gyanúsította őket, mi ellen a zsidók hasztalan igazolták magukat, hogy zokogás és gyász közt azért imádkoztak, hogy a budai törökök és keresztények ne essenek a császáriak kezébe. A hatóság, bár a zsidók felhívták figyelmét, egy ideig ügyet se vetett a dologra.

1684 augusztus 20. vasárnap szájról-szájra járt Páduában, hogy Buda végre elesett. A hír onnan eredt, hogy a megelőző nap Velenczébe Budáról futár érkezett, a kit a nép tévedésből a diadal hírvivőjének tartott. A páduaiak örömeükben a zsidókon akarták bosszujukat kitölteni, kiknek budai vérei a császáriak győzelmét késleltették. A csőcselék, melyhez fegyveres nép is csatlakozott, a zsidó utca tájára sereglett, kövekkel dobálván a zsidó házakat, majd pedig a ghettó bezárt kapuit kezdte döngetni. A biráknak, kik eloszlatni akarták a tömeget, vissza kellett vonulniok, hogy meg ne köveztessenek; az előkelők közbevetése is kárba vészett; a nép szemükre vetette, hogy a zsidók bérenczei.

A megrémült zsidóság pénzzel és étellel akarta a tömeget lefegyverezni, de nem használt, a nép tovább ment, szidalmazta a zsidókat, állhatatosan ostromolta utcájukat. A hatóság attól tartott, hogy a zsidók vagyonának felaprítása után a keresztények gazdagságára kerül a sor, kihirdette, hogy szigorú büntetés vár arra, ki kezét a zsidók ellen emeli. A nép kissé meghökkent, egy időre visszavonult, de csakhamar újra megjelent, hogy még dühösebb támadásokat intézzon a zsidók ellen. A komoly pillanatban a zsidók futárt indítottak Velenzébe, hogy a doge segélyt küldjön számukra. Mikor megnyílt a ghettó egyik kapuja, az ezernyi főből álló tömeg benyomult rajta, baltákkal feltörte a boltokat, összezúzta a zsinagóga ablakait. A zsidók eltorlaszolták házaik ajtait, remegve várták a halált. A támadókat egy csapat német és olasz vértés sebeket osztogatva verte ki a zsidó utczából. A sebesülések láttára megnövekedett a nép haragja, elkeseredett, hogy a katonaság a helyett, hogy a törökre menne, rájuk ront. A kézművesek és kovácsok felindulásukban meg is öltek két vasast. Fenyegetőbbé vált a zendülés, midőn egy ledér nő kuszált hajjal keserves jajkiáltások közt a zsidókat vádolta, hogy egyetlen gyermekét ellopták és vérét vették. A forrongó tömeg a városházához kísérte, a hol a zsidók súlyos büntetését követelte. A város előkelői megint megpróbálták, hogy a népet szép szóval lecsilapítsák. Intésük süket fülekre talált. Ekkor megcsendült a pénz, melynek hangja mellett elnémult a tömeg. A pénz, a legjelesebb szónok, mely mindenkit magával ragad, megfelelt küldetésének. A polgármester osztotta ki. Midőn a zsidók utóbb visszafizetni akarták neki az

elosztott összeget, visszautasította ajánlatukat. A világtörténelemben valószínűleg az egyetlen férfiú, ki a zsidóktól pénzt nem fogadott el. A népnek csak hogy eloszoljon teljesítették azt a kívánságát is, hogy a katonaságot kibocsájtották a ghettóból. A katonák távozása után a csőcselék lecsendesített haragja ismét fellobbant. Fejszékkel, kövekkel akart rést ütni a zsidó utcza kapuin és tűzzel gyengítette zárait. A nap leszállta még együtt találta a lármás páduai ostromlókat. Az árnyék nöttével a zsidók aggodalma is nagyobbodott. A város őrségében, mely házaik védelmére kirendeltett, nem biztak eléggé, ennél fogva létrákon a szomszédos keresztény barátaik lakásába másztak, a hol izgatottságban virrasztották át az éjszakát. Az éjjeli támadás abban maradt, mivel a hatóság kidoboltatta, hogy halál vár arra, ki a zsidókat bántalmazza. Másnap megérkezett Velenczéből a várva-várt szigorú rendelet, mely megtiltotta a zsidók zavarását. A kihirdetés után a nép mit sem mert többé a zsidók ellen elkövetni, de megtette, hogy a zsidókat, mivel elevenen egy se esett kezükbe, in effigie máglyán égette el. Az izgalmas nap emlékét a páduai zsidók még ma is őrzik. Annak öröme, hogy eleik a veszedelemből megmenekültek évenként az esemény évfordulóján, elul 10-én örömnünepet ülnek, melyet budai purimnak neveznek, mivel Buda ostroma idézte elő őseik megpróbáltatását.*

Budának eleste, melyet Páduában 1684-ben szívszorongva vártak, csak két év múlva következett be.

* Cantarini Izsák Chájim פתח יצחק (Amsterdam, 1685), Dr. Kohn, Héber kútforrások 124—130.

Az egész keresztény világ szeme 1686 nyári hónapjaiban Budára szegződött, melynek csekély őrsége hősieken verte vissza a császáriak támadását.¹ Elsőnek a Zsidó- vagy Viziváros jutott a keresztények kezébe; könnyűszerrel foglalták el, mert a két év előtt teljesen összeroncsolt falait Abdi basa Buda parancsnoka védelem nélkül hagyta. A felsővárosba szorult zsidók szomjtól, éhség és rettegéstől gyötörve nézték a heves küzdelmet.

A kutra, mely a városon kívül volt nem járhattak vízéért, mert leterítették volna őket a császári lövegek. A bombák összezúzták házaikat és soknak életét vetették. Romba dőlt Áskenázi Czevi lakása is, melynek törmeléke feleségét és harmadféléves leányát temeté el.² Családjaikkal lehúzódtak a pinczékbe, a hova nem halatszott el az ágyuk bömbölése, mely a zsidó asszonyokat nagy zsivajra szokta készíteni. Sokan odahagyták a ve-

¹ Források: Dr. Zieglauer Ferdinánd, Die Befreiung Ofens von der Türkenherrschaft; Kurd Wolfgang von Schöning, Des General-Feldmarschalls Hans Adam von Schöning auf Tamsel Leben und Kriegsthaten, Dr. Kaufmann Dávid, Die Erstürmung Ofens (מגילת אובין), Happelius, Der ungarische Kriegs-Roman, Bubics Zsigmond, Cornaro Frigyes velencei követ jelentései, Károlyi Árpád, Buda-Pest, Kobak, Jeschurun VI, Dr. Kohn, Héber kutforások 130—139, Philipp Röder v. Diersburg, Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken I. k., Bæthius, Ruhm-Belorberter ... Kriegs-Helm, Dr. Kohn czikke a Századokban 1887, 827—835. Wahrhaftig und aussführlicher Bericht, alles dessen was Bey der Anno 1686 vorgenommenen Belagerung der Stadt Ofen ... passiret (Augsburg, év és lapszám nélkül).

² Áskenázi Czevi dvt. חכם צבי 61. sz., Kohn i. m. 129—30.

szedelmes helyet s Székesfehérvárra szöktek.¹ A rabbi fia is, Áskenázi Czevi szerencsésen kijutott a városból, a hol vagyonát két-három ember a sziklák közé rejtette el. Szerájevóba menekült, melynek zsidó gyülekezete papjának választotta.

Eleinte a zsidók nem vehettek részt a védelmi munkában, a török meglegedett, ha a zsidó pénzt adott. De midőn elmaradt a szultán segédhada, melytől az ostromlottak felmentésüket remélték, a zsidók maguk is hozzáláttak a támadás visszaveréséhez. A Szent János apostol és evangelista templom tornyáról ágyuval lövöldöztek a császáriakra, kikben nagy kárt tettek.² A jul. 27-iki nagy ostromkor égő szurok koszorukat hajigáltak a támadókra, a törökkel vállvetve nyomták vissza a császáriakat, pénzajándékkal tüzelték kitartásra a törököt. Naponkint, a szombatot kivéve, husz zsidó, kikre a sor jutott, löport és ágyugolyót, fát, vizet, követ hordogatott a várkatónák kezéhez.³ Török szökevények beszélték a császári táborban, hogy a polgárok mellett a zsidók tanusítják a legmakacsabb ellentállást.

És bár el vannak szánva, hogy elébb mindannyian meghalnak, a bátorság még nem elegendő a lehetetlenségek legyőzésére — írta a budai ostrom egyik olasz tudósítója. A törökök vitéz magatartása gyöngének bizonyult a császáriak túlnyomó, rendezett hadserege ellenében. Az elkeseredett mérkőzést szeptember 2. fejezte

¹ Grætz, Monatschrift 1881, 543., Löw Lipót, Ben Chananja VII, 425.

² Schier, Buda sacra.

³ Revue des Études Juives XXI, 138.

be. Délután három órakor a Kis-Svábhegyen hat ágyulövés adott jelt a végső támadásra. Rövid véres ostrom után a brandenburgiak a felsőváros zsidó utcájában teremnek, a hol az utolsó budai basa Abdurrahman kitartásra buzdítja katonáit. A vén parancsnok hófehér szakállát csakhamar pirosra festi a saját vére. A zsidók eszeveszett futásnak erednek. A falakról leugrálnak, de a mélységben meggyilkoltatnak. Sokan vagyonuk s családjaiikkal a hajókra akarnak menekülni, a Vizi rondella mellett azonban a talpasok utolérlik, megfojtják őket s vagyonukat elszedik; * sokan a vérszomjas katonák elől a Duna habjai közé vetik magukat. Mintegy százan a zsinagógába tódultak, a hol németül kértek kegyelmet Schöning János Ádám, a brandenburgiak. tábornokától. Az egyik ezer, más tizezer, huszonötezer tallért ígért életéért, némelyik a város falainak felépíttetésére ajánlkozott, ha családja szabadságot kap. Egy spanyol tudósítás szerint a budai zsidók német emlékiratot nyújtottak át Schöningnek, melyben hivatkozva a zsidóknak elismert alattvalói hűségére, kérik, hogy Budán maradhassanak s vallásukat szabadon gyakorolhassák. A tábornok megígérte, hogy nem esik életüknek bántódása, ha hetvenezer forint váltságdíjat fizetnek, melynek felét magának akarta megtartani, a többit pedig a lothringeni herczeg és a vezérkar tagjai közt felosztani.

A váltságösszegért, míg a török birodalom és más országok zsidóitól egybegyülne, a prágai és más vá-

* Így beszéli a legtöbb tudósító és nem mint Schulhof, Kobak VI, 137.

rosokból való zsidók kezeskedtek.¹ A megkegyelmezett zsidók közül a leggazdagabbakat a tábornok egy pinczébe csukatta, néhányat pedig magához vett, hogy mutatnák meg neki az elrejtett kincseket. Egy pincze romjai közt, hova a zsidók vezették, tényleg kincset talált, melyet Schöning Lipót király számára foglalt le. Néhányat a császáriak tolmácsul küldtek a várkastélyba, hogy az itt még egyre harczoló törököket, kik közt a napos husz zsidó is jelen volt, a fegyverletételre rábeszéljék.²

A Budán tartózkodó ezer zsidó közül³ mintegy ötszázan nyertek kegyelmet,⁴ a többiek a Dunában lelték halálukat vagy a dühös katonák kardcsapásai alatt adták ki lelküket. A császáriak fényes diadalát a legkegyetlenebb embertelenség szennyezte be. A vérükben fetrengő zsidóknak s törököknek hasát felmetszették. A fenkölt lelkű Grimani Ferencz utálattal s borzalommal látta, hogy mire viszi az embert dühe, becsvágya. A fogoly zsidók szanaszét heverő hitsorsosaik hulláit összeszedték és a templom közelében levő genizában, a hová a kapott héber iratokat szokták elrejteni, helyezték el. Az eldugott holtak az égő város zsarátnokai alatt hamvadtak el. Emlékkő nem jelzi közös sirjukat, de a kegyelet gondoskodott, hogy nevük ne menjen feledésbe.

¹ Boethius, függelék 27. l.: hätten die Prager, Drewitzer und Michelsperger Juden dafür gut gesprochen, biss die sämtliche Judenschaft in Turkey und hiesigen Landen, das Gehörige aufbringen.

² Revue i. h.

³ Londoni okmánytár 249, 254, Zieglauer 76—77.

⁴ Zieglauer 171.

A wormsi hitközség emlékkönyvében, melyben feljegyeztettek minden századnak zsidó vértanui — kik agyonverettek, lemészároltattak, megfojtattak, akasztófán, kerékbe töretve, megkövezve adták ki lelküket, kik élve kerültek a föld alá, tűz és vízhalált szenvedtek, lófarkhoz kötve, kemény büntetéssel megfenyítve haltak meg Isten egységének vallása miatt — ezen marttyrok közt helyet nyert hetvenkét budai meggyilkolt is, többnyire asszonyok, leányok, fiuk, ifjak.*

Hat órakor délután két lovas vágdatott Budáról a Bécs felé vezető úton, hogy megvigyék a császárnak az örömhirt, hogy Buda elesett; egy óra lefolyta alatt már kitűzhették a császári lobogót a félhold helyébe. Ezalatt Budán megkezdődött a fosztogatás. A leggazdagabb zsákmány a brandenburgiak kezébe került, kik a basa házáat és a ghattót kerítették hatalmukba, honnan mindent elraboltak. A mit nem hordhattak el, számos tórát, százakra rugó héber könyveket, a lángoknak hagyták martalékul. Gróf Marsigli érdeme, hogy egyes héber kódexek, miket a tűzben álló zsidó utczából ragadott ki, máig fennmaradtak. Még harmadnap is égett a város, hova szeptember 4-én török és zsidó foglyokat küldtek, kik a tüzet eloltották, a megmaradt hullákat a Dunába dobták, kitisztították a várost és a sánczokat az approchokat befődték.

Buda visszavívása leirhatatlan örömet keltett Európában. Istentisztelet, ünnepély egymást érte, emlékérmek verettek; az ostrom leírását, Buda történetét, a hadvezérek és a császár magasztalását tartalmazó

* Rœst, Jüdische Letterbode VI, 144.

lapoknak, füzeteknek, könyveknek szeri-száma nem volt. Az ünnepi hangulatban a zsidókról sem feledkeztek meg. Gúny, becsmérés, szidalom érte őket, hogy török alattvaló létükre erejükhöz mértén a törököt segítették, hogy vagyonuk és életük megóvása miatt a küzdelemtől sem riadtak vissza. Egy olasz lantos gunyverset írt róluk,¹ honfitársai pedig Rómában úgy mulattak, hogy zsidókat a Tiberbe vetettek, néhányat összeverték, egyszerűen az okból, hogy véreik Budát védték.²

A budai zsidó foglyok, kik elárasztották Cseh-Morva-Németországot, jókora dolgot adtak hitsorsosaiknak. A zsidó törvényszékeket a holtta nyilvánítás foglalkoztatta, megvitatták, házasodhatik-e a férj, kinek nejét állítólag megölték,³ a hitközségi tagok pedig a foglyok kiváltásával fáradoztak. A sors próbára tette a zsidók könyörületességét, mely méltó maradt régi hírnevéhez. Egész Európában megindult a gyűjtési mozgalom, Velence, Ferrara, Verona zsidói jártak elől a jó példával.⁴ Különös érdemeket szereztek maguknak a váltságdíj megszerzésében a Kis-Mártonban megtelepedett Spitz Ábrahám ben Mózes,⁵ Hirsch ben Lázár Stomfáról,⁶ Oppenheim Sámuel⁷ bécsi nagykereskedő, de

¹ Relatione del Pianto, E Lamento che Fanno Tutti Gli Hebrei Per la Pressa della Real Citta di Buda. 1686.

² Boethius II. k., 401.

³ Revue XXI, 137.

⁴ Revue XXI, 139, Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenth., 1881, 544.

⁵ Frankl, Inschriften 376. sz.

⁶ Kobak, Jeschurun VI, 136.

⁷ Kaufmann, Die Erstürmung Ofens 48.

főleg a fiatal prágai Taussig Alexander Süsskind, kinek bátorságát, melylyel a budai zsidókat megmentette, egy 1688-ban megjelent német-héber dal magasztalja.* Taussig állítólag a budai zsidók számára életüket és vagyonukat védő levelet eszközölt ki Lipót császártól, melyet a lothringeni hercegnek kézbesített, a kit pénzigérettel arra birt, hogy járjon el a leirat értelmében. Az utolsó ostrom napján háromszor hirdetteté ki az approachokban, hogy a császáriak ne tegyenek kárt a zsidók életében. A lothringeni herceg útlevelét magához vevén a császáriakkal benyomult Budára, a hol a zsidókat a templomba gyűjtötte, az épület elé őrséget állíttatott, mely jó pénzen megvédte a benszorultakat. Megkegyelmeztetésükért váltságdíjat ajánlott, melynek megfizetéseért kezeseket állított. A foglyokat, számszerint 270 zsidót és a hitközség harminczöt tóráját Nikolsburgba szállíttatta, a hol megkezdé a váltságpénz gyűjtését. Reménye, hogy az összeg egyhamar kezében lesz, meghiusult. Nikolsburg azt hajtogatta, hogy nem tudja a pénzt előteremteni, mert jótékonyosságát más rabok vették igénybe. Törökország szintén kivonja magát azt állítván, hogy a lengyel zsidó foglyok kiváltása képezi gondját. A váltságdíjat sürgetik, a határidő lejárt, Taussigot tehát a kezesekkel 39 héten át fogva tartják nehéz rabságban. Taussig bebörtönöztetésének egyik okát az a vád is képezte, hogy a budai zsidó foglyok vagyonával hűtlenül sáfárkodott; a ráfogás alól esküvel tisztázta magát. Közbenjárás és pénzáldozat meg-

* Monatsschrift i. h., Gräber **אוצר הספרות** I. évf. (1887) 50, Dr. Kaufmann, die letzte Vertreibung 174.

szerezte neki a szabadságot. Túszul állítván maga helyett anyját és fivérét, rabbik és a nikolsburgi hitközség ajánlólevelével bevándorolta a ghettókat, hogy apránként összekaparítsa a váltságösszegnek még hiányzó részét.

A szerencsésen megmenekült budai zsidók Cseh-, Morva Német- és Törökország ghettóiban pihenték ki fáradalmaikat és a megpróbáltatásokat, melyek rájuk szakadtak. Származási helyüket az Ofner névben tartották fenn;¹ némelyek a Budáról származott, a Budáról elkergetett, a Buda tüzéből megmenekült gerenda jelöléseket függesztették nevük mellé.²

Jeruzsálembe költözött Dávid ben Ózér,³ ki 1705-ben a sabatheus felekezet elleni átkot aláírta. Ábrahám ben Czevi visszatért Magyarországra, a hol tanítónak szegődött el.⁴ Prágába költözött József ben Gerzson, a rabbitanácsos fia, ki utóbb Szmirnába vándorolt. Neve a «Ros Jóséf» kiadása által lőn ismertté. Ugyancsak Prágában, szülővárosában telepedett meg, a hol a rabbiszek tagja lett, Schulhof Izsák ben Mózes, kinek családjában évenként az elul 14.-ét purim vigsággal ünnepelték annak emlékére, hogy Schulhof sok viszontagság után 1686 szept. 3-án megszabadult a biztos haláltól. Gyászdalokban és egy becses történeti vissza-

¹ Hock, Die Familien Prags אובן és אובנר alatt.

² Így írja magát מאובן Áskenázi Czevi, מנורש אובן, Emden אוד מוצל מאש אובן, 32. מגלת אובין Kaufmann Jakab תורת הקנאות 79.

³ Emden תורת הקנאות 59. דוד בכר עוזר הי"ד זצ"ל.

⁴ Revue XXI, 139.

pillantásban örökitette meg Buda visszavívásának eseményeit.¹ Feleségét Kohén Efrájim rabbi leányát a visszafoglalás napján gyilkolták le, hét éves Sámson fiát pedig három hónapig tartották fogságban, melynek keservei a fiut életétől fosztották meg Győrben. Prágában találjuk még Kohén Chájimot,² Ofner Ábrahámot,³ Áskenázi Farkast Jakab rabbi fiát, ki a nagy hitközség szolgálatában foglalkozott a tudománynyal.⁴

Nikolsburgban talált menedéket Jónátán ben Jakab előljáró, a ki öreg napjaiban a tóra tanulmányozásában találta kedvét. Öröme telt a rabbik társaságában, kiknek vallási szokásairól, mondásairól egyet-mást feljegyzett. Mély vallásosságának és misztikus hajlamának kifejezője a Dyherenfurthban megjelent «Jonátán tolla» című dolgozata,⁵ mely élet- és vallási szabályok gyűjteményét képezi; ugyanitt adta ki 1693-ban Menáchém Ázárjónak kabbalisztikus munkáját, a Máámár hóitim-t,⁶ négy évvel később meg a «Neu Máásze Buch» német-zsidó nyelven írt könyvet, mely legendákat és elbeszéléseket tartalmaz.⁷

¹ Dr. Kaufmann Dávid, Die Erstürmung Ofens (מגלת אוֹבִין), Kobak, Jeschurun VI, Dr. Kohn, Héber kutforrások 131—36.

² Kaufmann, מגלת אוֹבִין 32., Almosnino II. 1 (1677. év) idézi nevét.

³ Hock i. h.

⁴ Hock i. h., Kaufmann מגלת אוֹבִין 29—30.

⁵ קסת יהונתן; Brann-Kaufmann, Monatsschr. (1896), 563.

⁶ Brann-Kaufmann, Monatsschrift i. h.

⁷ Brann-Kaufmann, Monatsschrift i. h.; Jonátán ben Jakabról, kinek leánya Jócheved és veje Juda ben Ábrahám, szól Kohén Efr. dvt. 108. sz.

Németországba vándorolt József ben Sámuel, kinek imái és énekei Wandsbeckben 1733-ban hagyták el a sajtót.¹ Bambergbe vitték foglyul Jakab zsidót, kinek őse állítólag rábirta Izabella királynét, hogy adja át Budát Szulejmán szultánnak.²

Keserves állapotban sinylődött fogsága alatt a vén József ben Mózes,³ ki visszatért Magyarországra. Közel négy éven át ette a szolgaság kenyerét, gazdái ügycserélgették, mint a barmot. Lábán és nyakán megvasalva vitték országról-országra. Meztelen bocsájtották el a rabságból. A pozsonyi kamarához irt folyamodványában, melyben kéri, hogy adják vissza Belgrádban ajándékba kapott ezüst kardját, melyet a pozsonyi harminczados elkobzott, Istent hívja tanuságra, hogy a budai zsidó foglyok közt egyik se szenvedett annyit, mint ő.

A hitközség rabbiját Áskenázi Jakabot családjával együtt Berlinbe hurczolták a brandenburgi katonák. Kiszabadulva a fogságból Altonába vonult, a hol szemtanuja lehetett a tiszteletnek, mely Czevi fiát körülvette. Nem tudván leküzdeni a vágyat, hogy hánytatott életének hátralevő napjait a szent földön fejezze be,

¹ Gräber **אוצר הספרות** 52., Landshut **עמודי העבודה** 96., Zunz, Literaturgeschichte 450.

² Boethius, i. m. függeléke 25.

³ Országos Lev., Pozsonyi kamarához intézett levelek: vor vngefehr 5 Jahren beÿ der gleichselbige Eroberung der Statt Offen von dennen Hussaren gefangen worden, So khan Ich wohl sagen, undt mit gott bezeigen, dass undter allen gefangenen Juden wirdt schwerlich Einer so viel alss Ich In der gefänkhnuss auss gestanden Haben. József b. Mózes előfordul Kohén Efr. dvt. 112.

Lengyelországon át Palaestinába vándorolt, a hol 73 éves korában követte hitvesét a sirba.¹ Jeruzsálemben töltötte napjait sógora is Juda, ki a visszafoglalást megelőző évben hagyta el Budát. 1687-ben újra felkeresi Európát, hogy beváltsa atyjának Kohén Efrájim rabbinak adott ígéretét, hogy közzé fogja tenni irodalmi hagyatékát. Sulzbachban nyomatta ki (1689-ben) atyja munkáját «Efráim kapuját», melyet jegyzetekkel, a maga döntvényeivel és az atyja életrajzát s Buda visszafoglalásának rövid történetét tartalmazó előszóval látott el.

Áskenázi Jakab rabbi fia Czevi, midőn meghallotta budai hitsorsosainak és szüleinek gyászos sorsát, 1689-ben elhagyta Törökországot,² hogy felkeresse hozzátartozóit, kiket Altonában talált meg. E helyen, miután hitközségét Szerájevót a császáriak feldúlták, körülbelül husz éven át tengődött mint egyleti rabbi és kereskedő. Tudománya és jámborsága csodálatot és népszerűséget szerzett neki.³ Komoly, kevésszavú, méltóságos, szerény, tréfától tartózkodó, páratlan tiszta jellemű ember volt. A pénzt, noha tíztagu családja és csekély fizetése volt, valósággal megvetette, soha senkinek jóindulatára nem szorult, ajándékot senkitől se fogadott el, hogy megőrizhesse részrehajlatlanságát az ítéletében. Tanácsát nagyra becsülték, hivei ragaszkodással, keresztény urak szeretettel viseltettek iránta. Európa és Ázsia zsidósága egyre ostromolta vallásügyi

¹ Emden **מנילת ספר** 23 b, 24 a.

² **חכם צבי** 42 és 111. sz.

³ Jellemzését Emden **מנילת ספר** alapján.

kérdésekkel. Czevi cháchám (rabbi) feleletei, döntései egy részét 1712-ben adta ki Amsterdamban.¹ Dialektikai gyakorlottságban nagyatyján is túltett, a korabeli német rabbik közt pedig nem volt senki, ki a spanyol zsidók irodalmát annyira ismerte és oly mértékben felhasználta volna, mint ő.

Altonában nőül vette Neumark-Mirlsz Mesulom ottani rabbinak leányát; házasságukból származott 1696-ban Emden Jakab, ki Jábecz néven ismeretes a zsidó irodalomban. Apósa halála után ráruházták Hamburg, Wandsbeck rabbi tisztségét, melynek teen-dőit már ipja betegsége alatt végezte, e hitközségek alkotó része Altona azonban, hol ellenei laktak, vonakodott választásába beleegyezni. A vizályt végre úgy igazították el, hogy Altonában félévenként Czevi, a másik félesztendőben az ellenpárt rabbija viselte a hivatalt. A két versenytárs azonban nem tudott össze-férni, a vizálynak Czevi azzal vetett véget, hogy megvált tisztségétől és visszavonult altonai társulatához, hol előbb működött. Szegénységét és a leverő gondolatot, hogy gyermekei éheznek, a tudomány mellett felejté el, melynek ápolására a megtört, gyöngye testalkatú férfiú álmait is feláldozta. Szerencse volt rá nézve, midőn Amsterdam 1710 telén papjának választotta.² De itt sem volt maradása. Czevi a nagy kabballista³ és egy sabatheus rajongónak fia, a sabatheus

¹ Czíme: **חכם צבי** Irodalmi működésének eredményei: responsumok a Sulchon óruch 4 részéhez, novellák, tószeľosz magyarázatok (Bevezetés **חכם צבי**-hez).

² Felvételi okmánya a **מגילת ספר** végén.

³ Emden **יצ"ב פתגם** (Kolomea, 1886) 186.

felekezet üldözőjeként lépett fel, mit zokon vettek hivei. Haragját különösen a szerajevói származású Chájun Chija prófétával érezte, kinek ámításait, családjának elvetemedettségét még boszniai működése idejéből ismerte. Az amsterdami sabatheus felekezet keresztény törvényszék elé akarta Czevit állítani, a ki el akarván kerülni, hogy más felekezetbeliek zsidó ügyekbe avatkozzanak, gazdag jövedelmű hivatalát 1714-ben felcserélte a lebergivel. Pályafutását 1718 máj. 2. Lembergben fejezte be. Halála gyászba borította az egész zsidóságot, melynek tudományával szolgált és keresztény tisztelőit, kiknek az önzetlen jellem mintaképe volt. Vele tűnt el a budai zsidóság fénykorának utolsó sugara.

IX. FEJEZET.

A török hatalom megtörésén a zsidók is fáradoznak. A zsidók közállapota Buda visszafoglalása után. Kollonics javaslata, hogy a zsidók lassanként üzessenek ki az országból. A budai zsidók újabb letelepedésének méltatása. A sz. kir. városok gyűlölete a zsidók ellen. Bazin, Pozsony, Nagyszombat városok bánásmódja a zsidókkal. Az első zsidó gyarmatosok. A kurucz felkelés. I. Lipót privilégiuma Buda város részére, ennek következményei.

A Budáról kiverő törököt nyomon követte a győzelmes, üldöző császári hadsereg. A mi hihetetlennek látszott megtörtént, «a sanyargató és az ellenség betört Törökországba, mire nem volt példa, mióta nagygyá, hatalmassá vált.»* Belgrád és zsidósága, a mint régente

* Amarilio Salamon dvt. כרם שלמה Even hoózer 12. sz.
כי לא האמינו מלכי ארץ ויושבי תבל כי יבא צר ואויב
במלכות תוגרמה כי זה לא היה ולא נמצא מאז היתה לנוי

a jóban, úgy most a balszerencsében Buda sorsának osztályosa lett. Lakossága rabszíjra kerül, Kohén Szimchó budai rabbi veje is, Almosnino József a fogság keserű kenyerét volt kénytelen megízlelni. Nikolsburgba hurczolták,¹ talán azon városon keresztül, a hol ipja rövid ideig viselte a rabbihivatalt, midőn még a félhold ült a minaretteken, melyek immár romokban gyászolták a török világ letűnt dicsőségét. A török hatalom megtörésén fáradozó ármádiának a zsidóság is segítséget nyújtott. A katonákat nagy buzgósággal látta el élelemmel, a miért egyik-másik a császár elismerését nyerte el; készpénz helyett fizetésül zsákmányt is elfogadott a katonáktól, a kiknél jobban és hasznosabban tudta értékesíteni az elprédált érczeket. A török elleni hadjáratban Belgrád és Zalánkemén ostrománál, mint a hadsereg szállítói vettek részt a Pozsonyban és Kis-Mártonban lakó Wertheimer Méir és Mózes, valamint Oppenheimer Farkas rokonuk,² Jakab Simon és fivére Jakab Hirsch Sasvárról,³ Frankel Jakab és Dávid Lázár,⁴ Pollák Izsák és fia Jakab.⁵

גדול ועצום. A Törökországban pusztító császári hadakról megemlékezik Peráchjó Áron is **פרח משה אהרן** II. k. 54, 66

¹ Belgrád ostroma és Almosnino viszontagságaira vonatkozólag **עדות ביהוסף** dvt. I. és II. k. bevezetése. Almosnino 1689-ben, 46 éves korában temették el, Dr. Kaufmann, Die letzte Vertreibung 170.

² Országos Lev., Canczelláriai fogalmazványok 1699. okt. 3., Izraelita magyar irodalmi társulat Évkönyve II. 275.

³ Orsz. Lev., Benig. res. 1689. márcz. 6, 1690 máj. 13. Cancz. fog. 1690 nov. 29, 1691 május 87, julius 5.

⁴ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1692. aug. 61.

⁵ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1693 febr. 14.

A mint a törökkel levégezték a nagy elszámolást, a zsidókon is megkezdték a megtorlást. I. Lipót «a jámbor és nagy könyörületességű» király, így nevezi a zsidó író,¹ Spanyolország bánásmódját a változott körviszonyokhoz alakítva akarta újra feltámasztani. Ott a mórok leverése után azoknak pártfogoltjai a zsidók üldöztetéséhez fogtak, a török kiűzése után pedig Magyarországon a zsidók számának és keresetének korlátozására és esetleges kiszorításukra került a sor. Az államnak katolikus jellege lett. A király a visszafoglalt megyékben katolikuson kívül mást nem akart meg-szenvedni.² Kegyéhez az uralkodó hit körül szerzett buzgalommal lehetett legjobban férközni. Áttérés jutalommal járt, a térítés érdem volt. Protestáns, zsidó, török³ elhagyta a vallását, hogy kivegye részét a szabadságból, jogból, boldogulásból. A lutheránus katona apáttá lesz, javadalmakat kap, mert be tudja bizonyítani, hogy harminczöt lelket hódított az államvallásnak.⁴ Az elpusztult országot be kellett népesíteni, hogy megvalósuljon a latin közmondás: *ubi populus, ibi obulus*. Kollonics tanácsa az volt, hogy a telepesek megválasztásánál az észszerűség és körültekintés járjon elől.⁵ Német származású katolikus vallásu lakókat ajánlott a királynak, hogy az ország idővel németvérű s ajku és kath. felekezetű legyen. A magyar nemzet tüzes, forra-

¹ Dr. Kaufmann, *מגלת אובין* 6.

² Fejér vármegye levéltára, fascic. I, no 2/6.

³ Orsz. Lev., Pozsonyi kamarához int. lev. 1700—9. B. cs.

⁴ Orsz. Lev., 1725 aug. 9.

⁵ *Einrichtungs Werkh des Königreichs Hungarn* a M. N. Muzeumban levő kézirata.

dalomra és rendetlenségre hajló vérét a németével akarta mérsékelni, hogy a szent korona minden tagja a királyi háznak hű, állhatatos alattvalójává váljon. Az államnak kath. színezetét az okból óhajtotta, mivel állítása szerint a türt vallások, köztük a zsidók is, e befogadott vendégek jogaik határát gyakran átlépték és magát a régi urat, a kath. vallást, néha ki akarták szállásából szorítani. Kollonics a királynak benyújtott országrendező emlékiratában nem fukarkodik a zsidók ellen való gyűlöletével, kifakadásaiban a zsidókat becsmérő szavakat szép számmal gyarapította. Szemet szúrt neki, hogy a zsidóság Magyarországon is nyomorogni merészelt, hogy meglehetősen számban lakta az országot.*

Szerinte nem lehet és nem szabad a zsidókat egyszerre kiírtani. Egyelőre tűrni kell és csak lassanként, mint a rossz pénzt a forgalomból, szabad a lakosság e részét eltávolítani. A módszeres zsidókiirtás keresztülvitelére Kollonics figyelmébe ajánlja a királynak, hogy újabb zsidó telepesek ne vétessenek fel ezentúl, különösen ne a neo-acquistikai birtokokon. Életbe kell lépni a Rudolf alatt tartott pozsonyi országgyűlés végzésének, hogy a zsidóság kétszeresen viselje a közterheket. Zsidó ne lehessen vámos, mert a rendek a legutóbbi országgyűlésen különösen a zsidó vámosok ellen panaszkodtak. A zsidó vonassék el a mezőgazdaságtól, még csak ne is bérelhessen birtokot, keresztény cselédet és szolgát ne tarthasson. Éjjel-nappal egymás közt, keresztényektől elválasztva lakjanak. Az érsek azt hiszi, hogy a kellő erély mellett e tervek végrehajtása apránként meg-

* In zimlicher Anzahl.

fosztja Magyarországot a zsidóktól. Ajánlotta, hogy a ki a király által jóváhagyandó intézkedéseket áthágná, lakoljon érdem szerint, sőt még ennek községe is üzésék ki az országból, tekintet nélkül a földesúr érdekeire.

Kollonics tanácsának minden pontja felelevenítése a középkor felfogásának és gyűlöletének. A közhivataltól megfosztatja a zsidót, mint II. Endre, és a ghettóba szorítja a budai zsinat határozata értelmében; egyházi végzések szerint megtiltja neki, hogy keresztényekkel szolgáltassa ki magát. Azokból a tervekből és oktatásokból, melyekkel Kollonics I. Lipótot ellátta, csak két dolog hiányzik, a középkor két főekessége: a zsidó csuklya és a máglya. Úgy látszik, a korviszonyokon és nem a bibornok jóvoltán mult, hogy elmaradt e két intézkedés.

Mielőtt Kollonics intézkedéseivel előállott, a magyar a zsidóra bízta a vámhivatalt, bérbe adott neki földeket, miket birtokba is vehetett, a mezővárosokban, falvakban együtt lakott a zsidóval és nem kötelezte, hogy e helyeken zsidó negyedbe huzódjék; ezek voltak a viszonyok, melyekben Kollonics a magyar zsidóságot találta és a melyeknek megváltoztatását annyira fontosnak találta.

Kollonics javaslatai kevés vártatva meghozták gyümölcsüket, tanácsából egy rész átment a gyakorlatba, a közéletbe. Egy évvel azután, hogy Kollonics elkészült terveivel, 1690 augusztus havában a cancellária meghagyja Sopronmegyének, hogy az örökös tartományokból benyomult zsidókat űzze ki,* a kik valószínűleg azon nikolsburgi zsidók voltak, kiket Eszterházy Pál

* Orsz. Lev., 1690 aug. 12, nov. 34.

nádor Kis-Mártonban letelepítve 1690 január 1-én kiváltságokkal ajándékozott meg.¹ Nemsokára az udvari kamara érvényt akart szerezni a mult országgyűlés végzésének, elrendeli, hogy a nélkülözhető és királyi engedelem nélkül emelt vámok szűnjenek meg, a zsidók pedig elmozdítandók a vámoktól.²

A kamara rendelete és az ezt követő szigorú királyi parancs³ hiábavalónak bizonyult, a földesurak megtartották zsidó vámosaikat. Még az a felszólítás se használt, hogy senki se tartozik vámot ott fizetni, hol zsidó a vámos. Érdekes, hogy a zsidó vámosok ellen hozott törvény s végzések megszegésében maga a kincstár járt elől a példával, a mennyiben 1692-ben Simon Hirsch katonai élelmezőt, a Czobor grófok sasvári vámosát nevezte ki a lipótvári kincstári vám bérlőjének, ennek halála után még vejére is átruházta a bérletet.⁴

Ilyen állapotok uralkodtak, midőn Buda városában újra megjelennek a társadalom örökös bolygói, hogy életüket tengessék, nyugalmat találjanak benne, hol számos hitsorsosukkal együtt egy virágzó hitközséget vitt sírba a császári seregek diadala. Veszedeelmes talajon kerestek menedéket. A kalmár versengés, a féltékenység egyre rázkódtatja hajlékukat. A gyűlölet szüntelenül rágódik rajtuk oly annyira, hogy hatvan esztendő múlva, melyeknek szinte a java nyomoruság, fáradság, a régi erőteljes budai hitközség satnya utóhajtása is megdől, elpusztul.

¹ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1739 szept. 28.

² Orsz. Lev., Ben. res., 1691. febr. 28.

³ Orsz. Lev., Ben. res., 1691. június 28.

⁴ Orsz. Lev., Benig. res. 1725 január 4, 1730 szept. 14.

A hitközség története hatvan éven át nem nyújt valami jelentős, figyelemreméltó mozzanatot. Csak két esemény van benne, a mi kihívja a bámulatot: a merészség, hogy megalakult és a szívóosság, hogy hatvan éven át fenn tudott állani. Mert határtalan eltökéltség és törhetetlen kitartás volt szükséges ahhoz, hogy a török kiűzetése után zsidó gyarmatosok lábukat megvessék egy szabad kir. városban. A mohácsi vész előtt a magyar zsidóság úgyszólván kizárólag a sz. kir. városokban tömörült, míg az ozman hatalom megszűnése után a kivételek közé tartozik, ha bennök zsidó gyarmatosokra bukkanunk. Az 1735—38-iki összeírás csak Bártfa, Buda, Győr, Kőszeg, Modor, Szakolcza, Szatmár-Németi, Szent-György, Trencsén sz. kir. városokban tud zsidót felmutatni, míg a többiekben zsidók nem laktak.¹

Bazin az 1529. zsidóégetés óta vette el a zsidóktól a letelepedési jogot. Megengedte ugyan nekik, hogy felkeressék sokadalmait, de nem türte, hogy a város területén éjjelre megháljanak.² A szomszédos Pozsony hasonlóan járt el. 1686 november havában elhatározta: ³ «semmiféle zsidó se tartózkodjék a város területén, polgár ne adjon neki szállást, mindkettőjük büntetésének terhe alatt.» Kivételt csak a királyi pénzverőhivatal zsidó alkalmazottai képeztek. Országos vásárok idején kívül kereskedése ügyében a polgármester tudtával és egy forint lefizetése után léphetett a zsidó a

¹ Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A., Urbaria et conscriptiones fasc. 2, no 71.

² Magyar-Zsidó Szemle XI, 90, Orsz. lev., Cancz., fog. 1678 no 241.

³ Pozsony város lev., Protocolla actionalia 1683—87, 595 l.

város területére, de csupán a Wödritz kapun át, a hol minden egyes alkalommal czédulát kapott. E személyadó alól fel volt mentve, ki eleséget vitt a városon át, vagy a kinek a harminczad, grófok, urak, katonai személyeknél volt valami elintézni valója. Utóbbi esetben egy városi muskétást kapott a zsidó kíséző. Két év múlva a személyadót olyképp változtatatta meg a város, hogy bizonyos zsidók évi nyolcz forint árán beengedhetők, míg a többiek, habár mágnások hívják őket, minden óráért, melyet a városban töltenek öt denárt tartoznak fizetni. A nádor zsidóinak azonban megengedte, hogy szabadon muskétás nélkül járhatnak be, ha nem üzleti célból, csupán fontos dolgok elintézésére jönnének.¹ A város oly szigoruan hajtotta végre e rendszabályt, hogy előfordult az eset, midőn megengedte egy polgárnak, hogy ne fizessen a városba belopódzott árus zsidónak.² Különös kegyben részesült 1692-ben Oppenheimer császári udvari zsidó, kinek a város azon kikötéssel, hogy a polgári kereskedőket nem károsítja, megengedte, hogy az elővárosban letelepedhessék.

Az összes sz. kir. városok közt a legkiméetlenebb volt a zsidók irányában Nagyszombat, mely a területére lépő zsidókat letartóztatta, vagyonukat elkobozta. 1717 decz 14. vám lefizetése mellett átbocsájtja ugyan őket, de Mária Terézia utóbb még az átvonulást is megtiltotta a zsidóknak.³

A sz. kir. városok magatartása a zsidókkal szemben

¹ Pozsony város lev., Prot. act. 1688—1693, 41, 299 l.

² U. i. 359.

³ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1686, 76, Benig. res. 1716 szept. 7., Dr. Kaufmann, Aus Heinrich Heine's Ahnensaal, 220.

nyújtja magyarázatát annak a hosszú küzdelemnek, melyet a Budán megtelepedett zsidóság a várossal folytatott. Buda is arra törekedett, hogy a körében lakó zsidók megtürése és kizárása felett, mint az ország többi sz. kir. városai, korlátlanul rendelkezessék. Minden áron el akarta tolni a kamara és hadügyi tanács pártfogó kezét, mely megvédte a zsidóságot, mióta ez újra megtelepedett Budán, nemsokára a török kiűzése után.

A török kitakarodása után szánalmas állapotban tengődött Buda város. A császári seregek kezébe romhalmazként került. Az inségen kívül egy ideig mindenben hiányt látott. Felsegélyezéséhez a zsidók letelepedése is hozzájárult, kik tőlük telhetőleg mozdították elő jólétét. Az első zsidó gyarmatos Feit Hirsch volt. Megtelepedésének történetét ennek fia Jakab Hirsch adja elő a pozsonyi kamarához intézett folyamodványában.* Mi-

* Orsz. Lev., Pozsonyi kamarához int. lev. 1710—19 C. csomag. Weillen mein Vatter Vaith Hürschl als die kayl. Militz undt Waffen anfanglich gleich Ofen eingenommen sehr betürfftig in Ein undt Andern gewesen war, hat gedachte kayl. Militz undt guarnison — darinnen Ein Mittel gesucht, sich bösser zu erhalten undt in der Eustristen gefahr undt noth zu substiren, westweg auch bey der Kay. Hoff Kamer so wohl die Kay. damals existirende guarnison Einkommen, auch damallen noch schwache bürgerschaft in disen kein Hülff zu leisten vermöglich gewesen, Ist mein Vatter dar zu erwöhlt, undt von der Hochlöbl. Hoff Kamer bestetiget wordten, in Ein und Ander nothwendigkeiten ein Vorsehung zu machen, welches er auch treu undt fleissig vill Jahr gethan undt administriret, auch wegen disen, der Hochlöbl. Hoff Kamer ein gewisses schutzgeldt Ihme zu zahlen der Administration ausgeworffen, welches auch gegeben ist wor-

dőn a császári fegyverek Budát elfoglalták — írja Jakab Hirsch — kezdetben a katonaság egyet-mást nélkülözött, minek megszerzéséhez az akkor még gyér lakosság nem tudott segédkezet nyújtani; a katonaság és helyőrség módot keresett, hogy jobban fentarthassa magát és a végső veszedelemben és szükségben megélhessen, ezért a helyőrség megkövette az udvari kamarát, hogy gondoskodjék róla e tekintetben. Atyám szemeltetett ki az udvari kamara jóváhagyásával a szükségletek beszerzésére, a mit sok éven híven és szorgalmasan meg is cselekedett. Az udvari kamara egyszersmind némi védelmi pénzt rótt atyámra, melyet a kamarai igazgatóságnál kellett lefizetnie. Erre Werlein János István kamarás adminisztrátor megkapta az utasítást, hogy atyámat s üzletét megvédje és vigyázzon, hogy zsidó vallásgyakorlatát, mint másutt szokásos, akadálytalanul végezze.

A második gyarmatos Jakab Nátán volt, kit az udvari kamara Feit Hirsch-sel együtt 1689 decz. 10. ajánl a budai kamarai kormányzóság és a városi tanács védelmébe.¹ „A közügy javára és az igen hasznos és olcsó élelmiszerek s más dolgok beszállítása czéljából csupán Feit Hirsch és Jakab Nátán zsidóknak alázatos beadványukra kellően beszerzett jelentések alapján adatik a szabadság, hogy Budán a Vizivárosban nyitott üzletet tarthassanak bárki beleszólása vagy zavarása nélkül; további végzésig ezen nehéz és egyre tartó háborús időkben nagyban vagy rőf szerint szabadon és akadálytalanul

den, darauff an Herrn Administrator H. H. Berlani anbe-
fohlen worden Ihme zu schützen seine Handlung, Jüdische
Ceremonien zu brauch wie andwertig.

¹ Orsz. Lev., Acta Judæorum, Lad. A.

vásárolhassanak és áruljanak, de szolgáltassanak évenként bizonyos védelmi díjat, e mellett a kellő harminczad és vámilletékeket, valamint egyéb jövedelmi adójukat is fizessék. Ennélfogva ő császári felsége, legkegyelmesebb urunk nevében az ott létező kamarai inspectio, valamint a polgármester és tanács komolyan utasíttatik, hogy a két nevezett zsidót az említett Vízivárosban ne csak háborítatlanul kereskedni és élni engedjék, hanem a szükség esetén bárki ellen megvédeni és pártfogolni tartoznak őket.»

A két megtelepedett családot harmadikul követte a Bacharach Farkasé. Bacharach, vagy Bacher (Pacher), — a mint az okmányokban gyakran előfordul — valószínűleg ama kiterjedt, tudománya által híressé vált Bacharach családnak tagja, mely számos előkelő rabbival és íróval dicsekedhetett. E korban leghíresebb sarja volt Bacharach Jóir Chájim wormsi tudós. A család rokonságához sorolta Kohén Ákibát is a «budai herczeg»-et.¹

A Hirsch, Nátán és a Bacharachék képezték Budán az alapító törzsökös családokat. Utánok érkezett Frankfurtból a Bürgel család, mely egy régi német rabbi nemzetség hozzátartozója volt.² A megnövekedett zsidóságnak 1690-ben egy szobát engedtek át a városban arra a célra, hogy ott istentiszteletét végezhesse.³

¹ Dr. Kaufmann, R. Jair Chajjim Bacharach (1638—1702) und seine Ahnen. Schmall i. m. 202, tévesen nevezi Bacharachot Zacherad-nak.

² Halberstadt Mordecháj dvt. מאמר מרדכי, Orsz. Lev. Acta Judæorum Lad. A.

³ Orsz. Lev., Benign. res., 1713 január 14: ohne aller ursach den 18 9-bris 1712 Jahres uns nit allein unser von 22

Alig hogy a zsidóság megmelegedett fészkeben, már is felzavarta a kurucz felkelés, mely a magyar zsidóság számára sok keservnek lőn okozója. A felvidéken Szatmár és Ugocsa megyékben 1697 óta kezdődik a panasz, hogy a huszárok és kuruczok feltörik a boltokat, sanyargatják a pálinka égetéséből és eladásából tengődő zsidókat.¹ A szomorú hireket a XVIII. század első évétől már az ország minden részéről sűrűen kapjuk. A kurucz vitézek bebörtönözik, kínozzák, gyilkolják, rabolják a zsidó népet,² mely a miatt vonta magára a felkelők haragját, mert csüggedés nélkül a királpártiakhoz szított.

A kurucz sereg még azon zsidókat sem kimélte meg az erőszakosságoctól, kiknek Rákóczitól protekciójuk volt.³ A kurucz zaklatások láttára a zsidókat rettenetes félelem szállta meg. A hitközségek felbomlottak, a tagok elmenekültek.⁴ Kis-Márton zsidósága, mely meghódolt ugyan Rákóczinak,⁵ Bécsbe, Bécs-Ujhelyre és Fraknóra szökött,⁶ vele tartott a nagy-mártoni hitközség is.⁷ Holics és Sasvár zsidósága, melyet a kuruczok gyilkolással

Jahren nach eroberung Ofen admitirtes gebett Zimmer von dasigen Magistrat völlig rasiret.

¹ Orsz. Lev., Pozsonyi kamarához intézett levelek, II. sorozat, 12 cs.

² Orsz. Lev., Pozsonyi k. int. lev., 1700—1709 D cs. Cancz. fog. 1703 febr. 39, junius 67.

³ Archivum Rákóczianum I, 67.

⁴ שכל הקהלות כולם בגולה II. évf. 94. אוצר הספרית ומטולטלים בגולה אחר גולה Orsz. Lev., Cancz. fog. 1701. aug. 97.

⁵ Arch. Rákocz. I, 101.

⁶ אוצר הספרות i. h.

⁷ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1716 okt. 84.

gyérintettek, Gödingbe széledt.¹ A ki kereskedelmét a zavaros időben abban nem hagyhatta családját biztos helyre küldte, maga pedig szembeszállva a veszedelemmel kereste kenyerét; többen a Lajta melletti Bruckba költözködnek, a honnan fentarthatják az országgal összeköttetésüket.² A zsidók életében nem igen tett kárt a kurucz felkelés, de a helyett vagyonukat tetemesen megapasztotta, különösen Sopronmegyében,³ a hol a zsidók száma és vagyona tekintélyes volt. Üldöztetésében a szegény zsidóságnak nem volt más menedéke, mint az uralkodó, kinek elpanaszolta kínjait. A király megsajnálja, moratoriumot ad annak, kit a háború tönkretett, védelmet és elégtételt kér a megkárosítottak és megbántottak számára. De jóakarataért viszontszolgálatot kíván a zsidóságtól, mely a felkelés elnyomására hadisegélyt köteles előteremteni.⁴

A kurucz felkelés alatt a budai zsidók is jelét adták királypárti érzelmüknek. Midőn a felkelők 1706-ban a város határában feltűnedeztek, a budai zsidók részt vettek a sánczmunkálatoknál és azok őrzésénél. Bár dögvész és nyomor sanyargatta őket, mégis híven tettek eleget adózási kötelezettségüknek.⁵ A budai Feit Hirsch rokona Izsák Hirsch mint a veszprémi, győri, székes-

¹ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1716 máj. 19.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1708 jun. 3.

³ Arch. Rák. I, 68, 101, 102, 113.

⁴ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1703 no. 11, decz. 7.

⁵ Orsz. Lev., Benig. res. 1713 január 14: auch nach ausgestandenen 9 Jährigen weltbekannten Hungarischen Unruhen, Pest und trangsalen, das eüsserste beÿ linien machen, wachen und dergleichen dem Publico.

féhérvári császári élelmezési raktárak gondozója, buzgósággal járt el hivatalában. 1706—7-ben a kuruczok oly éberül őrizték Győrt, hogy ennek üres élelmitáraiba sehonnan se lehetett eleséget beszállítani a környékről. Izsák Hirsch élete kockáztatásával megcselekedte, hogy az ellenséges táboron át gabonát vitt be az ostromlottaknak és ekkép az őrseget megmentette a fenyegető éhségtől.¹ Az a félelem, mely a kurucz háború alatt a zsidókat megrabolta a nyugalomtól, néhány budai zsidóra is ráragadt. Bürgel Sámuel Bécsbe menekült, a hol úgyszólván nyomorgott, mivel a felkelés igen megkárosította.²

A kurucz felkelés alatt érkezett el Budára a zsidók legelkeseredettebb ellensége: Buda város kiváltságának alakjában. Lipót 1703 október 23-án a városnak megadván privilégiumát felruházza azon joggal, hogy egyedül a tanácsot illeti meg annak eldöntése, hogy zsidókat és cigányokat akar-e körébe bocsájtani vagy sem, egyszersmind nyomatékosan kijelenti, hogy más, mint római katolikus semmi ürügy alatt a polgárok kötelekébe nem vehető fel. Minden budai lakos a városi törvényhatóságnak van alávetve és a városnak köteles adót fizetni, a zsidók és rácok csupán a város védelme és felsősége alá tartoznak.³

¹ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1718. márcz. 73.

² Orsz. Lev., Benig. res. 1721 január 24.

³ *Authoritatis solius erit Magistratus . . . Judæos et Zingaros admittere vel non . . . admittere . . . Hoc per expressum declarato, ut nemo a vera Orthodoxa Romano-Catholica Religione alienus in Concivem ullo sub prætextu admittatur, aut olleretur.* A kivonat Orsz. Lev., Benig. res. 1741 márczius

E privilégium kezdte meg Budán a zsidók és a város közti viszályt, melynek végre a zsidók lettek áldozatai.

A város csakhamar a kamara védelme alatt álló zsidókra is kiterjeszteni óhajtja jogait. Az udvari kamara azonban 1706 november 16-án megizeni a tanácsnak, hogy a kamara dolgaiba ne ártsa magát, a hadügyi tanács által pedig Pfeffershofen János Ferdinánd budai várparancsnokot utasíttatja, hogy pártfogolja a kamara zsidóit a tanács ellenében.¹ Mit akart a tanács véghez vinni, nem tudjuk. De hogy mi mindenre volt képes a szabad kir. városok tanácsa, mutatja Trencsén példája. A városi tanács nem törődve, hogy az ottani zsidók kiváltságok értelmében régi idők óta szabadon gyakorolhatták szokásaikat és a polgárokkal egyenlően viselték a közterheket, megakadályozta, hogy lakodalmi és körülmételési szertartásaikat megtartsák. Egy fiú circumcisióját kegyelemből csak akkor engedte meg, midőn az apa hat forintot fizetett. Kitiltás terhe alatt megfenyegette a hitközséget, hogy viselős nőt, ki szülés idejére érkezik a városba, többé fel ne vegyen.²

Az udvari hadügyi tanács megfelelt a kamara kívánásának, felszólította a várparancsnokot, hogy ne engedje a kamara hatáskörét a tanács által megnyirbál-

16, 1742 decz. 21, Acta Judæorum Lad. A.; ifj. Palugyay Imre. Buda-Pest sz. kir. városok leirása 63.

¹ Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A.: die über nun ermelte schuz Juden diesseits habende Cameral-Jurisdiction in allweg manuteniren helffen, und die selbe Specialiter in hoc casu wider dass in præjudicium et Contentum fori Cameralis von all-dasigen Magistrat neulich attentirte judicatum protegiren solle.

² Orsz. Lev., Benig. res. 1702. aug. 30.

tatni. A város egy ideig nyugton maradt, de 1708-ban újra hozzáfogott, hogy a zsidóságot jurisdictiója alá vesse. Ez alkalommal a hadügyi tanács is segítségére jött, mely meghagyta Pfeffershofen várparancsnoknak, hogy a zsidóknak és rácoknak ezentúl ne keljen pártjára, közülök senkinek se nyújtson segédkezet a város ellenében. A zsidókat e leirat kiszolgáltatta a városnak, mely előreláthatólag keményen érezteti velük fenhatóságát. Néhányat, még pedig a legtehetősebbeket, annyira megijesztett a dolgoknak e váratlan fordulata, hogy elköltöztek Budáról, a megmaradtak pedig elhatározták, hogy követni fogják a kivándorlókat, ha a kamara nem terjesztené ki rájuk védő kezét. A zsidók, a meghalt Jakab Nátán örökösei és Bacharach Farkas 1708 nov. 9-én megkérlik a budai kamarai adminisztrációt, hogy az udvari kamara útján birja rá a hadügyi tanácsot, hogy változtassa meg akaratát. Az administratio még az nap melegen ajánlja a budai zsidók ügyét az udvari kamara figyelmébe. Kijelenti, hogy a zsidók távoztával, mely a védelem elvonásának szükségképeni eredménye lesz, csakis azon budaiak fognak örülni, «kik egyedül a maguk hasznát kereső nem keresztényi uzsorájok és magánérdekük miatt a zsidókat üldözik és buzgólkodnak, hogy innen kikergessék őket.» Céljukat elérve e zsidóellenesek nem veszik számításba, «hogy az egész város számára mily káros és terhes lenne az, mivel árus zsidók híján, kiktől olcsó áron bor és más érték ellenében hitelben is lehet vásárolni, az ő üzletüket kellene felkeresni, a hol kétszeres áron adnának mindent.»*

* Orsz. Lev., Acta Judæorum Lad. A.: wodurch eben die

A kamarai intézőség szavai két okból érdemelnek figyelmet. Leplezetlenül feltárják a polgárok önző üzérkedési érdekeit, melyek a zsidók kizavarásának egyedüli rugóját képezték. Másrészt a zsidók nélkülözhetetlen, hasznos voltát ismerik el. A zsidó kereskedő nagy üzleti összeköttetéseinél fogva olcsóbb áron szerezte meg portékáját, mint a polgár, ezenkívül, mivel kicsiny haszonnal is megelégedett a nép jutányosan vásárolhatott nála. A zsidó kereskedő képviseli az olcsóságot, a polgári a drágaságot, ezt halljuk Budán és Bazinban.*

X. FEJEZET.

Zsidók, protestánsok és görög-keletiek elnyomása a kurucz felkelés után. A járvány a zsidók kereskedelmét zavarja. Eleonora Magdaléna Terézia özvegy császárné rendelkezése a budai zsidókra vonatkozólag. A zsidók védelme az országban, védelem-körülsánczolás Budán. Az esztergomi zsidók kiűzése. A budai tanács a Bürgel családot ki akarja utasítani, a zsinagógát leromboltatja. A zsidók panaszt emelnek a királynál. A hercegprimás megtiltja, hogy a zsidók felépíthessék lerombolt zsinagógájukat.

A szatmári békekötés után a magyarországi zsidóság észrevehette, hogy nem az egyedüli felekezet a hazában, mely elnyomatást kénytelen szenvedni. Társakat kapott a protestánsokban és görög keletiekben, kiket a kormány vele együtt sanyargatott. A görög-keletiek és pro-

Jenige von der Stadt, welche bloss allein, und aus keiner andern ursach, alss wegen ihres selbst aigenen suchenden unchristlichen wuchers und privat gewinns die Juden zu verfolgen, und von hier zu Treiben sich beayffern.

* Orsz. Lev., Pozsonyi kamarához int. lev., 1690—99. A. csomag.

testánsok, miként a zsidók felsőbb engedély nélkül nem építhettek templomot,¹ de míg a zsidót nem korlátozták abban, hogy ott is megtelepedhessék, hol azelőtt nem lakott, addig a görög keletiektől megvonták e szabadságot.² A protestánsok száналmas állapotához képest a zsidók sorsa boldogság számba megy e korban. A zsidót senki sem háborgatta, ha felekezeti tudományába mélyedt el, a protestánst azonban még a bölcsélet és teológia tanításától is távol akarták tartani.³ A reformátusok templomai bezárattak és szentegyházakká szentelték fel azokat,⁴ a református hívek börtönbe kerültek, ha az eklézsia a megye tudta nélkül új lelkészt választott.⁵ Valóságos martyrium volt a protestáns élete és nem csoda, ha néhol lelkészét is arra vitte az üldöztetés, hogy vallásától eltérjen. A hatalom gondoskodott, hogy a ki kényszerből vált meg hitétől, ne térjen vissza vallásához.⁶ Ötszáz forintnyi birság és az országból való kiutasítás várt arra, ki megváltoztatott hitét elhagyván újra hive lett Kálvin tanának.⁷ A kormány elérte célját, az uralkodó vallás tért hódított, lelkészei is megsokasodtak, vége szakadt a panasznak, hogy az ünnepeket nem tartja a nép.⁸ A nemzeti alkotmány sértetlenségeért és

¹ Fejér vármegye levéltára, fasc. XIV, no. 5, 49, 65.

² Fejér v. lev. fasc. 10, no. 192.

³ Fejér várm. lev. VI, 219.

⁴ Fejér v. l. XIV. 40, 65, 105, XVIII, 134, XVIII, ¹/₉₄ és 196, XIX, ¹/₁₀₇.

⁵ Fejér várm. lev. VIII, 179.

⁶ Fejér várm. lev. VIII, 179.

⁷ Fejér várm. lev. XIV, 105.

⁸ Fejér várm. lev. VI, 137, 219.

a protestáns vallás szabadságáért hevülő kuruczok nem mutatkoztak többé az országban. Elbujdostak, csendesen meghúzták magukat, mert kimondták rájuk a végzést, hogy üldözni kell őket, mint a dühös ebeket és akasztófa, karóba huzatás járt ki a helységek biráinak és öregeinek, ha lanyháknak mutatkoztak a kuruczok kiirtásában.¹ A papok a szószékről buzdították a népet a király iránti hűségre és a hol nem fogott a papi intés, ott a börtön, kínzás indult rendet csinálni. Nyugalom vonult az országba, siri csend, melyet csak néha-néha tört meg az elnyomott zsidók, protestánsok és görögkeletiek panaszos kiáltása.

A kurucz-felkelés leverése után dühöngő járvány fogyasztotta a zsidók életét és vagyonát. Elvonták tőlük a kereskedés lehetőségét, mert azzal gyanúsították őket, hogy árúikkal a pestist széjjel hurczolják. A kuruczok elől Bruckba szökött zsidókat a pestis a budai jezsuiták mosonmegyei birtokára, Nyulasra szorította, de innen is kiűzték őket, mert rájuk fogták, hogy a helységet inficiálják.² A bolyongókat a nemes emberek udvarházai fogadták be.

1712-ben megnyílt a pozsonyi országgyűlés. Az előkészületek sorában az egészségügyi bizottság úgy intézkedett, hogy a pozsonyi váralja zsidói kivétel, haladék és habozás nélkül távozzanak más helységekbe. Súlyos és szigoruan behajtandó birsággal büntettetik az a

¹ Fejér várm. lev. VI, 10, 15.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1710 junius 3, Pozsonyi kam. int. lev. 1710—19 A. cs. Moson vármegye levéltára, Jegyzőkönyv III. k.

zsidó, ki az országgyűlés ideje alatt lábát a váraljára beteszi.¹ A bizottság, melynek élén az esztergomi érsek állott, kieszközölte a király jóváhagyását, minélfogva a zsidóknak el kellett hagyni üzleteiket, lakásaikat. Julius hóban a kizárt zsidók folyamodványt intéznek a királyhoz, hogy legalább a férfiakat engedjék be az árukat eladni, mert különben megromlanak, értéktelenné válnak.² A király csak néhány pozsonyi zsidónak engedte meg a visszatérést oly feltétel alatt, hogy az országgyűlés tartama alatt idegen helyen szerzett portékát eladni vagy elszállítani nem fognak. Úgy látszik ez időtől fogva honosodott meg a szokás, hogy országgyűlésekkor az udvari emberek számára lefoglalták a váraljai zsidók lakásait, melyekből a gazdákat családotul kizárták, vagy több családot egy szűk helyen összezsúfoltak.³

Még a pozsonyi országgyűlés előtt, midőn a nemzet király nélkül állott, az ország ügyeit pedig Eleonora Magdaléna Terezia özvegy császárné vezette, a budai tanács jónak látta, hogy a zsidók elleni sérelmeit felterjeszsze az udvarhoz és orvoslásukat kérje. A város egyebek közt különösen azon kesereg, hogy a nála lakó rácok, cigányok és zsidók a város privilegiumának világos rendelkezése daczára a városi adózás és törvényhatóság alól különféle ürügyek alatt kibujni és megszabadulni akarnak. A város nevezett lakói nemcsak házakat és városi telkeket birnak tulajdonjogilag, hanem

¹ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1712. feb. 31, márcz. 2.

² Orsz. Lev., Cancz., fog. 1712 julius. 87.

³ Orsz. Lev., Cancz., fog. 1722 junius 17.

mindenféle polgári foglalkozást és nyílt kereskedést üznek, miáltal a polgároknak nagy kárt okoznak. Az özvegy császárné 1711 aug. 28. — pár hónappal előbb, hogy a város grátiszpolgárának választotta a kikeresztelkedett Ofner Gottlieböt — indítja útnak resolútióját,¹ melynek harmadik pontja foglalkozik tüzetesen a zsidókkal. Az uralkodóné épségben akarván fentartani Buda kiváltságát elrendeli, hogy a városi telken lakó zsidók, rácok, cigányok, főleg azok, kik polgári foglalkozást üznek, mint a város egyéb polgárai a városi törvényhatóságnak legyenek alávetve. E rendeletnek ne állja útját bármely más, különösen a zsidók javára kiadott végzés vagy rendszabály, mert az ilyen csakis a császári szállítókra vonatkozott, ennél fogva a városi jurisdictió hátrányára nem terjeszthető ki a magános zsidó kereskedőkre.² Mindazon budai zsidók tehát, kik nem tartoznak a szállítók közé a városi törvényhatóság és adózásnak vannak alávetve; ezenkívül a budai zsidók az ország többi zsidói, de főleg a kincstári vagyonhoz tartozó sz. kir. városokban lakó hitsorsosaik módjára évenként bizonyos adót fizessenek türetésükért a királyi kamarába.

¹ Schmall i. m. 258, Orsz. lev., Benig. res. 1719 nov. 20, 1741 márcz. 16, 1742 decz. 21, Cancz. fog. 1720 márcz. 61, 62, Acta Jud. Lad. A., Palugyay i. m. 69.

² omnes in fundo ejusdem Civitatis Regiæ habitantes Rasciani, Zingari et Judæi, præsertim vero illi, qui Civilia Commercium exercent, Jurisdictioni Civitatensi, tam bene, quam aly Cives inhabitatores, et Incolæ subjecti habeantur non obstantibus quibusvis Mandatis, ac Ordinibus in ipsorum, et præsertim Judæorum favorem, hactenus expeditis.

Ez intézkedés a sürgetett rend helyett még nagyobb bonyodalmat okozott Budán. A zsidóra kétféle adózást rótt, kamarait és városit. Az első nem volt új, védelmi és türelmi adó czímén már meptelepedésük óta fizettek a kamarának évi 50 forintot minden üzlet után.¹ Türelmi díjuk jóval felülhaladta a ráczokét, a kik ez adót szintén kötelesek voltak beszolgáltatni. Mert a míg a Budán nagy számban élő ráczok évente közösen csak 300 frtot fizettek türelmi adókép, addig Feit Hirschnek egymagának évi 75 frtot kellett tolerantialis taksa gyanánt adni.² A türelmi és védelmi adóhoz régente hozzájárult a portio, országgyűlési, sáncz és követi adó, mely most az özvegy császárné akarata folytán még a városival is megszaporodott.

A zsidók a városi adótól nem irtóztak annyira, mint a városi törvényhatóságtól, a mely könyörtelenül kitétte volna őket a küszöb elé. Hogy bántódásuk ne essék, ennél fogva azon voltak, hogy jól körülsánczolják magukat védelemmel. A védő gyakorolta fölöttük az igazságszolgáltatást, pártfogolta őket minden támadás ellenében. A védett zsidó (Schutz-Jud) megsértése egyenlő volt a védő úr (Schutz-Herr) jogainak megsértésével, a mit büntetlenül senki se mert megkockáztatni.

Védő úr volt az országban minden főpap, fő- és köznemes, sz. kir. város, a kamara, a hadügyi tanács és főrangú katona. Tardoson és Héregen a hercegprimás, Veszprémben az ottani püspök, Munkácson a görög

¹ Orsz. Lev., Benig. res. 1713 jan. 14.

² Orsz. Lev., Benig. res. 1717. febr. 12., Pozsonyi kam. int. lev. 1700—1709 C. cs.

monostor védi a zsidókat és biráskodik fölöttük.¹ A földesúr, kinek birtokán élt a zsidó, nem volt mindig védője és birája a zsidónak. Előfordult, hogy az ilyennek más volt a védője és más a birója. Trencsén város zsidói az ungarisch-bródi földesúr jobbágysai voltak, védőjük a városi katonai parancsnok, birájok pedig a város. A nagyvárad zsidók a kamara biráskodásához tartoztak, de pártfogójuk az ottani parancsnok volt.²

A leghatalmasabb védő úr a kamara, illetőleg a király volt, a minek meg volt a maga jó és rossz oldala. A király erélyesen hozzálátott, hogy jövedelmét, a zsidókat, senki se háborgassa, de másrészt minden rendelet, melyet a kormány a zsidók kárára kiadott, rajtuk hajtatott végre. A nemesek ellenszegültek, ha zsidóikat megszorítani akarta a kormány, de ilyesmit megcselekedni a királyi hivatalnokoknak, kik a zsidók felett a király helyett gyakorolták a védő jogot, nem volt bátorságuk. A kamara azonkívül védett zsidóitól a védelmi díjon kívül a türelmi adót is behajtotta, a mely alól a nemes urak zsidói rendesen kibujtak.

A budai zsidók védelem körülsánczolásának képét az 1735. conscripczió tünteti fel. Eszerint kamarai felsőség alatt tizenhatan, katonai alatt öten állottak, a katonai és kamara védelmet a rabbi élvezte, míg a városi jurisdictionnak csak három magyar és hét külföldi zsidó volt alávetve.

A budai tanácsnak Esztergom városa mutatott pél-

¹ Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A, Urbaria et conscriptiones fasc. 2, no. 71.

² U. i.

dát, hogy mint kell a zsidókkal könnyű szerrel elbánni. Az érsek 1711 december 5-én az esztergomi várból kiűzette az ott megtelepedett zsidókat, kiket annak előtte a várkapitány fogadott be. A kizavart zsidókat a város bírója a tanács tudta és beleegyezése nélkül beengedte a sz. kir. városba. Nem a könyörület, szánsalom vezette a bírót cselekedetében, hanem egyedül az az ok, hogy a zsidók kölcsöneivel rendbe hozza a város zilált pénzügyeit. Úgy akart eljárni, mint Bazin és Nagyszombat. A zsidók készségesen ráállottak a kölcsönre, a melyet a város keresztény polgáraitól hasztalanul kért a bíró. Mihelyt a hír kitudódott, több városi tanácsos felkereste Malonyay Pál apát-plébánost, hogy adna tanácsot, vajjon felvehető-e a zsidó nép, miután Lipót királynak a város számára adott kiváltsága meghagyta, hogy «eretnekek, bármely felekezetűek is legyenek azok, ezen sz. kir. városba ne vétessenek fel lakókul». A kath. polgárok, csak hogy a zsidók kituszkoltassanak, szívesen felajánlották az összeget, melyet a zsidók ígértek. Áldozatkészek lettek egyszerre a város érdekeiért buzgólkodók, semhogy «kiváltságuk és az igaz hit csorbát szenvedjen és várost a zsidóság elrutítsa». Az apát-plébános pártjukra állott és azt hangoztatta, hogy olyan helyet, hol a római breviárium állítása szerint Szent István született a zsidóknak nem szabad megszentelteleníteni. Malonyay káplánjával háromszor protestáltatott a bíró tette ellen, a kit a polgárok másnap az egész tanács jelenlétében figyelmeztettek, hogy nem az ő lelküket terheli, ha a zsidók szerencsétlenséget hoznak a városra. A polgárok felszólalását Malonyay megjelentette a pozsonyi kamará-

nak,¹ mely oly végzést hozott, hogy Esztergom város 1735-ben büszkén értesíthette a helytartóságot²: «hála Istennek, régóta nincs zsidónk».

A szomszédos város eljárása utánzásra talált Buda sz. kir. városban, mely elég szerényen megelégedett a Bürgel család kiverésével. A Bürgel családot Sámuel és Joáchim képviselte Budán. Bürgel Sámuel sókereskedő volt³ gabonát s ágyuöntéshez szükséges érczeket szállított. Társa volt a Leitersdorfer czég.⁴ Joáchim fivére, ki a kamara védnöksége alatt állott, ócska ruhával és vassal kereskedett, 1710—21. pedig a pozsonyi pénzverdébe szállított ezüstöt.⁵ Egy ízben Simon Mihály pozsonyi ezüst- és aranyszállító, Heine Henrik német költő ösének meghatalmazottjaként szerepelt Budán.⁶

A tanács 1712. év őszén kiutasította Bürgel Joáchimot hat tagú családjával együtt. Az országban még a járvány dühöngött, az idő is zordra fordult, midőn a tanács e könyörtelenségre eltökélte magát. Bürgel a városhoz folyamodott, hogy Budán maradhasson, míg kölcsöneit behajtja, üzleteit lebonyolítja. A tanács hajthatatlan maradt. A szerencsétlen emberen megesett a budai főhadbiztos és vice-várkapitány szive, lépéseket tettek érdekében a tanácsnál. Közbenjárásukra a keményszívű urak csak fél kegyelem adására mutattak hajlandó-

¹ Orsz. Lev., Pozsonyi kam. int. lev., 1710—19 B. cs.

² Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A.

³ Orsz. Lev., Pozs. kam. int. lev., 1700—1709 B. cs.

⁴ Orsz. Lev. Ben. res. 1712 január 16, Cancz. fog. 1715 febr. 54.

⁵ Orsz. Lev. Ben. res. 1721 febr. 11, szept. 2, 1723 febr. 27.

⁶ Orsz. Lev., Pozsonyi kam. in. lev., 1700—1709 B. és D. cs.

ságot. Megengedték, hogy Bürgel még egy évig megmaradhat, azonban feleségének és gyermekeinek távozni kell a városból. Eddig mint kereskedő könyörgött Bürgel a tanácsnál, most pedig mint apa, ki szeretettel csüng gyermekein követte meg a várost, hogy változtassa meg irgalmatlan határozatát. Úgy hitte a szegény, hogy emberségre akad az emberekben. Megható a kérelme, melyet az atyai gondosság mondott tollba. Felhozza, hogy a kemény téli időben nem tudja kellőleg elszálásolni családját, a mely ennél fogva kénytelen lenne vándorolni. Az asszonynak a kóborlás viszontagságai mellett még a zsidóság megvetésével is meg kellene küzdeni. Mert a zsidóság lenézi mindenütt azt az asszonyt, ki férje nélkül jár-kelel a világban.¹ Vajjon hitelt ad-e mindenki szavának, hogy kiüzték, földönfutóvá tették önhibáján kívül? Nincs oly kemény vas — siránkozik a szegény Bürgel — melyet emberkéz meg nem lágyítana, nincs oly zordon bíró, ki irgalmas indulatu nem volna, nincs oly szigorú hatóság, mely a szenvedő iránt részvéttel nem viseltetnék. A keserves panasz, mely még a követ is megindította volna, a budai tanácsot hidegen hagyta. Az urak nem egyeztek bele, hogy Bürgel gyermekeivel együtt a tavaszig meghúzhassa magát Budán. 1712 november 18-án könyörtelenül adták meg a feleletet: A folyamodó csak január 1-ig maradhasson a városban, de családja tüstént költözzék ki.²

¹ Ein Weib mit Kindern ohne ihren Mann, absonderlich von der Judenschaft aller orten, wann solche auch weg-schickhen solte, Veracht und verworffen seye.

² Orsz. Lev., Benig. res. 1713. jan. 14.

Az elutasított Bürgel fővédője a király elé vitte az ügyét, kinek nevében a magyar cancellária tíz nap múlva küldi leiratát¹ Budára. Kiemeli, hogy miután férj és feleség «egy hús», a gyermekeket pedig a szülőktől megfosztani természetellenes cselekedet, azonkívül a kivándorlás, különösen télnek idején bajos és veszélyes, ezért ezen okoknál fogva valamint a királyi kincstár vagyonának növelése érdekében Bürgel családotól addig türessék Budán, a míg ügyeit rendezi; a tanács egyszersmind terjessze fel az okokat, melyek alapján Bürgelt kizavarni akarja.²

A Bürgel-család zaklatása után a tanács az egész hitközségre rontott. Meghagyta, hogy a Nátán örökösökön kívül szent Márton napon túl valamennyi zsidó hagyja el a várost, az iskola és zsinagóga megszüntetendő. Illetéket rótt ki azon zsidókra, kik a határnap eltelte után a városba járnak kereskedni. A metszőt csak 15 frt évi adó fejében akarta megtérni. Szándéka elé azonban a kamarai inspector scharffensteini Zennegg György Kristóf gördített akadályokat. A tanács feljelentette a pozsonyi kamaránál az akadémuskodó Zennegget,³ a kinek ölbe tett kézzel kellett szemtanuja lenni annak, hogy a tanács mint romboltatja le a zsidók imaházát 1712 nov. 18-án, azon napon, melyen Bürgel Joáchim családjának kiadta az utat.⁴

¹ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1712. decz. 39.

² U. i.

³ Orsz. Lev., Pozs. kam. int. lev. II. sorozat, 12 cs. B. cs., Schmall i. m. 202.

⁴ Orsz. Lev., B. res. 1713. jan. 14.

A város határozata, hogy a zsidók imaháza a föld színével egyenlő legyen, semmivel se menthető. A zsidóknak mindenütt szabadságukban állott áhitatukat bérelt szobában végezni, csak az volt nekik megtiltva, hogy a róm. kath. szentegyházak alakjára építsenek templomot. Mária Terézia 1772-ben meghagyja,¹ hogy a pécs-ujfalusi zsidók ne tarthassák istentiszteletüket fából készült új zsinagógájukban, mely formális templomot képezett. A vukovári hitközségnek még 1844-ben is kéményt kellett templomukra helyezni, hogy közönséges háznak lássék.²

Még érthető, ha egy magyar érsek Kollonics Lipót megakadályozni törekszik, hogy a kismártoni zsidók ne építsenek új templomot.³ Zsinagóga-építés a kánokba ütközött, melyeknek tiszteletben tartását mindenki számára kötelezővé tenni papi hivatás volt. De egy már meglevő templomot megdönteni, nem róható fel másnak, mint az erőszakosságnak, a bosszunak. Hasonló eljárásra csak Lajta-Ujfalun akadunk 1739-ben. A lajta-ujfalusi zsidóknak Károly király uralkodásának utolsó előtti évében el kellett hagyniok helységüket, mert azzal gyanúsították őket, hogy kereskedésükkel a járványnak tápot szolgáltatnak. Mielőtt eltávoztak volna felkérlik a királyt, hogy kicsiny jobbára a bécsi udvari zsidó ágensek bőkezűségéből emelt templomuk, szintúgy temetőjük, melyet az uradalom engedélyezett nekik, távollétük alatt a megye őrizete s gondja alatt

¹ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1772. 3952.

² Pesti hitközség levéltára, Zsp. II.

³ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1694 jul. 62. 1697 febr. 8.

maradjon. Templomukat bezárták, melyet a helység szolgabirája pecséttel látott el. De a földesúr nem törődve a királyi akarattal, felnyittatta a templomot, melyet csakhamar szent Rochus-kápolnává avattak fel. A felszentelést 1739 augusztus 16-án a kis-mártoni prépost végezte. Az esemény megünneplésére nyilvános búcsú tartatott, melyet a jobbágyok tíz forintnyi birság alatt voltak kötelesek meglátogatni; ezen napon a körülfekvő különféle helységekből mintegy hét processio érkezett Ujfaluba a megváltoztatott zsidó templom felavatására.¹

A budai zsidóság a város tette ellen a királynál keresett orvoslást.² Folyamodványában visszapillantást vetett a zsidók történetére Budán. A multat és jelent egymás mellé helyezte, hogy kitűnjék a kettő közti nagy különbség. A régi magyar királyok egy egész utczáat engedélyeztek őseiknek, míg mostanában még azt a maroknyi Budán megtelepedett zsidót sem akarják lakásában megtűrni. Buda visszafoglalásakor azon kegyelmet kapták, hogy a kamara védelme alatt istentiszteletüket végezthessék, szokásaikat gyakorolhassák, de a tanács annyira merész, hogy a királyi rendeletet is megváltoztatta. Templomukat lebontatta, a Bürgellel pedig még rabszolgánál is rosszabbul bánt. Nem érheti a zsidókat a szemrehányás, hogy a kath. vallás és a közjó ellen való kihágásaikkal rászolgáltak e nyers bánásmódra. Az esztergomi érsek, Keresztély Ágost herczegnek is tudomása van — írják — hogy egy 55 éves kath.

¹ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1739 szept. 28.

² Orsz. Lev., Ben. res. 1713 jan. 14.

lelkészt életveszélyből mentettek meg. Noha csak kis üzletük van, mégis többet adóznak, mint a ház- és földbirtokos lakók, e mellett kereskedésükkel még a kincstár jövedelmét is gyarapítják. Részvét, méltányosság illetné meg őket e szerencsétlen időben, de e helyett nyugalmaikat bolygatja a város. A tanács sokalja a Budán lakó kevés zsidót, ezért a letelepedni akaró hit-sorsosaik elé akadályt gördít. Minden átutazó zsidó 30 krajczárt és az éjjelen át a városban tartózkodó egy tallért tartozik fizetni, noha az illeték szedésére a várost nem jogosítja fel kiváltsága. E zsarolást Pest sz. kir. város is gyakorolja. A zsidók azon meggyőződésüket fejezik ki, hogy a királynak nem lehet akarata, hogy tönkre tegyék szegény, de pontosan adózó alattvalóit, kik a kurucz felkelés alatt a császári háznak és a városnak hű szolgálatokat tettek. Panaszos szivük feltárása után «térdre borulva és esdekelve» kérik a királyt, hogy bajuk megszüntetésére rendelje el, hogy a budai zsidók «a többi örökös királyságok és tartományok módjára, mint udvari kamarai vagyon a császári udvari kamarától függjenek és jövőben a tanácstól minden áron nyugtuk legyen». A zsidó személyvám töröltessék el Budán, a lerombolt templomot a város a maga költségén építtesse fel, vagy a városnak fizetendő adóból számítsák le a zsidó templom újjáépítésének költségeit. A Bürgel maradjon meg családjával. Végül, hogy «mi zsidók az említett Vizivárosban és Pesten nyolcz családdal négy üzletet tarthassunk, ezenkívül Mózes hitünk gyakorlatát élet-halálíg végezhessek, a miért mi e tekintetben a császári udvari kamarának és nem a városi tanácsnak alávetett zsidók évenként minden üzlet után

50 forintot, összesen 200 forintot ajánlunk fel türelmi taksakép».

A folyamodványt a cancellária véleményadás végett a tanácshoz küldte. A tanács azzal védte álláspontját, hogy a zsidók irányában törvényesen, kiváltságainak értelmében járt el. Lipót a város ítéletére bízta, akar-e zsidót megtérni és a városnak felfogása az, hogy a zsidókat nem fogja térni. Az özvegy császárné pedig megadta a tanácsnak a jogot, hogy a zsidókat a városi adózás és jurisdictio alá hajthassa, ennél fogva a város nem követ el semmiféle jogtalanságot, ha keresztül viszi azt, a mire a császárné feljogosította.*

A város, még mielőtt a cancellária döntött volna, tovább haladt a megkezdett úton. Most már Bürgel Sámuel családját sem hagyta békében, kivetni akarta mint a Joáchim familiáját. A tanács ellenségeskedését a cancelláriának 1713 április 5-iki leirata akasztotta meg, melyben kijelenti, hogy Lipót privilegiumának pontja, mely a városnak a zsidók ellen fegyverül szolgál nagyon homályos és czélszerűen úgy is értelmezhető, hogy a már befogadott zsidók mellé a jövőben több nem vehető fel, de a meglevők nem üldözendők. A város keressen módot, melylyel a zsidók megtartását békésen el lehetne intézni. De ha a zsidók és a város nem tudnának megegyezni, küldjön mindkét fél teljes hatalmú követeket Bécsbe, a hol az ügyet ki fogják egyenlíteni, vagy pedig mindkettő kihallgatása után a cancellária felterjeszti a királynak, hogy mint kell a

* Orsz. Lev., Cancz. fog. 1714 junius 8.

privilegiumot értelmezni. Ezalatt a két Bürgel ne háborgattassék, hanem mint a többi Budán lakó zsidó szabadon kereskedhessék.¹

A város a pestis miatt nem küldhette fel megbizottait Bécsbe. Minek is kellett neki a cancellária békéltetése, mikor a zsidók háborgatásával még a városi pénztárt is gyarapítani lehetett. A város minden egyes zsidóra egy fél forintnyi adót rótt ki, zavarta kereskedésüket, különösen a két Bürgellel éreztette ellenszenvét. A zsidók után a katonákat vette sorra. A tanács csak az esetben engedte meg a katonáknak, hogy városi telkeket és házakat birhassanak, ha személyüket és vagyonukat a városi jurisdictió alá hajtják. A hadügyi tanács feljelentésére a cancellária 1713 október 23-án meghagyja a városnak, hogy az ügy elintézéséig tűrje a zsidókat és adjon felvilágosítást, minő jogon vetette ki a zsidókra a félforint adót.²

A cancellária komoly figyelmeztetése a várost nem sújtotta le annyira, mint az a szörnyű hír, hogy a zsidók lerombolt zsinagógájuk felépítéséhez készülnek. A város a dolgot tudtára adta Keresztély Ágost szász herczegnek az esztergomi érseknek, ki 1713 deczember 30-án a nagyszombati residenciájában kelt rendeletével szigorúan megtiltja,³ hogy a zsidók keresztül vigyék tervüket. Kijelenti, hogy a zsidók szándéka ellen még az esetben is protestálni fog, ha a város netalán beleegyezését adná az építéshez, azonban szemet húny, ha

¹ U. i.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1713 okt. 76.

³ Orsz. Lev., Ben. res. 1719 június 15.

a budai zsidók a bécsiekhez hasonlóan magánlakásban, utczára ki nem hallható zshivaj nélkül csendben végzik istentiszteletüket.¹ A primás egyszersmind szívére köti a polgároknak, «hogy a császári-királyi kegyelmes privilégiumokhoz továbbra is dicséretesen ragaszkodva soha se engedjék meg, hogy bármely felekezet hozzátartozója körükbe felvétessék». A város híven megtartotta a primás intését nemcsak a zsidókkal, hanem a görögkeleti ráczokkal szemben is. 1724-ben a Tabánban lakó ráczok folyamodnak, hogy a budai polgárok sorába tartozhassanak. A véleményadásra kiadott folyamodványra egy hónap múlva megérkezik a rendelet, mely hivatkozva a budaiak 1703-iki kiváltságára megtiltja, hogy a görögkeleti vallású ráczok polgárok lehessenek, «nehogy a katolikus város szíma vagy eretnekség által megfertőztessék», de megengedi, hogy ama rácz családok, melyek a város polgárai közé már előbb felvételtek, polgári jogaikban megmaradhassanak.²

Ez időben halt meg Feit Hirsch az első budai zsidó. Érdemeket szerzett a város körül és a polgárok azzal jutalmazták meg tevékenységét, hogy halála után Jakab fiát árúival együtt erőszakkal kivetni akarták. Ha Zennegg kamarai inspektor figyelmeztetésére a vár-

¹ U. i. idque unum saltem connivere nos posse declaramus, ut habitantes Budæ Judæi privato in Cubiculo instar Viennæ habitantium absque ullo clamore, vel strepitu in platea foris audiendo, devotionem suam, vel preces in silentio peragere possint.

² Orsz. Lev., Benig. res. 1724 junius 23, julius 24.

parancsnok közbe nem lép, úgy a városnak sikerült volna zsidóellenes tetteinek számát egy újabbal gazdagítani.

A megfenyegetett Jakab segítségért a kamará-hoz fordult, a melynek felajánlotta, hogy atyja védelmi pénz hátrálékát is megfizeti, ha a kamara atyja védelmi levelét részére is megújítja.¹ Jakab rossz helyen kopogtatott. A kamara jóindulatát Buda városnak sikerült megnyerni, mely kieszközölte, hogy valamennyi zsidó a város jurisdictiója alá tartozzék. A zsidó-védő Zenneggnek engedelmeskedni kellett a kamarai utasításoknak.

A Bürgel-család belátta, hogy a város igazságszolgáltatása rövidesen fog vele végezni, ha nem lesz, a ki megvédje.

A két Bürgel testvér felírt tehát a királyhoz, kinek elpanaszolja, hogy a város semmibe se veszi a két cancelláriai határozatot, mely a Bürgelék türesét parancsolta meg, «sőt még szigorúbb fenyegetésekkel és kísérletekkel törekszik őket kidobni». Kérik az uralkodót, dorgálná meg a várost, mivel nem alkalmazkodik a cancelláriai rendeletekhez.² A király 1714 május 25-én Laxenburgból értesíti a várost, hogy a város és a zsidók közti viszály lecsillapítására egy udvari bizottság küldetett ki, ez azonban sürgős közügyek közbejötté miatt feladatát nem végezhette be, de legközelebb ismét megkezdi a tárgyalást. Ennélfogva a bizottság

¹ Orsz. Lev., Pozsonyi k. int. lev. 1710—19 C. cs.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1714 jun. 8.

végzéséig a város ne merészelje a két családot kereskedésében zavarni.¹

A két testvért a következő évben a viszonyok megint arra kényszerítették, hogy a cancellária oltalmáért esedezzenek. Az udvari bizottság újra összeült, de országgyűlési dolgok miatt ismét nem hozott végzést. A haladékot a város arra használta fel, hogy a kamaránál a két Bürgel kiűzését szorgalmazza. A Bürgelék, mielőtt a kamara kiadta volna a kiűzési rendeletet, felkérlik a cancelláriát, szerezzen érvényt a városnál és kamaránál az előbbi, javukra kiadott rendeleteknek. III. Károly 1715 márczius 15-én megizeni a városnak, hogy ragaszkodik szándékához, kívánja, hogy a panaszos zsidókat tűrje meg a város. Mivel az udvari bizottság az országgyűlés bevégezte előtt nem tanácskozhatik, a királynak gondja lesz, hogy a Szent-György katona és vértanú napján a budai restaurációra érkező királyi biztos vizsgálatot indítson az ügyben és az ő felterjesztése alapján történik majd a király végleges határozata.²

E legutóbbi rendelet végre nyugalmat hozott Budára. A város megbékült egy ideig a zsidókkal, de azért a fegyverszünetet is felhasználta, hogy néha-néha kellemtelenséget okozzon a zsidóknak. Egész Magyarországon keresztény, zsidó, török egyforma vámot fizetett a repülő hidakon. Buda és Pest városok azonban a zsidókkal itt is kivételesen bántak. A két város 1717 óta elrendelte, hogy a hidon járó zsidó nyáron egy fél, télen pedig egy garast fizessen. Báró Löffelholz budai

¹ U. i.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1715 márcz. 32.

várparancsnok közbenjárására megindult ez ügyben a vizsgálat; a tanács, mert nem tudta bebizonyítani az illetéktelen vám jogosultságát, arra szoríttatott, hogy a zsidókat ne zárja ki a vámegyenlőségből.*

XI. FEJEZET.

A királyi és földesúri zsidó-kiváltságok gyakorlati értéke. Herczeg Eszterházy Pál kiváltságlevele a kismártoni zsidók részére. III. Károly Ulmo Lövnek és Schvab Izsáknak kiváltságot ad, megengedi nekik, hogy Budán megtelepedjenek. A kiváltságos Schlesinger-család rokonai Budán telepednek meg. Schlesinger Farkas a zsidók részére kincstári telket kér, melyen házakat s üzleteket akarnak építeni. A zsidók feljelentik egyik hitsorsosukat. A budai tanács a királynál panaszkodik a zsidók ellen. A hadügyi tanács Bürgel Sámuelen kívül más zsidót nem részesít védelemben. Bürgel Joáchim zaklatása. A Schlesinger-család kiűzetik, a miért a király megdorgálja a tanácsot.

A királyi védelem megsegítette a budai zsidókat a város polgárainak támadásai ellen, de előre látható, hogy a beállott nyugalom csak rövid életű lesz. A város ismét rá fog mutatni kiváltságaira, melyek a zsidók ellen szólnak, a zsidók azonban nem lesznek abban a szerencsés helyzetben, hogy tüzetesen körülírt jogaikat szembe állíthassák. Előnyösebb sorsuk volt a falvakon és mezővárosokban lakó zsidóknak, kiket földesuruk körülményesen meghatározott privilégiumokkal ruházott fel, melyek nagyobb biztonságot kölcsönöztek nekik, mint a sz. kir. városokban meghuzódó hitsorsosaik számára a királyi védelem. A falvakon és mezővárosokban a zsidók képezték a kereskedői rendet, háborgatásuk a

* Orsz. Lev., Ben. res. 1725 aug. 9.

földesurat is megkárosíthatta, kinek adózásuk következtében egyik főjövedelméhez tartoztak. A földesurnak tehát érdeke és haszna követelte, hogy zsidóinak pártját fogja igazságos ügyeikben, kiváltságaikat épségben tartsa. Azonban a sz. kir. városokban, melyek kincstári vagyont képeztek, a keresztény polgárok és kereskedők és nem a korlátoltan bebocsájtott zsidók szolgáltatták a királynak, a földesurnak a jövedelmet. Itt tehát a király érdeke úgy kívánta, hogy inkább a polgárokat védje, mint a zsidókat. Sz. kir. városokban a zsidók hitközsége privilégium híján volt és a polgárok könnyen találtak ürügyet, hogy bebizonyítsák, mennyire ártalmasak a zsidók a sz. kir. város és a király érdekeinek.

A földesuraktól származó zsidó privilégiumok közt a maga nemében a legérdekesebb herczeg Eszterházy Pál nádoré, melylyel 1690 január 1-én a Kismártonban megtelepedett nikolsburgi zsidókat ajándékozta meg.* A herczeg a kismártoni külső városmajorban jelölt ki számukra lakást, a hol husz házat építtetett nekik, melynek költségéhez a zsidók 50—50 forinttal járultak. Az évi védelmi pénzért, melyet a kismártoni számtartóságnak fizettek, vallásukat szabadon gyakorolhatták, költségükön zsinagógát építhettek, tarthattak rabbit, zsidó-jogászt, községi és templomi szolgát. Temetőjükért évente 30 font borsot fizettek; a temetések alkalmával be kellett jelenteni hogy minő betegségben múlt ki a halott. Zsidó-birót (elnök) és hitközségi tisztviselőket zsidó törvény szerint választhattak, kiknek választását az uraság erősítette meg. A privilégium

* Orsz. Lev., Cancz. fog. 1739 szept. 28.

szerint az uraságnál jelentendő be a hitközségi tisztviselők lemondása. Tarthattak zsidó korcsmát és mézsárszéket, utóbbiért évente két mázsa faggyút fizettek; a kóser húst kereszténynek is eladhatták, de nem a kóser bort és sört. Lovat, marhát tarthattak, de vigyázni kellett, hogy legeltetésüknél kár ne essék az uraság jószágában; a vágott marha egészséges voltáról jelentést kívánt az uraság. A számtartó tudtával az uradalmon ki- és beházasodhattak; a ki a lakodalmat elmulasztotta a számtartóságnál bejelenteni, öt forint birságot fizetett. Az összes urodalmi birtokokon mindennel szabadon kereskedhettek; vehettek és árulhattak pálinkát; vám dolgában a jószágigazgató rendelkezett. Üzhették a szabó, czipész, paszomántos, szücs, borbély, orvos, aranyműves mesterséget. Két forint büntetéspénzt fizetett az, ki vásár- és ünnepnapokon 10 óra előtt, midőn a nép a szentegyházba járt, üzletét kinyitotta. Rendszabály volt, hogy a telepések illendően viselkedjenek; czivódásaikat zsidó törvény szerint intézzék el. Büntetést a bűnös tudtával a számtartóság rótt ki. A büntetéspénz két harmadát az urodalom, egy harmadát a hitközség kapta. Be nem jelentett kihágásokért a községet érte a felelősség. Ha valaki sok adósságot csinált, a számtartóságnál jelentkezett, hogy a hitelezők és alattvalók kárt ne szenvedjenek. Tévedések elkerülése végett ugyancsak a számtartóságnál kellett bejelenteni a nagy kölcsönöket az illő kamattal. Lopott, elidegenített tárgyakat nem vehettek és rájuk nem hitelezhettek; a ki ez ellen cselekedett, a kihágásának minősége szerint bűnhődött. Ha valakinek holmiját ellopták, a zsidó birónál tett jelentést, a ki a lopást kihirdetteté.

A ki a kihirdetés előtt vette a lopott tárgyat, a vásárolt áron volt köteles azt visszaadni; ha azonban a kihirdetés után vásárolta meg, ingyen és 12 forintnyi büntetés mellett tartozott visszaszolgáltatni. Az urodalmi tisztviselők tudta nélkül pénzt nem olvaszthattak, nehogy abba a gyanúba keveredjenek, hogy lopott jószágot ily módon tüntettek el. Az uraság tudta nélkül idegen zsidót nem vehettek fel a hitközségbe. A becsületes, jóra való ember, ki ellen a hitközségnek nem volt kifogása, felvételéért hat forintot fizetett. A zsidó utas, ki három napon túl nem tartózkodhatott a hitközségben, köteles volt hazáját, származását megnevezni. Ha gazdag zsidó költözködött el az urodalomról, 15 tallért fizetett az urodalomnak, a középvagyonú 10-et, a szegény 5-öt, a hitközségnek pedig annyit adott, a mennyit az előljáróság meghatározott.

Két font borsot fizetett, a ki házát, udvarát, utcáját nem tartotta tisztán. A kéményre ügyelni kellett, a ki négy hetenként nem tisztította kéményét, büntetést kapott, szintúgy az, kinél vigyázatlanságból tűz tört ki; tűzveszedelmekkor mindenki segítséget tartozott nyújtani. Tüzelőfát pénzért szerezhettek az urodalomtól. A tisztviselők túlkapásai ellen megvédettek; háborúban, a mennyire lehetséges volt, pártfogoltattak. Katonai bekvártélyozástól, kivéve országos felkeléskor, felmentettek.

A sz. kir. városokban és a vidéken lakó zsidók állapota a privilegium tekintetében is különbséget mutatott. A földesúr kiváltsággal ruházta fel a védelme alatt levő egész hitközséget, míg a sz. kir. városokban csak egyesek részesültek kiváltságokban, de soha az egész hit-

község. A budai hitközségben három kiváltságos család élt: Ulmo Löv, Schvab Izsák és a Schlesinger-család. Az első kettő Sváborgszágból származott, az Oppenheimer bécsi udvari szállítónak voltak üzleti megbízottai. 1715 óta a budai és belgrádi várba szállítottak nagy mennyiségű gabonát, a hadsereg élelmezése körül mindenkor serénységet fejtettek ki. Ezen érdemüknek köszönték, hogy III. Károly 1718 május 6-án kiváltsággal ajándékozta meg őket.* Megadta nekik a jogot, «hogy ők nejeik, gyermekeik és szolgálattevőik valamint egyes ágon leszármazó fiaik és unokáik mindazon helyen, a hol a többi zsidók a mi császári királyi beleegyezésünkkel, vagy dicsőséges elődeink valamint a városi tanács beleegyezésével türetnék, bárhol is említett magyar királyságunkban bátorságosan élhetnek és időzhetnek és foglalkozásukban, szokásaikban és sajátos szertartásaikban a zsidó-testület cs. kir. szabadelmai ellenére semmi módon ne terheltesse, alkalmatlanságot ne szenvedjenek s háborgattassanak, nem kevésbé bárhol szabadon és bátorságosan utazhassanak, kereskedhessenek, foglalkozhassanak és mindazon engedményeket, melyeket a többi zsidók tőlünk vagy elődeinktől nyertek, bárminő akadály és ellenmondás nélkül használhassák, birhassák, élvezhessék és végre bármely városunkban és mezővárosunkban (kivéve sz. kir. bányavárosainkat és a zsidóság felvétele és türetele miatt már régóta kiváltságolt más helyeket) az illető helyeknek kiváltságai és immunitásai fentartása mellett, ezenkívül bebocsájtatásuk és felvételük miatt

* Orsz. Lev., Acta Judæorum Lad. A.

az illető helyek tanácsával és közönségével igazságos és méltányos megállapodásra és egyezsége jutván, megtelepedhetnek s ott tetszésük szerint szállást, házakat bérelhetnek, vagy vásárolhatnak, vagy saját költségükön felépíthetnek és a mint előrebocsájtott, ott szabadon kereskedhetnek, zsidó szertartásaikat használhassák, megtarthassák s élvezhessék». A király a két üzleti társ számára különösen megengedi Budának lakhelyül való választását.

A Schlesinger-család, Farkas és Izrael testvér, ugyanezen kiváltságot nyerte már 1716 január 22-én.¹ A két fivér rászolgált e kitüntetésre ama buzgalmával, melylyel a kurucz felkelés és török háború alatt a császári ügyet segítette. Fáradozásaikban életüket is kockáztatták, vagyonukat a felkelés tönkre tette, a hadaknak marhát, gabonát, szalmát, hadi szereket vásároltak s szállítottak.

A két fivér 1718 február 9-én átíratván a király kiváltságlevelét nemsokára Schlesinger Farkas, ki Bécsben udvari ágens volt, folyamodványt nyújtott be az udvari kamarához, melyben előadja, hogy a katonaság részére szükséges szállításoknak csak oly módon lesz képes megfelelni, ha vérrokonai közül néhányan Budán lakhatnak s kereskedhetnek s innen segédkezhetnek neki «közhasznú szállításaiban». Schlesinger Farkas úgy kívánta, hogy a kamara védje meg Budán vérrokonait, kik kiváltságainak szintén osztályosai.²

¹ Orsz. Lev., Acta Judæorum Lad. A., Ben. res., 1718 ápr. 6, Cancz. fog., 1720 aug. 1, Rosenberg Leopold, Jahrbuch für die israelitischen Cultus-Gemeinden I. (Arad, 1860) 301—307.

² Orsz. Lev., Ben. res. 1718 ápr. 6, márczius 10.

A király kiváltságlevelében meghagyta ugyan minden rendű és rangú alattvalójának, köztük a szabad kir. városoknak, hogy a kiváltságolt zsidókat «és azoknak egyenes ágon származó örököseit és családjait az előrebocsájtott kegyes kedvezményeinkben és engedményeinkben részesülni engedjék és a nekik adott jelenlegi kegyelmünket minden támadóik, háborgatóik s károsítóik ellen védeni, pártfogolni, oltalmazni» tartoznak, de már maga a kérelem is mutatja, hogy a kiváltságosak nem igen bíztak a budaiakban és segítségért folyamodtak, hogy jogaikat a sz. kir. város tiszteletben tartsa. A Schlesingerék nem tartották elégséges biztosítéknak kiváltságaikat, ha a kamara nem védi meg őket.

A kurucz felkelés lezajlása óta az Érsekújvár átadásánál jelentékeny szerepet vitt Keppis valamint a Schlesinger testvérek, az Ulmo és Schvab-családok nyertek királyi kiváltságokat, de hogy mily nehézségekbe ütközött kedvezményeik gyakorlása, megvilágítja az udvari kamarának 1718 április 6-iki leirata a pozsonyi kamarához. Buda város tanácsa a várkapitány közbenjárása daczára vonakodott a zsidóknak lakást adni; Szeged sem járt el másként. A kamara tehát puhatolódzik, hogy a sz. kir. városokban letelepedő zsidókkal szemben, kik kamarai védelem alá akarnak helyezkedni, minő eljárást kell követni. Hol türetnek, mik kötelezettségeik, mennyi türelmi adót fizetnek, milyen volt eddig a szokás és gyakorlat a zsidók felvételénél? *

A kamara végre úgy döntött, hogy a Schlesinger-

* Orsz. Lev., Benig. res. 1718 ápr. 6.

család privilégiumának értelmében a Schlesingerék rokonai Budán tartózkodhatnak és kereskedhetnek.

A Schlesinger-család letelepedése Budán nagy hasznára vált a hitközségnek. A család tekintélyes és befolyásos tagja Bécsben lakott, a hol mint udvari ágens hitsorsosai érdekében sokat tehetett. A budai zsidók oly támogatót nyertek benne, ki szükség esetén sikeresen képviselhette őket az udvarnál. Az alkalom nem-sokára kínálkozott is.

A kiváltságos zsidók letelepedése Budán újra mozgásba hozta a város zsidó gyűlöletét. A Bürgeléket nyugton hagyta ezentúl a tanács, hogy ellenszenvét a Schlesinger-családra központosítsa, a mely kiváltságait sehol sem tudta háborgatás nélkül élvezni. A Kőszeg sz. kir. városban lakó Schlesinger Izraél vámos halála után fia, a Lakompakon tartózkodó Márkus foglalta el atyja örökségét, mely egy bolt, házból és szőlőből állott. A város már Izrael életében megírta a helytartó-tanácsnak, hogy kivüle több zsidót nem akar felvenni, mivel ártalmasak a keresztény közönségnek. A város tehát ki akarja szorítani Márkust, a kit azzal fenyeget, hogy hatáskörénél fogva eladatja az örökségül jutott házat és szőlejét, ha jószántából maga el nem adná. Márkus a királyhoz folyamodott, a ki atyja érdemeire való tekintettel megvédte birtokában.*

«A régi idők óta kiváltságolt budai zsidók» 1718

* Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A., B., Cancz. fog. 1735 márcz. 64, május 61. E kiváltságolt családra vonatkozólag még Pörsönyi kam. int. lev. 1700—1709 C. cs. Ben. r. 1721 máj. 7, 17, 1725 nov. 26, 1736 ápr. 7.

május havában kiváltságaik megerősítését és további türegetésüket kéri az udvari kamarától.¹ Érezték, hogy megint készülődik valami ellenük, ezért megsürgetik kérelmük elintézését. A város csakhamar megkezdte régi abbanhagyott munkáját, mely a zsidóság kiűzését akarta elérni. A zsidóság panasza úgy hangzik, hogy a város «nemcsak a polgári házakban és üzletekben tiltja meg a lakást és kereskedést, hanem teljesen kizárni, kizavarni és elűzni akarja». A budai zsidók Schlesinger Farkast bízták meg, hogy legyen sérelmeiknek szószólója a királynál. Farkas magáévá tette a budaiak panaszát, megkérte a királyt, akadályozza meg a budai polgárok tervét és engedjen át a zsidóknak alkalmas telket, a hol házaikat és üzleteiket felépíthessék.²

Schlesinger folyamodványát véleményadás végett Zennegg kamarai inspectorhoz küldték. Zennegg úgy nyilatkozott, hogy az üzletek építésére a legjobb hely a császári hadiszertár mellett levő üres telek a Vizivárosban, a hol azelőtt a polgári mészárszékek állottak, míg a lakások számára a harminczad közelében fekvő használatlan helyet lehetne értékesíteni.

A véleményadás után Schlesinger az udvari kamarához nyújtja be kérő levelét. Hogy a zsidóság «a zavarásoktól, melyeket a budai tanácstól el kell szenvednie megszabaduljon, kereskedelmét és foglalkozását a legkegyelmesebben adott kiváltságai erejénél fogva továbbra is nyugodtan és háborítlanul gyakorolhassa és

¹ Orsz. Lev., Ben. res. 1718 jun. 27.

² Orsz. Lev., Ben. res. 1718 jul. 20.

üzze, valamint a türelmi adó, portio és más terhek viselésére mindenben kegyesen megóvassék», felajánlja a kamarának, hogy a zsidók készek bizonyos évi adót fizetni, ha megengedik nekik, hogy az üres kamarai telkeken a maguk költségén házakat és üzleteket építhessenek.¹

Lakásokra a zsidóknak nagy szükségük volt, mert a város komolyan végrehajtotta fenyegetéseit. Az első zsidó telepes fiát Jakab Hirschet a tanács már is kettette lakásából és üzletéből. A szegény kalmár panaszát nagybátyja Izsák Hirsch győri szállító vitte a cancellária elé, mely Jakabot megint visszahelyeztette lakásába.²

A budai zsidóknak ugyanekkor egy más kellemetlen panaszuk akadt. A zsidóság a közönséget «főleg olcsó minőségű árukkal tűrhető áron» látta el, a mi rossz vért szült a polgári kereskedőknél, kiktől a zsidók elvonták a vevőket. De az ellenszenvet még növelte az, hogy egyik-másik zsidó csempészett árukat hozott a városba, mikkel annyira lenyomták az árt, hogy a becsületes keresztény és zsidó kereskedők képtelenek voltak nyereséget húzni portékájukból. A zsidók iránti ellenszenv ezen okát maguk a zsidók akarták kiküszöbölni. Feljelentik Bécsben egyik hitsorsosukat, a lengyel származású József Simont, a ki a legnagyobb csalárdságokat űzte.³ Budán megtelepedve a Nátán-családból egy özvegyasszonyt vett nőül, a kinek négy

¹ Orsz. Lev., Ben. res. 1718 jul. 20.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1718 márcz. 73, jul. 97.

³ Orsz. Lev., Ben. res. 1718 jun. 21.

gyermekével együtt üzletét gondozta. A nélkül, hogy valamely védelem alatt állott volna három nikolsburgi zsidót társul és protekciója alá fogadott, a kik mintegy ezer forintnyi védelmi pénzt fizettek neki évenként. Pártfogoltjai szövetségesei voltak fortélyai-ban, mivel ezekkel kijátszva a harminczadot évenként néhány ezer forint értékű árút csempészett a városba. Dugárúikat Vörösváron szokták elrejteni egyik nagybátyjuknál. Márczius 29-én a Viziváros éjjeli őrei rajtakapták József Simont, amint épen csempészni készült. Az elkobzott árúkat a harminczadellenőr lepecsételte. De nem hiába volt lengyel, fortélylyal még csalásából is hasznot akart húzni. Fogadott társai egy éjjel belopództak a harminczad raktárába és elhordták az árúkat. Másnap József Simon keservesen jajgatva panaszkolt, hogy a harminczadból a katonák elvitték holmiját, megkárosításaért a harminczadost teszi felelőssé. De a turpisság nyilvánvalóvá lett, a mi aztán a zsidóságot arra birta, hogy vizsgálatot kérjen József Simon ellen.

Schlesinger Farkas kérelmének megghiusítására a budai tanács 1719 márczius 27-én a király elé járult folyamodványával.* Úgy akarta feltüntetni a dolgot, mintha a zsidóság lenne a bűnös és a város az elnyomott fél, vádat vádra halmoz a zsidók ellen. Elsőnek azt adja elő, hogy a zsidók napról-napra elszaporodnak a városban, a mi mindenféle káros következményt von maga után. A polgári kereskedőknek tönkre kell jutniok, mivel a zsidók mindenbe beleártják magukat.

* Orsz. Lev., Ben. res. 1719. június 15.

A megsokasodott zsidók lefoglalják a lakásokat, ezért a keresztény csak drágán, vagy egyáltalában nem bérelhet szállást. Már rabbit is tartanak és ünnepnapjaikon «mintegy fővárosba» igen számosan tódul Budára a zsidó nép; * könnyen következtethető, hogy nemsokára a szent kánonok és a hercegprimás tilalma ellenére nagy zsinagógát fognak építeni. A túrt zsidóknak engedélyezett temetőben a Vácson, Komáromban, vagy egyéb vidéki helyen meghalt zsidókat is eltemetik, miáltal az egészségügynek is rossz szolgálatot tesznek, mert nem tudható, hogy ki minő betegségben halt meg. A város jobbágyi kötelességének akart megfelelni, hogy a királyi jövedelmet is megkárosító zsidókat kivándorlásra bírja, de ezek kigúnyolni látszanak a város igyekezetét. Mert ha a város követeli tőlük, kik polgári foglalkozásokat is űznek, hogy portió-pénzt, vagy más polgári terheket fizessenek, vonakodnak a felszólításnak eleget tenni; ha a város végrehajtással akarja rajtuk az adót megvenni, katonai és kamarai védelmükkel és jurisdictiójukkal hozakodnak elő, a mely megakadályozza a tanács eljárását. A város kiváltságai világosan előírják, hogy a zsidók csakis a város protekciója alatt lehetnek és kiváltságban csupán a szállító zsidó részesülhet, de ez intézkedés nem ér addig semmit se,

* hinc est quod iam rabinum interteneant. Budam velut ad principaliorem Residentiarum suarum Locum statis suis Festivitatibus numerosissimi confluant, primariam, ut facile colligimus paulo post fundaturi Sŷnagogam, sicut et suos vel Vacinŷ, vel Comaromŷ, vel alibi mortuos in eo Cœmetrio, quod solummodo hic Budæ toleratis aut tolerandis indultum est, sepelire iam sæpius præsumpserunt.

a míg a várparancsnok a hadügyi tanácstól és Zennegg inspector a kamaráktól ellenkező utasításokat kapnak. Fáj a tanács szive, mivel a polgárság naponként jajveszékel a zsidók miatt, a kik semmivel se járulnak a város költségeihez. A város térdre borulva könyörög, hogy a várkapitánynak és Zenneggnek parancsoltassék meg, hogy a zsidókat a város privilégiumai ellenére ne védjék.

A királynak megesett szive a budaiakon. A cancel-lária április 27-én a város kérelmét figyelmébe ajánlja a hadügyi tanácsnak és az udvari kamarának, melyet a város is felkeresett könyörgő iratával, hogy megakadályozza a kért üres telket a zsidóknak átadni.¹ Hal-lottuk, — írja a város,² — hogy a zsidóság serényen munkálkodik, hogy helytelen információkkal és több más merénylettel egy állítólagos kincstári telket szerezzen, a melyen megtelepedjék és ennél fogva a polgári kereskedőket tönkre tegye. A város tiltakozik az ellen, hogy a zsidóktól kért telek kincstári tulajdon volna. Budán csak városi telek létezik, miután az egész városi terület jure postliminii a városhoz és ennek jurisdictiója alá került. Jogtalan a Budán megtelepedett zsidóknak az a cselekedete is, hogy a Hirsch, Bacharach és a Nátán-család még utódaikra is átszármaztatják ama birtokaikat és jogaikat, mikben a kamara az időben részesíté őket, midőn a város még kamarai adminisztráció alatt állott, vagyis közvetlenül Buda visszafoglalása után. A város visszanyervén régi jogait, mint a nagy-

¹ Orsz. Lev., Ben. res. 1719 junius 15.

² Orsz. Lev., Ben. res. 1719 nov. 20.

korú egyén szabadon rendelkezhetik a maga hasznára, ennél fogva nem tűrheti, hogy területén olyas valaki lakjék, ki nem a város, hanem másnak jurisdictiója alá tartozik. A zsidók felett csakis a város rendelkezhetik privilégiumai értelmében, melynek a zsidókra vonatkozó pontját helytelenül értelmezték úgy Budán: hogy a városnak belátására bizatik, vajjon akar-e *jövőre* zsidókat felvenni, de a már bebocsájtottakat köteles megszenvedni. Ha a kamara a város jogainak ellenére még továbbra is védné a zsidókat és jogait, miket a város önkormányzati ideje előtt nyertek, úgy ez eljárásból ama téves következtetést lehetne levonni, hogy a polgárookra még manapság is kiterjed a kamarának az a jogköre, melyet a város felett az időben gyakorolt, mikor még kamarai adminisztrációtól függött. Mindezeknél fogva — ez a kérelem vége — a kamara ne adja meg a zsidóknak a telket, hajtsa őket a város jurisdictiója alá és részesítse a várost abban a kegyben, hogy a zsidókat kiűzhesse.

A cancellária felszólításának legelőször a hadügyi tanács engedelmeskedett. 1719 június 17-én értesíti a cancelláriát, hogy a szállító zsidók felett való katonai védelem június végével meg fog szünni, kivételt csak Bürgel Sámuellel tesz, a ki mint gabonaszállító ezentúl is élvezheti a hadügyi tanács protekcióját.*

A város nem akart kivételt ismerni, Bürgellel szemben különösen azért nem, mert nemcsak császári gabonaszállító volt, hanem vassal is kereskedett, a mi a

* Orsz. Lev., Cancz. fog. 1720 május 99.

polgároknak præjudicált. Stom báró alparancsnok azonban megizente a tanácsnak, hogy a zsidó nem tartozik a városnak adót fizetni, mert katonai védelem alatt áll. A város a zsidó megadóztatásának lehetőségeért tehát a cancelláriához folyamodott, mely meghagyta, hogy Bürgel vagy hagyja abba vaskereskedését, vagy pedig a város pénztárába is fizessen adót.¹

A hadügyi tanács után az udvari kamara adta ki a budai zsidókra vonatkozó intézkedéseit. Megtiltotta Zenneggnek, hogy a Nátán, Bacharach és Hirsch családon kívül más zsidókat is pártfogoljon. A városnak nem volt inyére a végzés. 1720 február 19-én megírja² a cancelláriának, hogy köszöni a megoldást, «de hogy ezen három családot türni tartozzunk, Zennegg úr pedig kamarailag pártfogolja, nem értjük.» Alázatosan kéri, hogy a várost és jogait a többi sz. kir. városok módjára az udvari kamaránál pártfogolja és óvja meg a zsidók és különösen a három család ellen. A három család kamarai védelme ellen azt hozza fel a város érvül, hogy a védelem jogtalan, mivel a város jogaiba ütközik. Az időben nyertek kamarai védelmet, midőn még maga a város is a kamarától függött, azonban most, midőn a városnak privilégiumai vannak nem szabad a privilegium erejét a régi védelem fentartásával gyengíteni.

A kamara védelme már az okból is megszüntetendő, mivel a három családnak férfiága nem létezik, a kamarai protekció pedig csakis a férfiakra és nem

¹ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1721 márcz. 61.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1720 márcz. 62.

a nőkre szólt. A cancellária nyolcz nap mulva meg-
izeni a kamarának, hogy a három család tagjai, mivel
nemcsak szállítók, hanem polgári foglalkozást is üznek,
méltányosságból a városnak is fizessenek adót. Azt
azonban nem ajánlja, hogy a kamara megvonja tőlük
a védelmet.*

A tanács egyengetvén az utat megkezdhetette ama
zsidók kiűzetését, kik nem tartoztak a három családhoz.
A bevezetést Bürgel Joáchim szolgáltatta, ez a «nyugha-
tatlan és kereskedése miatt a polgári árusoknak ártal-
mas» ember, a kit a tanács néhány év előtt sikertelenül
próbált kiűzni. Értesítették, hogy távozzék el a város-
ból, de nem mozdult. Erre a tanács kidobatta lakásá-
ból. Mivel a polgároknál nem talált lakást a meghalt
Bösinger ezredes gyermekei gyámjainál kieszközölte,
hogy a gondnokságuk alatt levő házban beszállásolhassa
magát. De a tanács mindenütt nyomában volt, buto-
rostul innen is kihányatta. Báró Stom alparancsnok
azonban, kinek védelme alá Joáchim fivére Sámuel
tartozott, megsajnálta a szegény zsidót, katonai se-
gélyt nyújtott neki, hogy az ezredes házában marad-
hasson. A város felháborodott az alparancsnok eljárá-
sán. Igaz ugyan, hogy a ház, melyben Bürgel meg-
húzta magát, katonának volt tulajdona, de mindamellett
városi jurisdictio alá tartozott, minélfogva a város ál-
tal kitiltott zsidót nem lett volna szabad felvennie.
A tanács két polgárt küldött az alparancsnokhoz, hogy
szép szerivel intézzék el a dolgot. Az alparancsnok —

* Orsz. Lev., Ben. res. 1720 ápr. 19, Cancz. fog. 1720
márcz. 62.

állítólag — azzal küldte vissza a megbizottakat, hogy az ezredes háza a hadügyi tanács protekciója alatt áll és ő köteles azt rendben tartani. A ház kezelését Bürgel Joáchimra ruházta, a ki legalkalmasabb, hogy az épületet gondozza.

A város 1720 május 4-én megjelenti a királynál, hogy az alparancsnok a haditanács nyílt rendelete ellenére védelmet nyújtott egy zsidónak. A jó alkalmat felhasználva megint kiönti szivét a zsidók ellen. A zsidók — úgy mondja — ártanak a kereskedők és a nép érdekeinek, zavart okoznak a maguk hasznára, sok házas zsidó keresztény asszonynyal viszonyt tart. Nehogy oly színben tűnjenek fel a polgárok, mintha mulasztást követnének el ott, hol kötelességük volna helyt állani, kéri a királyt, hogy a zsidó üzessék ki az ezredes lakásából. A cancellária a városnak ügyét felkarolta, megparancsolta a hadügyi tanácsnak, hogy budai alparancsnokát utasítsa a zsidó kiadására.

Stom bárón állott, hogy tisztázza magát a vád alól, hogy a haditanács rendelete ellen cselekedett. Az alparancsnok elmondja a hadügyitanácsnak, hogy a város «régi ismert szokása szerint, minden igazság ellenére» értesítette a királyt a történetekről. Szó sem igaz abból, hogy Bürgelnek védelmet nyújtott volna. Nem esett meg más, mint az, hogy Bürgel lakást vett a Bösinger örökösök tulajdonát képező «Arany sas» vendéglőben, a hol más zsidók is laknak és üzérkednek. Ha bármely polgárnak joga van házába zsidót felvenni, miért legyenek ez alól éppen a Bösinger árvák kivonva?

A város augusztus 20. küldi fel czáfoló iratát a can-

czelláriához. Stom felterjesztését szemlélve — írja a város — nem csodálkozunk, hogy a magasabb instantiáknál balhit terjedt el felőlünk. A tanács úgy adja elő a dolgot, mintha neki lenne igaza és az alparancsnok hamis információt küldött volna Bécsbe. Valamennyi zsidót, de különösen Bürgelt ki akarta üzni a város, az alparancsnok a zsidónak katonai segítséget nyújtott, tehát katonailag védte — állítja a tanács. Nem áll, hogy a város polgárainak szabad zsidókat tartani, mert valamennyinek megtiltatott a zsidók befogadása; a ki nem engedelmeskedett a tanács határozatának, elveszté a zsidó által fizetett házbért. Az sem igaz, hogy az «Arany sas»-ban több zsidó lakik, egy kamarai zsidón kívül, a ki ellen a város különben is felszólalt, nem lakik ott más. A cancellária szept. 9-én utasíttatja az alparancsnokot, hogy tartsa magát a hadügyi tanács azon intézkedéséhez, hogy Bürgel Sámuelen kívül más zsidó ne pártfogoltassék, azonkívül ne lépje át katonai hatáskörét.¹

A város eddig jelentéktelen zsidókat akart kitenni, juliusi hónapban azonban már neki rontott Schlesinger Sámuelnek is, kinek királyi kiváltság adta meg a jogot, hogy Magyarországon bárhol, hol zsidók laknak bátorosan megtelepedhessék. A tanács kiadta a rendeletet, hogy pénzbüntetés vár arra, ki Schlesingert lakásába fogadja. Nagybátyja Schlesinger Farkas bécsi udvari zsidó a királynál keresett igazságot Sámuel számára.²

¹ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1720 május 99, julius 96, szeptember 99.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1720 aug.

Kérte III. Károlyt, parancsolja meg a budai polgároknak, hogy Schlesinger Sámuelt «minden vonakodás nélkül Budán megtűrjék, ne akadályozzák meg őt, hogy ott keresete, foglalkozása céljából megtelepedhessék, következetesen méltányosság ellenére erőszakkal ki ne űzhessék a városból.» A király 1720 július 29-én megírja a városnak,¹ hogy addig, míg a város egyáltalában zsidókat tart Schlesinger háborítatlanul maradjon Budán, de köteles a városnak adózni. A város tudtul adja a királynak, hogy nem tarthatja Schlesingert, mivel szándékában van valamennyi zsidót kiűzni. A cancellária visszaírja, hogy Schlesinger legalább addig türessék, a meddig a többi zsidó, de előbb nem szabad őt kiűzni.²

A város nem törődött a cancellária leirtával. Bosszút forralt a zsidók ellen, melynek végrehajtásával várt az őszig, a mikor érzékeny lesz a csapás, melyet a zsidóságra mérni fog.³

Elérkezett 1720 október havának 17-ike. A zsidók sátoros ünnepük első napját ülték, nem sejtve, hogy e napon tör ki felettük a veszedelem. A polgári lakásokban levő ünneplők közt, kiknél vidékről jött hitsorsaik is megszálltak, egyszerre egy városi örmester négy éjjeli őr kíséretében jelenik meg, hogy megrontsák az ünnepi nyugalmat. Az irgalmatlan tanács rendeletéből kituszkolják a zsidó férfiakat, asszonyokat az utcára, utánok hányják holmijukat. Nincsenek tekintettel,

¹ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1720 aug.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1720 szept. 87.

³ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1720 okt. 28, Acta Jud., Lad. A.

hogy az őszi hideg időjárás árt-e a betegeknek vagy se, szintúgy a viselős asszonyoknak, gyermekeknek, a kiket ugyancsak kilöktek a házakból. A kivertek közt voltak Schlesinger Sámuel, Schlesinger Mózes Izráel. Leitersdorfer Méir Závelnek más napra ígérték meg a kiköltöztetést. A szerencsétlének bekopogtatnak a keresztény szomszédokhoz, szállást kérnek, de elutasítják őket, mert a polgármester kihirdette, hogy 150 frt birság alatt tilos budai polgárnak zsidót befogadni. Elmennek a polgármesterhez, hogy meglágyítsák szívét, vagy felvilágosítsák a történetekről, mert talán ő maga sem akarta, hogy családjaik az idő kellemetlenségének legyenek kitéve, vagyionuk pedig az utcán heverjen tolvajoknak prédájául. Schlesingerék hivatkoznak kiváltságukra és a legutóbbi cancelláriai leiratra, hogy addig türessenek, mint a többi zsidók. Sok zsidónak nem esett bántódása, — mondák — miért kell éppen nekik és a többi kiverteknek megérezni a tanács haragját? A polgármester nem könyörült rajtuk. A tanács semmiféle zsidót, még kamarai védelem alatt levőt sem akar megtűrni, felelte a város feje, tehát ennek értelmében adta ki a parancsot. Aztán — úgy állította — nem ad hitelt a Schlesingerék kiváltságának. A polgármester azzal a vigasszal bocsájtotta el őket, hogy ami aznap történt, csak bevezetés, nyugodjanak meg abban a tudatban, hogy ők voltak az első kidobottak, kiket a többiek, József Simon, Joél Hirsch és a többi kamarai zsidó kiveretése fog követni, egy napon nem lehet mindent elvégezni, mondá a polgármester: «man könnte alles nicht auff ein mahl thun».

E kinos, gyötrelmes helyzetben a vallásos ragaszkó-

dás legszebb példáját mutatják a budai zsidók. Fájdalmuknál csak egy nagyobb, vallásuk szabályainak megtartása. Sérelmeikről jelentést akarnak Bécsbe küldeni. De ünnep volt és a zsidók a veszedelemben sem akarták megszegni az ünnepet, mely tiltja az írást. «Mivel ma ünnepünk van, azért legnagyobb inségünkben keresztény által kell panaszolva jelentenünk» a történetket, hangzik levelük. Kilencz órakor este külön futár vitte meg a szomorú értesítést Bécsbe Schlesinger Farkashoz. A levél kuszált írása is mutatja, hogy sebtében íratott; mellékletül a budai harminczados és ellenőrének bizonyítványát csatolták hozzá, mely megerősítette levelük tartalmát. A zsidók kérik Schlesingert, eszközölje ki a haditanácsnál, mivel a város a kamara és cancel-lária utasításait figyelemre sem méltatja, hogy lakásaikba visszatérhessenek és a budai parancsnok védje meg őket addig, míg a király véglegesen dönt; könyörögnek, hogy ne kiméljen fáradságot és külön futárral küldje le Budára a haditanács végzését.

Schlesinger a levél vétele után tüstént a királyhoz sietett, folyamodványt nyújtott át neki külsejére ráírva: *summum in mora periculum*. Leírja budai hitsorsosainak szomorú helyzetét és sürgős intézkedést kér a tanács merénylete ellen; mert ha a tanács nem veszi komolyan a kiváltságot, úgy a nép az engedelmetlen hatóság példáján indulva a törvényt sem fogja tiszteletben tartani. A király nem késett az orvoslással, október 21-én kemény hangú rendeletével megdorgálja a várost, a miért önkényesen járt el éppen azok ellen, kik királyi privilegium birtokában voltak. Szigorúan megparancsolja, hogy a kiüzöttek térjenek vissza laká-

saikba, a lakástilalom szűnjék meg, a zsidók békében türessenek, kereskedésükben ne háboríttassanak.

A királyi rendelet lelohasztotta a budaiak tüzes kedvét. A zsidók egy darabig megint békében élhettek, védelmüket a város nem merte elvonni. Szélcsend állott be, melyet a budai polgárok arra használtak fel, hogy erőt gyűjtsenek a jövőre. A király neheztelt rájuk, tehát elcsendesültek; de mihelyest észreveszik, hogy a király is haragszik a zsidókra, újra neki támadnak a zsidóknak, hogy végkép kiűzzék őket a városból.

XII. FEJEZET.

III. Károly a zsidók térfoglalásának gátat akar vetni. Morva zsidók beözönlése. A bányavárosoktól a zsidók eltiltatnak. A tanács megtiltja Günsburger Salamonnak a Budán való lakást. A tanács összeírhatja a zsidókat és kéri a helytartóságot, adja beleegyezését a zsidók kiűzésére. A város 1728 szent György napját tűzi ki a zsidók kivándorlásának határ-idejéül. 1735-ben zsidó összeírás. A budai zsidók foglalkozása, belélete. A város folyamodványa, hogy a zsidókat kiűzhesse. Járvány. «Bau Jud» József. III. Károly halála után a budai tanács kéri, hogy kiűzhesse a zsidókat. Schlesinger Joáchim hitközségi elnök. A budai tanács utolsó folyamodványa, hogy a zsidókat kiűzhesse. Mária Terézia királynő teljesíti kérésüket. A budai zsidók Lengyel- és Magyarországon szélednek el. II. József uralkodása alatt telepednek meg ismét a zsidók Budán. Az új hitközség története. Kunitzer Mózes.

III. Károly jóindulata menté meg a budai zsidókat a kiűzetéstől, de néhány év múlva maga is jónak látta, hogy pártjára álljon azoknak, kik az egész magyarhoni zsidóságot lenyügözni óhajtották. A király 1725 junius 28-án közli a helytartótanáccsal, hogy szándékában van egyik-másik örökös tartományban oly rendszabá-

lyokat hozni, melyeknek nem az lesz a célja, hogy a zsidók onnan teljesen kiűzessenek, hanem hogy számukat oly mértékben csökkentse, miáltal a zsidók száma meggyérüljön, de a közjó és az alattvalók érdeke csorbát ne szenvedjen. Ügyelni kell, hogy az örökös tartományokból kiszorítandó zsidók ne lepjék el Magyarországot, se ne kóboroljanak itt a keresztény lakók ártalmára. A király méltányosnak tartja, hogy az örökös tartományokhoz hasonlóan Magyarországon is korlátoztassék a zsidók száma és számuk, lakhelyük, teherviselésük nyilvántartassék. Tanácsosnak tartja a vármegyék véleményét is megtudni, vajjon helyes-e és mily módon történjék a zsidók megszorítása. A helytartótanács július hóban közli a megyékkel a király tervét és kéri, küldjék be jelentéseiket, hogy válaszát felterjeszthesse az uralkodónak.*

Az örökös tartományok számára 1726-ban adta ki III. Károly a szóban forgó rendeletet, melyet Magyarországra is megkísérelt kiterjeszteni. Büntetés terhe alatt szigorúan meghagyta, hogy a rendelet kihirdetési napjától minden zsidó családban csak egy férfitagnak engedtetik meg a házasság, csupán ez tartatik országlakósnak, minden más zsidó azonban idegen számba megy és egyedül külföldön szabad házasodnia. Az olyan család, mely tisztán lányokból áll, meghaltnak tekintetik. E kiméletlen intézkedés, mely gátat vetett a zsidók természetes szaporodásának, nagy horderejű volt Magyarország zsidó hitközségeire. Mindazon örökös tartományokbeli zsidók, kik otthonukban nem házasodhat-

* Orsz. Lev., Id. Jud.

tak, ideköltözködtek családot alapítani. III. Károly szigorú rendelete tehát azt eredményezte, hogy az örökös tartományokban fölös számban élő zsidók Magyarországot népesítették be. Mint látni fogjuk Budára is többen jöttek. A bevándorlás hatalmas voltát élénken megvilágítja az 1735—38-iki zsidó összeírás. Magyarország 2595 zsidó családja közt csak 1012 volt magyar származásu, míg morva 940, cseh 101, sziléziai 8, osztrák 5, vagyis az örökös tartományokbeli zsidók többen voltak, mint a benszülöttek. A leg-sűrűbben az északnyugati határvármegyékben Nyitra, Pozsony, Trencsén megyékben laktak e bevándoroltak. Bereg, Máramaros, Sáros, Somogy, Ugocsa és Zala megyéket kivéve nem volt oly törvényhatóság, melynek területén többé-kevésbbé nem telepedtek meg.

A bevándorolt örökös tartományokbeli zsidók még Magyarországon is morva alattvalóknak tekintették magokat. A morva zsidók országos szabályrendelete úgy intézkedett, hogy minden elköltözködő zsidó előlegesen hat évre fizessen adót azon hitközségnek, melyből távozni készül. A házasság és letelepedés céljából Magyarországra kivándorlók e kötelezettség alól fel voltak mentve, mivel elköltözködésük előtt esküvel ígérték, hogy morva alattvalóságuk alól nem fogják magukat kivonni, minden adót úgy fizetnek, mint maguk a Morvában lakók. Titkos eskü alatt, melyet még legközelebbi családtagjuknak sem árultak el, fogadták a trencsényi zsidók 1734-ben, hogy bármely néven nevezendő hitközségi ügyben, legyen az per, választás, adóbecslés, csakis Ungarisch-Brod zsidó törvényszékének engedelmeskednek és semmiféle magyarországi

törvényszék vagy nemes által nem intéztetik el ezen ügyeiket. A bevándorolt zsidók tehát Morvában keresik igazságukat, a vágújhelyi hitközség előjáróit Ungarisch-Brodban választják, a mitől még büntetés terhe alatt sem állnak el.¹

A betóduló zsidóság azonban idővel elviselhetetlennek találta, hogy nemcsak Magyarországon kell adózásának megfelelni, hanem a hitközség és földesúr is, melynek fenhatósága alól eltávozott szintén megveszi rajta az adót. Jobbnak vélte tehát, ha egyszerűen megtagadja a fizetést az örökös tartományok részére. Morvaország zsidói, valamint a morva földesurak erősen követelik, hogy a kiköltözöttek vagy térjenek vissza, vagy fizeszenek Morvába, vagy váltsák meg incorporációjukat. A követelésre az az óriási kár indította őket, melyet a kivándorlás által szenvedtek. 1740—52-ig nem kevesebb mint 339 legvagyonosabb adófizető zsidó hagyta el Morvát és telepedett meg Magyarországon.² Mária Terézia a károsultakat oly módon akarta kárpótolni, hogy elrendelte az összes 1740 óta beköltözött zsidó s keresztény jobbágyok — mert ezek is sűrűen vándoroltak be — visszaadását, ha üzleteiket lebonyolították, az 1740 előtt megtelepedetteket azonban felmentette a morva alattvalóság alól. A morva hitközségek e rendelettel nem voltak megelégedve, mert jelentékeny volt azok száma, kik 1740 előtt vándoroltak Magyarországra, a kiknek adózásától ily módon elestek. Mivel szép szerével nem hódíthatták vissza

¹ Az ungarisch-bródi hitk. jegyzőkönyve 250, 270 l.

² Orsz. Lev., Id. Jud.

tagjaikat, azt is megtették, hogy a Morvába kereskedni járó morva zsidókat, kik még 1740 előtt telepedtek meg Magyarországon, elfogatták és addig nem bocsájtották szabadon, míg kezeit nem állították, hogy visszatérnek Morvába és ennek maradnak adófizető tagjai.*

A tömeges bevándorlásoknak nem tudta útját állani a kormány. A törvényhatóságoktól szerzett információk alapján a helytartóság kemény rendszabályt terjesztett ugyan a király elé, de ennek kivitelét megakadályozta a nemes urak jóindulata a zsidók irányában. A helytartóság 1727 január havában felterjeszti a királynak, hogy idegen zsidó, kinek nincs hiteles útlevele, nem bocsátható az országba, a Törökországból jövő zsidók a végek kapitányaitól látandók el passussal, mely meghatározott időre szóljon és ezt minden helységben, melyen átvonul, a tanács indorsálja. A batyus zsidók, kik alkalmat adnak a tolvajlásra, mivel megvásárolják a lopott tárgyakat még útlevéllal sem bocsátandók be. A passussal járó kereskedőnek csak kereskedni szabad, de nem megtelepedni — bár elbocsájtó levele van földesurától — még oly helyen sem, hol kevés a keresztény kereskedő. Ha mégis megtelepednék, el kell tolonczoltatni és passusára irandó a kitiltó rendelet; ha másodszor is belopódzik, megbotoztatik és árúi elkoboztatnak. A Magyarországon már megtelepedett zsidók, ha vagyontalanok, rövidesen száműzendők. A régóta megtelepedett és állandó lakással és kereskedelessel bíró zsidó kereskedők csak az esetben maradhatnak meg, ha külföldi uruktól megkapták az elbo-

* Orsz. Lev., Acta Judæorum Lad. A.

csájtó levelet; ha ezt kérni vonakodnának, üzessenek ki, nehogy még több vagyont gyűjtve az országban külföldre hurczolják azt. A kiüzendőknek időt kell adni, hogy ügyeiket rendbe hozzák. A bajok és botrányok elkerülésére, melyek a zsidóknak a keresztényekkel való együtt lakásából és jó viszonyukból származnak, helyes volna, ha a zsidók nem laknának keresztények szomszédságában. A helytartóság végül hagyta a legkegyetlenebb ajánlatot. A magyarországi zsidók szaporodásának meggátlására czélszerűnek tartja, hogy Magyarországon is lépjen életbe a zsidó házasságot korlátozó rendelet, mely az örökös tartományokban már kihirdettetett.*

A javaslat nem számolt azzal, hogy Magyarországon nem lehet a zsidóval teljesen úgy bánni, mint az örökös tartományokban. A helytartóság megfeledezett, hogy a magyar földesurakat, kik zsidóikban nemcsak zsidót, hanem embert is láttak, nem lehet arra rávenni, hogy ghetókba zárják zsidóikat, vagy még rosszabbul bánjanak velök, mint az igavonó állattal, melyet senki sem gátol szaporodásában. A megyék érezték, hogy valami készül zsidóik ellen, ezért sokan nem, sokan pedig hiányosan küldték be jelentéseiket, melyek a helytartóságot inkább szájalomra, mint üldözésre indíthatták volna. Nyomorult szegényeknek tünnetik fel a zsidókat a vármegyék, kiket nem kell helytartósági rendelettel kiüzni, mivel az inség amúgy is hajtja őket. Szegénységüknek egyik oka, hogy a sz. kir. városokban nem kereskedhetnek a vásárokon kívül.

* Orsz. Lev., Id. Jud.

Egy helyen a nyomor, másutt a sz. kir. városok szűkeblősége, irigysége üldözi őket, a margitai járásban az oláhok, kik elől Nagy-Károlyba és Nagy-Váradra költözködnek.¹

Mialatt a zsidók megtelepedésének és szaporodásának korlátozására tárgyalások folynak, a király hozzálát, hogy legelsőben a bányavárosok területét tisztítsa meg a zsidóktól. A zsidó-kiűzést e helyeken már I. Lipót kezdte meg, de eredménytelenül. 1693 január havában tudtára adja Bars, Hont, Turócz, Zólyom megyéknek, hogy régi szokás tiltja a zsidóknak, hogy a bányavárosokat hét mérföldön belül megközelítsék. Életük forog kockán, ha mégis megtelepednének e helyeken, honnan a bányák miatt tartatnak távol. A zsidók nem törődve a tilalommal beköltözködtek Korponára, Lévára, a hol már 1686-ban is ezüstkereskedéssel foglalkoztak,² Bajmócz, Privigye helységekbe, ennél fogva a szokásjog ellenére megtelepedettek hagyják el azonnal e lakóhelyüket, ezentúl csakis hét mérföldnyire a bányavárosoktól legyen szabad kereskedniök.³ Lipót 1700-ban Erdélyországban is közhirré teszi, hogy a zsidók tartózkodjanak a bányavárosoktól, melyekben az aranyat és higanyt összevásárolják, de ez alkalommal a tilalmat a görögökre is kiterjeszti.⁴ Rákóczi Ferencz pedig 1708 junius 20-án a cziráki táborból rendeli el⁵ «legyenek

¹ Orsz. Lev., Acta Judæorum Lad. B., Pozsonyi kam. int. lev. II. sor. 12. cs.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1686 decz. 12.

³ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1693 jan. 14.

⁴ Orsz. Lev., Erdélyi főkormánysház lev. 1700, 610.

⁵ Orsz. Lev., Neoreg. acta, fasc. 1585, no. 38.

olly dispositiok, és Inspectiok, hogy sem az Török sem az sidó az Bánnya városokra ne admittaltassanak, ne penetralhassanak.»

A zsidók azonban nem törődve a rendeletekkel, megtelepednek a bányavárosok közelében, nyilvános vásárokon kereskedést űznek bennök, sőt Ságón a szolgabíró engedelmével még sátort is állítanak. III. Károly 1727 márczius havában parancsolja ki innen a zsidókat. Némely helyen figyelemre sem méltatták a királyi leiratot, másutt meg csak lassan vonakodva tettek neki eleget, úgy hogy a királynak június hóban ismételni kellett rendeletét. A kitiltás következtében Ürményt el kellett a zsidóknak hagyni, ugyanezen sors várt a nagy-tapolcsányi és bajmóczi zsidókra, de utóbbiak gróf Berényi Péter és gróf Pálffy János horvátországi bán közbenjárására mégis megmaradhattak,¹ szintűgy Csuzban, melynek zsidóit hasonlóan fenyegette a kizárás.²

A budaiak látván, hogy a bécsi udvarban kedvezőtlen hangulat uralkodik a zsidók ellen, ismét megkezdtek áskálódásaikat ott, a hol abban hagyták — a Schlesinger családnál. A tanács 1725 elején a téli hidegben Günsburger Salamon boltját, minden benne foglalt áruval, előzetes rendelet híján «ennélfogva kétség kívül pusztán kedvtelésből érdemetlenül hat hó előtt bezáratta és nagy kárba és költségbe keverte őt.» Günsburger sérelmét ipja Schlesinger Izráel tolmácsolta az udvari kamaránál, melytől a város jogtalan támadása ellen

¹ Orsz. Lev., ld. Jud.

² Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A.

igazságot kért már az okból is, mivel a legtöbb budai zsidó egyáltalán nem élvez oly királyi privilégiumot, minő a Schlesinger család tulajdona és a város mégis szabad kereskedést engedélyez nekik.¹ Ugyanekkor a magyar zsidóság is panaszt nyújtott be a bécsi udvari kamarához a budai tanács ellen, mivel Pesttel együtt megkezdte régi zsarolását, hogy a zsidókat a repülő hidon jobban adóztatja, mint a más felekezetbelieket. A kamara mindkét kérelmet, a magyar zsidóságét és Schlesinger Izráelét augusztus 9-én küldi információ végett a pozsonyi kamarához.²

A város ép két nappal azelőtt írta meg Pozsonyba a helytartóságnak, hogy július 9-én összeíratta zsidóit, a kiktől minden áron megszabadulni akar. Az országgyűlésnél, felső instantiáknál és legutóbb a cancelláriánál akarta kiűzetésüket kieszközölni, de nem ért célzt. A helytartóság 1727 május 30-án azon tanácsot kapja, hogy a budaiak folyamodványát terjeszsze fel a királynak és védje meg kiváltságukat a zsidók ellenében. A zsidók úgy látszik értesülve voltak a budaiak panaszáról, melyet a helytartóságnál tettek, ennél fogva még 1727 január havában megkérték a királyt, ne engedje katonai és kamarai védelmüket a városi jurisdictióval felcserélni. A cancellária folyamodványukat a városhoz teszi át, melytől megkérdezi, hogy minő volt régente és minő jelenleg Budán a zsidók katonai és kamarai védelme.³

¹ Orsz. Lev., Ben. res. 1725. aug. 9.

² U. i.

³ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1727 jan. 76, Acta Jud. Lad. A.

A város előbb határozott, mint a király. A tanács 1728-ban megparancsolja a zsidóknak, hogy: mindnyájan, kik itt letelepedtünk, minél előbb rendelkezünk házaink és üzleteink fölött — így írják a zsidók a királynak — és innen szent György napján tüstént eltávozzunk és továbbra ne merjünk itt időzni, azonkívül a város tanácsa még azt az utasítást is adta egyes polgárainak, hogy ezentúl zsidót még bérfizetés mellett se vegyenek házukba vagy szállásba. A zsidók azonnal panaszra járulnak a király elé, rimánkodnak előtte, kérik védelmét, hogy ne legyenek kénytelenek odahagyni a várost, a hol születtek, nevelkedtek, a hol apáik Buda visszavívása óta laktak, ne fosztassanak meg attól a csekély jövedelemtől, melyet arczuk izzadságával gyűjtöttek.¹ A kiűzés nemcsak üzletüket károsítaná meg, hanem a kamara is elveszítené azt a 410 frtot, melyet a zsidók évente «türelmi adó» czímen fizetnek neki. A király 1728 április 12-én felszólítja a várost, adjon helyes és körülményes jelentést az okokról, melyeknél fogva a zsidókat kiűzni akarja.² Az ügy megint a zsidók javára dőlt el, a mi a várost arra bírta, hogy még elkeseredettebben harczoljon ellenök. A következő évben ismét a Schlesingeréken tölti ki mérgét, bevádolja őket, hogy még a Nátán családot is tönkreteszik, a mely elszegényedése miatt a ka-

¹ in dicta Civitate Budensi a tempore factæ per victricia Augustissimæ Domus Austriacæ arma ejusdem Civitatis gloriosæ Revindicationis e manibus atque potestate Turcæ, Majores et Antecessores ibidem se stabiliverint, nosque ibidem nati et educati.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1728 ápr. 40.

marának járó védelmi díjat sem tudja már fizetni. Feljelentésével, duzzogásával semmit sem tudott elérni, a király nem akarta a kamarát attól a jelentékeny összegtől megfosztani, melylyel a zsidók a kincstárt évente gyarapították.

Nyolcz évi fegyverszünet után 1736-ban a város újra kirohanást intéz a zsidók ellen. A király megparancsolván a zsidók összeiratását, Buda készségesen engedelmeskedik a rendeletnek, 1735 november 12-én összeírja zsidóit.¹ A tanács a következő esztendő február 18-án küldi a helytartósághoz a conscripczió eredményét, melyhez terjedelmes folyamodványt is mellékel.² A panaszok, melyekkel előhozakodik, a régiek. Újra hangoztatja, hogy a zsidóság napról-napra népesebb lesz e tősgyökeres katholikus városban, a polgári kereskedőket megkárosítja, a harminczadot kijátsza, nyeréskedik, de azért a városnak egy garast sem fizet. A büntetést mindig elkerülik, mert a város megtorló keze alól a kamara és hadügyi tanács igazságszolgáltatása alá bujnak. A város megszabadult a kamarai adminisztráció alól, tehát a zsidókra vonatkozólag érvényesülni kellene a város kiváltsága ama pontjának, mely a tanácstól teszi függővé, akarja-e a zsidót megtérni, vagy sem. Hogy a város nem akarja szenvedni a zsidókat, bizonyítja, hogy «mi a zsidóságot nemcsak hogy soha sem akartuk térni, hanem a keresztény nép ellen támasztott botrányaik és a polgárok keresetének

¹ Orsz. Lev., Acta Jud. Lad. A.; Urbaria et Conscriptiones fasc 2, no. 71.

² I. h.

megrontása miatt minden áron száműzni igyekeztünk őket.» A tanács kéri a helytartóságot, járjon közbe a királynál, hogy a zsidóságot kiűzhesse «és így Isten dicsőségére már rég elhatározott szándékunkat végre megvalósíthassuk.»

A tanács panaszainál sokkal érdekesebb az a táblázat, a folyamodvány melléklete, mely a budai zsidók beléletének képét nyújtja.

A hitközséget 32 család, 156 lélek képezte, melyben a 71 gyermekén kívül még a 3 tanító, 1 szolga, 18 cselédleány is befoglaltatik. Természetes szaporodásuk, mint az ország más hitközségeiben is, kicsiny volt. A családok túlnyomóan idegen származásuak és Morva-, Lengyel-, Németországból, Sziléziából és Bécsből kerültek Budára. Magyar csak 12 család, ezek közül budai születésű 7. Bécsből szakadt ide a szegény Joél Hirsch, Wormsból Jakab Méier kereskedő, Frankfurtból Gorff Mózes, Bürgel Joáchim. Aránylag a legtöbb telepes Morva- és Lengyelországból származott, összesen 16, Németországból 7.

A hitközség élén, talán ez időben is, a német Simon Göczel állott,* ki katonai szállító volt. A rabbi Ábrahám Löb volt Nikolsburgból, kit még öt év után is hivatalában találunk. A község tanítója a győri Ábrahám Mihály, kivüle még három magántanító működött egyes családoknál; így az elnöknél, valamint az ócska vassal kereskedő Pollák Joáchim Simonnál és — a mi feltűnő — a szegény Joél Hirschnél. Sakter kettő volt a hitközségben; a templomszolga Bián juhásztor volt. A «szent

* Orsz. lev., Ben. res. 1741 márcz. 16.

egylet»-nek szolgája a «vespillo» halott-eltakarító volt. A héber iratokat a frankfurti Gorff Mózes készítette.*

Foglalkozásra nézve a hitközség tagjainak legnagyobb része kereskedő. Nyitott üzlete csak ötnek volt, a három első telepes utódainak és Schlesinger Sámuelnek s Bürgl Joáchimnak. Kereskedelmi cikkek: szövet, gyolcs, pántlika, csipke, ócska ruha és vas, némelyik pedig — a mint a zsidók szokása, mondja az összeírás — minden kezeügyébe eső dologgal üzérkedik. Van a ki árúját Morvából hozza és vásárookra jár vele az egész országban, batyus csak egy van a községben, szintűgy szakács is. Egy üzletből két, három és négy család is él. Szegény és koldus csak kettő van a jómódu hitközségben, melynek éppen fele tart cselédet és szolgát. Lova, ökre, tehene, borja egyiknek sincs; az adózás nincs feltüntetve, a mi valószínűleg szándékosan történt. Egész bizonyos, hogy a városi jurisdictió alatt levő zsidók a városnak is fizettek adót, de a tanács nem említi ezt, hogy a helytartóságot meggyőzze arról, hogy a zsidó csak a maga hasznát keresi és ebből a városnak nem juttat. A külföldi örökös uraknak csak öten fizetnek évi adót, a legtöbbet Fülöp Mózes Kaunicz jobbágya szolgáltatja, évente 10 frtot, a legkevesebbet a rabbi adja, évente 1 frtot.

Az elég népes és gazdag község csak egyben volt szegény — a zsidó ismeretekben. A régi szép idők elmúltak, midőn Buda rabbijai mint a zsidó tudomány ápolói

* *Scriba hæbraicus, et præterea exercet questum vestibus antiquis.*

ismertek voltak az egész zsidóságban. Könyvértő ember csak egy volt a rabbin kívül, Chálfon Izsák ben Gerson, ki Chages Mózes rabbival levelezett.¹

Családneve kevésnek volt, a legtöbbnek neve az országot és helységet jelöli, a honnan az illető származott, így Bacharach, Leitersdorfer, Nikolsburger, Prager, Pollak, Pollitzer, Schlesinger, Ulmer, Teltsch; a Gorff és Bürgel jelentése ismeretlen.

A hitközségből néhány család az ország különböző vidékén telepedett meg, a pestmegyei Gombán Ádám Mihály, Pozsonyban Dávid Simon, Köpcsényben Schlesinger Jakab Sámuel és Péterváradon szintén egy család.²

A város úgy találta, hogy soha sem fog czélt érni, ha a zsidók kizárását egyszer sürgeti, másszor meg abban hagyja. Legjobbnek vélte, ha szüntelenül nyakán ül a cancelláriának, a mely végre megunva a folytonos zaklatást a város kivánságát fogja teljesíteni.

A conscripczióval beadott kérelem után 1738 nyarán megint azt kéri a város a királytól, hogy adja beleegyezését a zsidók kiűzéséhez. A király augusztus 5-iki válaszában megtagadja a budaiak kivánságát. A várost nem csüggeszti el a dolog, újra felir a királyhoz ismételvén rég hangoztatott óhaját. Mire a király augusztus 22-én elrendeli, hogy a törzsökös budai zsidók továbbra is kereskedhessenek és áruikata pestis daczára a városba

¹ Chages Mózes dvára לאשר שאלני 44. sz. שתי הלחם
אהובי התורני המחודד כהר"ר יצחק במהר"ר גרשון נר"ו
אחיו של אהובי התורני כהר"ר יהושע חלפן מאובין נר"ו.

² Orsz. Lev., Acta Jud. Lad. A.

szállíthassák, de vigyázzon a város, nehogy zsidói és a rácok Pestre vagy a dunántuli részekre menjenek. Kizáratik a városból, vagy exempláris büntetést kap, a ki nem jelenti be előzetesen, hogy hova szándékozik menni; a távozó menetlevelet kap, melyet visszatérésénél vissza kell szolgáltatnia rajta azon hivatalos megjegyzéssel, hogy meddig tartózkodott egyik-másik helyen.¹

A város a király rendszabályát azzal súlyosbította, hogy minden Pestre átjáró zsidótól 17 kr. hidvámot szedett. A várparancsnok panaszára a király 1738. szept. 5-én megkérdezi a tanácsot, hogy mi igaz a dologban és mi jogon veszi a zsidóktól a vámot.²

Ez időbe esik, hogy III. Károly «nem csekély okokból» megengedi, hogy a németországi József «Bau Jud» nejével és két gyermekével a kamara pártfogását élvezze és Magyarországon letelepedhessék.³ Fentartására a király egyelőre 500 frtot utalványoztat ki számára. Az udvari kamara azt hiszi, hogy a zsidó számára a legalkalmasabb letelepedési hely Buda lesz; mivel Budán amugy is laknak kamarai zsidók és az elővárosokban olcsó áron kaphat szállást, vagy ha nem, ugy lakják a kamara házában, melyet két év előtt egy nemesnek akartak eladni.

¹ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1738 aug. 16.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1738 aug. 58.

³ Hebræum Joseph bau Jud nominatum ex Imperio cum Uxore Rachel, Filioque Lazaro, et filia Mamilla dictis huc semet recipientem, ex rationibus, et motivis non postremis jussit Augustissimus Sub Protectionem Cameralem sumi, Eidemque Locum Residentiæ in Hungaria assignari.

József úgy reménykedett, hogy tárt karokkal fogadják Budán. Azonban Magyarország, de különösen Buda nem volt az a terület, hol a kiváltságos zsidókat jó szemmel nézték volna. Csak az előtte való évben bántalmazták Pozsonyban kiváltságai daczára Herz Lőv Manassest.¹ József megérkezvén Budára a «Bau Hof»-ban keresett lakást, de nem kapott benne szállást, mert katonai és nem kamarai épület volt. Majd a városban nézett lakás után, de itt sem talált, mivel a polgármester 100 birodalmi tallérnyi birságot rótt arra, ki zsidót házába fogadna. A király által pártfogolt zsidó ennél fogva kénytelen volt magát meghuzni egy istállóban. József ily vendégszeretetet láttára megkérte a királyt, hogy a budai várparancsnok, toledói gróf Jörger Ferencz bocsássa rendelkezésére a «Bau Hof» katonai épületet, vagy pedig a polgármester engedje meg neki, hogy lakást bérelhessen. Az udvari kamara erre megkérdi a pozsonyi kamarát, vajjon hatalmában van-e a budai tanácsnak, hogy a zsidók befogadását megtiltsa a polgároknak, ha igen, ugy a zsidó Szolnokon vagy Szigeten telepedjék meg.² A kamara Szolnokot jelölvén ki számára oly hely gyanánt, a honnan József «Bau Jud»-ot nem utasíthatják ki, valószínűleg ide költözött József, a kit a szolnoki várparancsnok pártfogásába vett. Azonban itt sem volt maradása. Heves vármegye «egyes-egyedül a megye lakosainak megóvása céljából» kiűzvén a zsidókat felír a királyhoz, hogy tiltassék ki a zsidó, kit a szolnoki várparancsnok

¹ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1737 aug. 82, 1753 ápr. 28.

² Orsz. Lev., Ben. res. 1738 aug. 12, 16, 58.

többszöri felszólításra sem akar védelméből elbocsátani.¹

III. Károly 1740 okt. 20-án szállt sírba. Uralkodásáról a zsidók története csak kevés jót tud felemlíteni, a budai zsidók azonban mindig hálásan őrizték emlékét, mivel száműzetésüket rendeleteivel feltartóztatta. Utódja a trónon Mária Terézia nem volt a budai zsidók iránt annyira jólelkű, mint atyja. Hat évvel atyja halála után kiadja a rendeletet, mely megsemmisíti a budai hitközséget.

A város a trónüresedés idejében bekövetkezett állapotokat ki akarván aknázni, már december 17-én folyamodványt nyújt be a királynőhöz, melyben a zsidók kiűzéseért könyörög. A zsidók kizárását megint összeírásuk alkalmával kéri. Sámuel Farkas ugyanis, ki gróf Jörger várparancsnoknál és utóbb ennek halála után gróf Lymburg-Styrum Ottó parancsnoknál volt udvari zsidó, a cancellária beleegyezését akarta megnyerni, hogy a Vizivárosban lakhassék.² Bécsből a város felvilágosítását kívánták ez ügyben, mely összeíratja a zsidókat és az egybegyűjtött adatokból kovácsol ellenök fegyvert. A mit a zsidókról elmond a város, csaknem szóról szóra ugyanaz, mint a mit már régebben felterjesztett III. Károlynak. A zsidók sokasodása, csalása, a polgári kereskedők megrontásának megemlézése ismétlődik e folyamodványban is. Felpanaszolja, hogy új ruhákat és szőrmeárukat is kezdenek eladogatni az iparosok kárára. A kamarai perceptor és a vice-vár-

¹ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1743 feb. 71.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1740 decz. 3.

parancsnok még védelmezik őket, kik áruikkal a pestist terjesztik. Mint a multkor, úgy most is azon óhajukat fejezik ki a polgárok, vajha Isten dicsőségére kiűzhetnék a zsidókat városukból.¹

A város önönmagát czáfolja a beküldött adatokkal.² 1735-ben a lélekszám 156 volt, öt évvel később csak két lélekkel lett több a hitközség. A családok száma hárommal szaporodott ugyan, de az összlétszám azért a multkori összeíráshoz képest mégis csak kettővel mutat többletet. Az összeírás arról tesz bizonytságot, hogy öt év alatt megváltozott a hitközség színe. Új alakok, a törzsökös családok fiatal sarjai lépnek fel, a régieket megdöntötte a mirigyhalál, mely a hitközséget sem kerülte el. A fertőzött betegek számára a hitközség kórházat emelt.³

A járvány terjesztésére a város nem tudott volna a zsidókra egyebet bizonyítani, mint hogy egy temesvári bőrkereskedő árúkat hozott Budára, melyeket a város zár alá tett.⁴ A várparancsnok ellen felhozottakból csak az igaz, hogy Pleyern János József deczember 15-én levelet intézett Nothhelfer Józsefhez, melyben elmondja, hogy a budai kamarai zsidók panaszt tettek nála a pol-

¹ Orsz. Lev., Ben. res., 1741 márcz. 16. *reliquam Gentem Judaicam adeo Nobis præjudiciosam e Communitate Nostra per totum alias Catholica, Tandem exterminare, taliterque Intentionem Nostram pro Gloria DEI dudum conceptam tandem in effectum deducere valeamus.*

² U. i.

³ Orsz. Lev., Pozsonyi kam. int. lev. 1730—39 A. cs.

⁴ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1738 julius 74, aug. 16, 1740 decz. 104, 114.

gári szücsök ellen, kik a zsidóktól két süveget elkoboztak, melyet a tanácsnak adtak át azután. A perceptor felszólalt a tanácsnál a merénylet ellen, de ez a szücsöknek adott igazat, kik szerinte jogosan jártak el, mivel a zsidóknak tilos volt oly áruval kereskedni, melylyel az adózó polgári iparosokat károsítani lehet. A budai kézműveseknek egyedül az az igyekezete — írja Pleyern — «hogy a védelem alatt levő zsidókat kiirtsák, hogy ez által általánosan érezhető bajt, kárt, mind magasabbra csigázott keresztényetlen uzsorát és ebből származó drágaságot okozzanak». A viceparancsnok erre értesíti Styrum parancsnokot, hogy a perceptor felszólítására megvédi a zsidókat minden merénylet ellen, habár a tanács protestált Nothhelfer szándéka ellen.¹

A mint Budán, úgy Nagyváradon is a városi parancsnok védte meg a zsidókat az erőszakoskodás ellen. Bihar-megye felpanaszolja, hogy a nagyváradai parancsnok fegyveres erővel segédkezik a kóbor zsidóknak, hogy a heti vásárokon kereskedhessenek, miáltal felszöktetik vagy leszorítják az árakat; marhát a mészárosok nem vehetnek földesuraik vagy a város számára, mert a zsidók mindent összevásárolnak. Védelmük következtében számuk napról-napra növekszik, a közterhektől mentesek, van birójuk és már azt is meg merik tenni, hogy a parancsnok kertje mellett sátrakat és bódékat építenek. A parancsnok a helyett, hogy abbanhagyná a védelmet, még elveri azt, a ki kérdőre vonja. A megye kéri, hogy a hadügyi tanács intse meg a parancsnokot.²

¹ Orsz. Lev., Cancz., fog. 1741 febr. 98.

² Orsz. Lev., Cancz., fog. 1740 febr. 88, május 9.

Buda város folyamodványa a következő évben nyert elintézését. A cancellária 1741 február 10-én tudósítja az udvari kamarát, hogy a szállító zsidók, ha szükség van rájuk maradjanak meg, de ezek is legyenek alávetve a városi jurisdictiónak. A pozsonyi kamara ennél fogva Bécsből azt az utasítást kapja, hogy írja össze a budai kamarai zsidókat megjelölven mióta élvezik a védelmet és mennyi évi járulékuk.¹

Április hóban, midőn a királynő a pozsonyi zsidókat az országgyűlés alatt kiűzni és lakásaikat a rendek és szolgálattelvőik számára akarja lefoglaltatni,² az udvari kamarának a budai zsidók közt elintézni valója akad. A várparancsnok Styrum gróf házi zsidáját a fiatal Schlesinger Joáchimot a hitközség akarata ellenére megtette elnöknek. A község neheztelt a hatalmaskodó Schlesingerre, ki hivatalában katonai assistentiát használt és elégedetlenségre adott okot, mivel egy zsidót öt napon át tartott tömlöczben. A zsidók elpanaszolják, hogy a gróf katona léte a kamarának ügyeibe avatkozik, mivel a budai zsidók tulnyomó része kamarai védelem alatt áll. Styrum azzal védekezik, hogy nem is ismeri Schlesingert, kit a község jószántából választott meg elnökének. A zsidók váltig erősítgetik, hogy a parancsnok valótlanságot állít, mert nélküle Schlesinger nem jutott volna a birói hivatalba. A haditanács a zsidók részére állott, Styrumot pedig felszólította, hogy

¹ Orsz. Lev., Ben. res. 1741 márcz. 16, Cancz. fog. 1741 febr. 98.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1741 márcz. 18, Salamon Ferencz, Kisebb történelmi dolgozatai (II. kiadás) 121.

Schlesingert foszsa meg hivatalától és alkalmazkodják elődjéhez, kik sohasem avatkoztak kamarai ügyekbe.¹

Styrumnak oka lett volna a zsidókra haragudni, hogy feljelentették, de nemesebb lelkű volt, semmint éreztesse velök ellenszenvét. A következő évben megint védelmére kel egy hitsorsosuknak, a ki nem volt más, mint a nemrég Budán megtelepedett Sámuel Farkas. Sámuel adósságokba keveredett, hitelezői a helyett, hogy rendes uton jelentést tettek volna a parancsnoknál, kinek udvari zsidaja volt, a tanácshoz fordultak, hogy fogassa el, mert el talál szökni. A városbíró egy éjjel az őrséggel kihuzatja ágyából Sámuel Farkast s tömlöczbe csukatta. Styrum többször kérte, hogy bocsássák szabadon a katonai biráskodás alá tartozó zsidót, vagy engedjék át neki, hogy katonai fogságban tartsa addig, míg kielégíti hitelezőit. Miután a tanács nem teljesítette a várparancsnok óhaját, Styrum 25 fegyveres katonával 1742 junius 13-án a börtönbe hatolt és kiszabadította onnan Sámuel Farkast. A várparancsnok biráskodása mód felett felfingerelte a polgárokat. Sérelmököt a helytartóság elé viszik, melynek révén a cancellária utasítja a haditanácsot, róná meg Styrumot, ki országgyűlési végzés ellenére polgári ügyekbe ártotta magát és ne akadályozza meg ezentul a budai tanácsot, hogy kiüzzön oly zsidókat, minő Sámuel Farkas.²

A budai tanács 1742 szeptember 22-én intézi utolsó támadását a zsidók ellen. Kirohanása szerencsével járt,

¹ Orsz. Lev., Ben. res. 1741 ápr. 29.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1742 jul. 91.

azonban négy évnek kellett elmulni, míg végső fáradozásának sikerét megláthatta. A város soha annyi vádat nem hordott össze a zsidók ellen, mint ekkor; és mint ez ízben, előbb soha se törekedett annyira egyes keresztény kereskedők ügyéből katholikus kérdést csinálni. A királynőnek ismert hitbuzgóságát tartotta szem előtt, mikor a zsidók kiűzetését az uralkodó vallás érdekeivel kapcsolta össze. Már régóta erőlködnek a polgárok — írja a tanács,* — hogy a kamarai administráció idején katonai szállítás ürügye alatt beköltözködött Nátán, Bacharach és Hirsch zsidókat elmozdítsák, de sajnálattal kell meggyőződniek, hogy a zsidók meggyűlölik ezen tervüket, mivel pártfogást, segítséget nyernek a kamarától és hadügyi tanácstól. A város csak kénytelen-kelletlen tűrte őket eddig a Vizivárosban, azonban most már teljesen tarthatatlanná vált az állapot, mivel a zsidók türetése botrányköve a kath. hitnek, kára a polgároknak s kereskedőknek, ártalma a közjónak, arczulütése a város kiváltságainak. Meggyalázása a kath. hitnek, hogy egy kath. városban megtüretnek Krisztus ellenségei, kik, ha nem is az utcán vagy tereken, de bizonyára a szentegyház környékén bérelt lakásaikban naponkint gunyt űznek, a mint az oltári szentséget a beteghez viszik vagy körmenetekben felmutatják. A keresztény hívők, ha szabadna sok mindenfélét tudnának elbeszélni a Budán megtelepedett zsidók csinjeiről; ezek közül a város csak egyet említ meg Mária Terézia királynő előtt. Egy zsidót a közelmúlt napokban tetten értek, a mint keresztény asszonynyal

* Orsz. Lev., Ben. res. 1742 decz. 21.

szerelmeskedett, a zsidót a város nyilvánosan megbotoztatta hóhérával és aztán kiutasította. A zsidók megkárosítják a kereskedőket, mivel kijátszván a harminczadot olcsóbban árusítanak, mint a keresztény kereskedők. A zsidó nem üz földmívelést, hanem uzsoráskodik, csal, furfanggal szerez gazdagságot. A tolvajlást elősegítik, mivel a lopott, rablott, szentegyházakból elcsent tárgyakat elrejtik, megveszik és tuladnak rajtok. Ha gonoszságuk kitudódik, a czinkos vagy bűnös elfogatik, mégis elkerülik a büntetést, mert nem tartoznak a város biráskodása alá, mely igazságosan megleczkéztetné őket, hanem a kamarai és katonai védelem által felszabadíttatnak. Számuk tuljárja már a háromszázat, a városnak mit sem adóznak, a királyi kincstárba védelem czímen csak alig fizetnek valamit. Nem jogos, hogy ily csekélységért a közterheket viselő polgárok s mesteremberek kárára s jövedelmük csökkentésére megtüreszenek, a jog ugy kívánja, hogy a zsidók felmentendők a kamarai és katonai védelem alól és így kiüzessenek. Mindenre, a mi szent, alázatosan kérik tehát a városbeli urak a királynőt, hogy Isten dicsőségére és a köz javára teljesítse kívánságukat, melyet azért terjesztettek elébe, nehogy az utódok avval vádolják őket egykoron, hogy hanyagul jártak el hivatalukban.

A királynő deczember 21-én adja válaszát* a budaiak kérelmére. Kárhoztatja a zsidók terhére rótt tetteket, de kinyilvánítja, hogy egyik-másik zsidó cselekedete miatt még nem büntetendő valamennyi zsidó. Mivel a királynő

* Orsz. Lev., Ben. res. 1742 decz. 21., quia tamen factum unius, et alterius, omnes Judæos non afficeret.

nem akarta az amugy is szűkiben levő kincstárt még jobban kiüríteni, ezért elbirálandónak tartja, hogy tényleg megérdemlik-e a kamara védelme alatt levő békében és becsületesen élő zsidók a kiűzetést, vagy esetleg véleményét kér, hogy hány zsidó maradjon királyi protekció alatt. A királynő válaszát megelőzőleg a cancellária már november 16-án értesíti az udvari kamarát, hogy nem kapott tőle választ a múlt év febr. 10-én küldött levélre, melyben a kamara felszólíttatik, hogy a zsidók kiűzése elé ne tegyen akadályt, vagy ha nyomós okot tud ez ellen felhozni, értesítse róla a cancelláriát. Időközben azonban megtörtént, hogy amikor a tanács meggátolni akarta, hogy egy zsidó a Vizivárosban üzletet nyisson, Pleyern katonai hatalommal űzte el a kiküldött városi közegeket. A cancellária rosszalja a perceptor eljárását és meghagyja, hogy Pleyern ne merészeljen ezentul a város ellenében fegyveres erőt használni és a zsidók kiűzésében ne alkalmatlankodjék.*

A cancelláriának e leirata már érezteti, hogy az udvar nem idegenkedik többé a gondolattól, hogy a zsidók száműzessenek Budáról. A cancellária nyíltan vallja, hogy nem szorul többé megfontolásra, hogy a zsidók kiűzése királyi leirattal megengedtessek a városnak, mely privilégiuma értelmében jogosat követel. A kiűzési szándékot a cancellária a hadügyi tanácsal is tudatta, melyet szintén arra figyelmeztetett, hogy emberei ne háborgassák a várost szándékában.

Mialatt Buda zsidói számára a kitiltási rendelet készül Bécsben, az egész ország zsidóságának rendkívüli

* Orsz. Lev., Ben. res. 1742. decz. 21.

megadóztatásáról is folynak a tanácskozások. Mária Terézia életbe akarja léptetni a türelmi adót, melyet már három előde próbált kivetni a zsidókra.

Az udvar felháborodása a zsidók ellen, kik a megyéktől pártfogoltatva többé-kevésbbé vonakodtak e tervezett törvénytelen adóterhet magukra vállalni, a budai zsidókkal való bánásmódban válik érezhetővé. 1743 óta az udvar levette róluk védő kezét és csak idő kérdése, mikor méri a hitközségre a megsemmisítő csapást. 1743 jan. 8-án a cancellária közli az udvari kamarával, hogy a haditanácsot már utasította, hogy a budai kamarai zsidóknak engedelem nélkül ne nyújtson védelmet, ennélfogva Pleyern is szigoruan megintendő, hogy a kiűzetést ne tartóztassa fel.¹

1745-ben márczius 8-án a cancellária ismét felszólítást intéz az udvari kamarához, melyben a kamara válaszát kéri a zsidók kiűzésére vonatkozólag.² A kamara és cancellária egy értekezleten már eltökélték a kiűzést, de a királyi végzést addig nem adhatták ki, míg a kamara valamely ígért jelentését be nem nyújtotta.

A budaiak türelmetlenkedve várták a királyi leiratot, a cancellária tehát sürgeti a kamarát adott szavának beváltására, hogy a kiűzési ügynek valahára már vége legyen. Ugyanezen napon a haditanácshoz is leiratot intézett a cancellária, hogy a budai várparancsnoknak parancsolja meg, ha még nem tette volna, hogy a város kiűzési tervét ne háborgassa. A hadügyi tanács márczius

¹ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1743 január 109.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1745 márcz. 75.

26-án megizeni a cancelláriának, hogy Styrumnak már megadta a kívánt instructiót.¹

A budai hitközségnél nagyobb, hirnevesebb, vagyona és tudománya által Európa egyik legkiválóbb hitközségének, a prágainak kellett a száműzés keserveit ez időben megízlelni. 1745 január 11-én a királynő értesíti a magyar helytartóságot,² hogy többféle igen súlyos oknál fogva elhatározta, hogy a cseh- és morvaországi zsidóság június végeig távozzék az országból, megmaradása esetén katonai hatalommal fog onnan kiutasíttatni. A kivándorló zsidóknak még a szomszéd országokban való megtelepedés is megtiltatott. A helytartóság adjon véleményt, miként lehetne a kiűzött zsidóknak Magyarországra való beözönlését megtiltani. Az igen súlyos okok, melyek a királynő kiűzési rendeletét létrehozták, az a gyanúsítás volt, de a mit eddig bebizonyítani nem lehetett, hogy a cseh és morva zsidók az örökösödési háboruban az ellenséggel egyet értettek. A kitiltó rendelet azonban csak a prágai hitközségen lőn végrehajtva, melynek mintegy tizenkétezer tagja volt kénytelen a várost elhagyni.

A mi után Buda város évtizedek óta fáradozott, a mi kimondhatatlan vágyát képezte két nemzedéknek, 1746 június 17-én teljesedett be. E napon, a zsidók sziván

¹ Orsz. Lev., Acta J. Lad. A.

² Orsz. Lev., Cancz. fog. 1745 jan. 37, febr. 1. Ex pluribus, certisque ponderosissimis rationibus eliminationem omnium Judæorum in Regno nostro Bohemiæ et Marchionatu Moraviæ commorantium, aut vitam degentium sub fine Mensis Junii currentis Anni etiam manu militari, si ea opus esset, exequendam elementissime resolvimus.

29-ét számították, a királynő Bécsből értesíti a várost kegyelmes elhatározásáról, hogy valamennyi zsidót, bárminő védelem alatt levőt kitiltja Budáról. Egyszersmind megparancsolja, hogy e végzés eszközlésére alkalmas intézkedéseket tegyen a tanács, a zsidók kivándorlására elégséges határidőt tűzzön ki és ez időt minél előbb közölje a királynővel. A cancellária ugyanezen napon tudatja a kamarát és haditanácsot a királynő akaratáról.*

* Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A., Cancz. fog. 1746 junius 47, 90, 91. A kiűző levél egész terjedelmében:

Maria Theresia Dei Gratia Romanorum Imperatrix, ac Hungariæ, Bohemiæ, Dalmatiæ, Croatiaë, Slavoniæque Regina, Archi-dux Austriæ etc.

Prudentes, ac Circumspecti Fideles nobis dilecti. Cum nos erga humillimum Vestrum recursum pro effectu Privilegiorum Vestrorum elementer resolverimus: Ut Judæi in gremio Civitatis istius nostræ Liberæ, et Regiæ, seu sub Provinciali, seu sub Militari, seu Camerali, seu denique sub vestra Civili Protectione, seu quocunque alio titulo degentes, ex hac nostra Libera, et Regia Civitate totaliter amendantur.

Eapropter vobis id ipsum elementer significantes, hisce benigne committimus, et mandamus, ut pro effectu hujus nostræ resolutionis, oportunas dispositiones facere, prænotatis Judæis pro emigratione certum, et sufficientem terminum assignare, ejusmodi vero assignandum terminum nobis quantocius humillime perscribere noveritis, ac debeatis. In reliquo Gratia nostra Cæsareo-Regia Vobis benigne propensæ manemus. Datum in Civitate nostra Vienna Austriæ Die decima Septima Mensis Junij Anno Domini Millesimo Septingentesimo Quadragésimo sexto.

Maria Theresia m. p.

Comes Nicolaus Pálffy m. p.

Petrus Végh m. p.

Prudentibus, ac circumspectis N. N. Magistro Civium, Ju-

A királynő végzését a budai tanács jul. 5-iki gyűlésén tárgyalta. Jelen volt Sauttermeister József Manó a polgármester, Cetto Antal Jakab a városbíró és még nyolcz tag. Elsőnek a királynő jun. 17-iki rendeletét olvasták fel, mire a tanács, melynek tagjaira ráillettek a római történetíró szavai: *sunt, quorum alia, aut nulla patria* — elhatározta, hogy «ezen rendelethez és határozathoz a legnagyobb hódolattal fog alkalmazkodni». A második tárgy volt, hogy Hanns Georg Muckenhuber, született Stranzendorfban Ausztriában, ki a czipésmesterséget űzi, a polgárok sorába felveendő.¹ A tanács a harminczöt kiűzött szorgalmas, kereskedéssel foglalkozó zsidó családért, melyeknek egy része Budán született és nevelkedett, az Ausztriából bevetődött Hanns Georg Muckenhuberben, ki a czipésmesterséget űzte, nyert kárpótlást.

Mária Terézia jul. 7-én az udvari kamarát külön leirattal értesítette,² hogy a budai polgárok kérelme a zsidók kiűzése ügyében alaposan megfontoltatván, ez okból a királynő elhatározta «hogy ez időtájt a zsidóságtól származható nagyobb bajok elkerülése végett» valamennyi zsidó, nemcsak a katonai és városi jurisdictió alá tartozók, hanem a kamarai védelem alatt állók is Budáról és annak területéről teljesen kizárassanak. Mi-

dici cæterisque juratis Civibus, et senatoribus Liberæ, Regiæque Civitatis nostræ Budensis etc. Fidelibus Nobis dilectis.

L. S.

¹ Pest város levélt., Buda város jegyzőkönyve 1746. évről.

² Orsz. lev. Benig. res. 1746 jul. 7. *pro præcavendis adhuc in tempore majoribus a judaismo metuendis malis.*

vel azonban a kamarai protekciót élvező négy család — Bacharach, Hirsch, Nátán, Schlesinger — a budai zsidók közt az elsők és a többieknél nagyobb jogot birtak, ezért erre való tekintettel azon kitüntetésben részesülnek, hogy utoljára vándorolhassanak ki, de a város által kitűzött távozási napon túl ők se mutatkozzanak a városban.

A kamarai zsidók még megpróbálták, hogy a királynő jóindulatát legalább maguk számára nyerjék meg. A kamarához intézett rendelet után öt napra a helytartótanács útján folyamodnak a királynőhöz további türetekért esedezve. Hivatkoznak érdemeikre, melyeket mintegy hatvan esztendei kamarai védetésük alatt szereztek a közjó körül. A rájuk rótt adózási terheket lelük legnagyobb buzgalmával viselték és a budaiaknak valamint a szomszédos helységek lakói számára is módot nyújtottak, hogy adózásuknak könnyebben megfelelhessenek. Erejükhöz mértén szolgáltak mindenkinek, pénzt hoztak forgalomba, keresethez juttatták a népet terményeik megvásárlásával. ruszállítással a kincstárt gyarapították, a budai lakóknak olcsó áron szerezték meg szükségleteiket. A város azzal vádolta őket, hogy csak különös kegyből türettek meg, holott királyi kiváltságok és kamarai végzések adták meg nekik a letelepedési jogot, melyet őseik az utolsó török háboruban különböző nem csekély szolgálataikkal, miiket életük kockáztatásával a császári hadaknak tettek, érdemeltek meg. A helytartóság mindig gondot fordít arra, hogy a királyi privilégiumok épségben maradjanak, ezért védje meg az ő privilégiumukat is, mert ha nem adnak többé királyi kiváltságokra, ugy ebből a közérdek

nagyobb kárt szenved, mint a mennyi haszon kiütésükből származik.¹

A királynő hajthatatlan maradt, július 28-án Bécsben kelt válaszában nem vonja vissza sujtó ítéletét, már azért sem, mert a tanács a kivándorlási határidőt is kitűzte. Julius nyolczadikától számított két havi időt bocsátott a zsidók rendelkezésére, mialatt rendbe hozzák ügyeiket és aztán távozzanak a városból. Ugyanezen napon a cancellária a haditanácscsal és az udvari kamarával is közli a terminust, egyszersmind felszólítja őket, hogy budai hivatalnokaik a zsidók kivándorlását mozdítsák elő és ne gátolják.²

Mielőtt a zsidók eltávoznának, a városi tanács megkönnyíteni akarja zsebük tartalmát, hogy vándorlásukon ne kelljen fölösleges terhet, pénzt magukkal vinni. A budai zsidók a háboru céljaira kivetett 6 frt türelmi adót, melyet hitsorsosaik másutt vonakodtak leróni, 1745-re készségesen megfizették, de a tanács azt követelte, hogy fizessék ki az 1746. esztendőre valót is.³ A budai polgároknak annyira kedves volt a zsidóság, hogy a hatvan éven át tartott testvéries egyetértésüknek, zavartalan békéjüknek újabb emlékét akarták fenntartani — a zsidók adójának lefoglalásával. A zsidóság azonban hálátlannak mutatkozott a város iránt, mely

¹ Acta Judæorum, Lad. A. majusque ex simili non observatione Regiorum Privilegiorum malum atque pernicies in publicum, quam ex amotione nostri emolumentum promanaret.

² Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A., Cancz. fog. 1746 július 82, 124.

³ Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A.

annyi kellemes órát szerzett neki zaklatásaival, gyűlöletével. A zsidóság a helytartósághoz folyamodott, hogy ne kelljen adóját fizetni.

Szeptember 8-ika, a zsidó számítás szerint elul 23, volt a kivándorlásnak utolsó határideje. A zsidók azonban nem várták be a végső napot, hanem már előbb is elhagyták Buda sz. kir. várost, melyhez annyi keserűségük fűződött. Szörnyű, szokatlan forró napok alatt történt kivándorlásuk. Felhő az égen öt hét óta nem mutatkozott, állat, ember veszett oda a rekkenő hőségben.¹

A száműzöttek Lengyel- és Magyarországon széledtek el.² Ó-Budán telepedett meg Herznach Dávid Hirsch,³ a Leitersdorfer, Policzer, Nikolsburger, Pollak, Schlesinger, Bacharach, Teltsch, Bürgel család, Simon Göczel, a hitközség elnöke, Fülöp Mózes, Márkus Löb, Simon Jóél.⁴ Aszódra Ulmer Dávid huzódott,⁵ néhányan Pozsonyba és Tatára költözködtek.⁶ A zsidó temetőben fekvő halottak csontjait 1806 július 17. kiásták és az

¹ A magyar krónikának rövideden lerajzolt sommája, 1746. év.

² Judæi, non expectantes emigrationis Terminum non persoluta sua obtingentia, partim in Poloniam partim in alios Regni Comitatus abiverint. Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. B.

³ Az ó-budai hitközség jegyzőkönyvében: **הק' דוד הרש הערצנאך מגורשי אובין חדש**

⁴ Ó-budai hitk. lev., conscripcziók nyomán.

⁵ Pest vármegye lev. fasc. 12, no. 23.

⁶ Tatai és pozsonyi conscriptió.

ó-budai hitközség temetőjében egy közös sírba helyezték el azokat.¹

A város megszabadulván a zsidóktól, kiknek emléket csak a hitközség temetője és egyes házakban a szögletkövekül felhasznált héber feliratú sírkövek őrizték,² arra törekedett, hogy ezentul jól távol tartsa őket magától. Oly hamar elfeledték a zsidókat, hogy a szomszédos Pest sz. kir. város, mely szintén több kellemetlenkedéssel kedveskedett a budai zsidóknak, 1755-ben úgy beszél a kilencz év előtti kiűzésről, mintha 30 év előtt történt volna.³ A két sz. kir. város nem engedte meg, hogy a zsidók házalni járjanak hozzájuk, a városi hajduk még azokat az árukat is elkobozták tőlük, melyeket a város jurisdictióján kívül álló személyek számára vittek be. Pestmegye zsidósága panaszt emel e miatt a helytartótanácsnál, de Buda hivatkozva kivált-

¹ Emlékkövük felirata:

למען
דעת כל עמי הארץ וידעו
בנים אשר יולדו: כאשר
גלתה יהודה מאובן חדש
ושועלים הלכו בבית קבורתם
ועתה
הוכרחנו לפנות עצמות
הקדשים האלה וקברנום
פה ואבן הזאת שמנו מצבה
לעד בבני ישראל
ב' אב תקס"ו ל'

² Orient Literaturblatt 1847.

³ Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A.

ságaira és az 1746-iki kiűző rendeletre, az országos vásárok idején kívül továbbra is megtiltotta nekik a kereskedést.¹

A város merev magatartását csak II. József uralkodása alatt változtatta meg. A császár megengedvén a zsidóknak, hogy a sz. kir. városokban is lakhassanak, a város nem utasíthatta ki területéről azokat, kik császári engedelemmel választották lakhelyükül Budát.

1783 óta kezdődött meg újra a zsidók letelepedése Budán és Ujlak elővárosban. Számuk lassan növekedett. Az első zsidó vendéglő a város ellenzése daczára a helytartóság engedelmével 1787-ben nyílt meg.² A polgárok magatartása a beköltözködő zsidók iránt olyan maradt, minő harminczöt évvel előbb volt a kiűzetés idején. A budai zsidók 1847-ben elpanaszolják,³ hogy a zsidó iparosokat a czéhek mindenféle ürügy alatt boszszantják, szatócsüzletet nem nyithatnak, a fertálymesterek durvasága elviselhetetlen. A gyűlöletet a papság szította. A budai zsidók óhaja volt, hogy az országgyűlés törvénnyel kötelezze a papokat, hogy a szószékről keresztény szellemben oktassák a népet ember szeretetre.

A polgárok ellenszenvéről tanuskodik, hogy 1848-ban közvetlenül a márczius napok után kiűzni akarták a zsidókat.⁴

Temetőt 1830-ban vásárolt a hitközség, ugyanekkor

¹ U. i.

² Orsz. Lev., Judaica, 1787, Fons 18.

³ Pesti hitk. lev. Zsp. II.

⁴ Einhorn, Der ung. Israelit.

alakult nyilvános zsidó iskolája, mely dr. Kohn L. I. fogorvos fáradozásának köszönte létét. Brunswick grófnéval együttesen ő alapította Budán a zsidó óvodát, melynek mintaszerűsége nevezetes volt az országban. A hitközség iskolájának egyik kitűnő tanítója Rosenthal Móricz volt; azon uttörők közé tartozott, kik hitrokonaik közt a magyar nyelv terjedését előmozdították. A zsidókat melegen pártfogoló 1840. országgyűlés bevégezése után, mikor Bloch (Ballagi) Móricz hitsorsosai javára kiadta Mózes öt könyvének nagy feltűnést keltett magyar fordítását, Rosenthal a zsoltárokat és a régi zsidó erkölcsi mondásokat magyar nyelven szólalattatta meg; ő volt egyszersmind szerzője a «Zsidó és a korszellem Európában» dolgozatnak, melynek megjelenését Kossuth Pesti Hirlapja is figyelemre méltatta.¹ 1866. jan. 23-án avatták fel a budaiak zsinagógájukat.²

A hitközség első rabbija és hitoktatója Kunitzer Mózes³ ben Menáchém volt, a felvilágosodottság uttörője a magyar zsidók körében. Ó-Budáról származott előkelő, Liva prágai rabbiig visszamenő családból, mely Európa zsidóságának jeles rabbikat és tudósokat adott.

Irodalmi munkásságában három műve, a Bész Rábi,⁴ Ben Jócháj⁵ és a Hámezcóréf levelezési gyűjtemény⁶ érdemel említést. Az első a Máászé cháchómim gyűjteménynek képezi első kötetét, mely a misna szerkesz-

¹ P. Hirlap 1841, szept. 4.

² Reich Ignác, Beth-Lechem I (1871) 171—173.

³ Reich Ignác, Beth-El I (javított kiadás) 169—176.

⁴ Bécs 1805.

⁵ Bécs 1815.

⁶ I. köt. Prága 1820, II. köt. Bécs 1857.

tője Juda hánászi történetét, működését, családja és tanítványainak sorsát vázolja prózában,¹ majd verses szindarab alakjában. Ez volt a legelső héber színmű, melyet magyar zsidó írt. Ugyanazon évben, melyben Kunitzer e munkáját kiadta, még egy magyar zsidó próbálkozott meg a drámaírással a Neszmélyen lakó Popper Mordecháj, ki Akiba rabbi történetét dolgozta fel.² Kunitzer drámája különösen szép nyelvezetével tűnik ki, melynek Kunitzer külföldön is ismert mestere volt.

Ben Jóchájban Emden Jakab ellenében bizonyítja, hogy a Zóhár misztikus munkát Simon ben Jócháj írta. Ezen jelentéktelen munkájában a legfontosabb annak kimutatása, hogy a kabbala minő befolyást gyakorolt a zsidó törvényekre.

Levelezési gyűjteménye sok felületes és elavult értekezésen kívül több komoly, értékes eszmét tartalmaz.

Feltűnést keltett 1818-ban megjelent szabadelvű döntése, mely megengedi, hogy a német ritusu templomokban a héber nyelv német kiejtése a spanyollal helyettesíthető; kifejti, hogy egyes imarészek ismétlése fölösleges és ajánlatosnak tartja az orgonát ünnepélyes áhítat felkeltése czéljából.³

A pesti hitközségben, a hol rabbitanácsosként is működött, maradandó érdemeket szerzett az izr. iskola felállítása körül; ez intézetben a hébert tanította.⁴

¹ A Schmid-féle 1815. misna-kiadás is felvette.

² 1808. Bécsben jelent meg.

³ Nógá háczedek, Dessau, 1818.

⁴ Mandl Bernát, A pesti izraelita hitk. VI osztályú elemi fiuiskolájának története.

Meghalt 1837. február 2-án (sevát 27); Pesten a külső váczy-úti temetőben helyezték örök nyugalomra. Utána évtizedeken át Schvab pesti rabbi végezte a budai papi teendőket.

A negyvenes években Einhorn, utóbb a pesti reformtársulat lelkésze, szónokolt több ízben Budán.

A szabadságharcz leveretése után 4976 zsidó lélek lakott Budán. A hitközség ekkép csaknem ötszörte nagyobb volt, mint a török hódoltság idején, de azt a méltó hírnevet, melyben az ozman uralom alatt része volt, a megnövekedett gyülekezet nem tudta többé visszaszerezni.

Ó-BUDA.

MÁSODIK RÉSZ.

Az ó-budai hitközség története.

I. FEJEZET.

Az ó-budai hitközség a középkorban; a mohácsi vész után elpusztul. Ujabb letelepedés a XVIII. század elején. Az ó-budai zsidók összeírása 1727-ben. A telepések származási helye. Társadalmi élet. Az 1737. összeírás. A hitközség szabadalmi levele 1746-ban. Az 1746. összeírás. Oppenheim Izáchar Bär rabbi. A türelmi adó rendszeresítése. Az 1752. conscripczió. Günsburg Nátán ben Mátiszjóhu rabbi. Tanítók.

«Ezen idő körül — írja a zsidó krónikás az 1746. esztendőről* — a zsidók Terézia királynő rendeletére kiűzettek Magyarországon Új-Budából és megtelepedének azon kívül Ó-Budán, a hol azelőtt csak néhány zsidó család élt. Ma már nagy hitközség, telve bölcsekkel, gazdagokkal, tehetősékekkel, tartsa meg őket az örök Isten.»

A budai zsidók kiűzésével megnövekedett az ó-budai hitközség, mely ennekelőtte sem volt oly jelentéktelen, mint a hogy a krónikás állítja. A kiűzés előtt népesebb volt, mint Buda, csak hogy nem játszott oly szerepet, mint ez.

Régi történetéből csak kevés a feljegyezni való. 1349-ben Saba, Mossul leánya eladja Szakálos György ó-budai házát, melyet Heccul férjénél Szakálos el-

* Trebitsch Ábrahám קורות העתים 223.

zálogosított.¹ A XV. században mint hitközség szerepel.² A mohácsi vész után elpusztult «Alten Ovn», ez a hivatalos német neve a zsidó iratokban. Zsidók jó sokáig nem népesítették be, mert még 1699-ben se laktak benne.³ Az ujólagos beköltözködés a XVIII. század első évtizedében történt. A legelső telepesek egyike Jakab Löb volt, ki 1712-ben jött Ó-Budára. Az 1727. hézagoss összeírás,⁴ mely a leányokat nem tünteti fel, Ó-Budán 24 zsidó családot 88 lélekkel talált, melyek gróf Zichy Péterné védelmét élvezték. A hitközség tanítót is tartott Izsák Juda személyében. A telepesek Vörösvárról és a mint a nevekből kitűnik, Cseh- és Lengyelországból származtak. Házaik nem voltak, hanem polgároknál fogadtak lakást. Az urodalomnak mindegyik család — a tanítót és metszőt kivéve — évi védelem-pénzt volt köteles adni, mely nyolcz és három forint közt váltakozott. A legnagyobb házbért Marcus Mandel fizette, egy esztendőre 30 frtot. Pest vármegye pénztárába az egész hitközség mindössze harmincz forinttal járult évente.

Az 1737. conscriptio adatai szerint⁵ az ó-budai hitközség nagyság tekintetében a budait is felülmulta,

¹ Dr. Kohn Sámuel, a zsidók története Magyarországon I, 408—409.

² Áskenázi Izráel פסקים 184. sz.

³ Kohén Szimchó, Széfer sémosz 114a. דאלטין אובין נחרב ואין דרים בה יהודים Galgóczy Károly, Pest megye monographiája, I, 18.

⁴ Orsz. Lev., Acta Jud. Lad. A.

⁵ U. i.

43 család lakta ekkor 198 lélekkel. Magyar származású csak nyolcz volt, a legnagyobb rész Morvából került, számszerint 24, Csehországból öt, Lengyelországból négy család vándorolt be, Olaszország és Ausztria egy-egy családdal szaporította a hitközséget. A hitközség elnöke Hirsch Mandel volt, a tanító Volf Ábrahám, a kántor Hirsch, mindhármuknak hazája Morvaország. Rabbit még nem tartott a gyülekezet; valószínű, hogy a budai rabbi végezte itt ekkor a papi teendőket. A zsinagógáról, mely a Wagenmeister-telken állott, 1738-ban értesülünk legelőször.

A kereskedés mellett a hitközségi tagok iparral is foglalkoztak, mely, a mint láttuk, a budai zsidóknak meg vala tiltva. Volt köztük borbély, czipész, szabó, üveges, kézműves. A kereskedelmi cikkek nagyrészt ugyanazok, mik Budán, de előfordul oly árú is, melylyel Budán nem üzérkedtek, így a czukor, gyapjú, nyúl- és báránybőr. A batyus több mint Budán. A rendes hitközségi adón kívül — az adófizetés a házasság után kezdődött — a korcsma bérösszegéből, valamint a husvéti liszt szállításaért járó jövedelemből, a húsadó és metszési illetékből tartotta fenn a hitközség még később is intézményeit, alkalmazottait, kik közé 1737-ben a kántor, metsző, templomszolga tartozott.

A hitközségnek külön kóser korcsmája volt, melyet bérbe adott. Bort, pálinkát, sört mértek benne. A zsidó korcsma bora mellett üzte tréfáit a lakomákon a lengyel József, a hitközség bohócza.*

A XVIII. századbeli községi hirdetmények tartalmá-

* Jocalista et inde vivit.

ból ítélve az ó-budai gyülekezetben kedélyes élet uralkodott, gyakori volt a vigalom, melyen a hegedűn, cziterán játszó mókázó szórakoztatta, nevetette a társaságot. A ghettón kívül szenvedett sérelmeket otthon mulatozásokkal felejtették el és a kik annyi keserűséget tapasztaltak a világban, egymás iránt figyelmesek, gyöngédek voltak, megragadtak minden lehető alkalmat, hogy egymásnak valamivel kedveskedjenek. Az ajándékküldés, lakoma, ünnepség szokásos volt a hitközségi vagy egyleti választások után, az eljegyzés utáni szombaton, midőn a vőlegényt kitüntető módon énekszóval idézték a templomban a tóra elé, a lakodalom előtt és után való szombaton, ha valamelyik hitközségi tag elnyerte a chóvér vagy morénu czímet, házfelavatáskor, lakásváltoztatáskor, paszitan, gyermekkiváltáskor, gyermekágyas asszony első kimenőjén, vagy ha a fiú születésének tizenharmadik évfordulóját ülte. A lakodalom előtt való estén rendezték a tánczczal összekötött Stendl-nacht vagy Tukmahl mulatságot. A lakodalmi mulatság sokszor több napon át tartott. A vendégeket úgynevezett Betzettl-el hívták meg. Ünnepeken, kiváló alkalmakkor meg a hitközség és a körében fennállott egyletek is rendeztek társas összejöveteleket, mulatságokat, osztogattak ajándékokat.

Vagyonosságban Ó-Buda túltett Budán, de nem a művelődési hajlamban. A hitközségi tagok 17 lovat tartottak és 27-nek volt cselédje, szolgája, de tanítójuk csak egy volt, míg a kisebb népességű Budán négy ember terjesztette az ismereteket.

A mint ezekből kitetszik Ó-Budán már 1737-ben létezett hitközség. Téves ennél fogva a hitközség 1784-ből

származó rendes jegyzőkönyvének azon adata, hogy a gyülekezet csak 1742 óta kezdett megalakulni, valamely fenyegető szerencsétlenség után, melynek híre nem maradt ránk.¹

1746 január 1-én, a midőn a budai zsidók kiüzési határozatát tárgyalták, a hitközség földesúrnője kiváltságot és rendszabályt juttatott alattvalóinak.² «Mivel mindenütt elsősorban a legkivánatosabb a rend, mely a dolgok lelkének neveztetik, ezért megjelölni akarom — írja a grófnő — mihez tartsák magukat a bíró, esküdtek és az ó-budai hitközség, hogy ezáltal növekedjék köztük a szeretet, egyszersmind előljáróikkal szemben a félelem állandóan fenmaradjon, nekem a hűség és kötelesség megadassék, az igazság mindenkor megóva legyen, a község felsegéltessek, szóval mindenben a szükséges rend létrejöjjön.»

A grófnő meghagyása szerint a templomban nagy büntetés terhe alatt tilos a czivakodás, zenebona, verekedés. A temető, azon megvásárolt telek, melyen a hitközség két háza és zsinagógája áll a község zavar-talan birtokában marad. A zsinagóga újra felépíthető és megnagyobbítható. 12 arany fizetendő büntetéskép, ha másunнан hozott hullá, vagy a községben meghalt idegen zsidó a grófnő engedelmé nélkül temetik el. A grófnő erre vonatkozó engedelmet öt körmöczi

¹ Nach deme vermög unsern, theilsher Denken, und theilsher Sagenher, von Anno: 742, vonmal dass קהלתנו י"ן nach den vorher gewesenenen חשש ר"ל sich in ein kleinen kleinen Gemeinde Haufen zusammen formiret.

² Ó-budai hitk. lev.

arany árán lehet megszerezni; cselédek és koldusok részére ingyen adja beleegyezését. A hitközség hozza a grófnő tudomására a bíró, esküdt és kisbíró választásának idejét, az urodalom mindegyik hivatal számára külön-külön három alkalmas egyént ajánl, a kik közül a hitközség szabadon választhat. A választás eredménye közlendő a grófnővel. A régi elnök, kivéve ha valami nagy hiba terheli, legalább még egy évig első esküdtként működjék. A hitközség köteles tisztelettel és engedelmességgel tartozik előljáróinak. A ki a grófnő rendeletét megszegi, azt vétke szerint az előljárók 30—100 botütéssel büntetik vagy pénzbírságra ítélik a grófnő tudtával; ha a vétkes nem javul meg, véglegesen kiutasíttatik; egyéb engedelmetleneket az előljárók belátásuk szerint, a grófnő tudta nélkül is megbüntethetnek. Az előljárók pártatlanul lelkiismeretesen ítéljenek, ha ennek elmulasztásával vádoltatnának, a grófnő nehéz büntetést ró rájuk. Az előljárók ítélete, mely a fél kívánsága szerint írásban is kiadandó, felebezhető a grófnőhöz, a ki az uriszékkal mond ítéletet. Az esküdtek legyenek titoktartók, a csacska esküdtet meg kell inteni, vagy hivatalától megfosztani. A hitközség a portiópénzt, az adót, hitközségi járulékokat igazságosan vesse ki és szedje be, a számadást pontosan vezesse. Az előljáróság intse meg azt, ki házának nem viseli gondját, ha a figyelmeztetés nem használna, a grófnő megbünteti a hanyagot. Saját házat mindenki kibővítheti szomszédjai megkárosítása nélkül. A városból elhurczolkodó jelentse be szándékát az előljáróság útján a grófnőnek, ha ez megadta az engedélyt, az elköltözködőnek az urodalommal és a hitközséggel meg

kell állapotnia a távozási költségre nézve. Mindezek után eladhatja házát és ha a 10 fillér levonási díjat is megfizette békében eltávozhatik oda, a hova akar. Az eladó és vásárló elveszti pénzét, ha az elköltözésnél a rendszabály ellen vétenének. Ne hogy gonoszok buvóhelyet nyerjenek a mezővárosban, nagy büntetés terhe alatt tilos a grófnő vagy hivatalnoka tudta nélkül idegen zsidónak, bárki legyen is az, szállást adni. Az előljárók büntetést kapnak, ha mulasztásuk következtében valami csavargó tartózkodnék a hitközségben. A hitközségnek legyenek tűzoltói és tűzoltó szereik. Kisebb pereket zsidó és zsidó közt a hitközség maga intézhet el, keresztény és zsidó közti perben a felperes zsidó a keresztény bíró igazságszolgáltatásához forduljon, de az ítéletet, ha nem elégítené ki, felebbezheti az uriszékhez. A büntetéseket az előjáróság maga végzi belátása szerint, nagyobb bűnösök ügye egyenesen az uriszék elé kerül.

A büntetéspénzek fele a grófnőt, fele a hitközséget illeti meg.

Ugyanezen évben, 1746-ban még a budai kiűzés előtt, Pest vármegye összeírattja Ó-Buda zsidóságát, melynek családi létszáma a harminczas évekhez képest hárommal kevesbedett.* A conscripczióban a hitközség alkalmazottaiként a kántor (Schulsinger), Éliás tanító, a sakter, templomszolga (Klan Richter) említettnek, de már a rabbi állás is előfordul benne, melynek viselője névleg nincs feltüntetve. Miután a hitközség első rabbija Oppenheim Izáchár Bär, Juda boskovitzi és pfer-

* Pest vármegye lev., fasc. 8, no. 4.

seei rabbi fia 1745 május 7. pénteken költözött jobb létre, nem lehetlen, hogy a gyülekezet a kiüldözött budai rabbit fogadta papjának.¹

Ez összeírásban mint családnevek szerepelnek az Oesterreicher, Spicz, Brandeis, Frankl, Velis; kettőnek származási helye Vác, Tinnye. A foglalkozások közt találjuk a szücs mesterséget. Az egyik hitközségi tag a János (Joannes) nevet viselte.

Három évvel a budai zsidók kiűzetése után valósult meg a türelmi adó terve, melynek keresztülvitelét az udvar oly erősen kívánta. Létrejötté nehéz adózást rótt az ó-budai zsidókra, valamint az ország valamennyi hitközségére, panaszokra, bonyodalmakra adott okot, behajtása vigyázattal s felelőséggel terhelte a hitközségi vezetést. Vele foglalkozik az ó-budai hitközség rendezetlen levéltára anyagának jó része. Száz éven keresztül az ó-budai hitközségi tanácskozások, okmányok, jegyzőkönyvek egyik főalkatrészét képezi a türelmi adó, melynek rendszeresítéséhez az ó-budai zsidók is hozzájárultak követeik útján.²

A türelmi adó ügyében Mária Terézia 1749 május 16. értesíti a helytartóságot, hogy nem szenved kétséget, hogy a zsidók türetése Magyarországon, vagy azok kitiltása tisztán felségjogot képez. Mivel minden jól rendezett államban a zsidókkal szigorúbban bánnak, mint Magyarországon és másutt sokkal nagyobb terheket viselnek, mint a polgárok, türetésükért és hogy mód

¹ 5505 íjár 5; Oppenheim Simon **הר הקדש** és **הכריתות**

² A Jövő, szerk. Dr. Weiszbürg Gyula, I. évf. 4, Orsz. Lev., Acta Jud. Lad. A. és B., Id. Jud.

nyújtatik nekik a megélhetésre, a kincstár méltán tart-hat számot adózásukra. A türelmi adó nincs kárára az országnak, ami kitünik abból, hogy már I. Lipót is behajtotta. A királynő kívánsága, hogy a zsidók Magyarországon és kapcsolt részein a megyéknek és földesuraknak fizetett adón kívül a kincstárnak is szolgáltatásnak évi adót, még pedig lehetőleg minél többet.

Az adó rendszeresítésére a királynő elé két indítványt terjesztettek tanácsosai. Az első, hogy a zsidók csakis földesuraik vagy megyéik területén kereskedhessenek, a ki ezen kívül is akar kalmárodni, kereskedéséhez mért és pénzen megváltható passust kapjon. A második indítvány, hogy az összes magyarországi zsidók számára határidő tűzetik ki, melyen minden anyaközségből (melynek temploma és iskolája van) letartóztatás vagy az országból való rögtöni száműzés terhe alatt a pozsonyi vagy szepesi kamara, vagy a kiküldendő kamarai biztosok elé követeket tartoznak küldeni, a kikkel megegyeznének, hogy évenként mekkora türelmi adót akarnak fizetni, mely időben, mely részletben. A képviseltetés úgy is történhetik, hogy az egész magyarhoni zsidóság két csoporttá alakuljon, az egyiket Felső-, a másikat Alsó-Magyarország képezze, ezen két gyülekezet kellőleg felszerelt küldöttséget meneszsen a magyar kamarához, a melylyel meg kell alkudnia a taksára nézve. A megállapított összeget, melyért minden követ a maga személyeért és az egyetemességért vállal kezességet a hitközségek egymás közt vessék ki. Az adó megállapítására a legutolsó zsidó összeírás anyaga használtassék fel, mely feltűn-teti a zsidók külső és belső állapotát.

A királynő akaratának keresztülvitele, a módozatok kidolgozása a helytartótanács és pozsonyi kamarából kiküldött bizottságra hárult, a mely vegyes bizottság végzéseit jóváhagyás végett a királynő elé terjesztette.

Nemsokára leirat megy a törvényhatóságokhoz, hogy zsidóik számukhoz mértén küldjenek képviselőket Pozsonyba, a kik magukért és az otthon maradottakért kellő biztosítékot nyújthatnak. Mielőtt a zsidók összejöttek a vegyes bizottság értesére adatott, hogy a kövektől minél többet csikarjon ki, a legkisebb összeg, melyet a bizottság elfogadhat, az 1746-ban összegyűlt hadi adó (29,694 frt) kerekszáma, 30 ezer frt. A tárgyalást a bizottság a követek közül kiválasztott legtehetősebbekkel végezze.

1749 szeptember 1-én az ország valamennyi törvényhatóságának követei, a szatmármegyeiket kivéve, együtt voltak Pozsonyban, a hol ugyanazon napon bocsájtattak a vegyes bizottság színe elé. Mindenekelőtt tudtukra adták a királynő akaratát, hogy száműzetnek az országból, ha nem fizetnek évente türelmi adót. A megfélemlített zsidók készségesen elvállalták az adózást, csak azt kérték, hogy a teher, melyet viselniök kell ne haladja meg erejüket. A bizottság meg akarván tudni adózási képességüket meghagyta a követeknek, hogy törvényhatóságuk zsidóinak család-számát nyujtsák be írásban. Némelyek teljesítették a parancsot, többen hiányos lajstromot készítettek, mások pedig azzal mentegetődztek, hogy nem tudnak pontosan eleget tenni, mert hitsorsosaik környékükön szétszórtnak, egymástól távol laknak. Így nem vált be a terv, hogy a zsidók maguk ajánlják meg az összeget,

vagy hogy lajstromokból kitudódják, mennyit birnának fizetni.

Megint meghivatva a bizottság felszólította őket, hogy az előterjesztéseket, melyek a királyasszony feltétlen parancsát fejezik ki alattvalói hűséggel teljesítsék: évenként ötvenezer forint türelmi adót fizessenek. Az összeg meghaladta várakozásukat, a meglepetés lesújtotta a követeket, nagy szomorúság lőn köztük. Zokogás, sóhaj, panasz tölté be a tanácskozási termet. Könnyezve hozták fel ellenvetéseiket, hogy képtelenek ily teher elviselésére. Hivatkoztak az igen szigorú megszorításokra, melyekkel mindenfelől korlátoztatnak, a nagy közterhekre, miket a többi alattvalókkal együtt viselnek, statusuk rendkívüli ziláltságára, mely nem tudná az összeget előteremteni. Egyhangúan jelentették ki, hogy mindnyájuknak, kivéve közülük az igen kevés jobbmódút, javaikkal együtt gyermekeiket kellene zálogba adni, hogy e nagy összeget megfizethessék. Könyörögtek, rovassék rájuk kisebb taksa.

A commissio erre alkudozni kezdett velök. Negyvenezret kért tőlük, de ezt se voltak hajlandók megadni, majd megint tízezret engedett követeléséből, azonban erre sem akartak ráállani, noha a királynő ezt tűzte ki a minimum gyanánt. A követeket külön-külön megyénként hívta be a vegyes bizottság, tárgyalta velök, fenyegette őket, hogy kiüzetnek az országból, de minde mellett tizenhétézernél többet nem akartak megajánlani. Végre hosszas rábeszélés után abban állapodtak meg, hogy nyolcz éven át húsz ezer forintot fizetnek, melyről egyformán készített reversalist állítottak ki.

A vegyes bizottság megírja a helytartóságnak, ne

nézzen arra, hogy a megállapított türelmi adó kisebb az 1746-ban begyűlt összegnél, hanem vegye tekintetbe, hogy a kincstár biztosan számíthat rá, míg az előbbit csak nehezen lehetett behajtani. Jobb a biztos kisebb összeg, mint a bizonytalan nagyobb mennyiségű. Az adó behajtására nézve helyesnek tartotta a bizottság, hogy a fizetés első részlete 1750 január 1-én, a másik részlete, 10 ezer frt, július 1-én folyjék a kincstárba. A zsidók megyék szerint arányosan oszszák fel egymás közt az összeget, az így kivetett összeget a megyék a hitközségekre, a hitközségek pedig a tagokra rójják ki. Ha a felosztásban nem tudnának megállapodni, a rabbik állapítsák meg a felosztási arányt. Az adószedők a zsidók vagyonosabbjai közül választassanak; a kik a hatóságok segítségét is igénybe vehetik, ha egyik-másik zsidó földesurától megvédetve vonakodnék fizetni. A begyűlt összeget nyugta mellett adják át a kamarai pénztárnak, a só-, harminczad-, vámhivataloknak, vagy a provisorális pénztáraknak. A községek adófizető tagjainak névlajstromát az alispán őrizze, hogy a megyéből kivándorló zsidótól bárhol is behajthassa tartozását.

A királynő elfogadta a bizottság előterjesztését azon egy pontot kivéve, hogy a húsz ezer forintnyi adó nyolcz évig maradjon érvényben. Három évre állandósította az összeget, de utóbb még két évig tartotta érvényben.

A királynő által jóváhagyott előterjesztést a helytartóság november 26-án közölte a törvényhatóságokkal, melyeknek felszólalása nem tudta többé megakadályozni, hogy a türelmi adó, vagy a hogy a zsidók ne-

vezték a «Málkegeld» (királyasszony pénze) levétessék a zsidóság válláról. Pestmegye okt. 10-iki gyűlésén azt hangoztatja, hogy a királynőnek jogában van ugyan a zsidókat kitiltani, de azt nem teheti, hogy az országgyűlési határozatokat eltörölje, melyeknek értelmében a zsidók csakis a megyéknek belső szükségleteihez kötelesek járulni.*

A zsidók új adóval terheltetve alkalmasnak vélték az időt, hogy elnyomott helyzetük könnyítése végett lépéseket tegyenek. Még pozsonyi tartozkodásukkor előadták sérelmeiket a vegyes bizottságnak, mely, mivel a zsidók sérelmeinek megvizsgálásával is foglalkozott «*Delegata in puncto Tolerantialis Taxæ et Gravaminum Judeorum commissio mixta*» nevet viselte. Panaszaik megvilágítják keserves sorsukat, melyben ez időtájt tengődtek.

Horvát- és Szlavonországban, Baranya- és Heves-megyében, azonkívül több sz. kir. városban és helységben nem lakhattak, vásáraikra nem járhattak. Székesfehérvárott 1 frt 30 kr. személyvámot kellett fizetniök, ha területére nappal akár csak egy órára léptek be. Sok helyütt még meghálniok sem volt szabad, életük és egészségük kockáztatásával még téli zivatarokban és esős időben is távozniook kellett egyes városokból. Kérik, hogy Horvát- és Szlavonországban továbbá azon helyeken, honnan a görögök és kereskedők irigykedése miatt kiüzettek, szóval ott, hol azelőtt is laktak, a bányavárosokat kivéve, megtelepedhessenek, vagy legalább is vásáraikra járhassanak.

* Pest vármegye levélt.

Keresztényeknél nagyobb híd- és révvámost fizettek, Nagyszombaton háromszoros vámost vettek tőlük, külön a személyektől, külön a kocsiktól, külön az abba fogott állatoktól, azonkívül még a Nagyszombat területéhez tartozó három faluban, noha vámjelzés nem volt kitéve, még áruvámost is szedtek.

A nemesi curiakon lakó zsidóktól, ha adójukkal hátralékban maradtak, zálogul vették gyermekeiket s feleiségeiket.

Felső-Magyarországon a szepesi kamara által kirótt türelmi adó megszüntetendő, mivel az ott lakók különben kétféle türelmi adót fizetnének. Ezentúl ne köteleztesse senek országgyűlési pénz fizetésére türelmi adó czímén.

Zsidó kézművesek és mesteremberek szabadon és zavartalanul üzhessék lakhelyükön mesterségüket.

A Morvából származóknak ne kelljen többé Morvába fizetni adójukat.

A zsidóság sérelmeit a vegyes bizottság a helytartóság útján híven felterjeszté a királynőnek, megjelölván a módot, hogy a panaszok miként orvosolhatók. A bizottság véleményét ritka jóindulat lengi át, melyet részben a zsidókkal való közvetlen érintkezés támasztott, másrészt az a tudat, hogy a zsidóság új adózási kötelezettségének csak úgy fog megfelelni, ha megszabadul a sok megszorítástól. Tanácsolja, hogy a zsidók az egész országban kivéve azon helyeket, hova bemenetelüket törvény, kiváltság, vagy particuláris királyi végzés tiltja, mindenkor szabadon ki- és bejárhassanak, kereskedhessenek, a hol azelőtt laktak újra megtelepedhessenek. Heves- és Baranyamegyékben és Székesfehérvárott a vásárokat is látogathassák. A szé-

kesfehérvári személyvám ügyében vizsgálat indíttassék. A felső-magyarországi zsidók a régi türelmi adó alól felmentendők; a jog és méltányosság tiltja, hogy a zsidó a kereszténynél nagyobb vámot fizessen. A földesurak tartozásaik behajtására észszerű, méltó és ne a kereszténység szellemével meg nem férő kegyetlen eszközt alkalmazzanak. A zsidók iparüzése, melyet a sz. kir. városokban a czéhek gátolnak, nem akadályozandó, foglalkozásaikat keresztényekkel is szabad végeztetniök. A Morvaországtól való jobbágyi függés szüntessék meg.

A királynő csak a felső-magyarországi türelmi adót szünteté meg, a zsidók többi sérelmére azt válaszolta, hogy ezeket részletezzék és azután a helytartóság orvosolja azokat, a mennyiben hatáskörébe vágnak. A türelmi adó pontos behajtása miatt a királynő állandósította a vegyes bizottságot, melynek elnökévé kinevezte báró Koller Károly kamarai tanácsost, tagjaiul pedig a pozsonyi kamara kebléből és a helytartótanácsból küldött ki egyes urakat.

Alig hogy a türelmi adó életbe lépett, a pozsonyi Mihály Hirsch folyamodványt intézett a helytartósághoz, melyben a magyar zsidóság primátorává való kineveztetését kéri. E hivatalt az okból tartja szükségesnek, hogy a felmerülő zsidó panaszokban véleményt adjon és a türelmi adót biztosan behajtsa. A helytartóság nem ajánlja Mihály Hirscht, mert rossz a híre, a zsidók maguk panaszkodtak rá. De ha a zsidók egyszer vonakodnának fizetni, írja a helytartóság, akkor jó lenne primátorról gondoskodni, a ki alkalmas javaslatokat tegyen.

Az ötévi határidő lejárta előtt a zsidók követői megint felmennek Pozsonyba, hogy a türelmi adóra nézve megalkudjanak a vegyes bizottsággal. Bár keresetük meg van nehezítve, noha régi panaszaik nem nyertek elintézészt, mégis beleegyeznek, hogy húsz ezer forintnyi türelmi adójuk öt ezerrel felemeltessék. Kérik, hogy a 25 ezer frt 10 évre állandósíttassék, mert költséges nekik minduntalan Pozsonyba utazni. Most is két héten túl tartották őket Pozsonyban, költségekbe verték magukat, elhanyagolták üzleteiket és hitközségeiket, mert jobbára az elnökök küldettek a bizottság elé. A bizottság a zsidók ajánlatának figyelembe vételét tanácsolja, de a királynő megint csak öt évre tartja az adót érvényben, egyúttal a zsidók pontos összeírását parancsolja meg, mert a 25,000 frtnyi taksát nem tartja kielégítőnek.

A zsidók toleránciájuk felemelése után megint kérik sérelmeik orvoslását, melyekhez most újabbak járulnak. Egyebek közt, hogy Máramarosmegyében nem tudnak megmaradni, mert nem védetnek kellőleg. Bár csupán pálinka eladásából élnek, mely alig hoz annyit, hogy belőle kukoricza kenyérrel jóllakjanak, pontosan fizetik adójukat, de ennek fejében nem tudnak nyugalmas életre szert tenni. Borsodmegyében a görögök és rácok gátolják őket a kereskedésben, Szabolcsmegyében tilos a zsidónak vasárnap utazni vagy kereskedni.

Nagyot fordult öt év óta a világ sora. A zsidónak ezentul fizetnie kellett, de panaszkodnia tilos volt. Sérelmeikre a királynő 1755 október 7-én azt válaszolja, hogy a zsidók panaszai nélkülözik az igazságot.

Nehogy a folyamodás könnyedségénél fogva a zsidóknak ürügy adassék hamis sérelmek kigondolására, ezért merészségük, ok nélküli panaszaik büntetése az legyen, hogy szigorúan elutasítandók. Jövőben büntetés éri azt a zsidót, ha valótlannak bizonyul jelentése.

Elégtétel helyett még súlyosabb terheket kaptak a magyarországi zsidók. Türelmi taksájok a szerény 20 ezer forintból 1760-ban 30,000, 1772-ben 50,000, 1778-ban 80,000 és 1813-ban 160,000 forintra szaporodott.

Nem tuloztak Pest vármegye zsidói, midőn 1755-ben a helytartóságnak keseregve előadták, hogy csupán Istennek minden teremtményére kiterjedő gondviselésének tulajdonítható, ha a szegény zsidóság, mely alig képes mindennapi kenyerét megkeresni, a nagy türelmi adót megfizetni tudja. Mennyi akadály állott a pestmegyei zsidók útjában, mely keresetüket, pénzszerzésüket megnehezítette! A Jász-Kun kerületben minden zsidó egy napi tartózkodásért 17 krajczárt tartozott fizetni, Vác magas áruvámot vett tőlük, Budára és Pestre nem járhattak kereskedni, a Morvaországból származóktól megkövetelték, hogy hazájuknak is adózzanak, protekzionális díjat, melynek czíme alatt az ó-budai Holtscher Izsák és Koppel Jeremiás évente 800 forintot fizetett; a földesurak elvették a zsidóktól az árendát, ez okozta, hogy Maglódot tiz hitsorsosuk hagyta el; Csepelszigetre és a ráczkevei uradalomba nem bocsájtattak, azon helységeekben, hol görögök béreltek üzleteket nem kereskedhettek és nem járhattak azokba, a földesurak és tisztviselőik a legkisebb kihágás miatt is

gyötörték, zsarolták őket, különösen azokat, kiknél vagyont éreztek.¹

Minél jobban sanyargatták a zsidóságot, annál inkább szaporodott száma Ó-Budán. Az 1752. összeírás szerint² 59 család lakta, a lélekszám hiányzik. Ekkor már két rabbija van felsorolva a conscripczióban, Nátán Márkus és Joáchim Márkus, az első Günsburg Nátán ben Mátiszjóhu, a második valószínűleg nem más, mint Binet Jakab későbbi ó-budai dáján atyja Jóchánán.

Tanítója három volt, Perl Volf, Schulsinger Márkus és József Izsák, metszője pedig kettő. Az emelkedő ó-budai hitközségben az egyik tag kávéfőzéssel foglalkozott. E conscripczióban jelenik meg az Abeles, Hollitscher, Koppel, Mandl, Tauss, Trebitsch, Nikolsburger családnév.

II. FEJEZET.

Zichy Erzsébet grófnő védlevele a hitközség részére. A hitközség a kamara fenhatósága alá kerül. A kamara védlevele. Az 1767. conscripczió. A hitközség tekintélye emelkedik, mióta a kamara és a helytartóság Budára tette át székhelyét. Az iskola megnyitása és története. Egyletek, Chevra-kadisa, temető, zsinagóga.

A hitközség népessége az urodalom védelmének árnyékában erősen megnövekedett. A gyülekezet jogai, kiváltságainak biztosítására Zichy Erzsébet grófnő, a város földesúrnője 1765 január 1-én új, tíz évre szóló

¹ Orsz. Lev., Acta Jud. Lad. A.

² Pest vármegye lev., Fasc. 9, no. 17.

privilegiumban ¹ részesítette a hitközséget. A zsidóknak szabad vallásgyakorlatot engedett, de viszont megkívánta, hogy a zsidók se cselekedjenek valamit a keresztény törvény és szertartás ellenére, mert különben más rendet kényszerülne hozni. A védőlevél meghagyása szerint a bíró, esküdtek, kisbíró választása (Hiszchádsusz) az 1746-ban kiadott ² szabályok szerint évenként történik. A zsidók tulajdonában levő házak bekvártélyozástól és forsponntól mentesek; mivel a hitközség amúgy is bizonyos illetéket fizet a megyéhez, ennél fogva nem tartozik a polgárokkal együtt portiópénzt adni. A ki szűk keresete miatt kivándorolni akar, ennek csak a hitközséggel kell a költözködési díjra nézve megegyezni; az eltávozó mindenkor ingyen élvezi az uraság védelmét.³ A ki tulajdon házát eladja, az eladási összegből minden 100 után 10 fillért juttat az uradalom pénztárába, a háznak gyermekekre való átruházásánál e levonási díj nem fizetendő. Évi 150 frtért zsidó mézárszéket tarthatnak, melyben zsidók és keresztények számára mindenféle, még disznó hust is mérhetnek. A vágó marhákat a legelőre küldhetik. A zsidók új, tisztán és jó karban tartandó vágóhidat építsenek a

¹ O-budai hitk. lev. A zárjelben közölt szavak az egyes szokások, hivatalok zsidó megnevezése a hitk. jegyzőkönyvek s okmányok alapján.

² L. fent.

³ 4. pont: Wann sich einer von der allhiesigen Juden Gemeinde aus Mangel genugsamer Nahrung von hier hieweck ziehete, solle Jener mit der Juden Gemeinde alleinig sich abfinden, jedoch aber jeder Zeit ohne Entgeld Meinen Schutz zu genissen haben.

Duna mellett, melybe csatornán vezessék le a piszkot; a vágóhid ne akadályozza a Dunán járó hajókat. Mesterségüket szabadon űzhetik, kívülük más nem nyithat üzletet; idegenek is beházasodhatnak, minden házasság után egy körmöczi arany jár az uraságnak. Ha idegen zsidó (Chucz) a hitközség kötelékébe (Chezkász hákehiló) akar felvétetni, előbb az uraságtól védőlevelet kap, a melynek bemutatása után a hitközségnek bizonyos illetéket fizet. Szent-Endrét kivéve, az uraság urodalmairól akadály nélkül hozhatnak be kóser bort, a ki kóser bort Szent-Endréről szállít, bejelentés után a bornak kilenczedik akóját, akár pénzen megváltva, az uraságnak tartozik átadni. A bejelentés elmulasztása nagy birsággal vagy a bor elkobzásával büntettetik. Az évi védelmi és telekpénz 1110 frt, mely a hitközség többi rendes adóival együtt összesen 1260 frt, évi négy részletben, márczius, június, szeptember, deczember hónapokban fizetendő az urodalom cassájába. A rendes adón kívül a hitközség a földesúrnő születés-, névnapján, újévkor, husvétkor és Szent-Márton napján adandó ajándékokat 200 frton váltsa meg évenként.* Minden egyéb illetéktől fel van mentve. Vásárolt és a telekkönyvben nevökre írt házakat szabadon birtokolhatnak a zsidók, bennök úgyszintén a bérelt házakban az ó budai sörházból vett sört és bort mérhetnek, de 12 körmöczi

* Márton napi ajándékot más hitközségek is adták földesuraiknak. A pozsonyi hitközségnek régi szokása, hogy a királynak Szent-Márton napján ludakat szállít, ennél fogva még abból az időből származik, mikor a pozsonyi zsidóknak, mint az uralkodó jobbágyainak, a király volt a földesuruk.

arany birság alatt csakis zsidóknak. A temetőjükkel szomszédos telkeket, ha idővel eladatnak, temetőjük kibővítésére fordíthatják. Szombati zsinórt húzhatnak a helységben, keresztény házának falára a háztulajdonos engedélye nélkül a zsinór nem illeszthető. A keresztény vásár- és ünnepnapokon üzleteiket az istentisztelet végeztéig tartásuk zárva, addig is senkinek — kivéve, ha az uraság parancsolja — sem szabad valamit eladniok. A hitközség a 2 éjjeli őr fizetéséhez 15 frttal járuljon; marháik legeltetéseért a csordásnak fizessenek valamit.

A hitközség a Zichyek védelme alól már a következő évben a kamara fennhatósága alá került. A béke, biztonság, melyet a Zichyek földesurasága a hitközségre árasztott még fokozódott az új földesúr, a korona szárnya alatt, a melynek egyebek közt az a haszna is meg volt, hogy a hitközség befolyásos, magas hivatalokkal érintkezhetett.

1766 márczius 1-én a kamara 17 pontban adja ki az ó-budai zsidóság protekcionális levelét, megpecsételve és aláírva gyaraki Grassalkovich Antal gróf kamaraelnök, ezenkívül Hollitscher Izsák hitközségi elnök, Simon Löbel, Koppel Jeremiás, Hertzl Márkus¹ és Spitzer Simon által.²

A kamara a Zichyek kiváltságlevelén úgyszólván semmi lényegest se változtatott. A kiváltságot, mint

¹ Héber aláírása: יחזקאל בן הר"ר מרדכי ז"ל.

² Az okmány eredetije Országos Lev., Neoreg. Acta fasc. 102, no. 16, melyet magyar fordítással a Magyar Zsidó Szemle VIII, 254—259, 297—300 közölt Dr. Kohn Sámuel.

a Zichyek mindig 10 évre adta ki, melynek letelte után megerősítette, a viszonyokhoz alkalmazta és a védelem-díjat a különböző illetékekkel együtt felemelni szokta.

A kamarai védlevél tartalmának foglalatja:

Az Ó-Budán megtelepedett vagy ott lakó zsidók s utódaik — utóbbiak alatt a vőket is értették — a királyi kamara jurisdictiója s védnöksége alá tartoznak. Tilos őket szokásaik s szertartásaikban háborgatni, de viszont a zsidók is őrizkedjenek a keresztények vallásos szokásainak zavarásától. Az urodalom védnöksége alá tartozó Ó-Budán lakó zsidók a hivatalos okmányokban Incorporirte Schutzjuden néven fordulnak elő.

Évente bírót, esküdteket, kisbírót választhatnak, kiket az urodalom erősít meg tisztségükben. A bíróság elsőfokú hatóságot képez a zsidó és zsidó vagy keresztény és zsidó közti perekben.

Tulajdon házaik mentesek a katonabeszállásolás, forspont és más efféléktől. Miután a megyének amúgy is adóznak, nem kötelesek külön portiót fizetni.

A hitközség valamely tagja csakis a hitközség beleegyezésével költözködhetik el az esetben, ha nem lenne Ó-Budán elegendő keresete és a míg más földesúri jurisdictio alá nem került, a kamarai védelmet élvezi. Az ilyeneket az ó-budaiak: Incorporirte Auswärtige vagy Auswärtige Schutzgenossen névvel illették.

Bárki tulajdon házát zsidóra vagy keresztényre ruházhatja, a ház eladásánál — de nem öröklésénél — a vételösszeg tizedrésze az urodalmat illeti meg. A ház-vétel nem akadályoztatik.

Zsidó mészárszéket tarthatnak, minden fajta húst mérhetnek még keresztények részére is, keresztény hús-

vágót tarthatnak, ki zsidó módra tudja elkészíteni az egyes húsnemeket. Levágandó marháik számára legelőt kapnak.

Kötelesek a Duna mellett új vágóhidat építeni, mely a hajóközlekedést ne akadályozza és különösen nyári időben gondoskodjanak tisztántartásáról.

Urodalmi sört és kóser bort mérhetnek házaikban, de csakis zsidók számára, 12 körmöczi arany büntetést fizet, ki keresztényeknek is elad.

Idegen nem nyithat Ó-Budán üzletet. Mesterségüket szabadon gyakorolhatják. Helyben vagy másutt házasságot köthetnek, minden házasságkötés után az urodalomnak egy körmöczi arany fizetendő. A ki házasság céljából másutt telepszik meg, az urodalmi védelmet nem veszti el.

Ha valamely idegen elnyerte az urodalmi védelmet, köteles a hitközséggel megalkudni a zsinagóga és temető használata ügyében; különben a védelemnek nincs érvénye. Ennek alapján az a szokás fejlődött ki, hogy a ki elnyerte az urodalmi védelmet, folyamodványban jelentette be az előjáráságnak, hogy felvétetni akarja magát a hitközség kötelékébe. Kérő levelében köteles volt kimutatni, hogy hány éven át lakott Ó-Budán és magaviselete kifogás alá nem esett, egyszersmind bizonyos összeget kellett felajánlani a felvételért. A hitközség kötelékébe való felvétel csakis az urodalom jóváhagyása után vált érvényessé. Azt, a ki nem tartozott a hitközség kötelékébe, a templomi szertartásoknál mellőzték, egyebek közt meg volt az ilyennek tiltva, hogy nyolcz napos fiúgyermekének körülmételését a templomban végeztesse. Az idegent, kinek nem volt védelmi joga,

a hitközség csak rövid időn át türte meg körében. Az ilyennek — kivéve ha rokonait látogatta vagy üzleti dolgai tartóztatták — éjjelezési engedélyt (Nachtzettel) kellett kérni.

Az ó-budai urodalomhoz tartozó javakon készített kóser bor díjtalanul szállítható Ó-Budára. A kilenczedet nem fizető Szent-Endréről szállítandó bor után azonban minden kilenczedik pint természetben vagy megfelelő árban az urodalmat illeti meg.

Magánosok vagy a hitközség a tulajdonukat képező házaik birtoklásában nem zavartatnak, kivéve, ha valamely tulajdonos kihágást követ el. Polgárok házai és telkeinek vásárlása az urodalom beleegyezése nélkül tilos.

Kis Lázár Simon cs. kir. kiváltságolt kereskedő, kinek utódaival együtt a királyi kincstár körül szerzett érdemei következtében lakásjog engedélyeztetett ugyanazon jogokban s kedvezményekben részesüljön, mint a többi zsidó. Kis Lázár Simonnak csakis az Oesterreicher-féle ház engedhető át, mely a község javára annak közös terheinek vettetik alá.

Szombati zsinórt alkalmazhatnak.

Az éjjeli örök tartásához 15 frttal járuljanak, úgyszinte minden egyes marha legeltetéseért a szokásos díjat fizessék a pásztornak.

A hitközség előljárósága mielőbb készítsen rendőri szabályzatot és statutumokat, melyeket jóváhagyás végett terjeszsen a kamara elé.

A sz. kir. városokban — a városok jogainak épségben tartása mellett — és a kamarai javakon üzletet folytathatnak.

Düledező zsinagógájukat újra felépíthetik, de kötelesek a tervezetet bemutatni az urodalomnak.

A hitközség a kamara kiváltságlevelével megvédve háborgatás nélkül terjeszkedett. 1767-ben 109 család lakta, melyeknek gyermekeit négy tanító oktatta: Farkas Méir, Salamon Farkas, Pollák Löb, Jakab Márkus.¹

A megnövekedett gyülekezet II. József idejében kezd a zsidók körében tekintélyre vergődni. Nem belső, szellemi erejének, hanem külső körülményeknek köszönhetette, hogy feltünhetett.

Midőn a helytartóság és a kamara székhelye Budára kerül, a hitközség e dicasteriumoknál pártfogókra tud szert tenni, kik a magyar zsidók ügyesbajos dolgait az ó-budaiak befolyásával és akarata szerint igazították el. Egyesek, mint az egész hitfelekezet érdekei megóvásáért a legnagyobb buzgóságot fejtette ki ezóta a hitközség — és a mi különösen növelte hírnevét — sokszor sikeresen.

II. József alatt alapította a hitközség elemi iskoláját.

Az ó-budai hitközség Pest vármegye zsidóival együtt 1783 junius 2-án megigérte a megyei bizottságnak, hogy a császár márczius 31-iki intézkedésének, mely zsidó iskolák alakítását rendelte el, kész megfelelni.² Ó-Buda kilátásba helyezte, hogy a saját költségén rendezi be iskoláját a hitközségi épületek egyikében, a tanítók díjazására pedig kétszáz rénes forintot ajánlott meg.

¹ Pest vármegye lev.

² Pest vármegye levélt. fasc. 22, no. 58.

Az ó-budai és a vármegyei zsidók egyben megkérlik a bizottságot, hogy az osztályok felállítása és a tanítók alkalmazása a teremtendő iskolaalap aránya szerint történjék, az alkalmazandó tanítók — költségkimélés végett — nőtlenek legyenek, az iskola tananyaga és módszere a cseh és morva iskolákéhoz hasonlítson, a tannyelv német legyen, de kívánatosnak tartották, hogy a tanítók a magyar, szláv és latin nyelvet is elő tudják adni; a német naponta két teljes órában taníttassék, a többi nyelvek pedig naponta egy órában. Óhajtották továbbá, hogy Pest vármegye azon helyein, hol a zsidók iskolát nem állíthatnak, gyermekeik a keresztény iskolákat látogathassák, vagy akár zsidó, akár keresztény magántanítót fogadhassanak melléjük, négy éven belül még olyanokat is, kiknek normáliskolai képesítésük sincs; a gyermekek vallásgyakorlata ne zavartassék, az iskolaidő elmúltával odahaza akadálytalanul nyerhessenek hitoktatást; a gazdagabbak gyermekei, úgyszintén azok, kiknek jelentős testi hibájuk van, képesített magántanítóknál tanulhassanak. Az ó-budai zsidó iskola fentartására Vörösvár, Zsámbék, Tétény, Tinnye, Abony, Irsa, Gyón, Dabas, Szele, Apostag, Aszód, Péczel, Domony összesen 70 frt 50 krt ajánlott meg.

A hitközség buzgósággal fogott az iskolakötelesek összeírásához, az épület felszereléséhez. Nem annyira a művelődési szempont vezette, mint az, hogy kedvében járjon a császárnak, kiről tudta: dieses Fach eins von seinen beliebtesten Verlangen ist.*

* Hitk. jegyzők.

Az iskola felavatása 1784 június 22-én történt.¹ A hitközség arra számított, hogy ha nagy ünnepélyt rendez «ohne Zweifel kommt solches auch in Zeitungen», az esemény az ujságok útján a császár-fülébe is eljut, a ki örömet fog találni az ó-budaiak áldozatkészségében, elhatározta tehát, hogy a megnyitásnál, melyre keresztény urakat is várt, «etwas Lustiges zum Aufsicht des Reublig» fog rendezni.

Az ünnepi beszédet a megnyitás alkalmával a hitközség legműveltebbje, dr. Oesterreicher József Mánes orvos tartotta.² E kiváló férfiúnak 1781 nov. 23-án engedte meg a császár, hogy a budai egyetemen doktorvizsgát tehessen.³

A megnyitás után azonnal megkezdtek a tanítást, a mely iránt eleinte oly nagy volt az érdeklődés, hogy a hitközség tagjai néhány napon át az ablak alatt vagy a teremben hallgatták a «professor» előadását, ki a fiúkat és leányokat egyaránt tanította. A tolongás és lármá akkora volt, hogy az előjáróság hat nap múlva kihirdetteté, hogy az uraság hajduja bottal, korbácsal fogja az alkalmatlankodókat elkergetni.⁴

Az érdeklődés nemsokára annyira kevesbült, hogy még a tankötelesek se jártak kellő mértékben az iskolába. A gyermekek elmaradását nemcsak a szülők elfogultsága okozta, hanem az is, hogy a vagyonos zsidók,

¹ Berger J. Lipót, Az ó-budai izr. hitközség iskolájának monographiája, A magyar-zsidó felekezet és polgári iskoláinak monographiája gyűjteményben I, 245—249.

² Életrajza: Reich Ignác, Beth-El I, 1—7.

³ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1781, 2692, 4639, 5514. sz.

⁴ Hitk. jegyzők.

a kik bőven voltak, inkább magántanítókra bízta gyermekeik oktatását, mint a keresztény professorra. A tanterületi főigazgató hiába tiltotta meg 1785-ben, hogy még képesített tanítók se adhassanak magánoktatást, a szülők azután is hanyagul vagy egyáltalán nem küldték gyermekeiket az iskolába. Keresztényekre kénytelenségből ruházták az oktatást, mivel képesített zsidó tanítók ez időben még nem voltak. Az első években Höhn, ki Pozsonyba került, Donát Jakab a buda-újlaki iskola segédtanítója és Hebraik voltak a zsidó iskolának tanítói.

A mint hire kelt, hogy József császár halálos betegen visszavonta rendeleteit, a népes és vagyonos hitközség, mely a pozsonyival vetekedett,* megszüntette intézetét, a padokat, felszereléseket elhordatta. A község ugyanis azt hitte, hogy miután a császár eltörölte intézkedéseit, nem köteles többé fenntartani iskoláját, mely ugyancsak a császár akarata folytán jött létre. Előbb is szeretett volna túladni rajta, részben mert sokallotta a tanító fizetését, de azért is, mivel nem akarta, hogy a zsidó növendékek olyasfélét is tanuljanak, mik nem tartoznak szorosan vallásukhoz. Már 1788-ban megízeni a tanítónak, hogy elbocsátja, ha nem vállalja el olcsóbban a tanítást, a mikor pedig kiütött a török háború, egyszerűen be akarta csukni iskoláját. A helytartóság azonban 1790 június 16-án meghagyta a hitközségnek, hogy rendezze be újra a feloszlatott iskolát és

* A hitk. folyamodványa az uriszékhez 1790 decz. 19: Die Pressburger und Altofner Juden Gemeinden also zwey stärksten in Ungarn. Hitk. lev.

az előadások folytatódjanak. Miután a régi iskolaépület alkalmatlannak bizonyult, a hitközség házat vásárolt a korona urodalomtól, a hol elhelyezte fiú- és leányiskoláját, valamint a tanítók lakását.

Mivel a helytartóság 1790 ápr. 20-iki rendelete megengedte az iskolafentartóknak, hogy oly tanítókat is fogadhatnak, kiknek nincsen præparandiai képzettségük, ez okból az új iskolában nem keresztény tanítók oktatták többé az ifjúságot, hanem zsidók.

Az első zsidó tanítót 1791-ben választották meg Kohn-Bresslau Ábrahám Hirsch trencsényi tanító személyében, ki utóbb a hitközség jegyzője lett. Fizetése eleinte évi 200 forint volt, szabad lakás, négy öl tűzifa; mint tanító türelmi adót — II. József 1788-iki rendelete értelmében — nem fizetett. Érdekes intézmény volt Ó-Budán, minek párját másutt nem találjuk, hogy a zsidó tanító részt kapott a házasságkötés után járó stólából.

Ó-Buda zsidó iskolájában — a helytartóság 1857-ben «minta főelemi tanodá»-vá emelte — melyben idővel a magyar nyelv és érzés szeretetteljes ápolásra talált, nevezetesebb tanítók voltak: Pressburg-Feuchtmann Simon ben Semájó, Wallfisch Joáchim, Bresnitz Márkus, Neumann Sámuel, Bach József, Klaber Treuer, Braun L., Pollák Káim. A tanintézet az emancipácziónak lett az áldozata; néhány évre az egyenjogusítás után megszűnt. Ahelyett, hogy elbocsájtotta volna fölösleges alkalmazottait, költségkimélésből a zsidó vallásos szellem és a magyar nemzeti műveltség tűzhelyét, iskoláját semmisítette meg a hitközség.

Az iskolán kívül a hitközségnek jelesebb intézménye

volt a Talmud-tóra, a kereskedelmi magániskola, ovoda, oktatási egyesület, mely az iskolát tartotta fenn, a kenyérkiosztó, özvegyeket, árvákat gyámolító egyesület. De valamennyi közt kivált a Chevra-kadisa, mely valószínűleg a régi — jelenleg a városban fekvő, kőfallal kerített, érdekes — temető megnyitásakor, a XVIII. század első felében alakult; II. József 1787-ben megfelelő irányba terelte e jótékony egyesületet, mivel jövedelmeit nem fordította nemes, szent célokra. 1794-ben alakult a Báchurim Bikur Chólim egyesület, mely a beteg fiatal emberek gyógykezelését, támogatását, meghalt egyleti tagok emlékének fentartását tűzte ki célul.*

A Lajos utczában fekvő mostani remek, oszlopos bejáratú, egyszerűségével vonzó nagy zsinagógát, melynek homlokzatán óra van elhelyezve, 1820-ban avatták fel. Építője Landherr András volt. E század első felében ezen templom volt a legszebb és legnagyobb egész Magyarországon, de még Ausztriában is. József nádor, mint a főváros egyik nevezetességét mutogatta külföldi vendégeinek. Kivüle még több magánházban és néhány egyleti helyiségben tartottak istentiszteletet. A legrégibb magántemplomok voltak: az Austerlitz Czipóra és a Jechezkél-templom. A nagy templom udvarán a rabbi lakása mellett állott a gyógyszertár és a kórház.

* Berger J. Lipót, A «Budapest III. kerületi ifjak betegsegélyző egyesület» fejlődésének története.

III. FEJEZET.

Günsburg Nátán rabbi halála. A hitk. fegyelmetlensége. A hitk. alapszabályai. Boskovitz Sámuel a Máchácisz hásekel szerzőjének rabbinak való megválasztását a vármegye megtiltja. Eger Farkas leipniki rabbit a hitközség papjának választja. Münz szereplése. A nádor Ó-Budára érkezése 1791-ben. Münz megyei főrabbinak neveztetik ki. A megyei hitközségek egy része vonakodik Münzöt főrabbinak elismerni. A helytartóság megfosztja Münzöt a főrabbi hivataltól. Münz jellemzése, Münz és Choriner Áron. A rabbitanács. Münz halála.

A Belgrádból meghívott Günsburg Nátán ben Mátiszjóhu rabbi, kinek működése semmi nyomot sem hagyott Ó-Budán, mintegy negyven évi «hű és becsületes» működési idő után 1783 őszén (5544 chesván 27 szombaton) fejezte be pályafutását.* A vén rabbi betegeskedése miatt már a hetvenes évek vége óta nem járhatott el kellőképen tisztségében, a mi nem maradt kártékony hatás nélkül a hitközségre. A gyülekezetben — melynek 1785-ben már 122 adófizető tagja, köztük 21 háztulajdonos volt — meglazult a fegyelem, az előljáróság tekintélye gúny tárgyává lett. Lábrakapott a játékszenvedély, a férfiak szabadabb életet folytattak, megengedtek maguknak több olyasmit, mi a vallás, törvény és a szigorú erkölcsi felfogással ellenkezett. Erélyes rabbira volt a hitközségnek szüksége, ki megfenyítse a kihágókat, helyre igazítsa a felfordult rendet. A tarthatatlan helyzet megszüntetése végett 1784 végén a hitközség elha-

* Hitk. jegyzk.: ist רב אב"ד ו"ך השון תקמ"ד ablebend worden und aus Reflection, הרב וצ"ל welcher circa 40 Jahr treu ehrlich gedienet.

tározta, hogy a rabbi állást betölti. A jelöltek voltak: Günsburg Dávid a meghalt rabbi fia, ki Bursztynban viselte a rabbi hivatalát,¹ ajánlója sógora Kohn Izsák volt Ó-Budán; Boskovitz Farkas, ki Ó-Budán élt mint magántudós és kereskedő, Eger Farkas leipniki rabbi, Broda Hirsch köpcsényi rabbi, Münz Mózes Brodyból, Jeremiás nagy-mártoni rabbi, a jámbor szeniczi Sámson rabbi fia.² A jelöltek választásának ideje is kitűzetett, de a választás abban maradt. A következő nyáron, 1785 július havában, mialatt az elnök Kanitzer Dávid és a hitközség leggazdagabb tagjai a bécsi vásáron voltak, Graner Sámuel és Oesterreicher Mózes választó gyűlést akartak a hónap 10-re egybehívni, melyen a maguk jelöltjét kívánták a hitközségre erőszakolni. De tervüket meghiúsította Leitersdorfer Márkus és még nyolcz községi tag, kik folyamodványt nyújtottak be a magyar udvari kamarához,³ követelvén a gyűlés betiltását, miután a választók olyanok «deren grösster Theil aus armen Pinkel Juden und Hausirer (bestehet), die sich um das Wohl der Gemeinde am wenigsten bekümmern»; a rabbifelvételt azon időig szeretnék elhalasztani, mikor véget ér a hitközség pöre, melyet a birói hivatalától megfosztott Goldschmied Márkus Izsák 1782-ben történt feljelentése idézett elő, ki bosszúból az előljáróságot sikkasztással vádolta. A felsőbb helyről aug. 17-én leérkezett rabbiválasztási engedély nem vitte

¹ Itt approbálja 1784 sziván 4. Pinczov Élijó bátorkeszii rabbi **הדרת אליהו** (Prága, 1785) munkáját.

² Hitk. jegyzk.

³ Hitk. jegyzk.

dülőre a dolgot, a minek talán az a hitközségi határozat volt oka, hogy bárki is ajánlhat rabbit. Valószínűleg a sok ajánlott közt nem tudtak eligazodni.

A rabbiválasztást közelebb hozta a megvalósuláshoz a hitközségnek új alapszabálya,* mely sok tekintetben hasonló Pest és Buda sz. kir. városok igazgatási statutumaihoz. A kamara 1787 márczius 27-én tett közzé, rendet hozván ez által a 320 családból álló hitközségbe. Az alapszabály — mely a Goldschmied denuncziálásnak volt az eredménye és nemcsak az ó-budai, hanem az ország valamennyi hitközsége számára volt kötelező. — előírja, hogy a hitközség előljáróságának választása évenként történjék oly napon, melyen otthon vannak a gazdag és szegény zsidók. Egy nappal előbb a zsinagógában ki kell hirdetni a választás megejtését, melyet hatvan kijelölt községi tag végez, kik a 10, 20 és 20 frton felüli adózók sorából választassanak. Hitközségi statutum volt, hogy azon nők, kik csakis házasságuk révén kerültek az ó-budai urodalom védelme alá, házasságuk után az első három évben nem bírtak választási joggal (Beréró) és tisztséget sem vállalhattak.

A választás egy urasági főtisztviselő, a rabbi és két írástudó jelenlétében történjék; előbb a gazdát (Vormund), azután a 24 tagú egymással vérrokon-ságban nem levő külső tanácsot (árbóó veeszrim áno-sim) válaszsza a hatvan választó. A külső tanács megválasztásánál tekintettel kell lenni, hogy a megválasztatásból kizárassanak a szándékosan adóhátralékban

* Hitk. lev.; közzé tette Hochmuth Ábrahám: Leopold Löw 230—235.

maradók, nem pedig azok, kik a szükséges hivatalbeli tulajdonokkal rendelkeznek, csakhogynem képesek adóterhüket leróni. A hatvan választó, a gazda és külső tanács egyenként adja szavazatát az uraság által javaslatba hozott három bírójelöltre, kik nemcsak becsületes, tiszta múltú egyének legyenek, hanem a német nyelvet szóban és írásban bírják. A három jelölt közül az a bíró (Ros hákóhól), kire szótöbbség jut. Ezután az adószedő (Báál tévó), a zsinagógai előljáró, a kisbíró és esetleg két árvagyám választása következik.

A megválasztott hitközségi tisztviselők a választás befejezése után párosan a zsinagógába vonulnak, a hol esküt tesznek, melyet a rabbi olvas fel nekik. A választást az urodalom erősíti meg.

Gyűlés hetenkint kétszer, kedden és csütörtökön, esetleg, ha a körülmények úgy kívánják, egyébkor is tartandó délelőtt 9—12 közt, melyen a tanácsbeliek (Báálé hiszmánijosz) hivatalos működésükért járó fizetésük visszatartása vagy elbocsájtatásuk terhe alatt kötelesek megjelenni. A hitközségi tanácsosok eszerint fizetési állást töltöttek be.

A gyűlésen előforduló viszály, becsületsértés elintézése törvényszék elé utasíttatik. A gyűlés rendben, nyugodtan folyjék, megállapodás szótöbbséggel történik.

A közönséges folyó ügyeket a bíró a 12 tagú belső tanácscsal végzi, az egész hitközség (Kehiló) érdekére vonatkozó ügyeket a belső és külső tanács együttesen (Álufé hákehiló) a gazda előterjesztése mellett tárgyalja. A bírót távollétékor az első esküdt (Tóvé hákóhól) helyettesíti, ha ez sem volna jelen, úgy a gazda elnököl a gyűlésen. A tanács jogi dolgokat nem vonhat hatás-

körébe. A hitközség pecsétje a hitközség termében a bíró és két esküdt felügyelete alatt őrizendő. A tanács semmiféle ürügy alatt nem küldhet képviselőket országos vagy egyéb zsidó értekezletre, nemkülönben tilos neki képviseleti költségeket csinálni. A legsúlyosabb megtorlás és a költségek kétszeresének megfizetése hárul rá, ha ez ellen vét. Pénzt a tanács utalványoz ki, a jegyző (Neemon) protocollumba veszi és a beszédő fizeti ki. A jegyző, kit a belső és külső tanács választ, héberül és németül értsen, a jegyzőkönyveket csakis németül vezesse, az iktatást a keresztény időszámítás szerint végezze. A jegyző protocollumba köteles foglalni a gyűlés napját, a jelenvoltakat, a napirenden levő tárgyakat a határozattal és véleménynyel együtt, a jegyzőkönyv a gyűlés bevégezte után felolvasandó, a bíró és esküdtek aláírják és azután a községi irattárba helyeztetik. A jegyző nem szedhet be pénzt és nem szerkeszthet számlát.

A templomi előljárók (Gábóé czedókó és gábóé tálmud tóra) kötelesek a bevételekről és kiadásokról elszámolni, a tanács utalványozása nélkül semmit se előlegezhetnek, kivéve halasztást nem tűrő esetekben. A templomi előljárók feladata az iskoláról és gyermeknevelésről gondoskodni.

Az árvagyámok két esküdttel összeírják az árvák számát, melyet az urodalomnak bemutatnak; elszámolnak az árvák vagyonáról, mely kezelésük alatt áll; minden hagyatékot, ha az árva még nem érte el a 12. évet, a jegyző és egy esküdt jelenlétében leltároznak, melynek elkészítése után a lajstromot bemutatják az urodalomnak; a hagyatékot, ha pénz, kamatoztatják, az ingósá-

got pedig a legtöbbet ígérőnek árverezés útján adják el és a begyűlt összeget a hagyatéki tőkéhez csatolják.

A gazda a hitközségnek előterjeszti mindazon ügyet, mely a külső vagy a külső és belső tanács együttes ülésén előfordult, felvigyáz a hitközség épületeire, melyeknek javítási vagy újjáépítési költségeiről elszámol a tanácsnak. A gazda, vagy alantas közegei a fertálymesterek (Memunim) megvizsgálják a mészárszékekben a súly- és a korcsmában az ürmértékeket, hogy a hitközségi tagok meg ne károsuljanak. A fertálymesterek negyedévenként házról-házra járván felügyelnek a kémenyek tisztaságára.

A hitközség mellékjövedelmeket, kegydíjakat nem osztogathat, a hitközségi jövedelmi források csak nyílt árverésen urodalmi tisztviselő jelenlétében elégséges biztosíték mellett adhatók bérbe.

A házasulandóktól a hitközségi hátralékok törlesztésére segílyt vagy az urodalom számára adományt nem szabad követelni. Házassági engedély nem adható olyanoknak, kik elégséges keresetüket nem tudják kimutatni.

A tunya, munkakerülés következtében elszegényedett zsidók csavargóknak tekintetvén, Magyarországból és tartományaiból kiűzetnek. Az elnök és a türelmiadó beszédő, valamint a megye alispánjának véleménye irányadó arra nézve, hogy ki tekintetik csavargónak.

Magánimaházak megszüntetendők, mert veszekedésre adnak alkalmat. Ez intézkedésnek az a haszna volt, hogy a nagy templomot sűrűn látogatták. A míg a magánistentiszteleteket nem korlátozták, kevesen keresték fel; ennek tudható be, hogy a hitközség már a mult

században tíz embert fizetett, kiknek az volt a kötelessége, hogy a nagy templomba járjanak.

A rabbik és írástudók hatáskörébe pusztán vallásügyek tartoznak; a rabbi csak idegen lehet, kinek nincs rokonsága a hitközségben. A rabbi minden hivatalos működéseért 30 krajczárt kap, az írástudók pedig 17 kr díjat.

A községi hivatalnokok fizetésének megállapításával nem foglalkozik az alapszabály, míg ellenben Mária Teréziának 1776-ban kiadott «Juden-Ordnung für die Bannatische tollerirte Stadt- und Landjudenschaft» rendszabálya¹ előírja, hogy a rabbi évi fizetése 150 frt, az első sakteré 104, a másodiké 78, a két temploménekesé (Schulsinger) havonként 2 frt 30 kr., a tanítóé 130 frt, az elnökök 50 frtot húznak.

A lecsendesített és a rendes mederbe terelt hitközség 1787-ben Boskovitz Sámuel ben Nátán tudóst, a «Mácháczisz hásekel» neves szerzőjét akarta a rabbihivatal élére állítani, kinek hírét ezernyi tanítványai vitték szerte mindenfelé. E közbecsülésben álló férfit, kinek ismeretbőségével csak ritka erényei tudtak versenyezni: a szerénység, jótékonyság, békés hajlam, egyedül az okból nem foglalhatta el a rabbiszéket, mivel Farkas fiának ipja Boskovitz Dávid és egész rokonsága Ó-Budán lakott. A hitközség alapszabálya megtiltotta, hogy a rabbinak rokonsága legyen a gyűlekezetben. Erre hivatkozott Pest vármegye, midőn 1787 szept. 4-én Boskovitz Sámuel megválasztását ellenezte.²

¹ Pesti hitk. lev., Zsp. II.

² Hitk. lev. és Pest város lev., Relat., fasc. 32, no. 2875.

A hitközségben meg volt a vágy, hogy fejévé híres, elismert férfiút válaszszon. Még mielőtt Boskovitz Sámuel jelöltsége szóba jött, az ó-budai gyülekezet Leipnikra vetette szemét, a hol Eger Ákiba, az egykori pozsonyi rabbinak fia Farkas szerzett családjának és hitközségének dicsőséget. A hitközség 1786 őszén lelkesedéssel választotta meg rabbinak. De Eger vonakodott elfogadni a tisztséget, a míg nem értesitik, hogy kik azok, ki választását ellenzik és a kik pártján állanak, azonkívül mekkora jövedelemre számíthat.¹ A hitközség megnyugtatta, hogy a választás után immár közös akarattal, egy szívvel-lélekkel epednek utána, a bizony-ságlevelet e tényről Gráner Sámuellel akarta neki kézbesíteni, de ez közbejött gyöngéledése miatt nem felelhetett meg a bizalomnak. Miután azonban Eger pozsonyi vérrokonai amúgy is nemsokára a pesti vásárra érkeznek, ha megbízza őket a rabbi, úgy ezeknek fogja a hitközség a választási okmányt átadni, miután meggyőződést szereztek, hogy egyhangú volt a választás. A jövedelem olyan lesz, hogy családja gondtalanul megélhet, továbbá tizenkét tanítványának el-látásáról is gondoskodik a hitközség. Az a jövedelem, melyet az ó-budaiak Egernek megszavaztak és a melyből a mult század végén egy rabbi gondtalanul megélhetett: tíz forint heti tiszteletdíj volt.²

Miután Boskovitz Sámuel választását a gyülekezet alapszabálya gátolta meg, ezért a hitközség 1788 febr. 5. gyűlésén elhatározta, hogy megkéri a pozsonyi Mandl-

¹ Hitk., lev., levelének kelte 5547 tisri 25.

² Hitk. levélt. és jegyzőkönyv.

Dévény Farkast, birná rá Egert, hogy a jövő pesti József-vásárra érkezzék meg, akár egyedül, akár családjával együtt.

Ismeretlen az ok, mely Egert arra indította, hogy ne váljon meg hitközségétől, hol szeretet és tisztelet környezte. Helyette 1789-ben Münz Mózes ben Juda, brodyi származású tudós foglalta el a rabbihivatalt, a kiről az ó-budai hitközség méltán írhatta a kamarai *præfecturának*: *unus celeberrimorum Doctorum nostræ nationis*.

A kitünő értelmi tehetséggel megáldott és erélyes Münz Mózes nevéhez fűződik Ó-Buda fénykora. Mióta a helytartóság és a kamara Pozsonyból Budára hozattak, kezdődik a hitközség jelentősége. A magyar zsidók, ha elintézni valójuk akadt e hivataloknál, az ó-budaiaikat bízták meg képviseltetésükkel, a kik készséggel tettek eleget küldőik kívánságának. Az eredményes közbenjárás megnövelte a hitközség hírét, azonban a köztisztelet, a bámulat, a vezérszerep még sem jutott ki neki, mert nélkülözte azt, a mi e korban egyedül volt képes hitközséget irányadóvá tenni, hiányzott neki vallásosságban és tudományban kitünő rabbija. A sokáig érzett hiányon segített Münz Mózes, kinek vallásos buzgósága oly nagy volt, mint tudománya, mely még Landau Ezekiel prágai rabbi, a XVIII. század második felében Európa zsidóságának legnagyobb tekintélyének elismerését is kivívta. Mikor hivatalát elfoglalta, nevét csak lengyel hitsorsosainak egy része ismerte. De néhány év elegendő volt, hogy megszerezze a legkitünőbb magyar rabbi hírét, melyet annál könnyebben nyerhetett meg, mivel a kik vetélytársai lehettek

volna, Barby Méir pozsonyi és Benedek Márkus sasvári rabbi, átengedték neki a szereplési tért, az első jobblétre költözött, utóbbi pedig Morvaország főrabbi hivatalát foglalta el.

Magyarországon nem akadunk e korban oly rabbira, ki oly erővel törekedett volna papi tekintélyét emelni, annyira vágyott szerepelni, mint Münz.

A feltűnésre, mely után annyira áhítozott, már 1791 nyarán nyílt alkalma. Ez év augusztus 3. a hitközség felszólítást kapott, hogy azok, kik «jobban öltözködnék» testi vagy pénzbüntetés terhe alatt kötelesek a postaúton megjelenni a nádor érkezésekor, kit «legmagasabb parancsra a legünnepélyesebben kell fogadni». A hír nem lepte meg a hitközséget; már a július 20. és 24. gyűlésen elhatározta, hogy a Budára szálló palatinust fényes fogadtatásban fogja részesíteni, miután nem akar a pozsonyiak mögött maradni, a kik szintén kitettek magukért. A nagy örömben, mely a gyülekezetet átjárta, egyedül az volt a lehangoló, hogy Sándor Lipót nádor bevonulása éppen szombatra esett, még pedig áv 9. böjttjé megelőzőre, melyen a zsidó a gyász külső jeleit viseli. A szombati és a gyász törvényekkel a hitközség nem akart összeütközni, tehát csütörtökön áv 4-én a zsinagógában kihirdetteti az előjárósági rendeletet, hogy a ki az egész éven át borotváltatja magát — természetesen aurummal és nem borotvával — annak most is szabad borotválkozni «deme bei dergleichen Geschäft nichts trauerliches zu sehen geschicklich findet», vagyis a rosszakaratuak a gyászos külsőről különben azt vélhetnék, hogy a zsidók nem érzik a nagy ünnepély örömét. A ki megborotválkozott, de a tisztelgésen nem jelenik

meg, az úgy bünhödik, mint a vallástörvények nyílt megszegője; mindenki tartson készen házában vizet veszedelem elkerülésére, mert népcsődületnél a zsidó soha sincs biztonságban; pénteken és szombaton katonaság «welche beständig patrolliren werden» fogja a hitközséget védeni, de azért mindenkinek házában legyen egy megbízható őr. Hogy a hitközségi tagok, isten ments, ne szegjék meg a szombatot azzal, hogy ételt vinnének a városból a tisztelgési helyre — szolt a hirdetés — ez okból a tisztelgési helyen sátrak és bódék lesznek felállítva, a hol a hívek ételt kaphatnak, vagy ha úgy tetszik már pénteken vihetik ide elemőzsiájukat. Mivel a hitközség nem vásárolhat meg minden szükségest, ezért egyesek kölcsönözzenek díszítési tárgyakat, miket hiány nélkül fognak ismét kézhez kapni. A tisztelgés után, ha a «királyok és herczegek» már elvonultak, senkinek se szabad parancs nélkül helyét elhagyni, nehogy botrány támadjon ebből; «jövetelünk, mint távozásunk helyünkről békében történjék» és baj ne essék életben, ruhában és más ékszerekben; a ki nem engedelmeskednék, magának tudja be, ha mindjárt a helyszínen megfenyítették. Szombat este hávdólo után mindenki, kinek utczára nyíló ablaka van, köteles ablakát kivilágítani, hogy mondják «a zsidóknál lön világosság».

A zsidóság serényen hozzáfogott a díszítéshez, a fogadás rendezéséhez, melyre a megyei türelmi adóból 600 frtot szavazott meg, de a kitűzött összeggel nem érte be, mert augusztus 4-én felhőszakadás pusztította el a nagy pompát. A méltóságos urak buzdítására az ó-budai zsidóság újra megkezdi készületeit, melyeknek

gyors bevégezése miatt a megyei türelmi pénztárt 1496 frttal terhelte meg.

Augusztus 6-án szombaton érkezett meg Sándor Lipót nádor, Ferencz trónörökös, Károly főherczeg fényes vendégnép kíséretében. A ghettó érzelmeit Münz Mózes tolmácsolta — héber beszédben, mely kellemes benyomást gyakorolt az urakra, de a legnagyobb meglepéssel magát a rabbit és a hitközséget töltötte el, mely ez idő óta adta meg a rabbinak hivatalos okmányai-ban a «gáon» czímet. A rabbi héber beszédét a hitköz-ség lefordíttatta németre, kinyomatta és több példányt gyönyörű kötésben átnyújtott a királynak, a főherczegeknek és a magyar méltóságoknak. A benyújtott díszpéldányokat a hitközség nem akarta régi, díztelen pecsét-jével ellátni, ennél fogva újat, szemrevalót készíttetett.¹

Egy év multán I. Ferencz koronázásakor, midőn a király «az Ország Úttyán az Ó-Budai Zsidóktól felállítatott három győzedelmi Kapukon által» érkezett Budára, a hitközség megint ünnepet rendezett, melyen a rabbi is szerepelt.²

Nemsokára nagy kitüntetés érte Münzöt. Hitközsége megkérte a helytartóságot, hogy a jó rend fentartása és a kihágások elkerülése végett adassék meg rabbi-

¹ 1776. pecsétjének felirata: אֱלֹט אֹבִין *Alt Ofn Judn Gemein.* Az új német felirata volt: *Alt Ofner Juden Gem. Partic. Insig. In. Schuz. K. K. Coronal Her.*; a héber pedig: ק"ק אֹבִין י"ש. A pecsét közepében nyitott frigyláda, melynek ajtajában Dávid pajzsa látható.

² Naponként való jegyzések az 1792. országgyűlésről, 42, Löw Lipót, *Der jüdische Congress*, 113.

jának a zsidó törvények szerint való biráskodási jog a házasság, eljegyzés, végrendelet, hozomány körül felmerülő perekben és hogy Pest vármegye hitközségei s rabbijainak felettes hatóságát képezze. A hitközség nem kért új jogot, mert Münz elődei is főrabbijai voltak Pest vármegye zsidóinak. A megye hitközségei meglelégedéssel értesültek az ó-budaiak tervéről, sőt még a nógrádmegyei Szécsény is oda nyilatkozott, hogy aláveti magát Münz biráskodásának; a földesuraknak pedig kifogásuk nem volt ellene. Pest vármegye azon feltétellel ajánlotta az ó-budaiak kérelmének teljesítését, ha Münz hatásköre csakis a zsidó vallásügyekre szorítkozik, minden egyes esetben az illetékes hitközség beleegyezésével képezi a másodfokú bíróságot és fáradságáért díjat nem fogad el. A cancellária 1793 október 24. értesítette a helytartóságot, hogy a király Münzöt megtette Pestmegye főrabbijának azon kikötéssel, hogy Münz hivatalbeli utóda csakis a megyei hitközségek beleegyezésével viselhesse a főrabbi czímet és tisztséget.¹

Az új rangban, melyhez foghatóval egyetlen egy magyar rabbi sem dicsekedhetett, Münz «nemcsak a vallásbéli cerimoniális, hanem akármelly civilis, vagy Törvényes állapotoknak a Sidók között leendő, s eddig a földes uraság által véghez vinni szokott elintézését» is magának tartotta fenn.² A vármegye már a következő évben foglalkozik Münz viselt dolgaival, melyekkel átlépte hatáskörét és sértette a földesúri jogokat. A do-

¹ Orsz. Lev., Cancz. fog. 1793, 11651, Pest vármegye jegyzk. 1794, 178. sz.

² Pest vármegye lev. 1794. jkv., 1436.

monyi hitközség felpanaszolta, hogy a főrabbi 150 frt költséget okozott neki.* A megye elhatározza, hogy a főrabbi térítse meg a domonyiak kiadását és ezentul tartózkodják oly ügyek végzésétől, melyek a vallással nincsenek összefüggésben. Münz mentegetődző beadványt intéz a helytartósághoz és kéri, hogy a domonyi közönségnek ellene tett vádja jelenlétében vizsgáltassék meg. A vizsgálatot egy megyei bizottság vette kezébe, a rabbi ellen «ugyan valami húzás, vonás ki nem sült, azonban a Domónyi Zsidó Község még sem kívánjon tőle függni, sőt esedezzen, hogy hatalma alól felmentessen». A vizsgálat befejezése után a vármegye felterjeszti a helytartóságnak, hogy «a földes úri Jussok sérelme nélkül meg nem eshetőnek lenni gondollya, hogy az Ó Budai főRabinus Ó Budán kívül terjesze Birói hatalmát, annyival is inkább, mint hogy a Zsidók állítása szerint, a Religionális kérdések majd mindenkor öszve volnának a polgári ügyet illető dolgokkal kapcsolva».

Rabbijának veszélyben forgó dicsőségét, mely magára a hitközségre is fényt árasztott, az ó-budai gyülekezet sietett megmenteni. Folyamodványt intézett 1795-ben a helytartósághoz azon alázatos kérelemmel, hogy rabbija ismertessék el továbbra is főrabbinak és «a Megyebéli Rabinusok a Dogmatikumba Ceremonialekba és a Zsidó Szokásokbul származó ügyekbe Hatalma alá

* Az ó-budai hitk. 1792. javította Münz fizetését, ez idő óta hetenként nyolcz forintot kapott és fát a Bész-hámidrás fűtésére. 1808-ban évi törzsfizetése 1650 frt és 150 frt fapénz, összes jövedelme ekkor mintegy 4000 frt.

vettethessenek». A megyei hitközségek megkérdezése nélkül a helytartóság nem dönthetett. A hitközségekhez felszólítás ment, adjanak véleményt, akarják-e Münzöt főrabbijuknak, vagy sem. Alberti-Irsa, Maglód, Sáp, Süly, Aszód, Apostag, Izsák, Tas, Abony, Szele hitközségei nem kívántak az ó-budai rabbtól függni, részben mert szegények voltak és mivel nem tudtak a főrabbi tartásának költségeihez járulni, részben mert amúgy is volt rabbijuk, a ki hivatása követeléseinek meg tudott felelni.* Ezekkel szemben az egész pilisi járás, Gyón, Alsó- és Felső-Dabas, Kecskemét, Kőrös, Domony zsidói — utóbbi helyen három tag kivételével — elismerni akarták Münz felsőbbbségét, a péczeli csak oly módon, ha az ó-budai főrabbi elsősege semmibe sem kerül.

Mialatt a hitközségek beküldik jelentéseiket, a vármegye felszólítja a helytartóságot, tiltsa meg, hogy a területén fekvő zsidó községek bírságot rójjanak tagjaikra. A vármegyét e feljelentésre a hitközségek büntetési eljárása bírta, melyet az ó-budaiak is sűrűn gyakoroltak. A büntetések neme és alkalmazása a régi hitközségi élet egyik érdekes jelensége volt. A hitközségek nagyobb kihágásokat a földesúrnál vagy a megyénél jelentették be, a kisebbek felett pedig maguk ítélték. A bugyii gyülekezet kirekesztette egyik tagját, mert holmi czeremoniális szabályt nem tartott meg,

* Orsz. Lev., Cancz. fog. 1796, 4241: quosdam nempe Communitates proprio suo Rabino contentas, Superioritatem, et præeminentiam, vel etiam necessitatem Proto Rabini penitus detractare, alias e contra Judaicas Communitates provisionem hanc exoptare.

egyben pedig 3 arany fizetésére kötelezte és arra, hogy az ó-budai rabbi előtt tisztázza magát.* Izsák és Apostag 1 frttól 1 aranyig terjedő büntetést szokott kiróni, a tehetős kihágókat néha két font viaszgyertya vételére ítélte, a szegényebbek nevét a templomban kifüggesztett fekete táblára íratta; a büntetés neme volt még, hogy a vétkesnek a zsinagógában csak a gyászos széken szabadott ülni, a sakter nem vághatott számára bizonyos ideig. Ó-Budán a hitközségi fegyelem és a vallási szokások ellen vétőre a következő büntetéseket szokták alkalmazni: nevét a templomban kifüggesztett fekete táblára írták és oda tették melléje a «chóczuf», szemtelen jelzőt; huszonnégy órára elcsukták, chóverétől bizonyos ideig megfosztották; a tóra elé bizonyos ideig nem járhatott, a választási és választhatói jogot elvonták tőle, hibáját a templomban nyíltan bevallani és bocsánatot kérni kellett az egész közönség előtt; a templom előtt a szégyenfához kötötték, deresre huzatták a hitközség hajdujával; megtörtént, hogy átokba is helyeztek egyes vétkeket, bár József császárnak 1786. szept. 5. rendelete megtiltotta ezt, mint egyáltalában, hogy a zsidók pénz vagy testi büntetést rójjanak hitsorsosaikra. Ó-Budán és az ország egyéb hitközségeiben a «zsidó bíró» vagyis az elnök szokta a testi fenyítékre a birságot elrendelni az előljáróság megkérdezésével, vagy enélkül, az átkot pedig és az étel-italáru tilalmat (iszur) a rabbi és tanácsosai hozzájárulásával. Ez a hatalom természetesen megnövelte a rabbi és elnök tekintélyét, melyet utóbbinál később még az a körülmény is támo-

* Pest vármegye lev. 1795 jkv. 380.

gatott, hogy az ország közigazgatási rendszerének egyik tényezője volt.

Az elnök vásárolta meg és szállította az ezredhez a keresztény, majd a zsidókatonaujonczokat, a türelmi adó behajtásánál fontos szerepe volt, zsidókat érintő ügyekben vele levelezett, hozzá fordult a szolgabíró. Mindez elég ok volt, hogy a ghettó népe félelemmel vegyes tisztelettel viseltessék elnöke iránt.

Miután Pest vármegye hitközségei beszolgáltatták a főrabbi megerősítésére vonatkozó információjukat, melyet Münz türelmetlenül várt, az ó-budai hitközség felszólalt, hogy hagyassék meg rabbija megyei főrabbinak. Folyamodását azon megokolással támogatja, hogy az örökös tartományokban és Magyarország egyik-másik megyéjében is fennáll e hivatal, azonkívül most már az irsai hitközség se vonakodik Münz Mózeset főrabbinak elismerni.

A megye egészen más véleményen volt, mint az ó-budai hitközség. 1796-ban felterjeszti a helytartóságnak, hogy nem tartja helyesnek a megyei főrabbiságot, mivel több község amúgy se akarja, másrészt pedig költséggel és fáradsággal járna, hogy a hitközségek ügyeiket Münz elé vigyék. A megye tanácsolja, hogy Münz hatásköre csupán Ó-Budára szoríttassék, «a hozzája való folyamodás mindazonáltal, jó Præcautiók, s szoros Regulák és Fenyíték alatt, szabaddá hagyatasson, ellenben pedig Itélet Tételének elfogadására senki sem kényszeríttessen», egyszersmind a helytartóság dorgálja meg, mivel folyamodványában azt állította, hogy a megye főrabbisága ellen szavazatokat gyűjtött.

A helytartóság 1796 május 10. rendeletével¹ a megye akaratát teljesítette. Közzéteszi, hogy Münz hatáskörét nem terjesztheti ki a megyei hitközségekre, mert ezek beadványaikban kifejtették, hogy Münz működése panaszra és meghasonlásra ad okot, azonkívül az ország egyéb részein sem létezik ilyféle főrabbi hivatal, de Münzöt elismerheti rabbijának oly megyei község, melynek nincs papja.²

De bár a helytartóság megfosztotta méltóságától, cím nélkül is főrabbija volt Pest vármegyének. Hitközségek, rabbik, földesurak az ő tanácsa és ítélete után igazodtak, méltó tiszteletben részesítették a nagyeszű, tudós férfiút, valamint rabbi tanácsát is, melyben helyet foglalt Binet Jakab ben Jóchánán, Preisach Sámuel ben Izsák, mindkettő ó-budai származású továbbá a morva Koryčanyból származó Oesterreicher Jakab Czevi ben Ábrahám, kinek fia Méir Juda és unokája Pinkász Éliás utóbb szintén tagjai voltak az ó-budai rabbicollégiumnak.

A legnagyobb tisztelet, feltétlen elismerés illeti meg

¹ Pest város lev., Relationes, fasc. 32, 2875, munus Rabini V. Budensis, ad alias etiam Judaicas Communitates extendendum, variis querimoniis, et dissensionibus occasionem præberet, et neque in aliis Regni Comitatus munus proto-Rabini apud Communitates Judaicas in usu esset, hinc activitatem Rabini V. Budensis ad Communitatem V. Budensem, ac tales eidem affiliandas Communitates, quæ proprio Rabino non provisæ, opera Rabini V. Budensis uti volunt. Suam Mattem Sacratissimam restrictam habere velle.

² Hitk. lev., Pest vármegye lev., 1794 jkv. 785, 1436, 1569, 2637; 1795 jkv., 589, 1012, 1370, 2488—89; 1796 jkv., 85, 306, 307, 1038.

Münz tudományát, éleseszűségét, melylyel egyetlen héber munkájában¹ és elszórtan megjelent apró értekezésiben bámulatra ragadja a talmud értő közönséget, azonban szellemi előkelőségét beárnyékolja az az erőszakosság, melylyel a zsidóságban mutatkozó reformtörekvéseket eltiporni akarta. Megbocsájthatatlan eljárása, hogy a magyar zsidóság egyik legkiválóbb alakját, a zsidó szokások és istentisztelet tiszteletre méltó megjavítóját Chorin Áron rabbit csuffá, a világ gúnyjává tette, büntetésül lenyíratni akarta szakállát az aszódi és zsámbéki rabbival.² Chorin megszegyenítése abból származott, hogy 1803-ban kinyomatta „Émok hásóve” munkáját, melyet Münz is approbált. Erre az ártalmatlan könyvre ellenségei ráfogták, hogy talmud- és zsidóellenes tanokat tartalmaz, holott lehetetlen benne olyas valamit lelteni, mi a régi zsidó befogásba ütköznék. Bár Münz írásba adta Chorinnak, hogy az eretnekség vádja nem érheti dolgozatát és egyszersmind megígérte neki, hogy a Nikolsburgból felbujtogatott aradiakat, különösen Steinbach Izsákot le-

¹ ספר מהר"ם מינץ (Prága, 1827).

² Országos Levéltár, Jud. 1806 Fons 19, pos. 2—4 (11877. sz.). Pest vármegye lev., 1806. jkv. 1456, Chorin ילד זקונים (Bécs 1839), Első magyar zsidó naptár és évkönyv I (Pest 1848), Dr. Weil, Aron Chorin (Szeged 1863), Büchler Sándor, Adalékok a hazai zsidó községek történetéhez, Büchler Sándor, A zsidó reform uttörői Magyarországon (M. Zs. Szemle VII. és XVII. évf.) A Chorin-ügyre vonatkozólag az ó-budai hitk. levéltárában csak egyetlen egy levél található, melyet az aradiak írtak rabbijuk érdekében.

csillapítja, mégis kevéssel ezután megszegte szavát és Chorin üldözőinek pártjára állott. 1805. szept. 1-jén, a pesti vásár idején az ó-budai rabbi maga elé idézte Chorint előadván neki, hogy ügyét Münz, az aszódi és a zsámbéki rabbi fogja véglegesen elintézni. Másnap a hitközség tanácskozó termében összeült az ítélőszék, melyben a távolmaradt Münzöt néhány ó-budai előljáró helyettesítette. A bíróság elé érkező Chorint a templom udvarában szitkokkal, gyalázó szavakkal fogadták, inquisitorai pedig válaszra se méltatták köszönését. A végzést az aszódi rabbi adta Chorin tudtára. A középkorba beillő ítélet úgy hangzott, hogy Chorin köteles eretnek tételeit visszavonni, ha nem tenné, szakállának lenyírásával fogják megbélyegezni. Chorin hiába könyörgött, mutassák meg könyvében a tévedéseket, az inquisitio hajthatatlan maradt. A megrémült aradi rabbi látván, hogy fanatikus birói nem ismernek tréfát és határozatukat nyomban végrehajtani akarják, írásba foglalta, hogy megbánta könyvének kiadását. A helytartóság megdorgálta ugyan Münz és segédeinek cselekedetét, az akkori zsidó közönség azonban mégis Münznek adott igazat, ki a hit bajnokává avatta magát tettével és mint ilyen a pozsonyi és nikolsburgi rabbikkal együtt irtóháborut viselt Chorin később megjelent művei ellen. A Chorinon megesett ó-budai sérelemnek jelentékeny haszna volt: a reform terére hajtotta az aradi rabbit. Elégtételt az utókor szolgáltatott Chorinnak, kinek törekvései, eszméi diadalmasan járták be Magyarországot és idővel meghódolásra készítették még Münz működési helyét Ó-Budát is.

Münz négy évtizedre nyúló tevékenységének leg-

szebb eredménye, hogy híveivel megkedveltette a zsidó tudományt. Hivatalának elfoglalása előtt is akadtak munkásai a szent tannak, de nem oly sűrűn, mint működése alatt. A «szent község» névre, melylyel idejében Ó-Budát illeték, a hitközség a zsidó ismeretek ápolásával szolgált rá és nem annyira a vallásos szokások szigorú megtartásával. Jámborság abban a korban általános volt a zsidó gyülekezetekben, de csak kevés helyen ápták és pártfogolták a zsidó irodalmat oly szorgalommal, mint Ó-Budán, melyet számos magyar és külföldi fiatal ember keresett fel, hogy Münz és Boskovitz Farkas, Binet Mordecháj, Szemnitz József, Preises Bóruch, Binet Jakab, Ábeles Mózes tudósoktól nyerjenek oktatást. Figyelemreméltó, hogy az ó-budai tudósok közül, kikre Münz hatással volt — Kunitzert nem soroljuk közéjük — az irodalmat kinyomatott önálló, becses dolgozatokkal nem gazdagították.

Aggkorban, az évek súlyától megtörten 1831 augusztus 15. a kolera-járvány alatt szállott sírba Münz Mózes * megsíratva hitközségétől, mely a mai napig is nagyrabecsüléssel adózik nevének, mely emlékjele a hitközség rövid ideig tartott nagyságának.

* Sirfelirata:

פ"נ

איש אמת

הרב מהר"ם מינץ זצ"ל

היה אב"ד דפה

נפטר ונקבר ביום ב' ויו אלול

שנת ת"קצ"א לפ"ק

תנצבה

שם אמו קוניה.

IV. FEJEZET.

Az 1803. conscripczió. Az ó-budai zsidók foglalkozása. Az ó-budai hitközség hanyatlása. Pályázók a rabbiállásra. Heller Hirsch ungvári rabbi megválasztása és halála. Rabbiválasztási mozgalom. Az 1838. vízáradás. Windischgrätz herczeg büntetést ró a hitközségre 1849-ben. Hirsch Márkus rabbinak választatik.

A hitközség nagyságáról, melyet Münz idejében ért el, az 1803. conscripczió szolgáltat kimerítő adatokat.* Ötszázhuszonhét zsidó család lakott ekkor Ó-Budán, — 1794-ben még csak 382 — köztük negyvenkettő volt házbirtokos; 1806. óta kamarai engedelemmel egyesek földeket is vásároltak. Túlnyomólag magyar származásúak voltak, cseh és morva telepeseket is nagy számmal találunk a hitközségben, aránylag kevés sziléziai, német és lengyel eredetűt. A legelőkelőbb családok voltak: Abeles, Bobelle, Boskovitz, Goldberger, Graner, Hollitscher, Kanitz, Kunewalder, Offenheimer, Reuss, Ziltzer. A lakosság főkép kereskedés és házalással foglalkozott, de iparüzők és mesteremberekre is bőven akadunk. Szabó, czipész, szücs, reverdakészítő, keztyűcsináló, festőkön kívül volt pék, bádogos, gombkötő, fénymázkészítő, rajzoló, üveges, aranyműves; az aranyművesek czéhet képeztek. Az ó-budai zsidók festő gyárainak kék vászna az országon kívül is híres volt; különösen a Goldberger, Grün, Sternthal, Deutsch, Boskovitzék és jóval később a Spitzer-gyár emelték e tekintetben Ó-Buda nevét. Mézősárosok, csaposok, ügynökök mellett muzsikuskok, kocsisok, fuvarosok, pálinkaégetők, szolgák, napszámosok,

* Hitk. lev.

teher- és vízhordók találhatók ekkor a hitközségben. Dúsgazdag kevés volt, annál több a középsorsú, a szegények és koldusok száma a lakossághoz képest nem volt nagy. 1794-ben kilencz, holott az említett összeíráskor tizennégy tanító buzgólkodott; ez időben az egyik tanító, Auspitz Jakab, könyvkötő is volt. Mint chirurgus működött: Brück Sámuel. A hitközség a rabbin és három tanácsosán kívül nagy személyzetet tartott el, alkalmazottai közé tartoztak: a Galántáról származott Singer Nátán kántor, ki 1770 óta működött Ó-Budán, Feuchtmann Simon jegyző, egy bassista, metszők, kisbírók, betegápolók, halottasszolgák, bába, kocsis, levélhordó.

Münz halálával lassanként megfogy a hitközség ereje, fénye csökken, tekintélye süllyed. A vagyonosak mind nagyobb tömegben Pestre költöztek át, miáltal a hitközség is megkárosult. Az egykor módos gyülekezet ezóta már csak a legnagyobb erőfeszítéssel és a régi jó időkben nyert számos alapítványából tudta intézményeit és hivatalnokait fentartani. De a legnagyobb vesztesége az volt, hogy nem állott többé élén az a férfiú, ki szellemi kiválóságával és fáradhatatlan erélyével az ország határán túl is tiszteletet tudott a hitközségnek szerezni.

Münz Mózes gyászéve még el sem telt, midőn a megüresedett rabbi állomás betöltésére mindenfelől jelentkeztek a pályázók.* Kiváló hazai és külföldi rabbik törekedtek megszerezni maguknak azt a dicsőséget, hogy

* Büchler Sándor, Adalékok a hazai zsidó községek történetéhez.

elfoglalják Münz Mózes helyét, melyhez évek hosszú során át gyarapított érdemek fűződtek. Chájesz Hirsch zolkievi rabbi előtt a pozsonyi és bródyi rabbi, továbbá Rapoport Salamon Lőv és Rosenthal Salamon egyengették az utat, Eger Salamont, a poseni rabbi fiát ugyancsak a brodyi rabbi karolta fel, Taubers Mózes sniatyni rabbit a pozsonyi Oppenheimer Bernát és Orenstein Jakab lemergi rabbi pártfogolta. Ezeken kívül még Heller Hirsch bonyhádi rabbi, ezen «bámulatosan éleseszű talmudista, ki a világ folyásáról mit sem tud», Perl's Mózes kis-mártoni és Oppenheimer Bernát eibenschützi rabbi óhajtotta az ó-budai rabbihivatalt elnyerni. Az 1832 január havában tartott közgyűlés, melyen Rapoportnak Chájesz Hirsch érdekében írt ajánlólevelét* felolvasta a hitközség verselője, Rostenstein M. jegyző, a rabbiválasztást Münz gyászévének elmúltáig halasztotta és elhatározta, hogy ezen időpont elérkeztekor Rapoport pártfogoltját kellő méltatásban részesíti. Rosenthal az ó-budaiak kecsegtető biztatására sem reménykedett a zolkievi rabbi megválasztásában, mert attól tartott, hogy Chájesz, mint a legtöbb lengyel, nem üti meg az ó-budaiaktól követelt jellemesség mértékét. Nyilvánvaló — írja Rosenthal Rapoportnak — hogy a lengyelek éleseszű talmudisták, tiszta felfogásuak, de közülük csak kevesen dicsekedhetnek tiszta jellemmel, a gyermek is meg tudná azokat számlálni, kiket kiváló erények díszítenek. Rapoport, hogy eloszlassa Rosenthal kételyeit, útnak indított egy újabb ajánlólevelet, mely Chájesz magasztalásában és

* Büchler Sándor, שי למורה 22—27.

érdemeinek felsorolásában túltett az elsön; meg volt győződve, hogy a nagynevű ősök sarja, ki jókora vagy on [mellett nagy tudománynyal is rendelkezett, megnyeri az ó-budaiak tetszését.

Rapoportot eltekintve a baráti érzelemtől, mely Chájesz Hirschhez fűzte, még a lemergi rabbi ellen való gyűlölete is sarkalta, hogy a zolkievi rabbi számára megszerezze az ó-budai rabbihivatalt és Orenstein pártfogoltjának jelöltségét lehetetlenné tegye, «Kedves leveledben — írja Lembergől Rosenthalnak — megígérted, hogy a zolkievi rabbi ügyét diadalra fogod vezetni, tehát elmondok neked, mint régi jó barátoknak, holmi discret dolgot. Sajnálom, hogy Taubers Mózes sniatyni rabbit, kit már régóta személyesen ismerek, az ó-budai rabbiállásra jelölték. Serdülő koromban együttesen hallgattam vele a mostani bonyhádi rabbi Heller Hirsch — ki szintén a jelöltek közt van — előadását. Ezen Mózes az országunkban befészkelődött képmutató párthoz, a chaszideusokhoz tartozik, noha azelőtt, épúgy mint én, gyűlölte azokat. Jelenleg velök dühöng, gyűlöli az értelmes, művelt embert és mégis oly városban, hol sok eszes és bölcs férfiú van, akarja a hatalmat kézre keríteni. Ha körötökbe jön, elveti a viszály magvát, mely ádáz gyűlöletet fog országokban teremni, melyhez ti nem vagytok hozzászokva. Az itteni rabbi, ki ugyancsak a chaszideusokhoz szít és halálos ellensége a tudósoknak — példa az én esetem — kétségkívül pártfogolni fogja őt és ki tudja, valjon fog-e valami dicséretes dolgot írni a zolkievi rabbiról, ki tudományossága miatt nem tetszik neki, ámbár arczban hizeleg neki és tisztelettel halmozza el. Csodálkoz-

tam, a mint hallottam, hogy Oppenheimer szintén pártfogolja Taubers Mózeset. Jelenleg nem szólok ezen medve * jelleméről, ez azonban könnyen felismerhető, mert mit talált ezen a férfin, hogy Ó-Budára akarja hozni. Azonban hagyjuk ezt. Minthogy jól ismered az illető község lakóit, tehát ajánlj nekem közülük valakit, kivel ezen ügyben értekezhetném. Azt hiszem, hogy a hitközségi jegyző a legalkalmasabb volna, kivel levelezhetnék; szólítsd fel, hogy értesítsen az ügyállásról és adjon tanácsot, hogy mitévők legyünk. Fáradtsága nem vész kárba, mert a zolkievi rabbi vagyonos ember és megjutalmazza azt, ki érdekében valamit cselekszik.»

A választási határidő előtt a többi jelöltek is serényen hozzáláttak, hogy minél tekintélyesebb pártot gyűjtsenek maguk köré. Heller Hirsch új hitközségébe, Ungvárra való utaztában néhány napig Pesten időzött, azt remélvén, hogy megjelenésével annyira imponálni fog az ó-budaiaknak, hogy nem engedik Ungvárra költözni, hanem maguknál marasztják. De csalódott. A bonyhádi rabbi pesti tartózkodása alkalmával váratlan meglepetésben részesítette a sniatyni rabbi pártját, ugyanis elhíresztelte, hogy Taubers Mózesnek az ó-budai tudósokhoz beküldött talmudi értekezése Heller műve. A sniatyni rabbi becsületén ejtett sértést a lemergi rabbi ajánló és magasztaló levelekkel törekedett ugyan eltakarni, de befolyása nem használt. Taubers jelöltsége szóba sem jött többé. Perls Mózes, kinek Ó-Budán tartott előadása nem aratott sikert,

* Oppenheimer héber nevének német vendégszava Bär volt.

épugy az eibenschützi rabbi, a kit csak kis számu párt támogatót, nem tarthattak számot az ó-budai rabbi tisztségre. Eger Salamont is elejtették, mivel sógora, a pozsonyi rabbi nem tudott felvilágosítást adni talmudi képzettségéről, ép úgy a zolkievi rabbit, kit lengyel földiei, kik számosan laktak Pesten és tömegesen látogatták a pesti vásárokat, mindenféle rágalommal illettek. Elhíresztelték róla, hogy dadog, rossz szónok, együgyű, esztelen ember. A jelöltek közül egyedül Heller maradt a felszínen, kit az ó-budaiak szótöbbséggel megválasztottak rabbijuknak, ez azonban eleinte nem fogadta el a meghívást, mivel ellenpártja, mely művelt, szabadelvű, Chorin nyomdokaiban járó rabbit szeretett volna Münz utódjaként látni, fenyegető levelet intézett hozzá és figyelmeztette, hogy elkeserítik vén napjait, ha Ó-Budára jön; másrészt pedig az ungvári hitközség sem akarta elbocsájtani, míg meg nem szolgálja azon költségeket, miket rá fordított. E bonyodalmat az ó-budai hitközség úgy oldotta meg, hogy kárpótlásul 2500 frtot fizetett az ungváriaknak, Hellert pedig Rosenthal Salamonnal közvetítésével bátorította, hogy ne ijedjen meg az ellenfél fenyegetéseitől, mert a község zöme érte rajong. Heller, a «Chidúsé tiv gitin» (II. kiadás Przemyśl 1876) és a «Tápúché zóhov» (Ungvár 1865) szerzője, kit kortársai az «éleseszű», chárif czimmal tiszteltek, 1834 április elsején érkezett Ó-Budára, a hol még ugyanazon év október 28. meghalt.*

* Sirfelirata : נפטר יום ג' כ"ה תשרי ונקבר למחרתו ביום ד' לפרט אהה הצדיק נאסף בעוננו לפ"ק.

Egy hóval Heller halála után a zolkievi rabbi újabb kísérletet tett, hogy Ó-Budára juthasson, azonban az előző választáskor szenvedett kudarca miatt sem Rosenthal agitálása, sem tudományos értekezése, melyet az ó-budaiaknak beküldött, nem tudott számára oly erős pártot toborzani, mely az ó-budai rabbihivatalba emelhette volna.

A rabbihivatal betöltéseért folyó elkeseredett harczot egy ideig a hitközséget szerfölött megkárosító vizáradás csillapította le. A Duna kiöntése 1811-ben is súlyos veszteségeket okozott a zsidóknak, de nem akkorát, mint a gyászos 1838. esztendőben. A Duna hullámai márczius 13, 14 és 15-én öntötték el Ó-Budát. Kohn J. H. a hitközség héber tanítójának munkácskája szerint¹ a víz a templomba is behatolt, a hol a gyöngéledőket helyezték el, a temetőben pedig kimosta a hullákat és összetörte a sírköveket. A pusztító elem által okozott vagyoni veszteség és a szegények insége arra birta az ó-budai gyülekezetet, hogy adakozásra szólítsa fel a hitközségeket.² Pesten, hol a vízár nem okozott akkora bajt a zsidóknak, mint Ó-Budán, a veszedelem idején Lang Mihály evangélikus lelkész hivatásához méltó magaviseletet tanúsított a megrémült zsidók iránt. A víz alatt levő Király-utczából a zsidó lakók a hullámoktól érintetlenül maradt evangélikus templomba menekültek, a hol Lang Mihály szivességgel fogadta őket oltalmába. A nemes érzésű papnak a szeren-

¹ Német czíme: Schilderung der Schreckenstage zu Alt-öfen . . . héberül: **ימי צרה ומדמה**

² Felhivás a bonyhádi hitk. levéltárában.

csétlenség elmultával Lövy Hermann előljáró művészi készítésű erős aranyzatú ezüst billikomot nyújtott át hálaképen.¹

A rabbi nélkül szűkölködő ó-budai hitközségben nevezetesebb alkalmakkor Braun Lipót, a hitközség német nyelvtanítója tartott beszédeket. Egyik szónoklata, melyet V. Ferdinánd születésnapján mondott el, nyomtatásban is megjelent.²

Az ó-budai rabbiválasztás megejtésére 1843 április 17-én egy megyei bizottság küldetett ellenőrzésre, hogy a választandó rabbi ne csak a zsidó tudományos követeléseknek feleljen meg, hanem a korszellem, a törvény óhajainak is eleget tegyen, de a rabbi személyében a meghasonlott hitközség nem tudott megegyezésre jutni. Különben is a rabbi hivatalát betölteni nem volt égető szükség. Mert voltak a hitközségben tudósok, kik a rabbit helyettesíthették, főleg a rabbitanács kiváló tagjai.³

A forrodalom kitörése üresedésben találta a rabbiszéket. A nemzettel való lelkes felhevülés és a zsidó vallás reformjának vágya Ó-Budára is utat tört.⁴ A szegény hitközségre Windischgrätz herczeg Budapest megszállása után 20 ezer forintnyi büntetést rótt 1849 február 12. A pénzbüntetés elkerülése végett az egész gyülekezet ünnepélyes nyilatkozatot tett,⁵ melyben fáj-

¹ Jelenkor 1839, 57. sz.

² Worte an heiliger Stätte (Pest, évszám nélkül).

³ Az ó-budai rabbikérdésről szól Allg. Zeitung des Judenthums IX. évf. (1845) 12, 22. sz.

⁴ Einhorn, Ung. Israelit 1848.

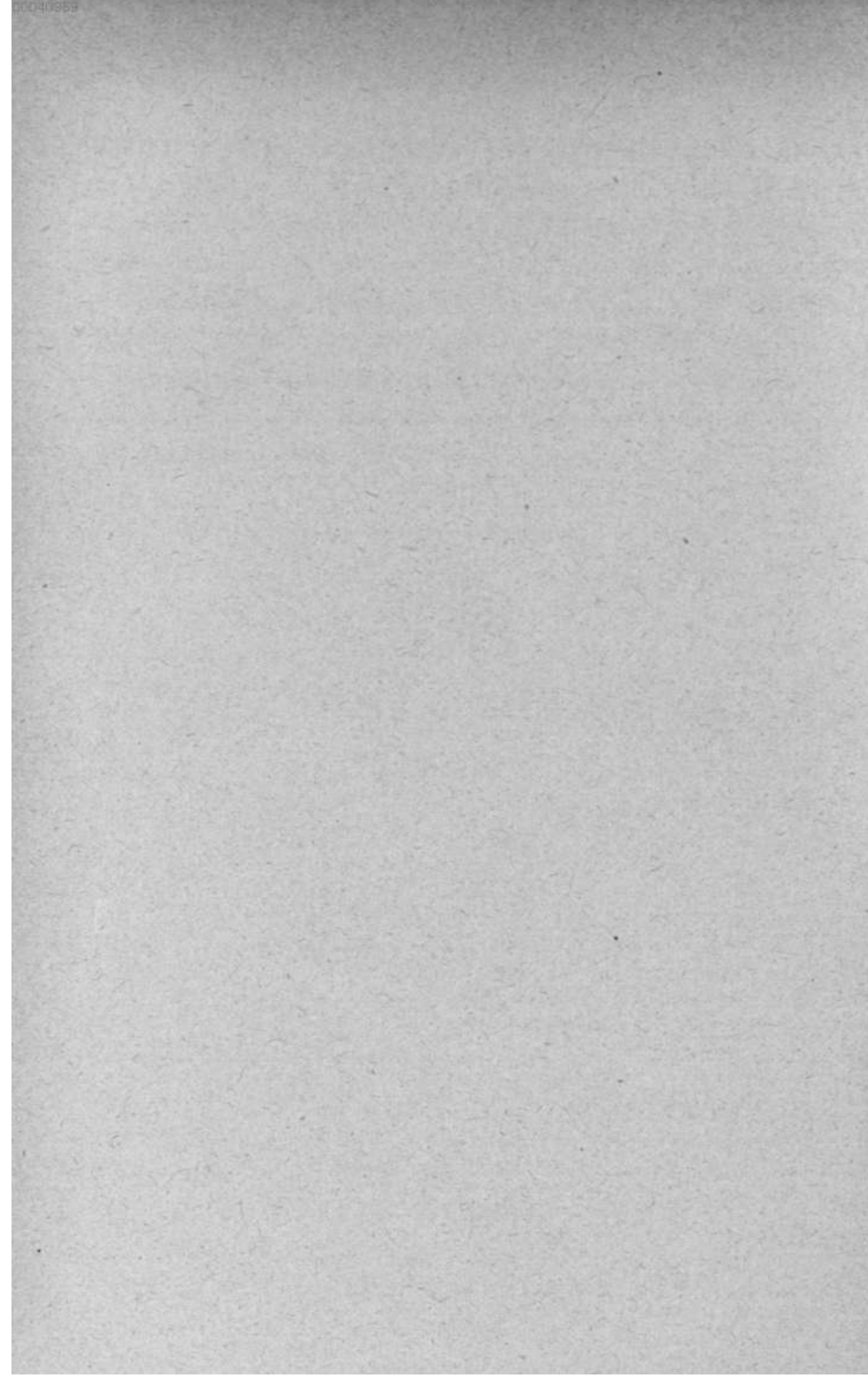
⁵ Hitk. lev.

dalmát fejezte ki a felett, hogy Windischgrätz kemény szavakkal ítélte el a hitközség magatartását és egyben ígérte, hogy hiven fog ragaszkodni a törvényes királyhoz.

A hitközség 1861-ben töltötte be újra a rabbiszéket. Hirsch Márkus tiszabeői rabbit választotta meg — utóbb prágai, jelenleg hamburgi rabbi — ki tevékenységével Ó-Budának romokban hevert dicsőségének fel-egyenesítésén fáradozott.*

* Életrajza: Reich. Beth-El, III. k., 30—50.

PEST.

HARMADIK RÉSZ.

A pesti hitközség története.

I. FEJEZET.

A zsidók Pesten a XV, XVI. században, temetőjük a török hódoltság idején. A török kiűzése után Pest város a zsidóktól átvonulási és meghálási illetéket szed. Az Oppenheimer czég és egyéb zsidók panasza Pest ellen. A zsidók felkeresik a pesti vásárokat. A zsidók a Károly-kaszárnya kantinját akarják kibérelni, Barkóczy hercegprimás a zsidók bérletszerződése ellen agitál. A zsidók Pesten szövetraktárt akarnak alapítani. II. József systematica regulatiója. A zsidó vendéglők Pesten. A zsidók megtelepedése Pesten.

A fiatal hitközségek közé tartozik, de bár fennállása óta csak rövid multra tekinthet vissza, jelentékeny eredményekben mégis tulszárnyalja azokat, melyek években gazdagabbak nálánál. Mikor megalakul Ó-Buda és Pozsony viszi a főszerepet a magyar zsidó gyülekezetek közt, de egy emberöltő elég, hogy népességben, vagyonban, de különösen műveltségben maga mögött hagyja két tekintélyes versenytársát.

Régi történetéről kevés hir maradt ránk. 1406-ban a Pestről való Saul hasonló nevű budai hitsorsosával, kik Székesfehérvárott telepedtek meg, megkövetik a fehérvári káptalant, irassa át és hitelesítse a magyar zsidók számára IV. Béla kiváltságlevelét.* Az 1504. esztendőben arról értesülünk, hogy Tügyártó Lőrincz háza keleti

* Dr. Kohn, A zsidók története Magyarországon I, 185.

oldalán voltak a zsidók házai, telkei.¹ A török hódoltság kezdetén is találunk Pesten zsidókat;² az ozman uralom vége felé temetjük a Lipótvárosban, körülbelül a mai Lipótvárosi kaszinó területén feküdt.³ Benaglia János 1687-ben megjelent *Ausführliche Reiss-Beschreibung*ában⁴ beszéli, hogy a zsidók temetője a törökökével együtt Buda várossal szemben húzódott. Ezen állítást megerősítik Budapest egykorú látképei.

A töröknek Pestről való kitakarodása után 1686-tól fogva, a város területén körülbelül egy századon át nem lakott zsidó. Pest tanácsa még az átvonulást is megnehezítette a zsidóknak, szintugy, hogy a sz. kir. városban utjuk fáradalmaikat kipihenhessék. Az átutazó zsidótól harmincz krajczárt és az éjnek idején meghálótól egy tallér vámot szedetett.⁵ Utóbbi idővel 3 krajczárra, egy garasra szállította le; ez volt az úgynevezett *Schlafgroschen*. A helytartóság megkérdi Pestet, hogy minő alapon követeli a területén éjjelező zsidótól az illetéket, mire a város azt felelte, hogy kiváltságának az a pontja jogosítja fel, mely úgy szól: szabadságában áll zsidót felvenni, vagy kiutasítani.⁶

¹ Rómer Flóris, *A régi Pest*, 65, Salamon Ferencz, *Budapest története* II, 450.

² Velics és Kammerer, *Török kinestári defterek* II.

³ Károlyi Árpád, *Buda és Pest visszavivása 1686-ban*, 196.

⁴ Frankfurt, 17: *Gerad gegen der Stadt über, auf der andern Seiten des Flusses, sein der Türcken und Juden Grabstätte, durch das Feld gleichsam ausgestreuet unterschieden mit eingehauenden Tulbanten, klein und bedeckt, nach Beschaffenheit der Personen.*

⁵ Orsz. Lev., Ben. res. 1713. jan. 14, *Judaica*, 1796, Fons 22.

⁶ Pest város lev., *Intimata*, 3128. sz. *A kiváltságlevél régi*

Midőn a budai zsidók III. Károly királytól engedelmet kértek, hogy közülük négy család Pesten üzletet nyithasson,¹ kívánságuk teljesítését megghiusította a városnak I. Lipót királytól 1703 október 23-án Bécsben kelt kiváltságglevele, mely a városi tanács szabad elhatározására bizta, akar-e zsidót bebocsájtani, vagy sem.² Pest, mint a sz. kir. városok legnagyobb része, félve a zsidók üzleti és iparversenyétől, nem fogadta kebelébe a zsidókat. Nem engedett beköltözködni még olyanokat se, kiknek mint a Mária Teréziától kiváltságolt Mendel Sámuel és Leitersdorfer Lövnek szabad volt az országban bárhol lakni és kereskedni.³

1726 elején, a kemény téli időben az Oppenheimer hires bécsi czég főnöke öt hitsorsosával, a királyi táblánál lévén dolguk, Pestre érkezett. A város megengedte ugyan, hogy a míg perük tárgyalatik Pesten időzhessenek, azonban meghagyta nekik, hogy éjjel Budán tartózkodjanak, a hova a befagyott Duna hátán menjenek; de biztosította őket, hogy ha majd felenged a jég, a mikor a Budára való átkelés lehetetlen, a tanács által megállapított illeték mellett Pesten is meghálhatnak. A zsidók e kemény intézkedésbe nem akartak beletörődni, panaszuikkal a királyi tábla elé járultak, mely egy juratussal megintette a várost, hogy ne

német fordításának ide vonatkozó szavai: Zur Autorität des Magistrats gehören ... Bürger und Einwohner aufzunehmen. die Juden und Zigeuner zuzulassen: das ist zu dulden oder abzuweisen.

¹ Fent 204. ol.

² Orsz. Lev., Ben. res. 1713 jan. 14, Palugyay i. m. 303.

³ Pest város lev., Missiles 712, Intimata 3644.

alkalmatlankodják a zsidóknak, kiket nem a kereskedelmi érdek, hanem perük hozott Pestre. A tanács megneheztelt, hogy a királyi tábla a zsidóknak adott igazat, február 9-én felírt tehát a cancelláriához elmondván, hogy zsidókat egy imperiálisért csak az esetben szokott éjjel kegyelemből megtérni, ha valami módon akadályozva vannak a tovább utazásban; kéri a cancelláriát, adjon választ, helyes-e a királyi tábla beavatkozása, hogy a zsidókat éjjelre is meg kell tartani, ha nem, úgy határozza meg, minő meghálási vámot fizessenek. A cancellária már öt nap múlva a királyi táblának adott igazat, de e mellett a következő tanácscsal kedveskedett a városi uraknak: mindazonáltal vigyázhatnak, hogy a perük elintézése végett Pestre jövő zsidók, itt időzve másféle foglalatosságokat ne végezzenek.*

Ugyanekkor Wormser Izsák Méir és Hirsch Mihály pozsonyi zsidók a pozsonyi kamara előtt panaszt tesznek, hogy a kecskeméti vásárról jövet a jégtorlódás következtében nem mehettek át a Dunán Budára, ez okból Pesten maradtak az elővárosban, itt megháltak; a tanács azonban e miatt megbüntette őket. A kamara, mely a zsidókkal jobban rokonszenvezett, mint a cancellária, november 18-án ráparancsol a városra, hogy szüntesse meg törvénytelen és a kereskedelmet sértő eljárását, mivel kiváltsága csak a zsidók letelepedésé-

* Pest város lev., Missiles 712: invigilare tamen poterunt Dominationes Vestrae ne sub prætectu promotionis Causarum Pesthinum venientes, et ibidem Commorantes, alia quoque Negotia pertractent.

nek meggátolására ad neki jogot, de nem tiltja, hogy a zsidók éjjel megháljanak, egyszersmind a Budára vezető repülő hidon ne merészeljenek a zsidóktól nagyobb vámot szedni, mint a keresztényektől. A kamara kilátásba helyezte, hogy a kincstár pert akaszt a város nyakára, vagy esetleg más kellemetlenséggel fogja megismertetni, ha nem áll el eddigi cselekedetétől, melylyel a királyi jövedelmet károsítja.¹

Mialatt a szomszédos Buda város erősen buzgólkodik, hogy a zsidóktól megszabaduljon, Pest 1727. évi február 25-én önérzetesen és meglelégedéssel tudósítja a zsidóösszeírást elrendelő helytartóságot, hogy nem lakik területén zsidó, «sőt még azt se tűrjük, hogy itt bárki is megháljon, kivéve szükség esetén, vagy ha az éjszaka rájuk tör, vagy ha a királyi táblánál elintézni valójuk akad».² Midőn a helytartóság 1735-ben az országban levő zsidók conscripczióját kívánja, hogy ennek alapján számukat oly mennyiségre szállíthassa le, mely a közönségnek nincs utjában és a lakosság romlására és kárára nem vezet,³ a város tanácsa november 25-én üresen küldi vissza az összeírási táblázatot avval a megjegyzéssel, hogy zsidói nincsenek, mert a város területén királyi kiváltságlevelek értelmében semmiféle eretnek, annál kevésbé zsidó nem lakhatott és a jövőben sem telepedhetik meg.⁴

¹ U. i.

² Pest város lev., Intimata 1626.

³ Pest város lev., Intimata 1974.

⁴ Orsz. Lev., Acta Judæorum Lad. A.: Quia vero in istius Civitatis Territorio, virtute Benignorum Regiorum Privilegiarum, quemadmodum nulli Hæreticorum, tantominus Judæis

1755-ben Pest vármegye zsidósága egyebek közt arról panaszkodik, hogy nem kereskedhetik Pest városban.¹ A város a helytartóságtól felszólíttatván, terjeszse fel igazoló okait, azt feleli, hogy Lipót privilégiuma, melyet az 1715. országgyűlés 37. czikke megerősített, adja meg neki erre a jogot.² A város földesurak jogait élvezi, ennél fogva neki is, mint azoknak szabadjára hagyatik, akar-e zsidót bebocsájtani, vagy sem. Mivel továbbá Buda sz. kir. város felső engedelemmel már évekkel előbb kiűzte zsidóit, ennél fogva Pest elvárja, hogy rá se fognak oly lakókat kényszeríteni, kiket soha se tűrt meg kebelében. A helytartóság a zsidók javára döntött olykép, hogy a zsidók felkereshetik a pesti országos vásárokat, melyeken eladdig csak zsidó tolvajok fordultak meg.³ A helytartóság kedvező határozatának nem volt eredménye, mert 1766 jun. 20-án Pest város közléséből arról értesülünk, hogy vásárait zsidók

Domicilium aliquod figere hucusque licuit, nec in posterum licebit; Ideo etiam præmisso in passu nullam conscriptionem submittere valemus.

¹ Orsz. Lev., Acta Jud. Lad. A.

² U. i. tenore Privilegiorum Regiorum per piæ reminiscentiæ Imperatorem, et Regem Leopoldum die 23a Octobris Anni 1703 clementer collatorum et Articulo 37. Anni 1715. Diætaliter confirmatorum, adeoque articularium huic Civitati Ius Territoriale ad instar aliorum Dominorum Terrestrium utendum, et fruendum concessum sit, prout autem alii Domini Terrestris vi juris sui Territorialis Judæos, aut Zingaros admittere possint, vel non; Ita etiam virtute Iuris Territorialis, quo hanc Civitas prædeclaratis legalibus de Causis gaudet, Judæos non admittit.

³ Pest v. lev. Missiles 3190.

nem látogathatják. Ez értesítés után rövid idő múlva a zsidók mégis megkapták a jogot, hogy megjelenhessenek a pesti országos és heti sokadalmakon, a melyeken eleinte volt okuk a kivételes bánásmód miatt panaszkodni. Megtiltották nekik, hogy áruikat kirakják, a süvegkészítők megakadályozták, hogy nyulbőrt vásároljanak, a vevőnek s eladónak Losung nevű illetéket kellett fizetni.¹

1759-ben úgy látszott, hogy a zsidók valamely hátsó ajtón bejutva, mégis megvetik lábukat Pesten. A város tanácsa a legnagyobb megütközéssel értesült ekkorarról, hogy az invalidus vagyis a mai Károly-kaszárnya parancsnoka a katonai területen levő bor- és pálinka kimérést ó budai zsidóknak adta bérbe. A tanács sietett a parancsnokot meginteni, hogy a zsidókat tiltsa ki, mert rossz következménye lehet a dolognak. Hogy is bérelhettek volna valamit a városban, hisz vásár és téli időt kivéve még meghálásukat sem szenvedhette a tanács.² A parancsnok meghátrált a város érvei előtt, de 1762-ben megemberelte magát és a bérletárverezésnél a legtöbbet ígérő ó-budai Lázár Simonnal 4000 forintért megkötötte az alkut. A város felháborodva ez eljáráson összeszedi erejét, hogy megsemmisítse az akarata ellenére kötött szerződést. Panaszával a királynő, a cancellaria, a helytartóság elé járul, segít-

¹ Orsz. Lev., Íd. Jud., Cancz. fog. 1782, 4668, Pest város lev. Intimata 5424. Téves Palugyay i. m. 358, Reich Ignác (Beth-Lechem I, 176) és Peisner Ignác (Budapest a XVIII. században, 138) állítása, hogy II. József uralkodása előtt csakis Abelsberger és Liebner zsidók látogathatták a pesti vásárokat.

² Pest város lev. Missiles 3398.

ségért folyamodott gróf Barkóczy Ferencz hercegprimáshoz is, hogy pártfogolja a város érdekét, melyet a tanács a kereszténység ügyével azonosított. A hercegprimás 1762 szept. 9. levelében örömét fejezi ki, hogy a város megakadályozni törekszik a zsidók szándékát és igéri pártfogását «közben azonban könyörögni kell Istenhez, kinek dicsőségeért buzgólkodunk, hogy áldja meg örökségét és zavarja meg azok tervét, kik szent nevét káromolják».¹ Pest város előkelő, nagy befolyású közbenjáróinak könnyű szerrel sikerült kieszközölni, hogy az ó-budai Lázár bérletszerződése felbontassék.²

Néhány év múlva, 1766-ban a morva «Lehnbank-Sub-Administration» arra kérte az udvari kereskedelmi tanácsot, hogy Pesten morva vagy más örökös tartományban készített szövetek számára raktárt nyithasson, melyben az árukat még az országos vásárokon kívül is nagyban elárusíthassa.³ Az udvari kereskedelmi tanács azt ajánlotta, hogy miután a kérelmezők zsidók, kiket Pest város nem bocsájtana a városba, a felállítandó raktárt a zsidók keresztényekkel kezeltessék. A dologba a városnak is volt beszólása; véleményében, melyben nyersen elutasítja a tervet, gyűlölettől elfogulttan kelt ki a zsidók ellen, akik, szerinte, ürügyet keresnek, hogy Pesten megtelepedhessnek és kereskedelemre alkalmat nyerjenek.

A város még néhányszor büszkén hivatkozott arra,

¹ Pest város lev. Intimata 4172.

² Pest város lev. Missiles 3398.

³ U. i. Intimata 4120.

hogy zsidómentes, utoljára 1773 július 8-án,¹ de egy évtized elteltével végre eljött az idő, midőn a türelme-
sebb korszellem a pestiek kiváltságlevelén kirágta azo-
kat a sorokat, melyek a zsidók kizáratásáról szóló sza-
badságot tartalmazták. Mielőtt az állandó letelepedési
jogot elnyerték volna, a magyar zsidók 1778-ban és
épügy két év multán panaszszal járulnak Mária Terézia
királynő elé, hogy a pesti vásárokon — melyeken a
Váczi kapu előtt álltak sátraik — illetéktelen vámmal
zaklattatnak.²

A város hajthatatlanságát, mely a zsidókat vonako-
dott állandó lakókul befogadni, József császár törte
meg. 1783 márczius 31-én a helytartóság közzé tette a
császár rendszabályát, mely százados megszorításokat,
elavult, a zsidókat sértő intézkedéseket semmisített
meg egy csapásra, a zsidóságot kiemelte a szellemi és
anyagi nyomorúságból, közelebb vitte a műveltséghez és
a társadalomhoz is, mely addig számkivetette. A sz. kir.
városok, a bányavárosokat kivéve, megnyiltak a zsidók
előtt, szabadságukban állott bárhol az országban meg-
telepedni. Méltán mondhatta a pesti hitközség,³ hogy
e rendelet «der erste Grundstein zur Bildung der
Pesther Israeliten dankbarst genannt werden kann». A
«Sistemática gentis Judaicae regulatio» néven isme-
retes rendszabály⁴ úgy intézkedik, hogy a zsidók összes

¹ U. i. Intimata 4225.

² Orsz. Lev. Id. Jud., Pest v. lev. Intimata 5424. A Jövő
I. évf 19. sz.

³ Pesti hitk. lev., Zsp. II.

⁴ M. Zs. Szemle XIII. évf. 323—24, 367—374.

köziratai ezentul ne héber vagy romlott héber-német nyelven szerkesztessenek, hanem az országban használatos latin, magyar, német nyelven, melyet, legalább a fiatal zsidók, két év alatt sajátítsanak el. A héberül vagy hébernémetül szerkesztett közirat érvénytelen. A héber könyvek használata csakis az istentiszteletre szoríttatik. A zsidók kötelessége elemi iskolákat alapítani. A királyi akaratot, mely a zsidók megjavítását célozza, a zsinagógákban kell kihirdetni és a rabbik magyarázzák meg a népnek e rendelet üdvös voltát. Egy ideig függőben marad, hogy hány osztályból álljon a zsidó iskola és hány tanerő alkalmaztassék benne. A zsidó iskolák tárgyai ugyanazok, mint a nemzeti iskoláké, vagyis német vagy magyar s szláv nyelv, számtan stb. Az összes elemi iskolákban, a zsidóban és nem zsidóban, egyforma tankönyvek használtassanak, kihagyandó belőlük mindaz, mi sérthetné a felekezetek vallásos érzületét. A zsidó elemi iskolákban hittant is szabad tanítani, de csakis azon órákban, melyek a keresztény nemzeti iskolákban hittanoktatásra vannak szánva; ezen órákon kívül tilos a zsidó gyermekeket hitoktatásra fogni. Az első években keresztény tanerők alkalmaztassanak a zsidó iskolákban, a kik ne avatkozzanak vallási dolgokba. A zsidó hitközségek két havi idő alatt legalább is három, tanítói pályára alkalmas egyént ajánljanak a tankerületi főigazgatóknak, a kiket azután a főigazgató a tanítóképzőbe küld pædagogiai ismeretek szerzésére.

A zsidók a keresztény nemzeti iskolákat is látogathatják. Egy bizonyos határidő, pl. négy év után csakis okleveles tanítók taníthassanak, a magántanítókat el

kell mozdítani; a hol nem létezik zsidóiskola, még ott se tanítsanak oklevél nélküli zsidó tanítók, hanem a keresztény iskolába küldendők a gyermekek. Tíz év múlva zsidó csakis akkor nyithat üzletet, vagy kereskedhetik, ha be tudja bizonyítani, hogy iskolába járt. A tankötelezettség a hatodik évvel kezdődik, az iskolamulasztás szigoruan megbüntetendő. A zsidó iskolák felett a kerületi tanfelügyelők tartsanak vigyázatot, tapasztalataikat közöljék a helytartótanáccsal. A zsidók teremtsenek alapot iskoláik fentartására s berendezésére.

A zsidó ifjuság a népiskolák bevégezése után a főiskolákon is beiratkozhatik; az egyetemen, theológián kívül minden tárgyat hallgathat. A zsidók csak azon esetben bérelhetnek földeket, ha keresztény segítség nélkül maguk munkálják meg azokat. Fuvarozással kereshetik kenyérüket, ipart is űzhetnek, a czéhekbe felvehetők, a pecsétfaragás, lőszer- és salétrom árulása, mely eddig tilos volt nekik, megengedettik. A bányavárosokhoz továbbra sem közeledhetnek. A keresztény mesterek zsidó inasokat is tarthatnak, a kik szüleiknél étkezhetnek és nem bántalmazandók. Mindenféle megkülönböztető jel, melyet a zsidók mindeddig viseltek, megszűnik, sőt kardot is hordhatnak, azonban a zsidók is vessék le ama jeleiket, melyeket vallásuk megkülönböztetésükre előir, szakállukat vágják le.

E rendeletnek horderejéről a zsidóknak Pesten való megtelepedése is tanuságot tesz. A zsidó vásárlátogatók számára a XVIII. század hatvanas éveitől a város zsidó vendéglőt engedélyezett, mely minden országos vásár idején 16 napig volt nyitva és az ó-budai hit-

község bérelte azt száz forintért.¹ Ha a zsidók perük ügyében vásáron kívül is ellátogattak Pestre, ha átutaztak a városon vagy ha télen, a mikor rossz idő érte őket úton, a városban kerestek menedéket, nélkülözésnek voltak kitéve, mivel Pesten rituális kosztot nem kaptak. Vagy éhezniök vagy pedig Ó-Budára kellett fáradniok ételért. 1782 február 18. Dávid Mózes ó-budai zsidó megkérte a császárt, engedné meg neki a város ellenére, hogy állandó zsidó vendéglőt nyithasson, melyben a vásári időn kívül is elárusíthasson.² Augusztus 21-én pedig Sámuel Jakab és Mózes Löw ó-budai zsidók, kik a pesti zsidó vendéglőben az ó-budai hitközség bérletének kezelői voltak, a városhoz folyamodtak avval a kívánsággal, hogy a vendéglőt az egész éven át tarthassák nyitva.³ Előadják, hogy a kereskedelem fellendítése által «Pest Magyarország első kereskedelmi városa lenne rövid évek multán»,⁴ ezt pedig sikeresen tudná előmozdítani a zsidó vendéglő, ha a kereskedő zsidóság kényelmét, szükségletét az egész esztendőn át elégíthetné ki, nemcsak a sokadalmak idején. Ezenkívül a vendéglő hasznot hajtana a városi pénztárnak is, mert 150 frt. bérletösszeget ajánlanak érte; a tanács aggodalmát azon

¹ Pest város lev. Intimata 6243.

² Orsz. Lev. Id. Jud.

³ Pest város lev. Intimata 6243, auch ausser hiesigen Jahr-Marckths-Zeiten vor hier Comercirende, oder sonst beschäftigte Juden Kochen, und nach ihren Gruch solchen Trang verabreichen zu können.

⁴ U. i. die gantz zuverlässige Hoffnung hat, Pest die erste Comerz Stadt in Hungarn nach kurtzen Jahren zu erkennen,

igéretükkel akarják eloszlatni, hogy gyanus zsidónak nem fognak lakást adni, vagy ha a városnak úgy tetszik, az utas zsidókat egy-két házba fogják szorítani, a hol könnyebben lehetne felettük vigyázatot tartani. A város a folyamodókat elutasította azon megokolással, hogy kiváltságai nem tűrik, hogy a zsidók vásáron kívül is a városban tartózkodjanak.

A zsidók mozgolódása arra bírta a polgárokat, hogy november 28-án felszólítsák a várost, ne engedje, hogy a zsidók vásáron kívül is a városban maradjanak, mert jelenlétük károsítja a polgárokat, a közerkölcsöt, mivel lopott tárgyakat megvesznek és elhordanak, a jogászoknak pedig könnyelműsége nyújtanak alkalmat megvásárolván ruháikat vagy értéktárgyaikat.

A tanács tilalma, a polgárok védekezése nem használt semmit. 1783 május 27., a pesti zsidók történetének fontos napja; a helytartóság e napon határozta el, hogy a márczius 31. rendszabály értelmében a zsidóknak még vásáron kívül is bérbe adható a vendéglő, annál is inkább, mert ezzel a zsidók nem okoznak kárt a polgároknak mivel keresztény étellel amugy se élnek, sőt a városi pénztár hasznot lát majd belőle.¹

A város, mely csaknem 100 éven át vonakodott a zsidókat felvenni, kénytelen-kelletlen beletörődött a helyzetbe, hogy a zsidók állandóan megtelepedhetnek és fentartásukról gondoskodhatnak. Már október 30. Pest megköti az ó-budai hitközséggel a három évi szerződést, hogy november 1-től évi 550 frt bérletösszegért²

¹ U. i.

² Pest város lev. Intimata 4902 szerint 565.

az előváros 4 helyén vendéglőt tarthat, melybe a szükséges bort előleges bejelentés után ingyen szállíthatja.

Az első telepesek a szomszédos Ó-Budáról származtak. E népes hitközség volt anyja a pestinek. Az 1746. száműzés után Buda megnövelte Ó-Budát és ezen megyarapodott gyülekezetből eredt a pesti. A fiatal hajtás rohamosan izmosodott és fejlődésével egyre gyengült az a törzs, melyből kifakadt.

A legelső Pestre költözött családok voltak: az Offenheim, a Berliner, Schönstein, Boskovitz Hirsch és a Leitersdorfer.

II. FEJEZET.

A zsidók a Teréz- és Belvárosban telepednek meg. Commoráns és tolerált zsidók. A pesti türt zsidók neve és száma 1787-ben. A kóserhúst hetenként kétszer kapják a városi mézárszékből. Berkovics Joél felemelteti a vendéglő bérlet-összegét. II. József halála után a város ki akarja űzni a zsidókat. Az 1790/1. országgyűlés. A pesti türt zsidókra vonatkozó rendszabályok. A városi tanács ki akarja űzetni a zsidókat a Lipótvárosból. A pesti zsidók foglalkozása.

A résen, melyet a helytartósági rendelet ütött, mindinkább nagyobb számmal vonultak be a zsidók Pestre. A város becsületére váló, a kereskedelmet fellendítő családokkal együtt, melyek színe-javát kezdetben a módos, előkelő, a hitközségük kötelékéből ki nem vált ó-budaiak képezték, mindenfelől összeverődött sok szerencsevadász, kétes multú alak költözködött be. Így szokott ez történni minden város alapításánál, hitközségek alakulásakor és ez alól Pest se képezett kivételt. Az az ember, kinek biztos, tisztességes keresete és tekintélye volt valahol a vidéken, természetesen nem

cserélte fel lakhelyét ujjal, hol nem ismerték, hol előbb fáradsággal kellett magának jövedelemforrást nyitni. Pest abban az időben, mikor a kereskedelem, ipar, tudomány még gyermekkorát élte benne, nem volt az a város, mely a gazdagokat szórakozás, tőkéjük sokasosítása, vagy a szülőket gyermekeik kiképeztetése végett magához vonhatta volna. A legtöbb új lakó tönkrejutott existencia, vagy olyan volt, ki előbbi tartózkodási helyén csak nehezen tudott boldogulni; ezekhez csatlakoztak még azok az elemek, melyeket régi környezetük kivetett, nem tűrt meg. A letelepedők eleinte kivétel nélkül a Terézia elővárosban szállásolták el magokat, bérelt lakásokban, mivel a zsidók akkortájt tulajdonjogilag még nem vásárolhattak házat szabad királyi városban.* Pest város 1786 július 31-én megkérte gróf Majláth József kir. biztost, Pest vármegye főispánját, hogy a zsidóknak csupán az elővárosban szabadjon megtelepedni és nem a Belvárosban, Majláth azt válaszolta, hogy a várostól függ, akar-e nekik külön negyed adni, vagy pedig beleegyezik-e, hogy keresztényekkel együtt lakjanak. Elmúlt már az a kormányrendszer, mely ghettóba hajtotta, egy helyre zsufolta a zsidókat és kitaszította a városok kellő közepéből. József császár, a magyar zsidók felsegítője nem járt anyja nyomdokain. Mária Terézia még jóváhagyta, hogy Temesváron zsidók keresztényekkel ne lakjanak együtt, hanem külön negyedet képezzenek. A városi tanács, mely még később is rajongott a ghettoért, tudta ezt és hogy a megszorított zsidók ne emel-

* Pest vármegye lev. 1787.

jenek ellene panaszt II. József előtt, szórványosan mégis bebocsájtotta őket a Belvárosba. A zsidók zöme azonban, részint önkényt, részben pedig a város akaratából a Terézvárosban huzódott meg azokban a szűk, lompos utczáokban, melyek külsejük- és zsibárus üzleteikkel a régi prágai és pozsonyi ghettókra emlékeztetnek még most is.

1785-ig Pesten csupán commoráns, időző zsidók laktak, vagyis olyanok, kik csakis bizonyos meghatározott ideig tartózkodhattak a városban és üzletet nem nyithattak. Az első tolerált, türt zsidó, ki helytartósági rendelettel állandó lakást bérelhetett és üzletet nyithatott a Belvárosban, az ó-budai Offenheim Izráel Ábrahám volt 1786-ban. Az első pesti türt zsidó idővel áttért a keresztény hitre. A drága pénzen megvásárolt türelmi jogot a helytartóság révén a király osztogatta, az időzési engedélyt a város adta azon módos embereknek, kiknek magaviselete kifogás alá nem esett. A türelmi vagy commorálási jogért folyamodók tisztességes volta és vagyoni állapota felől a városi hatóság később mindig a zsidók elnökségétől szerzett tájékoztatást.

A császár 1787 július hó 23-án elrendelte, hogy a «rendetlenségeknek el-térítésére, melyek az olly emberi Nemnek mind Politikus, mind törvényes dolgaiban, sőt minden tisztviselés nélkül folytatott életében szükséges képen eléadják magukat, mellyben a Familiák semmi bizonyos vezetéknevet, a különös személyek pedig semmi isméretes előljáró nevet nem viselnek», minden zsidó 1788 januártól fogva «Német előljáró nevet válaszson magának, s azt életének tellyes

idejében meg ne változtassa. Más egyéb Nevek, mellyek eddig vagy zsidó nyelven szokásban voltak, vagy azon helyeknek nevétől vették eredeteket, a hol valaki állhatosan, vagy legalább jó ideig lakott» szünjenek meg. Minden cselédes zsidó gazda 1787 november utoljáig 10 frt birság vagy nyolcz napi dologtétel terhe alatt helysége tanácsának német nyelvü írásban jelentse be vezeték nevét és ezen bejelentését a megyei kiküldöttek és a megyében levő főrabbi pecsétjével s aláírásával bizonyittassa, hogy ő mostantól fogva mindenkor N. N. vezeték nevet fogja használni és azelőtt így meg úgy hívták. A bizonyítványt a helység előljárósága őrizze meg.

E rendeletnek köszönjük a pesti zsidók első hivatalos conscripczióját 1787-ből. Megtudjuk belőle, hogy a türt zsidók száma ekkor már is 14-re rugott, megismerjük régi nevüket, melyet a zárójelben levő közöl és az újat, melyet ezután viseltek. Neveik : Offenheim Izsák (Izráel Ábrahám) és fivére Márkus (Gomperz ¹ Ábrahám), Leitersdorfer Márkus, Mandel Salamon, Abelsberg Bóruch (Baruch Abelles), Schellenberger Sámuel (Schlesinger), Sachsel Márkus (Sax), Liebner Mózes (Mózes Löb), Bauer Salamon (Böheim), Berkovics Joél, Strauss Mózes (Mózes Árjé), Mandel Mózes Dávid (Mózes Dávid), Helfer Dávid (Frankfurter), Almuslin Izsák (Frenk). Almuslin Izsák szefárd szertartású, spanyol származású vala. A telepések lélekszáma 114 volt, melynek túlnyomó részét a szolgaszemélyzet tette.²

¹ A Gomperz itt kíséző szava a Márkusnak, héber neve volt: **מרדכי גומפיל בן אברהם**

² Pest város lev., Relationes, fasc. 5, 531.

A szolgák számos voltából tévedés lenne a pesti zsidók nagy gazdagságára következtetni. Vagyonukkal, de még üzleteik kiterjedésével sem állott arányban a sok alkalmazott. A legtöbb esetben a szolga elnevezéssel a várost játszották ki. Mivel csupán a türt zsidóknak volt meg az a joga, hogy állandóan Pesten lakhassanak és a türelmet csak nehezen és pénzáldozatok árán lehetett megszerezni, ennél fogva egyes beköltözködő családok, hogy bátorságos maradásuk legyen és zavartalanul tarthassák fenn magukat, igen gyakran a türt zsidók beleegyezésével ezek alkalmazottai gyanánt szerepeltek.

A míg a türelmi jog érvényben volt megtörtént, hogy egy türt zsidónál néha több maga kezére dolgozó családapa volt névleges alkalmazásban.

A császár a letelepedési engedélylyel a város kereskedelmét kívánta előmozdítani és a zsidókat eltéríteni akarta a kiskereskedés üzésétől, a házalástól, mely különben csak a vásárok idején volt Pesten megengedve.¹ Ennek megfelelőleg a helytartóság 1788 július havában kiadja a rendeletet, hogy Pesten csak az esetben vehetők fel türt zsidók, ha nagykereskedést, vagy kézművállalatot létesítenek, de kicsinyben csak olyas valamivel szabad kereskedniök, miben a keresztény lakosság hiányt szenved, vagy a mivel nem versenyeznek a keresztény kereskedőkkel.²

A megtelepedett zsidóknak eleinte kellemetlenségekre adott okot a város privilégiumának azon pontja, mely idegennek, tehát a zsidónak is, nem adta meg

¹ Pest város lev., Intimata 1136.

² Intimata 2381.

a húsmérési jogot. Mészárszéket nem tarthattak, a kóserhúst pedig a városi mészárszékben hetenként csak kétszer mérték ki nekik. Ez intézkedés következtében a zsidóknak több napra kellett a húst megvenniök, a mely nyáron természetesen megromlott, a szegény pedig különösen érezte ennek hátrányát, mert annyi pénze nem volt, hogy egyszerre több napra valót vásárolhasson. Azután fáradságos is volt a zsidóknak, kik legnagyobb részét a Terézia elővárosban laktak, hogy a Belvárosban levő mészárszékbe kellett a húsert küldeniök. A városi mészáros idővel úgy segített ezen, hogy a zsidóknak egy darabban adta a húst, a kik azután egy bérelt helyiségben osztották szét maguk közt. Utóbb a keresztény mészárszékben vett húst, szintúgy a nyers baromfit a vendéglősök mérhették ki, a kiknél az idegen és commoráns zsidók a vágatási krajcár (Schlachtkreuzer) ráfizetése mellett voltak kötelesek húst vásárolni.¹

A pesti zsidók kényelmén ilykép segített a vendéglő, míg az idegen zsidók ép ez intézmény ellen panaszkodtak. A vendéglő bérlete a három évi szerződés után hirtelen aránytalanul megnövekedett, Berkovics Joél Pesten megtelepedett lengyel zsidó ugyanis a bérletösszeget 2050 frtra emeltette. A Heilmann metzi rabbi családjából származó Berkovics² a paszományos iparban, melyet Efráim Koszmann berlini rokonánál sajátított el és különösen a török karton készítésében

¹ Pest város lev., Relationes. fasc. 32, 2986.

² Pest város lev., Intimata 4902, von der Familie des vornehmen Juden Rabiner aus Metz Nahmens Höllmann.

oly ügyességre tett szert, hogy — amint maga beszéli — csak kevesen utánozhatták, de senki se volt képes őt felülmulni. A pesti zsidók e nyughatatlan, kereszténynyel, zsidóval czivakodó ember ajánlatát, melybe bele kellett törődniök, úgy torolták meg, hogy gyermekeit nem engedték vallásoktatásban részesülni, őt magát pedig az istentiszteletből is kizárták, húst még pénzért sem adtak neki a bérlők.¹

A nagy bérletösszeg következtében; mely az étel és ital árát felszöktette, a magyar zsidók 1789 augusztus 23. felhatalmazták az ó-budai hitközséget, folyamodjék a császárhoz, hogy az elviselhetetlen teher levétessék róluk és a mint 1782-ben Bécs részére elrendelte, Pesten is léptesse életbe, hogy az idegen zsidók ne csak hitsorsosaiknál, hanem bárhol lakhassanak és nem csupán a zsidó vendéglőben, hanem magánosoknál is étkezhessenek.²

Az ó-budai hitközség nem sietett megbiztatásának eleget tenni, várt egy darabig; ezen késedelme alatt azonban a pesti hitközség fennállását csaknem a végveszély fenyegette. A császár ugyanis halálos ágyán

¹ U. i. de natura et indole sua Inquietus.

² Ó-budai hitk. lev., wegen den auferlegten unerträglichen Last der hohen Arenda in der Stadt Pest auf den Fleisch und Wein, welchen pur der unser Religions Passager zahlen müssen, welches aber uns Unterfertigten nicht nur die Pester Jahrmarkt Zeiten, sondern wöchentlich auch täglich trifft... bitten, uns die unbillige Drückung vom Hals zu nehmen. Wir haben Last genug besonders in gegenwärtigen theuren Zeiten, wo man fast das liebe tägliche Brod zu erschwingen nicht imstand ist.

1790 január 28-án visszavonta az 1780 óta kiadott összes rendeleteit és szabályzatait, a sz. kir. városokat visszahelyezte az 1780 előtti szabadságaikba. A hír kimondhatatlan örömmel tölté el a polgárokat Pesten épúgy, mint az ország ama helyein, hova a zsidók II. József engedelmevel bejutva egyes polgári kereskedők érdekeit sértették ugyan, de általában a kereskedelem élénkségét és az ország hasznát előmozdították. Pesten is előfordult a zsidók beköltözködése óta, hogy kereskedők megkárosultak; a kik tehát aggódtak a zsidók élelmes voltától, nemsokára megkérték a tanácsot, hogy mutasson ajtót a zsidóknak. A tanács késedelmezett a kívánságnak megfelelni, mire a polgárság márczius 25-én újra folyamodik a tanácshoz, hogy a területén lakó zsidók nemcsak bérelt lakásaik, üzleteikből távozzanak május elsejéig s nagyban, kicsinyben üzött kereskedésükkel hagyjanak fel, hanem egyszersmind szüntessék be házalásukat.* Előadták, hogy a zsidó kereskedők letelepedése a polgári árusok csődjét vonta maga után, a zsidók az ifjúságot adósságcsinálásra csábítják, a cselédek lopási hajlamát elősegítik, mert a tolvajlott holmikat megvásárolják; előkerítik azt a régi rosszindulatu állítást, hogy a zsidó törvények megengedik a más felekezetűek megcsalását, sőt a talmud helyesli ez eljárást. A mozgolódó polgárság kérelmét a város

* Pest város lev., Intimata 3937. dass die sämtliche Judenschaft nicht nur ihre gemiethete Wohnung, Gewölber, und getriebene all in grosso, oder alla minuta Handlung bis 1-ten May diess l. J. ohnumgänglich räumen.

nem merte elutasítani. Két nap múlva elhatározza, hogy *valamennyi zsidó május 1-ig távozzék a városból és addig ne is házaljon többé.*¹ A rokon-érzelmű Pest és Nagyszombat egy gondolatban találkozott, utóbbi is május 1-ét tűzte ki a zsidók kivándorlási napjául.²

A zsidóság már-már abban a helyzetben volt, hogy elveszti mindazon jogait, melyekben József császár részesítette. A sz. kir. városok eljárása tette buzdítja a zsidókat, kik sebtében elpanaszolják felső helyen az ellenük készülő terveket. A helytartóság nem késik rendeletével, április 2-án közzéteszi, hogy a zsidók kirekesztése és a kereskedéstől való eltiltásuk az ország kereskedelmében különféle zavart idézne elő, annál is inkább, mert a legújabb dispositiók szerint szabad nekik a sz. kir. városokban megtelepedni és kereskedni és a legtöbb sz. kir. városban tényleg laknak is, a mi a törvényekkel semmifélekép sem ellenkezik.³ A zsidók kitiltása a városokból országos ügy, ennél fogva a míg az országgyűlés határozni fog e tekintetben, maradjon minden a reginél.⁴ A helytartóságnak decz. 29-én újra ki kellett hirdetni, hogy a városok, melyek a zsidók számára a kivándorlási időt javaik elkobzásának terhe alatt új évre tűzték ki, ne hajtsák végre tervüket, míg az országgyűlés és király határozata le nem érkezik.⁵

¹ U. i.

² Intimata 670, Izraelita magyar irodalmi társaság Évkönyve 1900, 286.

³ Intimata, 3937.

⁴ U. i.

⁵ Intimata, 4298.

A Pesten, valamint az ország számos helyén nyilvánult kiüzetési szándék ellen a magyar zsidóság a diaetától és II. Lipóttól kért orvoslást. Terjedelmes remek folyamodványában feltárta előttük szomorú helyzetét, sérelmeit, kifejezte várakozásait. Kivánságai közé tartozott egyebek közt az is, minek kivitelére az ó-budaiaknak 1789-ben adott felhatalmazást, hogy az egynémely szab. kir. városban létező zsidó vendéglők, melyek a zsidók jövedelmét mérték felett gyöngítik, teljesen megszüntessenek. Rámutatnak a pesti viszonyokra, hol a szegény idegen zsidónak háromszoros árat kell fizetni, ha éhségét csak félig-meddig akarja a zsidó vendéglőben csillapítani. Az étel drágaságát az okozza, hogy a vendéglős évente néhány ezer forintot tartozik bér fejében fizetni. Megesik ennél fogva a közforgalom kárára, hogy kiskereskedést üző zsidók inkább nem látogatják az országos vásárokat, semhogy a zsidó vendéglőben oly megadóztatásnak vessék alá magukat, mely remélt hasznukat könnyen felülmulhatná. A méltányosság és a természetes szabadság szempontjából mellőzendőnek tartják, hogy a zsidót még az étkezéseért is külön megadóztassák.*

Az országgyűlés a zsidók beadványában foglalt óhajok megbirálását és az állapotuk megjavítására vonatkozó javaslatok kidolgozását egy bizottságnak adta ki, de hogy addig is, míg a tervezet elkészül, a zsidók helyzetét némileg szabályozza, törvényben mondták ki a rendek (38. törvényczikk), hogy a zsidók oly állapotban

* Reich, Beth-El, II, 343—44, Löw Lipót, Der jüdische Congress, 21.

hagyassanak meg, mint a minőben 1790 január 1-jén voltak.

Az országgyűlés nagy hálaára kötelezte a magyar zsidóságot. Ha nem is teljesítette összes kívánságait, köztük a vendéglőbérlet eltörlését,* de legalább megmentette őket Pesten és egyebütt a kivándorlás veszedelmétől.

A törvény ereje nem engedte a zsidókat Pestről kiűzni, de alkalmat nyújtott a városnak a zsidók zaklatására. A pestiek a törvényt akként értelmezték, hogy az 1790 előtt Pesten talált zsidók megmaradhatnak, de nem jöhetnek be újak és nem lehetnek türt zsidók, kik 1790-ben nem türettek meg. A város ez álláspontra helyezkedve és jogot merítve a király 1794 szept. 9. elhatározásából, mely meghagyta, hogy idegen és állandó lakóhelylyel nem bíró zsidók a város tudta és beleegyezése nélkül ne telepedhessenek meg, sok esetben eltolonczoltatta azokat, kiknek nem volt «türelmi» engedélyük a letelepedésre. Ha csupán a kóbor és tisztességtelen keresetből élősködőket utasította volna ki, ezzel a türt zsidókat is hálaára kötelezte volna, megszabadítván őket oly elemektől, melyek szégyent hoztak rájuk; de a város nem volt válogatós. Becsületes, szorgalmas, hasznothozó zsidókat is kirekesztett gyakran, kiknek csak az volt hibájuk, hogy nem tudták megszerezni a türelmi jogot. A város 1796 szeptember havában közvetlen a zsidó nagy ünnepek előtt adta ki rendeletét, hogy a nem toleráltak távozzanak a városból, a háztulajdonosokat

* Az ó-budai zsidók a magyar zsidóság nevében 1792 szept. 16. ismét kérelmezték a vendéglő-bérlet eltörlését.

pedig megint, hogy 24 forint birsággal sujtja azokat, kik nem tűrt zsidóknak lakást adnának.¹ 1802 május 15-én még a tűrt zsidók házas fiait és férjes leányait is ki akarja családotól üzni. A helytartóság azonban nov. 9-én meghagyja a városnak, hogy a tűrt zsidók gyermekeit nem engedi kizárni.² A családapákat nem lehet megfosztani attól a jogtól, hogy gyermekeiket maguknál tartásuk, tetszés szerint gondjukat viseljék, segítségükkel éljenek, azonkívül a gyermekekre a legszomorubb sors várna, ha kitakarodniok kellene a városból, mivel nem bizonyos, hogy másutt befogadják-e őket. A szülők türelmi és kereskedési joga azonban nem szállhat át a gyermekekre, ennélfogva, ha a gyermekek önálló üzletet nyitni, vagy türelmi jogot akarnának nyerni, külön kell az engedélyért folyamodniok. A férjes nők pedig csak az esetben maradhatnak meg, ha férjük megnyerte a várostól a lakás-engedélyt; a városra van bízva, akarja-e megtérni vagy nem a más helységekből jött és Pestről házasodó férfiakat, azonban a felvételnél előnyben részesül az olyan, ki egy tűrt zsidónak veszi el leányát. A zsidó szolgák számát nem korlátozza a helytartóság, de nem engedi meg, hogy szolga jelleg alatt idegenből jövő zsidók csempészesenek be. A pesti zsidók gyülekezete hivatalos okmányokon csupán a «Pester Juden» nevet, de nem a «hitközség» jelzőt használhassa; tilos neki egyszer-smind pecsétet használni.³

¹ Orsz. Lev., Judaica, 1796, Fons 22, 1797, Fons 19.

² Pesti hitk. lev. Zsp. II.

³ U. i.

Midőn a pestiek 1811-ben adóelengedést kérő folyamodványuk alá a «Judengemeinde» szót irták, a helytartóság megintti őket és figyelmezteti, hogy királyi intézkedések értelmében Pesten nem létezik zsidó hitközség, hanem csakis képviselők vannak, kik a vendéglőbérletet és a ceremóniákat vezetik.¹

Nem meglepő ennél fogva a városi tanács 1820 aug. 3-iki határozata, mely szerint visszautasítja a pesti zsidók részéről érkező ama beadványokat, melyek aláírásában «von der Pester Judenschaft» szavak helyett a meg nem engedett «von der Pester Juden-Gemeinde» kifejezés fordult elő.

Még keményebb volt a helytartóságnak 1808 aug. 9-én kiadott rendelete, mely válaszáat képezte a város ama folyamodványának, melyben a zsidók számának csökkentését kérte. E szerint semmiféle idegen zsidónak se volt szabad Pesten állandóan megtelepedni, még akkor se, ha pesti toleráltnak vette el leányát. A türelmi és kereskedési jogot a szülőktől csak egyetlenegy fiu utód örökölhette, a többi gyermekek azonban csupán commoránsoknak, atyjuk üzletének segédeiül tekintettek.²

A város, ha már megtartania kellett a zsidókat, azon volt, hogy minél többet keserítse őket. A zsidóság, mely 1799 decz. 2-án már 310 túrt és 765 commoráns zsidó lelket számlált Pesten,³ idővel a Terézvároson túl is ki-

¹ U. i. Dass nach dem Sinne der Allerhöchsten Anordnungen in Pesth keine Judengemeinde besthe, sondern Deputirte seyn, die die Arenda und ihre Ceremonie leiten.

² U. i.

³ Pest város lev., Relationes, fasc. 32, 2875.

terjeszkedett. A városnak szemet szűrt elszaporodásuk és az is aggasztotta, hogy a zsidók számának növekedésével a katonai személyek, a királyi törvényszékek hivatalnokai és az egyetem tanárai, kik a város felendítéséhez hozzájárultak, csak drága bérért kaptak lakást. Ezért folyamodványt nyújtott be a helytartósághoz, hogy a zsidók a Terézvárosba szoríttassanak, a Bel- és az akkor még Ujvárosnak nevezett Lipótvárosban pedig ne bérelhessenek lakást.¹ A Lipótváros polgárságának legnagyobb meglepetésére a helytartóság 1804 ápr. 24-én megengedte a zsidók kizárását a két városrészből. A Lipótvárosban ekkor 62 zsidó család lakott, melyeknek eltávozása pótolhatatlan kárt hozott volna az épülő városrészre, melynek kiépítéséhez és fejlesztéséhez a zsidók tetemesen hozzájárultak. A Lipótváros polgársága — amint maga bevallotta — a Bel- és Józsefvárosból való kiszorításukat nem ellenezte, de az ellen felszólalt, hogy kizárják őket a Lipótvárosból, sőt úgy óhajtotta, hogy ez és a vele összekötendő Terézváros szolgáljon a pesti zsidók kizárólagos kerülete gyanánt.² Ezen terv megvalósulása természetesen növelte volna a Lipótváros házai- s telkeinek értékét.

A zsidóság önérzetében sértve értesült a polgárok szándékáról, mely a középkor egyik intézményét, a ghettót akarta Pesten feleleveníteni. A végzés vissza-

¹ Pesti város lev., Intimata 7886.

² U. i. in unzertrennlichen Verbindung mit der Theresienstadt zum eigenen und beschränkten Bezirk der Juden Wohnungen bestimmt und festgesetzt werden soll.

vonásáért folyamodott tehát június 3-án. Bátor hangon, érdemeinek tudatában figyelmeztette a várost, hogy a ghettó alakítása a legbiztosabb eszköze lenne Magyarország fejlődni kezdő kereskedelme elfojtásának, mert be van bizonyítva — úgy mondja a zsidóság — hogy zsidó kereskedők Európa egyetlen egy városában se mozditják elő annyira a kereskedelmet, mint épen Pesten, nem érdemlik meg tehát, hogy közhasznú szolgálataiknak megbántás legyen a jutalma.* Európa minden kikötő és kereskedelmi városában, sőt még Bécsben is a zsidók keresztényekkel vegyest laknak és azon városokban, melyekben nagy befolyást gyakorolnak a kereskedelemre, mint Triest, Hamburg, Dresda, Berlinben tulajdon házakat is bírhatnak, olyan helyeken pedig, hol külön zsidó negyed létezik, a fontosabb kereskedelmet üzőknek nyílt tereken a ghettón kívül is szabad lakniok. Óva intik a zsidók a várost, ne hajtsa végre a tervet és rámutatnak a nagy kárra, melyet a Lipótváros fejlődése szenvedne, ha kiutasíttatnának belőle és arra a nagy házbérdrágaságra, ha egyedül a terézvárosiak monopolizálnák a zsidó lakásokat.

A polgárság nem maradt adós a felelettel, jul. 10-iki nyilatkozatában megczáfolja a zsidók azon állítását, hogy a pesti kereskedelmet fellendítik, ezt az érdeket magának tulajdonítja, mert szerinte a zsidóság

* wäre das sicherste Mittel, das kaum aufblühende Commerz Ungarns in der Wiege zu ersticken, denn es ist bewiesen, dass in keiner Handelsstadt in Europa das Commerz durch Jüdische Handels Leute mehr befördert werde als in Pesth, und dennoch sucht man diese auf die möglichste Art zu kränken.

legnagyobb része nemcsak a városnak okoz igen nagy, pótolhatatlan károkat, hanem mint az ifjuság és az erkölcs megrontója botránykövet képez. A polgárok nem bánják, ha az elszaporodó zsidók a Ferencz- és Józsefvárosban is megtüretnének, de megkivánják, hogy a Bel- és Lipótvárosból minden esetre zárassanak ki.

Ezigazságtalan sértésért és az erőszakos faggatásokért később maga a város szolgáltatott a zsidóknak fényes elégtételt. 1815 április 4-én megkéri a helytartóságot, vegye le az ügyet a napirendről, mert a zsidók iparkodása, a város körül szerzett érdemei következtében a polgárság elállott attól, hogy kizárja és egy meghatározott helyre szorítsa őket.*

A város kedvező hangulatát a zsidók nem siettek kiaknázni. Ha felhasználják az alkalmat, úgy a gyermekek türetését is ki tudták volna eszközölni, de a mikor ezért lépéseket tettek, a város már kifogyott zsidószeretetéből.

Csak 1828-ban határozza el magát a pesti zsidó gyülekezet — a hitközség név használata még ekkor is tilos volt — hogy folyamodványban kérje meg a királyt, változtatná meg a helytartóság 1808 aug. 9-iki rendeletét, engedné meg, hogy ne csak egy fiutódra szálljon a türelmi és üzleti jog, hanem többre és a vők is Pesten maradhassanak. Gyermekeink iránti szeretetből — írja a gyülekezet — azzal a megnyugtató tudattal akarunk sírba szállani, hogy ha nem is vagyont, de legalább állandó lakhelyet, becsületes keresetforrást

* U. i.

s önállóságot biztosítottunk magzatjainknak. Megható és megrázó a kép, melyen a kérelmezők gyermekeik száналmas sorsát festették a király előtt. Ha az apa meghal — úgy panaszkodnak — az egyetlen türt fiun kívül a gyermekeknek, kik mint segédek működtek atyjuknál, ki kell vándorolniok. A leányt pedig sokszor csak oly lézengő, hitvány pestihez adhatják feleségül, a kinek az az egyedüli érdeme, hogy türelmi joggal bír, becsületes idegenhez nem mehet, mert ennek tilos Pesten maradni és kereskedni.¹

Akárhogy is törekedett a város és a helytartóság a zsidók letelepedését megakadályozni, igyekezete hiábavalónak bizonyult. Az egyre tartó beköltözködés nagyságáról tanuskodik, hogy a pesti hitközség 1833-ban már 1346 családból állott, ezek közt csupán 530-nak volt türelmi vagy commorálási engedélye. A polgárság legjobb szerette volna a jogtalanul megtelepedetteket kiutasítani, de e szándék kivitelét nem annyira embersége, mint a város haszna s érdeke tiltotta meg. A város ennélfogva 1833-ban elvégezte,² hogy mindazon vők, a kik már 10 év óta laknak Pesten és önálló üzletük van, ha becsületes, nyugalmas életet folytatnak és vagyonosak, megmaradhatnak a városban, ha megmaradásukat a várostól kérik. Ezentúl, ha idegen zsidó elveszi egy pesti türt zsidó leányát, csak abban az esetben türetik meg, ha ipja reversalist állít ki, hogy veje segéd minőségben van nála alkalmazva. Ha ezen alkalmazottság megszűnik, az apósznak jelentést kell

¹ Pesti hitk. lev. Zsp. II.

² U. i.

tenni, hogy veje kiutasítható legyen; kivétel ez alól csak akkor történik, ha a kiutasítás által nagy üzleti érdekek forognának kockán. Mindazon családok, melyek nem rendelkeznek kellő vagyon felett, vagy csak névleges szolgák, kiüzetnek. A hitközség elnökei és a háztulajdonosok büntetést kapnak, ha az idegen zsidót nem jelentik be. Könyvvivők és művelt tanítók megtelepedése városi engedélylyel történhetik.

A szabad megtelepedésnek korlátaait az 1840. országgyűlés törvénye hártotta el azon végzésével, hogy a zsidók akadály nélkül bárhol az országban megtelepedhetnek, a bányavárosokat kivéve.

Miként a letelepedésnél, úgyszinte foglalkozásukban is sok nehéz próbát kellett a pesti zsidóknak kiállniuk. A türelmi jog elnyerésének egyik főfeltétele volt II. József alatt, hogy a megtelepedő zsidók nagykereskedést üzzenek. Idővel a kicsinyben való kereskedés is megengedett, de csupán zárt helyiségben. A zsidó ennél fogva, ha nem akart házaló lenni, a nagykereskedési jogért folyamodott, noha erre sem vagyona, sem képessége nem volt. Ez volt az egyedüli mód, hogy nyílt üzletre szert tehessen. Már 1812-ben 163 zsidó kereskedő közt 50 nagykereskedő volt, a kik gyakran nyomorultabbak voltak, mint a házalók. A kereskedelem nem hajtott nekik gazdagságot, mivel a vásárookra tóduló bel- és külföldi árusok megapasztották keresetforrásukat. A szűk keresethez hozzájárult a nagy adó, a drága élet, de az a körülmény is, hogy üzletük nemcsak a zsidó, hanem a keresztény ünnepeken is csukva volt; a pesti hitközség 1833-ban azért folyamodik, hogy vásár- és ünnepnapokon a zsidó kereskedők leg-

alább a bolti ablakokat tarthassák nyitva, hogy irodai munkálataikat az üzletben végezhessék.* A zsidók túlnyomólag szegény ördögök voltak, a kik vagyoni állapotuk kimutatásánál, a melyre azután a türelmi adót alapították, mégis nagy gazdagsággal kérkedtek. Eljárásuknak az volt az indító oka, hogy a házasságnál és az árendánál mindig a türelmi adó táblázat szolgált útmutatásul. A ki nagy vagyont jelentett be, a mely után természetesen nagy türelmi adót fizetett, könnyen jutott gazdag hozományhoz, vagy kitűnő bérlethez, melyet szegény emberre nem biztak volna. Tényleg és nem a látszat szerint vagyonos zsidó csak kevés volt ez időben Pesten, ép úgy mint az ország egyéb hitközségeiben. Dúsgazdag pedig, ki millióinak ura, egyáltalán nem volt. Érdekes, hogy magában a zsidó felekezetben, melyről a kívülállók azt rebesgették, hogy mesés kincseket tartogat ládájában vagy fektet üzletébe, akkortájt mily könnyű szerrel juttatták az embert a csodált gazdag híréhez s tekintélyéhez. A kinek tízezer forint vagyona volt, azt úgyszólván nábobnak tekintették. Ha elgondoljuk, hogy a zsidó mily nehezen, mennyi akadály, mekkora verseny leküzdésével tudott az előtte jóformán egyedül nyitva álló pályán, a kereskedelem terén boldogulni, úgy nem csoda, ha már az említett kis összeg felhalmozása is bámulatot s tiszteletet volt képes szerezni tulajdonosának.

A zsidóság java kereskedést űzött Pesten. 1812-ben rövidárú-, üveg-, dohány-, termény-, pálinka-, papir-, szörme-, liszt-, szatócs-, zsibárus-, ócskavas-üzleteket

*₁ Pesti hitk. lev. Zsp.

találunk a zsidók kezében; házaló 45, vendéglős 13, spekuláns 10 volt a gyülekezetben. Hires volt a Mauthner és Kadisch cég, mely a nevezett esztendőben a komárommegyei Majkon gyapjuszövetgyárat alapított. A pesti kereskedelem felvirágoztatása körül — hogy a sok közül csak egyet említsünk — nagy érdemeket szerzett az Ullmann család, melynek egyik tagja, a kitért és nemesített Mór indítványozta először a pesti kereskedelmi bank felállítását, ugyancsak tőle származott az osztrák határtól Pestig és innen Debreczenig húzódó vasuti vonal kiépítésének terve. A kereskedelem felvirágoztatásának tudatában a zsidók méltán háborodtak fel 1840-ben, midőn a váltótörvénytörvény megalkotásánál hitsorsosaikat nemcsak hogy ülnököknek nem választották meg, hanem a törvény ellenére még azon jogtól is megfosztották, hogy a választásra befolyást gyakoroljanak. Az érdem elismerése, melyet akkor még megtagadtak tőlük, annál fényesebben jutott ki nekik idővel.

1812-ben mindössze csak 14 zsidó kézműves volt Pesten.* Hogy az ipar terén oly gyéren foglalatoskodtak, egyrészt a zsidónak a középkor óta kifejlett kereskedői képességében s hajlamaiban leli okát, de hozzájárult az is, hogy ha a nélkülözések következtében gyöngeszervezetű, nehezebb munkára akkormégkevésbé alkalmas zsidó felekezet egyik-másik hozzátartozója kedvet kapott holmi mesterség megtanulására, a polgári iparos műhelyébe bajosan tudott bejutni. Jellemző, hogy Budán egy zsidó inas felvételét azzal a megokolással

* Pesti hitk. lev. Zsp. II.

utasította el a lakatos czéh, hogy a lakatos mesterség gyakorlása azért nem engedhető zsidónak, mert aggódni lehet, hogy hitsorsosai közt még jobban elszaporodnak a tolvajok s betörők.¹ Nagy kedvezmény volt, ha a városban a zsidó fiut inasnak fogadták, segédnek azonban már alig alkalmazták, önállóságáról még kevésbé lehetett szó a czéhviszonyok folytán. Ez állapoton jelentősen változtattak Ferencz császár rendeletei,² melyek értelmében zsidó iparosok külön czéhet alakíthattak, segédek tarthattak, az inas- és vándorévek kimutatása alól felmentettek. A zsidó iparosokról jóindulattal gondoskodott az az intézkedés is, 1820 október 20-án, hogy több zsidó iparos commoratiót nyerhetett Pesten, bár erre különben nem tarthattak volna számot.

1839-ben már ötvennél több zsidó iparos dolgozott Pesten, ezek azonban csakis zárt ajtók mellett végezhették mesterségüket, tilos volt czimtáblájukat kifüggeszteni s műveiket kirakatba helyezni. Akármily nehezen is boldogult a zsidó az iparos pályán, a pesti hitközség mégis arra törekedett, hogy lehetőleg sokat tereljen ide. Igyekezetével elejét akarta venni annak a szemrehányásnak, hogy a zsidó rest és csupán a terhes munka elkerülése végett lepi el a kereskedelem terét. A hitközség alapot teremtett nehéz mesterséget űző zsidó ifjak segélyezésére és jóakaró támogatásával, különösen a magyar zsidóság kiműveléseért lelkesedő Kern Jakab fáradozásával alakult meg 1842-ben a ma-

¹ Pesti hitk. lev. Zsp. II.

² 1805 febr. 5., 1813 április 6., 1821 márcz. 27. rendeletek

gyar izraelita kézmű- és földművelési egyesület, melynek működése számos pesti zsidó fiatal ember boldogulását könnyítette.

III. FEJEZET.

A pesti zsidók imaházai, tanítói, a rabbiteendőket eleinte az ó-budai rabbitanácsosok és Münz Mózes végzik. Boskovitz Farkas megtelepszik Pesten, a zsidók ráruházzák a rabbi-hivatalra. Münz Mózes és Boskovitz Farkas küzdelme a pesti rabbi-hivatalért. A helytartóság Münzöt és Boskovitzot eltiltja a pesti rabbi-hivatal viselésétől.

A pesti hitközség tulajdonképeni, bár el nem ismert megalakulása imaháza hivatalos megnyitásának évébe, 1787-be esik. Mindjárt a megtelepedés elején a Király-utczában az úgynevezett Häusler-féle majorságban (Meierhof) végezték a zsidók istentiszteletüket,¹ de felsőbb engedelem nélkül, a melynek elnyerése előtt a pesti zsidóság nem képezhetett formális vallásos testületet. A templomért évente 200 frt. bért fizettek. Az első években a zsinagóga nélkülözötte a felszerelést. 1785-ben a nagy ünnepek előtt az ó-budai hitközség egy évre két körmöczi aranyért az imaháznak tórát kölcsönözött, melyet a pestiek csak 1791 szeptember havában szolgáltatnak vissza. 1787 augusztus 7-én a helytartóság megengedi a vendéglő bérlőinek, hogy magán imaházban csendben végezhetik imájukat.² A helytartóság beleegyezését csak azért adta, mivel meggyőződést nyert,

¹ Pest város lev., Relationes, fasc. 32, 2875.

² Ó-budai hitk. lev., Orsz. lev., Judaica 1787, Fons 21, Pest város lev., fasc. 32, 2875.

hogy a zsidók áhítatának helye nem lesz valóságos zsinagóga, melyben rabbi is működik. Az első imaház a Häusler-házban 4 öl 1 láb $3\frac{1}{2}$ hüvelyk hosszú, 2 öl 2 láb 8 hüvelyk széles volt, a melyhez nemsokára még egy szobát toldottak, úgy hogy hossza 6 öl 5 láb 9 hüvelyk lett, szélessége pedig a régi nagyságban maradt meg.¹ A gyülekezet, mely 1788-ban a várostól ingyenes temetőt kapott, miután a közegészségügygyel nem volt összeegyeztethető, hogy a halottakat Ó-Budára vigyék,² a következő évben megkéri a vármegyét, hogy előimádkozót és templomszolgát fogadhasson, az imaházat pedig a mellette levő 2 öl 1 láb 9 hüvelyk hosszúságú konyhával megnagyobbíthassa, mivel a lakosság szaporodása, a vásárookra jövő zsidók száma és a szolgaszemélyzet nagysága miatt az imaház szűknek bizonyult, de másrészt azért is, hogy a nők a férfiaktól elválasztott helyiségben végezhessek áhítatukat. A város 1790 márczius havában ugyanakkor, midőn a zsidók kiüzetésén fáradozott, azt az óhaját fejezi ki, hogy a helytartóság ne adja meg erre az engedelmet,³ mert a folyamodóknak nincs sürgető szükségük kívánságuk megvalósítására. A város felterjesztésének értelmében a helytartóság megtagadta a zsidók kérésének teljesítését.

A gyermeknevelést magántanítók végezték. 1787-ben Äugner Mózes ben Dávid, Zehler Áron, Hertz Salamon működtek ily minőségben, ugyanekkor Leitersdorfer

¹ Pest város lev., Intimata fasc. 40, 3198.

² U. i. Relationes, fasc. 25, 2046.

³ Orsz. Lev., 1789, Fons 4.

Márkusnál Schlosserin Veronikát találjuk mint «Sprachmeisterin»-t.¹ Ez év augusztus havában a helytartóság meghagyja, hogy az összes pesti zsidó gyermekek a keresztény iskolákat látogassák és tilos számukra magántanítót tartani, kivéve egyetlen egy hitoktatót, mivel rabbijok nincs, a többi magántanító azonban tüstént kiutasítandó.²

Hitéletük felett eleinte az ó-budai rabbitanácsosok, 1789 óta az ó-budai rabbi Münz Mózes tartott felügyeletet. Sachsel Márkus és Schellenberger Sámuel, a hitközség akkori zsinagóga előljárói, kinyilatkoztatták az ó-budai hitközség előtt, hogy a míg Münz Ó-Budán működik, pesti rabbinak fogják elismerni azon kikötéssel, hogy meghatározott fizetésre nem tarthat számot, kivéve, hogy minden esketéstől két forintnyi illetéket kap.³

A hitközségnek leggyakrabban apró czeremoniális kérdések elintézésénél volt rabbira szüksége. Az ó-budai rabbit e tekintetben bármely jelentéktelen ember is helyettesíthette volna Pesten. Nagy volt tehát a pestiek öröme, midőn 1793-ban Boskovitz Farkas telepedett meg köztük,⁴ ki ismeretei nagyságával még az ünnepektől Münzzel is kiállotta a

¹ Pest város l., Relationes, fasc. 5, 531.

² Pest várm. lev., so kann im Abgange eines Rabiners für alle Pester jüdischen Kinder jedoch bloss zu diesem Ende, nur ein einziger Privat-Lehrer erlaubt werden, die übrigen sind alsogleich abzuschaffen.

³ Ó-budai hitk. lev., Pest város lev., Relationes, fasc. 32, 2875.

⁴ Boskovitz pesti rabbiságára vonatkozó okmányok ó-budai hitk. lev., Pest város lev., Relationes, fasc. 32, 2875.

versenyt. Boskovitznak Pestre való költözése áldás volt a hitközségre, melynek tagjait az előkelő származású nagy tudós bármikor eligazíthatta vallásos ügyekben. A híveknek nem kellett többé Ó-Budára küldeni és hídvámot s futárkötséget fizetni, ha hiba esett vallásgyakorlatukban, a tél, mikor Pest- és Ó-Buda közt nem volt híd, szombat és ünnep, mikor nem küldhettek stafétát, nem késleltette többé a felvilágosítást, melyre szükségük volt.

Boskovitz Farkas annak a Boskovitz Sámuelnek volt fia, kit az ó-budai hitközség 1787-ben rabbijának akart megválasztani. Családja tekintélyét, melyet atyja és őse a «Megále ámúkosz» írója szerzett, Farkas gyarapította szellemének, értelmi kiválóságának súlyával. Eszter felesége az ó-budai Boskovitz Dávid leánya volt, ki Liva prágai rabbiig és állítólag Ákiba rabbiig is visszatudta származását vezetni. Farkas 1769-ben Ó-Budán telepedett meg, a hol idejét a kereskedelemnek, tudománynak és a czivakodásoknak szentelte. A mily szelid, gyengédlelkű volt atyja, oly heves, összeférhetetlen, kiméletlen volt Farkas. Indulatossága, ingerkedése sok kellemetlenséget okozott az ó-budai rabbinak, a hitközség írástudóinak, úgy hogy egyszer az öreg Jidels Elchónonnak a prágai rabbi elé kellett vinni panaszát, mivel Boskovitz Farkas holmi csekélységért érdemetlenül, durván megsértette.* Egy darabig Aszódon viselte a rabbihivataalt, majd 1786-ban a prossnitzi rabbiszéket foglalta el, de itt sem volt maradása. Heves, ellenmondást nem tűrő természetével hamar meggyűlöltette ma-

* Landau Ezekiel dvt. נודע ביהודה I. 28.

gát. Mivel állomása nem volt, megint Ó-Budára költözött, a hol Münz Mózessel különbözött össze. Münz nem tudta elszenvedni, hogy közvetlen közelében oly kimagasló alak tartózkodik, ki képességeit árnyékba tudja helyezni, Boskovitz pedig sehogy sem bocsátotta meg, hogy fölebbvalójának, rabbijának kelljen elismerni egy lengyel származású tudóst és azon helyen lássa Münzt, melyet maga szeretett volna betölteni. A két jeles, de különben kicsinyes természetű férfiú közt hossza-vége nem volt a torzsalkodásnak. A nyughatatlan Boskovitz ellenlábasának bosszantására házában templomot nyitott, bár a hitközség alapszabálya megtiltotta ezt, predikációkat és gyűléseket tartott itt. A pártoskodásnak Szentiványi József királyi fiskális oly módon vetett véget, hogy bezáratta Boskovitz imaházát.¹

Mikor 1793-ban leégett Boskovitz ó-budai háza, Pestre költözött, a honnan kényelmesen és biztonságban bosszanthatta a szomszédságában működő Münzöt. Bár a helytartóság elvetette Boskovitz folyamodványát, hogy Pesten lakhassék és gyapjunagykereskedést űzhessen, és noha Pest város kapitányának meg volt hagyva, hogy Boskovitzot utassítsa ki, de azért mégis megmaradt, sőt titokban előkészítette a talajt, hogy Münznek pesti rabbiságát megszüntesse és maga foglalja el e hivatalt.²

Boskovitzra főleg a pesti zsidó vendéglő bérlőjének volt szüksége, mivel a vendéglő konyhájának kóstersága

¹ Pest város l. i. h.

² U. i.

felett a távol lakó Münz nem gyakorolhatott oly felügyeletet, minőt a zsidó törvények megkívántak. Münz tehát első sorban a zsidó vendéglő bérlőjével érezte haragját, ki Boskovitzhoz fordult rituális kérdések eldöntésében. 1795 október 31-én Münz rabbi és collegiuma kihirdetteté a templomban, hogy a pesti vendéglő bérlői kötelesek megjelenni törvényszéke előtt, hogy utasítást kapjanak, mint kell eljárniok vendéglőjük kóstersága tekintetében. Ezentúl a híveknek csak oly megbízható vallásosságu bérlő vendéglőjében szabad étkezni, ki a rabbtól kósterságát elismerő levelet nyert, minden másnál tilos ételt venni. Ez eljárásra a rabbi az a tapasztalat vitte, «hogy némely zsidó vendéglős Pest városban nem jár el tanunk törvényei értelmében, általtörök a gátat a szombat megszegésével, sokakat megbotránkoztatnak tilos ételekkel s italokkal», így jelenté ki hirdetésében.¹ Azonban, ha betekintünk a dolgok állásába, azt vesszük észre, hogy nem annyira a vallásos érzés meggyöngyülése, mint a bosszantó tudat, hogy a pesti bérlők Boskovitzsal végeztetik a rabbiteendőket, mondta tollbá e végzést.

Ép két nappal azelőtt, midőn a helytartóság kiadja a rendeletet, hogy Münz nem lehet megyei főrabbi, a pesti zsidók, összesen 39-en, Boskovitzot heti két forint fizetéssel két évre rabbinak választják.² A felvételi ok-

¹ Ó-budai hitk. lev.

² geschlossen, den allhier befindlichen gerechten, und promovirten gelehrten Mann, Wolf S. Levitter Boskovitz, gewäsner Rabiner in Asstzad in Hungarn, auch in Prossnitz in Mähren alles unserer Sermunial Vorsteher und Versorger zu sein, von nach gescheheten Data bis Endes zwey Jahren

mány szerint Boskovitz nem rabbinak, hanem csak «Sermunial Vorsteher und Versorger»-nek lőn megválasztva, azonban mindamellett mégis valóságos rabbi volt. A rabbi czímet nem kaphatta meg, mert a város, mely az 1791-iki országgyűlés határozatát tartotta mindig szem előtt, nem tűrte volna, hogy Pesten formális rabbihivatal létesüljön, melynek 1790 előtt semmi nyoma sem volt.

Münz junius 1-én haragjában zsidótlán vendéglőknek nyilvánította Pesten mindazon helyeket, melyek felett nem Spitz Farkas, és Rechnitz Mihály megbizottjai tartják a felügyeletet; * átokba helyezte egyszersmind Liebner Mózes, a pesti zsidóvendéglő bérlőjét Bresslauer Salamon alkalmazottjával együtt. Utóbbit az ó-budai hitközség arra ítélte, hogy egy esztendőn át elvonja tőle községi jogait, nem szabad a tóra elé járulnia és a papi áldásosztásnál nem vehet részt. Liebner folyamodást nyújtott be a megyéhez, hogy a rabbi függeszsze fel excommunicatióját, engedjék meg neki, hogy a zsinagógai istentiszteleten részt vegyen és ügyét általa kijelölendő rabbik vizsgálják meg. A megye a vizsgálatra a pesti járás főszolgabíróját küldte ki azzal a megbizással, hogy a pesti

und ihm davon wochentlich zwey Gulden, schreibe 2 fl. zu zahlen.

גורו לכם מפני חרב חמת אל, אשר עד עתה בעו"ה * רבים נכשלו בהרבה מכשולות, אשר נפשות בית ישראל מבהילות, לזאת ספיר גורתי, שאיסור גמור לכל איש אשר בשם ישראל יכונה, לאכול ולשתות באיזה גארקאך, וולת Pest v. lev. Relationes, fasc. 32, 2875. אשר ימצא תחת ידי.

tanács egyik tagjával végezze a nyomozást. De úgy látszik Liebner nem akarta a zsidóság belső ügyeit az urak előtt feltárni és félt az ó-budaiak megtorlásától, kik hazugságnak nyilvánították feljelentését, ezért utóbb visszavonta panaszát.¹

A megválasztott Boskovitz nem tűrhette, hogy Münz ezentúl is beavatkozzék a pesti dolgokba, június 20-án megkérte a megyét, hogy szorítsa meg Münz hatáskörét, mely ne terjedhessen Pestre. A bepanaszolt Münz erre vádlóképp lépett fel Boskovitz ellen kemény, súlyos állításokkal. Elsőnek bebizonyítja a megyéhez aug. 5-én beadott iratában,² hogy joggal avatkozik Pest vallásügyeibe, mert már akkor választatott meg a sz. kir. városban levő zsidók rabbijának, mikor Ó-Budára érkezett. Még legutóbb is felkérték, hogy végezzon Pesten esketést, sőt április 10-én Abelsberger Bóruch, Sachsel Márkus, Liebner Mózes kötelezték magukat, hogy a pesti vendéglő kibérlése után minden, esetleg előforduló perüket Münz elé fogják vinni. A pesti zsidó telepések éveken át rabbijuknak tekintették őt, a felfogadott metszők megvizsgálását rábizták, ha most másképp szánták el magukat, úgy ez csupán a Boskovitz szötte «összeesküvés és bujtogatás» eredménye, melyet a Pestre befurakodott és jelentéktelen községi tagokkal ért el békétlen versenytársa, kinek jellemét és bujtogató cselekedeteit bizonyítványokkal tudja feltárni. A pesti gyülekezet legtekintélyesebbjei az ó-budai hit-

¹ Ó-budai hitk. levéltára, Pest vármegye lev., 1796 jkv. 11, 72, 574.

² Ó-budai hitk. lev.

község incorporált tagjai, ennélfogva, míg ezek nem függetlenítik magukat Ó-Budától, ennek rabbija köteles felettük a rabbihatalmat gyakorolni. A pesti vendéglő bérlői maguk kérték Münz felügyeletét és miután itt az egész éven át az ó-budai hitközség legnagyobb része étkezik, ennélfogva nem lépte át hatáskörét, midőn beavatkozott a vendéglő ügyeibe. Boskovitznak vérrokonsága van Pesten, a mi a legfelsőbb rendelet szerint kizárja, hogy Pesten rabbihivatalt viselhessen. Boskovitz alkalmatlan a rabbiságra, állomásáról való távozása által közismeretű dolog ez és ez arra fogja Münzöt indítani, hogy a hitközségnek megtiltsa Boskovitz utasításainak követését, miáltal Pest város, mely a zsidó vendéglőből hasznot húz, nagy kárt szenvedne. Jogosan megilleti, hogy a pesti zsidók felett mint rabbijuk fenhatóságot gyakoroljon ő, kinek ítélkezését Európa legnagyobb városai kikérik vallási ügyekben. Azonban azzal is meg akarja mutatni, hogy cselekedetében nem vezérli becsvágy, nyereségahajza, hogy a pesti zsidókat meg fogja bizni, hogy válaszszanak vallásos szükségleteik végzésére egy derék, megbízható embert, de nem olyat, kinek jelleme Boskovitzéhoz hasonló.

Ugyanily tartalmu folyamodást intézett Pest városának tanácsához az ó-budai hitközség* augusztus 16-án. Az ügy elintézése, a szükséges vizsgálat megejtése és a jelentéstételre Pest város Wittmesser Mátyás és Domokos József tanácsosokat bízta meg. Ezek előtt a megidézett Boskovitz kijelentette, hogy néhány zsidótól

* U. i.

megválasztatva «a vallási ceremóniákat végzi, ítéletet mond, de semmi esetre sem akar rabbi lenni.» A tanácsosok felterjesztik a városnak aug. 19-én, hogy a kik Boskovitzot megválasztották nem tartoznak a pesti türt zsidók sorába, azonkívül vallási ceremóniák végzésére, ítélettételre csupán rabbi van hivatva, már pedig ennek tartására a zsidóság a várostól nem kapott engedélyt. A rabbihivatal viselésére Boskovitzot alkalmatlanná teszi részben az, hogy feleségének egész rokonsága Pesten lakik, másrészt pedig, hogy «szerfölött nyughatatlan» és félni lehet, hogy «veleszületett nyugtalankodási hajlama» többféle zavarokat támaszthat, ennél fogva szigoruan el kell tiltani, hogy ítélkezzék, magánimaházát, melyben titokban predikált, ne használhassa, iskolát, titkos összejöveteleket ne merészeljen tartani, sőt keresse egyébütt boldogulását.*

Mielőtt a városi tanács döntött volna az ügyben, a pestiek, a «legfelsőbb engedelemmel itt lakók» augusztus 22-én folyamodást nyujtanak a városhoz, melyben az ó-budaiak nyilatkozatára megfelelnek. Elmondják benne, hogy az ó-budaiak szándékukkal «nemcsak ural-

* da nach Jüdischer Religion keiner in jenem Ort das Rabiner Amt ausüben könne wo seine Verwandten wohnen, wo allhier die ganze Boscowitschische Familie, von welcher er sein Weib hat, hier wohnet, und endlichen dieser Mensch für sich ein Bethaus schon errichtet hat, Bredigens heimlich gebe, die Jüdischen Lehrkinder zu sich in die Schull nehme, der bei sich heimlich zu halten pflegender Zusammenkünfte Urheber, überdieses aber äusserst unruhig seye, und wenn Ihme das Rabiner Amt zugelassen würde, mehrere Unruhen von seinem angebohrnen Unruheshang zu befürchten wären.

kodási vágyukat árulják el, miáltal becsületes embereket, kik községükhöz nem tartoznak, kormányozni akarnak, hanem megvetésre méltó rosszakarataikat is, melylyel egy becsületes embert, ki rosszindulatuk elől kitért, továbbra is üldözni óhajtanak». A zsidóság kéri a várost, hogy szerezzen neki békességet e rendetlen, czivakodást kedvelő hitközségtől, hogy élelmét békében megkeresse, adóját pontosan megfizethesse és ne kelljen idejét haszontalan bosszantásokra fecsérelni; a mint mindenütt a zsidók a maguk belátása szerint végzik vallásügyüket, úgy a pesti zsidóság se legyen annak kitéve, hogy dolgaiba az ó-budai hitközség és rabbija beavatkozzék. A pestiek biztosítják a várost, hogy ha az ó-budai rabbi hiveinek bosszúból meg is tiltaná, hogy a pesti vendéglőkben étkezzenek, a város jövedelme ez által nem szenvedne kárt, bár csak «az ó-budai hitközség közönségének még azt is megtiltani sziveskednék, hogy kereskedést űzni többé ne jöjjön ide.»

A pesti zsidók, Sachsel Márkus és néhány társát kivéve, ugyanezen napokban panaszszal járulnak a vármegye elé, hogy az ó-budai hitközség és ennek rabbija, noha Boskovitzot «érdemeire való tekintettel valóságos rabbinak» választották,* nem szünik meg őket keseríteni és sértegetni. Valótlannak mondják, hogy az ó-budai rabbit papjuknak megválasztották vagy választani akarták. Ebben csak az igaz, hogy Saxel Márkus és még néhányan a maguk érdekéből Münzöt a pestiekre

* da wir frey und einstimmig den Wolf Lewiter Boskovits in Rücksicht seiner Verdienste zum wirklichen Rabiner erwählet haben.

akarták erőszakolni, de tervüket nem tudták elérni, mert a hitközség elhatározta, hogy a meddig tagjai meg nem kérdeztetnek, addig a rabbiválasztásról, annál kevésbé rabbi tartásáról említés nem történhetik. Boskovitzot a hitközség egyhangulag választotta rabbijának. Nem akarják kutatni, hogy Münz vagy Boskovitz a tudósabb, képzetebb, igaz azonban, hogy a mit közakarattal megválasztott rabbijuk jóváhagy vagy elrendel, az ellen az ó-budai rabbi semmi kifogást nem emelhet, «ha csak az ó-budai hitközség e tekintetben nem akar nekünk új törvényeket előírni.» Úgy látszik — mondják — az ó-budaiaknak nem tetszik, hogy a pesti zsidók közt egyetértés uralkodik, mert a náluk már 15 év óta tartó meghasonlást és viszályt Pesten is el akarják plántálni és tényleg megtörtént már, hogy néhány különben békés pesti zsidót furfangos módon már a maguk pártjának megszerezték és hamis bizonyítványok megírására birták őket.

Kérik a megyét, ne engedje, hogy Münz vallásügyeikbe ártsa magát.

A pesti türt zsidók, számszerint huszonhárman, 1796 szept. 4. újra kijelentik ünnepélyesen és írásba foglalják, hogy határozatlan ideig a «nagy tudású» Boskovitzra ruházzák vallásügyeik vezetését, neki engedik át a vele járó jövedelmeket és kinyilatkoztatják, hogy valótlanúság, mintha Münzöt valaha rabbijuknak megválasztották volna.

A város a már előbb kiküldött két tanácsost, a vármegye pedig Bicskey Sándor főszolgabírókat bizta meg a vizsgálattal. Az ó-budai hitközség a maga igazolására előadja a városnál, hogy vakmerőség a pestieknek az a

ráfogása, hogy Sachsel Márkus és Schellenberger Sámuel templomi előjárók bizonyítványa koholmány. A két előjáró jellemtisztaságához, «kik bizonyára oly vallásosak és lelkiismeretesek, mint ezen lázadók» és akik bizonyítványaik valóságát esküvel erősíthetik, nem fér kétség, a mit az is mutat, hogy a város rájuk bízta a templomi vezetést. A pestiek tényleg elismerték Münzöt rabbijoknak, mert Ó-Budára való jövételekor ajándékokkal kedveskedtek neki, esketésnél, czeremóniális kérdésekben az ő véleményéhez fordultak. Ha nem adtak neki rabbifelvételi okmányt, úgy ennek az az egyedüli oka, hogy a pesti hitközség legnagyobb része és legtekintélyesebbjei Ó-Budához tartoznak, fölösleges lett volna tehát, hogy a Pesten lakó ó-budaiak megválasszák rabbijuknak Münzöt, a ki már különben is rabbijuk. Azonkívül nem is tehették ezt, mert a pestieknek csak olykép engedtetett meg a zsinagóga megnyitása, ha nem tartanak rabbit. Az ó-budai rabbi be tudná bizonyítani, hogy Boskovitz már többször adott ki vallásellenes döntéseket. A hitközség nem akar új törvényeket előírni, különösen a pestiek számára nem, kik eléggé bebizonyították, hogy mennyire alászállott náluk a vallásosság. Az ó-budai zsidóságnak, mely a hit sérthetetlenségeért küzd, egyedüli célja, hogy javítsa a könnyühitűeket, de sajnálattal kell tapasztalnia, hogy a pestiek megbotránkoztató vallástalansága naponként gyarapodik és hogy a békeszeretet álarca alatt vonakodnak magukat becsületes tudósok fenhatóságának alárendelni.

A várostól kiküldött tanácsosok, Wittmesser és Domokos, szeptember 10-ére gyűlésbe idézték pesti

zsidókat, a kik Sachsels Márkus és Abelsberger Bóruchot kivéve csaknem teljes számban jelentek meg. A béke helyreállítása érdekében kijelentették, hogy Ó-Budától és ennek rabbijától függetlenek akarnak maradni, ideiglenes törvénytudó (Jurist) minőségben Boskovitzot kívánják, a ki esküvéseket végezzen, magánpredikációkat tartson, ceremóniális dolgokban ítélkezzék és felvilágosítást adjon. A gyülekezet kezességet vállalt, hogy a város jövedelme, melyet a zsidó vendéglőktől húzott, nem károsodik meg, ha a törvénytudói ügyek Boskovitzra bízhatnak.

A tanácsosok szept. 21-én azt javasolják a városnak, hogy miután a hitközség Münzöt nem kívánja, Boskovitz pedig a helytartóság 1794-iki rendeleténél fogva nem telepedhetik meg Pesten, ennél fogva a leghelyesebb volna, ha a pestiek más valakit választanának, a kire a rabbiteendőket rábiznák. A város öt nap múlva elhatározta, hogy Münz ne avatkozzék a pesti zsidók vallásos dolgába, Boskovitznak pedig meghagyta, hogy tíz napon belül hagyja el a várost, a község pedig nem választhat rabbit, mivel 1790 előtt nem volt rabbija, tehát az 1791-iki országgyűlés 38-ik törvényczikke értelmében most sem tarthat. A helytartóság e határozatot deczember hóban erősítette meg.

A pesti zsidóság október 17-én megkéri a helytartóságot, hogy a város határozata ellenére engedjék meg neki, hogy Boskovitzot vicze-rabbinak megtarthassa, mivel a hitközség száma és a vallástalanságnak meggátlása megköveteli a hitközségben a vallásos érzés és öntudat igazgatását. Az államnak érdeke igen kívánja — hangoztatja a gyülekezet, hogy mindenki inkább tartsa meg

vallását, semmint vallástalanságba essék, mi által ártalmára válhatnék a köznek.¹ Ugyanezen napon Liebner Mózes a zsidó vendéglő bérlője a magyar udvari kamarát kéri meg, hogy Boskovitznak, kire szüksége van a vendéglő felügyeleténél és a ki a vendéglő metezője, ne távozzék Pestről.

A helytartóság 1797 márczius 27-én küldi Pestre a kamara határozatát, hogy nincs kifogása, ha Boskovitzot Liebner továbbra is szolgálatában tartja.²

A kamara pártfogásával szemben a helytartóság fenntartotta 1796 deczember 27-iki döntését, mely Boskovitzot megfosztja hivatalától, a pestieknek pedig meghagyta, hogy vallási ügyeik irányítására tetszésük szerint bárkit felkérhetnek, Münz Mózes kivéve, kinek működési körét királyi határozat csupán Ó-Budára szorította.³

Boskovitz elmozdittatása után Kollinba, atyja származási helyére távozott, hogy az ottani rabbihivatalt elfoglalja. Itt sem működött sokáig, 1809-ben Bonyhádra költözött, a hol a zsidó tudományt terjesztve számos tanítványa közt és tiszteletet szerezve hitközségének, 1818 junius 14-én fejezte be mozgalmas életét.⁴

Irodalmi tevékenységének emlékei halála után láttak

¹ Orsz. Lev., Judaica, 1796, Fons 23. et alioquin Status publici Summe intersit, ut quivis Religionem illam, quam profitetur, observet potius, quam ut in Irreligionem prolabatur, per idque Statui publico periculosus evadat.

² Orsz. Lev., Judaica, 1797, Fons 12.

³ Orsz. Lev., Judaica, 1796, Fons 23.

⁴ Frieden P. L. **דברי פני אריה**; Sirfelirata Magyar Zsidó Szemle XI. évf., 270—274.

napvilágot, így Maimonides Jád hácházókójához irt «Széder misnó»-ja,¹ melyet fia József és veje Oesterreich Mózes adott ki és a «Máámár Eszter» predikáció-gyűjtemény;² a talmudhoz irt jegyzeteit a talmud 1830. évi bécsi kiadása tartalmazza. Kéziratban maradt «Bész seórim» 12 talmudi tétel magyarázata, valamint értekezések az Órách chájimról, magyarázatok Maimonideshez, melyben, szintűgy a jeruzsálemi talmudban, bámulatos jártassága volt.

IV. FEJEZET.

Wahrmann Izraél rabbinak választatik. Münz ismét pesti rabbi akar lenni. Wahrmann jellemzése. Hitközségi szervezet. Iskola, temető, egyletek, Chevra-kadisa. Wahrmann rabbi-tanácsa: Oppenheimer Simon, Kunitzer Mózes, Brill Izraél. Weisz Márkus Nissa, Rosenthal Salamon, Stark Leó. Wahrmann halála.

A pesti gyülekezetnek, mely elszakadt Münztől, a szükség parancsolta, hogy rabbi után nézzen, hacsak megbánva tettét, nem veti magát alá az ó-budai rabbinak. Ezért 1797 február 23-án folyamodványt intézett a helytartósághoz, engedje meg neki a város ellenére, hogy vallásfelügyelőt, azaz rabbit tarthasson és istentiszteletét nyíltan végezhesse új templomában. Az új templomot 1796 április 15-én évi 250 forintért hat esztendőre bérelt ki báró Orczy József házában, a mai Károly-körút abban a hatalmas épületében, melyet a benne elhelyezett zsidó templom és számos zsidó lakója

¹ I. r. Prága 1820.

² Buda 1832.

miatt Judenhof-nak nevezték.¹ A helytartóság a következő év május 1-én teljesítette a kérelmet a hitközség örömére. Az állást a pestiek 1799 tavaszán töltötték be, az ó-budai származású Wahrmann Izráel ben Salamon-nal, ki a zemplénmegyei Bodrog-Keresztúron és egyéb helyeken viselt rabbihivatalt.²

A pestiek még késtek volna egy ideig a rabbiválasztással, ha Münz nem mozgolódik ismét, hogy a pesti rabbiságot megszerezze magának. Münz azt hitte, hogy elég lesz Boskovitzot kiutasíttatni, a pestiek ezután önkényt fogják felkérni, hogy vállalja el hitközségük vezetését. De Münz kiábrándult, midőn látta, hogy a pestiek nem viszik eléje hódolatuk jelét, a rabbihivatalt. Bár mellőzték, mégis hozzálátott, hogy maga alá vesse a makacskodó hitközséget. De mivel nem akart tervével nyíltan előállani, szerényen a háttérbe vonult, maga helyett Magyarország hét leggazdagabb és legbefolyásosabb zsidóját küldte a küzdőterre.³ 1799 április 13-án Mandl Mózes Jakab, ki Kopel Theben néven ismeretes a magyar zsidók történetében, Mandl Mihály Dávid, Oppenheimer Simon és Simon Löbl Pozsonyból, Gomperz Fülöp és Rosenthal Salamon Moór-

¹ Pesti hitk. lev., Rb., Pest város l., Relationes 32, 2875.

² A pesti zsidók beadványa Pest tanácsához 1799 július 11: da aber uns ein Rechtsgelehrter unentbehrlich war, so haben einen von Bodrog-Keresztur aus der Zempliner Geschpannschaft verschrieben, welcher als ein Landeskind geboren, und erzogen in Altofen sowohl in gedachten Keresztúr, als anderen Orten, als Rabiner vorstanden ist, auch selben bereits aufgenommen und sind mit Ihme höchst zufrieden.

³ Orsz. Lev., Judaica, 1799, Fons 9, ó-budai hitk. lev.

ról, Rosenthal Éliás Komáromból a királyhoz fordultak, engedné meg, hogy Pesten rabbihivatal állíttassék fel. A rabbiság mellett szól — úgy írják — a község népessége, mely meghaladja a száz tagot és az ezer lélekszámot, ezenkívül vásár idején igen sok idegen zsidó jön Pestre, kik tizennégy napon túl szoktak Pesten időzni. A vásárokon a pesti zsidók vallási és erkölcsi élete felett az ó-budai rabbi gyakoroljon felügyeletet, máskor pedig egy írástudó végezze a rabbi teendőket, a kit Münz nevezzen ki. A folyamodók megígérik, hogy maguk is fizetik a rabbit, ha ennek költségéhez a pesti hitközség legalább heti négy forinttal járul.

A pestiek alig hogy hírét vették Mandl Jakab és társai szándékának, hamarosan rabbinak választották Wahrmannt, hogy Münz tervét megghiusítsák.

A midőn Mandl beadványa véleményadás végett hozzájuk került, július 11-én már azt válaszolták, hogy van törvénytudójuk, Wahrmann Izrael. Jelentésükben úgy érvelnek: nem értjük mi hasznát láthatnánk mi az ó-budai rabbitól és mire használhatnók őt vásári időben és azon kívül, miután egy törvénytudó elégséges a vallási útbaigazításhoz, perügyekben pedig a tekintetes tanácsnak vagyunk alávetve; továbbá magas helytartósági rendeletnél fogva valamely rabbi más helység rabbijává csak a hitközség beleegyezésével lehet, minél fogva Münz kérelmét már egyszer figyelmen kívül hagyta a város. Óhajtják, hogy a Münz érdekében folyamodók utasíttassanak el.

A pestiek válaszában sokkal érdekesebb a névsor, mely a jelentésen sorakozik. Oly neveket találunk itt, melyeknek viselői még a múlt években Münzöi Pestre

akarták erőszakolni, holott most ők maguk adták ki neki az utat.

Münz 1796-ban úgy nyilatkozott, hogy szívesen látja, ha a pestiek megbízható papot választanak, most hogy Wahrmannt már megválasztották, előbbi kijelentésével homlokegyenest ellenkező álláspontot foglalt el. Vallásos buzgalma mögé rejtve becsvágyát bevallotta, hogy szeretné hatáskörét legalább a vásárok idején Pestre is kiterjeszteni, bár van rabbija. Neki, ki mindig azon volt, hogy a zsidó vallás megtartassék, ez jogában is áll, mivel ó-budai hívei Pesten kereskedve, ott esznek-isznak, a mi felügyelet nélkül nem hagyható.

A Pesten tartózkodó ó-budaiak és vidékről, külföldről jövő hitsorsosai vallásos élete felett az éber vigyázatot az okból is szükségesnek tartja, „dass sie nicht ihrem Herzensdünkel folgen sollen, sondern da leider der Freiheitsgeist, an keine Religions-Ceremonien gebunden zu sein, einem hinreissenden Strome gleicht, ist zu besorgen, dass nach und nach die Ausartung weiter sich erstrecken und verbreiten wird”. Elpanaszolja, hogy a pestiek, a mint több ízben jelét adták, nem akarják fölebbvalóságát elismerni, most pedig különösen azért neheztel rájuk, mivel meg nem kérdezve a tekintélyes rabbikat, hogy kit ajánlanak, megválasztották Wahrmannt, ezt a „jelentéktelen” embert, ki Magyarország legkisebb állomásán működött. Kijelenti, hogy Pest nem bizható Wahrmannra, mert aggódni kell, hogy jelentéktelensége miatt a vallási corruptió utat tör magának egész Magyarországra. A mi vásári hivataloskodását illeti, ajánlkozik, hogy vallási kérdé-

sekben, miként a külföld zsidóinak, úgy a pestieknek is szívesen nyújt felvilágosítást.

A pestiek nem hagyták szó nélkül Münz beadványát. A helytartóságnak 1800 márczius 31-én előadják, hogy választott papjukkal Wahrmannal, ki híres ember, nagyon meg vannak elégedve,¹ ennél fogva szükségtelen, hogy az ó-budai rabbi avatkozzék vallási dolgukba. Kéri a helytartóságot, tekintettel arra, hogy már van rabbijuk, másrészt pedig mivel békességben akarnak élni és szeretnék, ha felesleges költségektől megkíméltetnének, ne engedje meg Münznek, hogy reájuk is kiterjeszsze jurisdictióját.

A helytartóság 1800-ban elutasította a Münz érdekében folyamodókat,² a pesti hitközséget ekkép függetlenné tette az ó-budaitól.

Az a jelentéktelen ember pedig, kire az ó-budai rabbi nem bízta volna Pestet, működésével hozzájárult, hogy gyülekezete Magyarország első hitközségévé váljon.

A szerénység, a békeszeretet, a műveltségnek felkarolása jellemzi Wahrmann tevékenységét és egyéniségét. Hiányzott benne a vágy feltűnni irodalmi munkásság révén, nem kereste a zajos sikert, életének célját abban látta, hogy hitközségét nyugalom és rend által megerősítve a vallásosság, emberség, felvilágosodottság felé vezesse. Nyomtatásban nem jelent meg tőle más, mint egy német beszéd, melyet a hitközsége által

¹ Et cum nos cum Rabino nostro tamquam viro præclaro contentissimi, nihil magis quam quietem et tranquillitatem exoptemus.

² Orsz. Lev., Judaica, 1800, Fons 11.

1814 október 25-én rendezett ünnepélyen tartott a szent szövetség tagjai tiszteletére, kik az nap Pesten időztek.*

Mindjárt hivataloskodásának kezdetén, 1800-ban a hitközség szervezetének megteremtésére fordította gondját. Kezdeményezésére és közreműködésével készült a hitközség első alapszabálytervezete, melynek kidolgozásánál szem előtt tartotta, hogy a szegények és commorálok terhein könnyítsen, a gyülekezet vezetését kivegye az önkényeskedő «deputáció» kezéből. A zsidók Pesten való letelepedése óta ugyanis a vendéglő-bérletet hét türt zsidóból álló, a várostól kinevezett és működéséért fizetést huzó bizottság, az úgynevezett deputáció kezelte, mely felső rendelettel egyszersmind a gyülekezet elnökségét képezte. Az új alapszabály szerint csak három előljáró igazgatja a hitközséget, kik közül egy-egy a szegény-ügy, a templom-ügy, a községi ügy élén áll. Az új alapszabályokkal Wahrmann rendezni akarta a bor- és hús-adót is, mely az idegenek és a szegények vállait nyomta. A türt zsidó a maga használatára ingyen tarthatott bort — ha kimérte, minden akó után egy forintot fizetett a hitközségnek — a szegénysorsú azonban, kinek nem tellett annyi, hogy egyszerre nagy mértékben vásároljon magának, minden itcze után, melyet a vendéglőből hozatott, egy krajczár adót fizetett, szintúgy a húskrajczár is minden font hús után a szegényt és a commorálót terhelte, a tollerált ugyanis szárnyast tartott, mely után nem fizetett taksát. 1800 óta tizenkilenczen vezették a hitközséget, a hét

* Andachtsübung der Israeliten der kön. Freystadt Pesth.

tagú bizottság (Vorsteher), kikhez még tizenkét tag, valamint a pénztáros és ellenőr járult. A tizenkét tag — elnevezésük Genannte — képezte a választmányt (Ausschuss). 1828 óta, midőn a hitközség új ügyrendet kapott, a bizottság hét tagja közül minden harmadik hónapban, kor szerint felváltva más-más viselte az elnöki tisztséget. A hét elnök képezte a hitközségnek vezető részét (Dirigirender Theil), mely a 12 választmányi taggal együtt lehetett csak határozatképes (Beschliessender Theil).¹

A hitközség üléseit a rabbi lakásán tartotta, itt volt az archivum is, melynek őre Wahrmann volt. 1810 óta Feuchtmann Simon hitközségi tanító és jegyző lakásán tartották az üléseket és az archivumot; Feuchtmann kérelmére Pest vármegye elhatározta, hogy a héber nyelvű okiratok fordítását és magyarázatát esetről-esetre rá bizza.²

A főváros által láttamozott új alapszabályokat 1816-ban kapott a gyülekezet, a mely még ekkor se alakulhatott hivatalosan hitközséggé. A pestiek 1821 október 20-án megkérik ennélfogva Ferencz királyt: sich in eine ordentliche Gemeinde mit Richter und Geschworene formiren zu können.

Wahrmann indítványára működésének első évében kérelmezte a pesti zsidó gyülekezet, hogy a zsidó foglyokat szombat és vasárnap mentsek fel a nyilvános munkák végzése alól.³ A rabbi buzgóságának még több

¹ Pesti hitk. lev. Szv.

² Pest várm. lev. 1811 jkv., 3803.

³ Pest város lev., Intimata 7830.

vallásos cselekedet, hasznos felekezeti alkotás köszöni eredetét, de valamennyi közt legnagyobb érdeme Wahrmannak, hogy a pesti zsidó ifjuság korszerű neveltetése, iskoláztatásáért lankadatlanul fáradozott. Elismerésre méltó törekvésének gyümölcse az 1814 szeptember 8-án megnyitott elemi iskola, mely a héber oktatás mellett főfeladatának tekintette a közhasznú ismeretek terjesztését, a nemzeti nyelv ápolását.¹

Mielőtt az iskola megnyílt a módosabb családokban kitünő képzettségű magántanítók oktatták a gyermekeket. Néhány házi-tanító az irodalommal is mepróbálkozott, mint a kitért Kohlmann Károly, utóbb a Budán nyomtatott héber könyvek censored, Löwinger J. L., Rottenbauer József, Pewani Adolf, Fochs L. Mózes, Weil Fülöp, Breuer Lipót.² Voltak helytartói engedelmével megnyílt zsidó magánintézetek is, melyek közül a Gyertyánffy-házban elhelyezett, Eibenschitz S. vezetése alatt álló leánynevelő intézet — a mai Naschitz-féle — maradt fenn legtovább.³ A szegény gyermekek és az árvák részére a hitközség a maga költségén tartott tanítót, 1804 óta az Ó-Budáról meghívott Bing Dávid működött e minőségben.

A hitközség 1810 május 13-án megbizta Wahrmannt, hogy iskolatervezet kidolgozása végett lépjen összekötetésbe a berlini vagy más nagyobb hitközséggel, mely-

¹ Mandl Bernát, A pesti izraelita hitközség VI osztályu elemi fiuiskolájának története.

² Izraelita magyar irod. társ. Évkönyve 1896, 93—99.

³ Tananyagát a budai egyetemi nyomdának az 1832—33. évre szóló zsidó naptára közli.

nek jó tanintézete van. A hitközség szándékát megvalósulás felé vezette a helytartóság 1812 aug. 18-iki rendelete, mely felszólította a népes pesti hitközséget, hogy mielőbb állítson fel iskolát.

A hitközség megnyílt iskolája — Nationalschule volt a neve — mely az Orczy-házban volt elhelyezve, kezdetben két osztályból állott, legelső tanítója Kohlmann Károly volt. Évről-évre fejlődött az intézet. Halaadását a hitközség támogatása, de különösen a tanerők nagy képzettsége és szorgalma mozdította elő. Koref Hermann, Kohn Salamon, Klaber Arnold, Treuer Dániel, Rosenzweig Salamon és Reich Ignác, — hogy csak néhányat említsünk, — dicséretére vált volna akármely más felekezeti iskolának. 1834 óta az ifjuság külön szombati istentiszteletet tartott, melyen a hitoktató intézett hozzá exhortációt. Az iskola fénykorát a negyvenes években élte. Egy híres utazó Pest város ékességének nevezte, a franczia Appert pedig, ki 1847-ben látogatta meg, úgy nyilatkozott róla, hogy az egész continensen a legkiválóbb mintaiskolák közé tartozik.¹

1824-ben Wahrmann megkéri a helytartóságot, hogy zsidó fiu csak abban az esetben vétessék fel a gymnasiumba, ha igazolni tudja, hogy hitoktatást nyert és a gymnasiumi növendékek is részesüljenek hitoktatásban. A helytartóság, bár a piaristák provinciálisa ellenezte, teljesítette Wahrmann kívánságát.²

Wahrmann működése idejében vásárolta meg a hit-

¹ Pesti hitk. lev. Zsp. III.

² Reich Ignác Beth-El I. 115—126.

község temetőjét örök áron. A hitközség első temetőjét, mely 1794 óta a váczi-úton volt körülbelül a nyugoti vaspálya területén, a várostól ingyen kapta¹; hossza 20 öl, szélessége 15 öl volt. A zsidóság a vallástörvény-nyel összeférhetetlennek találta, hogy a hullákat oly földbe temessék, mely nem képezi a hitközség tulajdonát, ennél fogva, hogy legalább is bérletben birja e területet, 1804-ben felajánlotta a városnak, hogy évi bért fizet érte nemcsak a jövő, hanem a múlt évek használatáért is. 1808-ban a város új temetőt jelölt ki a zsidók számára, a váczi töltésen kívül, a régi használatát pedig megtiltotta. A hitközség az időt alkalmasnak találta, hogy folyamodást nyújtson be a városhoz, engedné át neki azt örök áron. A tanács teljesítette a zsidók 1808 július 26. előadott kérelmét, melyet vallási törvényeikre, a közegészségügyre való hivatkozással és azzal támogattak, hogy a bécsi zsidók is örökös áron, tulajdonjogilag birják sirhelyeiket. 2100 frtért, melyet a terézvárosi plébániának adott ajándékkul a város, vásárolták meg 1600 négyszög öl terjedelmű új temetőjüket és ugyanekkor kőfallal kerítették be. A halottas-háznak építését a rabbi tanácsára 1810-ben határozta el a hitközség.² Ennek az a haszna volt, hogy a hullákat

¹ Pest város lev., Relationes, fasc. 25, 2046. Als unter der weisen Regierung Kay. Joseph des 2-ten die Juden in der Königl. Freystadt Pest aufgenommen worden, in so lang nur einzelne Familien da wohnten liessen sie ihre Todten nach Alt-Ofen führen und begraben.

² Hitk. jegyk.

nem temették el gyorsan, kevéssel azután, hogy a test kihült. A zsidók összezsufolva laktak és nem volt oly helyük, hol a hulla, különösen nyáron, betegség terjesztése nélkül elmaradhatott volna, ez fejlesztette ki azt a szokást, hogy a holttestet sietve adták át az anyaföldnek. A régi temetőt a város becsukatta és meghagyta, hogy 32 év múlva a hullákat takarítsák el onnan. Háromszáznál több tetem, mindegyik csontváz külön zsákba varrva,¹ vitetett a sirkövekkel együtt 1839 elul havában az új temetőbe, melyet a hitközség a városnak 1831 augusztus 29-iki engedelmével később 1000 négyszög ölnyi területtel bővített ki.²

Wahrmann vezetése alatt gyarapodtak és fejlődtek a vallási és jótékonyági intézetek. Wahrmann alapította 1800-ban a Siur-egyletet a zsidó tudomány ápolására. Ez évben az Orczy-féle, vagyis nagy templom mellett még az új, az úgynevezett lengyel templomot találjuk; e kettőn kívül volt még egy másik imaház is, hova a spanyol szertartású zsidók jártak. Mindezek közönsége gyámolította az 1790-ben alapított Chevra-kadisa és az ezzel kapcsolatos 1805-ben alakult, régente a Kazinczy-utczában elhelyezett kórház jótékonyágát, a betegeket támogató Cheszed-neurim, a betegeket látogató Bikur-chólim, a gyászolókat vigasztaló Menáchém-ávélím, az árvákat gondozó Tómcché-jeszómim egyletet. Mindezen egyletek közt a szent egylet, a Chevra-kadisa erősödött meg legjobban; széles körű jótékonyágának jövedelmi forrása kezdetben hetenkint fizetett három krajczárnyi

¹ Emlékoszlop a vácsi-uton levő temetőben.

² Pest város lev., Relationes, fasc. 25, 2046.

tagsági díjból és a halottörzést megváltó 24 krajczárból állott.¹

Rituális fürdő építését 1807 január 25-én határozta el a hitközség.²

A mérsékletet, mely a rabbit annyira kedveltté tette, a hitközség vezetősége a tagok közt is terjeszteni akarta azon határozatával, hogy örömeükben, vígságuk alkalmával kerüljék a szertelenséget. Az előljáróság 1808-ban 200 forintnyi birság alatt teszi kötelezővé, hogy körülmetéléskor, gyermekágyas nő kijárásakor (Vorgang), fejbekötésnél (Bedeckung), az új házaspár templomba menetelekor (Schulführung) rendezett ünnepélyeken csakis a legközelebbi rokonság jelenhet meg, melyet csupán mézeskalács, pálinka vagy kávé és süteménnyel szabad megkinálni, nem pedig költséges lakomával. Ha a rokonság kicsiny, úgy még öt idegent lehet vendégnek meghívni. Lakadalmi traktánál a rokonságon kívül tiz, sorshúzás szerint kijelölt ember vehet részt, továbbá az első és másod kántor, kik a kórus személyzetet csak akkor vihetik magukkal, ha utóbbit külön meghívták. Ábrahám alkalmazott, ki 1785 óta állott a hitközség szolgálatában, minden dáridón megjelenhetett. Az esküvő előtt és után való szombaton senkit se volt szabad, a rabbit kivéve, ajándékkal megtisztelni.³

Wahrmann rabbi-tanácsának tagjai voltak: Oppenheimer Simon, Brill Izraél és Kunitzer Mózes.

Oppenheimer Simon ben Dávid a morva Kromauban

¹ Pesti hitk. lev., Szv.

² Jgyk.

³ Jgyk.

született 1751-ben. Hogy minél több össel büszkélkedhessék, családfáját a bibliai Ezráig vezette vissza. Rokonságához tartozott Oppenheimer Izáchár Bär ó-budai rabbi. Tanítói voltak Landau Ezekiel prágai rabbi, kinek iskolájában már fiatalon kivált,¹ Fränkels Bóruch leipniki rabbi² és Boskovitz Farkas, ki állítólag a metaphysika, a physika és matematikával ismertette meg.³ Prágában jelent meg Ámud hásáchár munkája, mely feltűnést keltett plágiumával. Oppenheimer ennek bevezetését a Maimonides misnamagyarázatát megelőző előszóból vette.⁴ Ugyancsak mástól való e munkájához csatolt talmudi értekezése. Az Ámud hásáchárban úgy hirdeti: Korpinkó — így nevezi Kopernikust — és társai tévedtek állításukban, hogy a föld mozog, az igazság az, hogy a föld áll, a többi égitestek pedig körülötte forognak. Oppenheimer szerint a hét görög bölcs Aristoteles, Sokrates, Apalton, Plato, Zeno, Fene-lon, Anaxagoras, Phædon volt.

Bár első irodalmi működésének plágiuma közismert volt, később sem tartózkodott a hasonló eljárástól. Istennek meg akarván hálálni, hogy megmenekült a kolerától, 1831-ben kiadta «Nezer hákódes» munkáját, mely a hit és erkölcsökről való elmélkedéseket, lelki tisztaságra vezető útmutatásokat tartalmaz. E dolgozat

¹ Minchász Kohén (Prága 1788), 69: מובחר הישיבה המופלג החריף והשנון המפורסם הר"ר שמעון קרומנויא.

² Hár hákármel (Prága 1812) 7b, 10a.

³ Ámud hásáchár.

⁴ Meászéf 1790, 285—288, Sulamith II. évf. I. k., 351, rient Literaturblatt 1847, 493.

nem egyéb, mint Jechiél ben Jekusziél Máálász hámidosz művének derekas kifosztása.¹

Egyéb munkái a zsidó törvények házasság, válás, tisztálkodásra vonatkozó rendelkezéseivel foglalkoznak. Oppenheimer inkább gyűjtő volt, mint éleseszű magyarázó. Könyvei értéktelenek voltak mindjárt megjelenésükkor, most csak a curiosumkedvelőket érdeklik.

Oppenheimer 1851 január 25-én (sevát 22.) fejezte be életét száz éves korában, melynek felét Pesten töltötte, mint a rabbi-tanács tagja, később elnöke.

Brill Izraél (Ázriél) ben Sámuel Löw² Sasváron született 1778-ban. A míg hozzátartozói származási helyük német nevét, a Schossberg-et fogadták el családi névül, addig Izraél neje előkelő pozsonyi családjának nevét a Brill-t használta. Tanítója Boskovitz Farkas volt. A század elején jött Pestre, a hol 1853 február 3-án (sevát 25) bekövetkezett haláláig viselte a rabbi-tanácsosi hivatalt.

Brill bővítésekkel megtoldva adta ki Weil Jakab XV. századbeli irónak a metszésre vonatkozó szabályait (Buda, 1820); egyéb munkái: Én hoórecz (1821), földrajzi és történeti táblázat Magyarországról; ezen érdekes, áttekintő dolgozathoz hasonló munka sem előbb, se utóbb nem jelent meg héberül; Budán 1827-ben jelent meg Hádrász kódex czimű könyve.

A rabbicollegiumnak külföldön is tisztelt tagja volt Kunitzer Mózes budai rabbi. Mint Brill ő is 249 frt fizetést kapott a hitközségtől, míg Oppenheimer 300 frtot.

¹ Orient. Literaturblatt 1847, 478—480, 492—493.

² Életrajza, Magyar Zsidó Szemle XVI, 272—78.

A rabbi-tanácsosokon kívül még néhány ember működött a zsidó irodalom terén: Weisz Márkus Nissa, Stark Leó és Rosenthal Salamon.

Weisz Ungvárról származott, köznyelven Mordecháj Ungvárnak hívták.¹ 1792-ben szatócsüzletet vett Pesten,² melyet elszegényedése miatt néhány év múlva másra akart átruházni. Úgy látszik, hogy nem adta magát a magántanítói pályára, melyre rálépni készült, mert 1799-ben már a munkácsi urodalom bérlője, a hol rosszlelkűségével, zsarolásaival a galicziai zsidóknak panasza adott okot. Több sikertelen kísérlet után, hogy hitsorsosait megjavítsa, 1802-ben megírta «Der Jude wie er ist» dolgozatát, melyben a király és rendek figyelmét a zsidók reformálására hívta fel. Munkáját, mely magyar zsidónak legelső heves ostroma a talmud elvei ellen, kéziratban bemutatta néhány keresztény ismerősének, kiknek tanácsát kérte, hogy mily módon használja fel azt. Minden körültekintése dacára, hogy kézírata idő előtt ne kerüljön hitsorsosai kezébe, a zsidók neszét vették a dolognak, másolatokban szétküldték Magyarországon s külföldön és csaknem az egész zsidóság megmozdult, hogy Weiszt, mint a zsidóság gyalázóját üldözzék, vállalatát elnyomják. A zsidók haragja a szerzőt arra bírta, hogy a maga s iratának védelmére keljen «Der bedrängte Markus Nissa Weiss an die Menschen» füzetében (Bécs, 1803). Ebben, a zsidó törvényekből kihasogatva egyes részeket, bebizonyítani akarta, hogy korának zsidósága a közügy ártal-

¹ Életrajza M. Zs. Szemle XVII, 107—119.

² Pest város lev., Relationes fasc. 31, 2718.

mára van; az orthodox, mivel a rabbinikus törvények, melyeket szolgailag követ, némely becsületes keresetforrástól visszatartják, a kereskedelemre szorítják, a hol kénytelen felebarátainak kárára fondorlatokhoz nyulni; a félművelt pedig még inkább megrovandó, mert nincsenek határozott elvei, hogy vágyait kielégítse, önkényesen mindent megenged magának. A zsidóság erkölcsének kiigazítására legczélszerűbbnek tartja, hogy az uralkodó részesítse figyelemben a felekezetet, komoly, állhatatos akarattal törekedjék javítására, minek tervével állami felügyelet alatt működő bizottság foglalkozzék. Ajánlja, hogy a talmudisták nézetei, melyek a bajok kizárólagos kútforrását képezik, czáfoltassanak meg alkalmas iratokban, tegyék közzé a zsidó vallás igaz elveit, az uralkodó vegye védelmébe és biztosítsa üldözések ellen a reformálókat s híveiket, a fiatalság részére jobb iskolák emeltessenek. Óhajtja, hogy a zsidóság tiszta jövedelmének egy részéből teremtsen tőkét, melynek kamatai az indítványozott javítóeszközök költségeire fordíttassanak. A zsidóság reformjának végrehajtására Mendelssohn tanítványait szólítja fel, a keresztények jóindulatát pedig felhívja, hogy — ha zsidó nem támogatná törekvéseit — ők nyujtsanak segédkezet a zsidó vallás megtisztítására és oltalmazzák meg személyét és családját hitsorsosai támadásai ellen.

A zsidók üldözése a keresztény egyház kebelére hajtotta az igaztalan vádakkal támadó Weiszt, ki még azután is, hogy hitsorsosaitól elszakadt, reformálásukat sürgette. 1807-ben kiadta «Unpartheyische Betrachtungen über das grosse jüdische Sanhedrin zu Paris»

füzetét (Buda 1807), melyben indítványozza, hogy legfőlebb tizenkét művelt, vallásos érzésű tagból álló zsidó egyháztanács hívassék egybe, mely az állam felügyelete alatt dolgozza ki a zsidó vallás reformját, szerkesztsze meg a reform elveit és tegye közzé azon okokat, melyek az egyháztanácsot a talmud tanaitól eltérítették. Ha az állam jóváhagyta az egyháztanács munkálatát, ennek tagjai legyenek az elsők, kik a reformált zsidó vallásra ünnepélyesen és nyíltan hitet tesznek, ezeknek valamint a reformált zsidó vallás többi híveinek az állam nyújtson védelmet az üldöztetés ellen. Az ország zsidósága e szerint az ó-hitű vagy talmudi és a reformált zsidók csoportjára osztassék, az utóbbi feje az egyháztanács legyen, az elsőé a rabbik. A ki a reformált zsidókhoz akar állani, annak nemes cselekedeteivel kell bemutatni, hogy nem képmutatás, hanem meggyőződés vezette eljárását és próbát kell adnia, hogy gyermekeit igaz vallásos, jó emberekké óhajtja nevelni. A reformáltak közé csak azok vétetnek fel, kik tiszta vagyonuknak az egyháztanácsból kijelölt részét ama tőke gyarapítására adják, melyből jó iskolák tartatnak fenn. Szerinte a reformált zsidót azzal kellene kitüntetni, hogy megajándékozzák a polgárjoggal és a vele kapcsolatos szabadságokkal, míg az ó-hitűeket nemcsak a polgárjog élvezetétől, hanem még egyes nagyobb városokból is ki kellene üzni.

Rosenthal Salamon, a pesti hitk. előjárója Moórott született. Kereskedelmi elfoglaltsága nem akadályozta meg, hogy művelje a zsidó tudományt, pártfogolja a tudósokat, rabbikat. Gazdag, ritkaságokat tartalmazó könyvtárának még külföldön is híre volt. Folyóiratok-

ban megjelent értekezésein kívül munkái: «Bész Óven» (Buda, 1839) — melyben az újabb zsidó irodalom szabadelvűsége ellen kelt ki — a kéziratban maradt «Meléó» (1820) — czáfolata Kunitzer Ben Jócháj-ának — Modenai Leó Ari nóhém-jának jegyzetes kiadása (Lipcse, 1840). Fenmaradt levelezése művelődés és kortörténeti szempontból érdekes. Rosenthalnak Eliás fivére könyvkereskedő, a budai egyetemi nyomda bizománya volt Pesten, a magyar zsidók sorsának intézésében a XVIII. század végén és az elmúlt század kezdetén befolyásos szerepet játszott. A héber nyelvet és irodalmat alaposan ismerte. Budán kiadott imakönyve előszavában felhívja a nőket, hogy hazájuk nyelvén ajtatoskodjanak.

Stark Leó ben Áron Trencsénből származott, élénk tollú író volt. A héber nyelv mestereként «Águdász Sósánim» (Prága, 1817) költeményfordításokat tartalmazó gyűjteményével mutatkozott be a közönségnek.

Az említetteken kívül még Neumann Mózes Sámuel, Oesterreicher Eliezer ben Dávid, Lerner József Lichtenstadt, Saatz és az ellenbogeni kerület rabbija, a stomfai Drach Sámuel, Burgheim Áron, ki elvándorolt Weimarba, hogy Goethet, Schillert meglássa, ezek képezték a héber irodalomban kiválóan jártasok gárdáját, mely a lakosság számához képest igen kicsiny volt.

1826 junius 24-én hetvenegy éves korában költözött Wahrmann jobblétre. Halála gyászba borította az egész hitközséget, melynek fájdalmát Weil Fülöp magántanító Ével Jiszróél vagy Todtenfeyer czimű füzetében tolmácsolta héber és német versekben. Emlékét hívei

tisztelettel őrizték.¹ Liebner Márton 1834-ben sértőleg nyilatkozott a meghalt rabbiról, a hitközség rabbitanácsa arra ítélte Liebnert, hogy tíz hitközségi tag jelenlétében kövesse meg Wahrmannt sírjánál, azután pedig nyílt ülésen kérjen a hitközségtől bocsánatot.²

V. FEJEZET.

A Cultustemplom alakulása, ellenesei. Denhof Ede. A hagyományos vallási szokások hanyatlása. Bach József a Cultustemplom hitszónokának választatik, élete, jellemzése. Rabbiválasztási mozgalom. Wahrmann József Dávid rabbinak választatik. A hitközség jótékonyága az 1831. kolera idején. Schvab L. rabbinak választatik. Strelitzky Brody Dávid. Schvab jellemzése.

A békeszerető Wahrmann halálával a fiatal hitközség kebelében felbomlott az összetartó kapocs, a heterogén elemek, melyek eladdig rendben megfértek egymással, különváltak. A sértett egyéni hiúságon és érdekeltségen kívül még a hitközségi tagok közt nyilvánuló vallásos ellentét is hozzájárult a pártoskodáshoz.

A bécsi hitközség 1826-ban felavatott templomának berendezése, istentiszteletének ünnepélyessége, de főkép predikátorának Mannheimer Noé gyönyörű, épületes szónoklatai a csodájukra járó pesti zsidókat annyira elragadták, hogy néhány vagyonos, művelt községi tag, különösen a tekintélyes Ullmann Gábor buzgólkodására a bécsi istentisztelet formáját rövid idő alatt a király-utczai «Fehér lúd» házban levő Chesed-neurim egylet templomában is meghonosították.

Ezen «Chorschule»-ban — rendesen Cultustempel-

¹ Életr. közli Reich Ignác, Beth-El I, 123—127. ² Hitk.jgyk.

nek nevezték — az istentiszteletet kórus kíséretében végezték, egyes régi imákat kihagytak, új szokásokat, ünnepélyességet, rendet állapítottak meg benne. A templom első kántora Denhof Károly Ede, az óbudai származású zeneértő volt, tanítványa Sulzer bécsi kántornak.*

A község öregei az új templomot, mint a reformeszmék terjesztőjét, a vallásosságra nézve veszedelmesnek tartották és ezért tőlük telhető módon küzdöttek ellene. Minden erőlködésük és mind meg annyi kísérletük, hogy az intézményt alapjában megingassák, haszontalannak bizonyult. Az új templom hivatalnokait pelengére állították, kétségbe vonták vallásosságukat, felfedték botlásaikat, gyöngéiket, melyeknek kiszínezésében az ellenszenven kívül a képzelet is közreműködött.

A jámborok «haszontalan luxusnak» tartották a bécsi mintára alakult Cultustemplomot és azt hitték, hogy hívei hamarosan beleunnak fentartásába. De nem úgy történt. Az érdeklődés napról-napra fokozódott iránta, megteremtői nem kiméltek költséget, hogy állandóságot biztosítsanak neki s fejlesszék, tökéletesítsék.

A hitközség művelt, de különösen vagyonos tagjai fáradozásának volt eredménye a Cultustemplom. Az ő befolyásuk eszközölte ki, hogy a hitközség legyőzván a legelkeseredettebb ellenállást, 1830 április havában az új templomot, elismerve jogosultságát, intézményei sorába vette fel. Nagy vívmány volt ez abban az időben, midőn a legcsekélyebb vallási újítások érvényesülésének elnyomását szent cselekedetnek minősítették. Míg

* Életrajza Reich, Beth-El, II. 519.

azelőtt a Cultustemplomot kizárólag saját tagjainak bőkezősége tartotta fenn, ezután a hitközség is hozzájárult segélyezéséhez. Ugyanaz évben, melyben a hitközség intézményei közé fogadta a reformpárt alkotását, a Cultustemplom új hajlékot nyert. Az Orczy-házba, a régi templom közvetlen szomszédságába került és itt maradt a dohány-utcai templom elkészültéig.

A vallásos buzgóság lazulása főképp a múlt század harminczas évei óta jelentkezett Pesten. A vallási szabadelvűség s haladás, mely a hagyományos szokások és szertartások elhanyagolásában állott, erősen terjedt a zsidó lakosság rétegeiben. Oppenheimer Simon 1831 május 8-án panaszt tesz az előljáróságnál, hogy néhány szatócs és dohányárús szombaton és ünnepnapon is nyitva tartja üzletét. A hitközség megtiltja ugyan az ünnep megszegését, de ennek nyomán még se volt látszata a vallási viszonyok javulásának. 1832-ben a pozsonyi rabbi, Szófér Mózes is beavatkozik a pestiek hitéletébe, mivel néhányan, az egyik rabbi-tanácsos beleegyezésével, rokonaik sírjára oly emlékjeleket állítottak, melyeken emberi alakok voltak kifaragva. A pozsonyi rabbi meghagyta, hogy a szobrokat távolítsák el a temetőből, mert a zsidó vallás szellemével össze nem egyeztethető, hogy szobrok előtt ájtatoskodják az ember.* Szófér Mózes intésére a pestiek ügyet se vetettek. Sőt még ugyanazon évben elhatározták, hogy a rabbi-tanácsosok csakis a templomokban végezzék az esküvőket, nem pedig, mint addig szokták, az udvarokban. Sokan voltak, kiknek e czélszerű intézkedés nem tet-

* M. Zs. Szemle VIII, 111.

szett; a zsidó vallás ellen intézett vakmerő merényletnek tartották ezt is.

A hitközség vénei a régi vallási szokások hanyatlásáért a Cultus templomot tették felelőssé. Az volt a meggyőződésük, hogy a lankadó hitélet csakis ennek romjain erősödhetik meg újra.

Ez a felfogásuk indította őket arra, hogy valami módon beszüntessék. Midőn a prágai zsidók 1832-ben Bécs és Pest mintájára rendezett istentiszteletű zsinagógát akartak építeni, a cseh helytartóság a magyar helytartóság közvetítésével tisztába akart jönni, hogy mi képezi a pesti Cultus templom pénzforrását, milyen az istentisztelet nyelve, nem esik-e kifogás alá hívei és alkalmazottainak viselkedése. Pest város tanácsa a helytartóság információt kérő leiratát elküldte a Cultus templom elnökének, ki, mint magától értetődik, ennek viszonyairól és hivatalnokairól a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott. Az orthodoxok neszét vették a dolognak és hogy a pesti haladók templomát és a tervezett prágait is egy csapással megsemmisítsék, szószólójuk: Rosenthal Salamon felkérte a pozsonyi rabbit, hogy a történekekről haladéktalanul értesitse Lämél nemest, ki akkor Bécsben tartózkodott és adja tudtára, hogy a pesti haladó templom alapításánál többrendű szabálytalanság és visszaélés követtetett el. Nem a kormány helybenhagyásával, hanem a városi hivatalnokok megvesztegetésével jött létre és míg Bécsben a község legnagyobb része a modern imaház alakításának eszméjét köztetszéssel fogadta, a miről az osztrák kormánynak is tudomása volt, addig Pesten a község kétharmadrésze és ezen

kívül a vásárookra feljáró vidéki zsidóság is ellensége az új templomnak. A Cultustemplom híveit oly nagy költségek terhelik, hogy a türelmi taksát sem képesek megfizetni, noha a városi hatóságot azzal hitegették, hogy nem viselnek külön templomi adót. Az utasítás folytán Lämelnnek, kinek a «kórustemplom tövis a szemében», a bécsi kormányt arra kellett volna indítani, hogy küldjön ki egy megbízható férfiut, ki a tényállást jámbor, szavahihető emberek vallomása alapján kiderítse, mely, a mint az orthodoxok remélték, végzetes lesz a pesti és prágai haladók ügyére. Ez a sikertelen kísérlet volt az utolsó, mely a Cultustemplom megsemmisítésére irányult.

A pestiek a Cultustemplom alapításánál a bécsi templom istentiszteletét, berendezését, szokásait követték.

Az osztrák példa utánzása nem lett volna tökéletes, ha a pestiek figyelmen kívül hagyják a hitszónoki állás szervezését, melynek betöltésénél főképp arra fektették a súlyt, hogy a predikátor tiszta német nyelven tudjon beszélni.

Nem rabbi kellett nekik, kinek beszédeiben a zsidó ismeret, ötlet, éleselműség, vallásos meggyőződés versenyre kél egymással, hanem olyan ember, ki gondolatait Schiller és Goethe nyelvén képes kifejezni. Elhatározásukat nemcsak a műveltség és izlésük vezette, hanem a felekezet érdeke is. A zsidó predikációk ugyanis az egész országban, a városi és falusi zsinagógákban a ghettó nyelvén tartattak, a zagyvalékos zsidónémet nyelven, mely a zsidók körén túl gúny tárgya volt és nyomós érv, hogy a zsidó nemcsak szokásaiban különödik el a társadalomtól, hanem még nyelvében

se akar vagy tud hozzásimulni. A fővárosi hitközség egynémely tagja tehát, kik a jargont kiszorították a szószékről, meg akarták mutatni, hogy a zsidóságban meg van a szándék megjavítani hibáit — melyek közé nyelvhasználatát is sorolták — és hogy szokás s műveltség által beolvadni képes a társadalomba, melynek jogaiért áhitozott.

A reform szolgálatában álló Cheszed-neurim egyesület hitszónoki állása elnyeréseért többen versenyeztek. A pályázók közül Bach József került ki győztesnek, a kit az egyesület előljárósága kezdetben ideiglenesen szerződtetett.

Bach 1784-ben született Ó-Budán. Önéletrajzában * beszéli, hogy a talmudban már gyermekfővel jeleskedett, e miatt úgy nyilatkoztak felőle, hogy majdan «talmudi előkelőség» válik belőle. A zsidók körében ez volt valaha a legmagasabb rang, mely után szegény, gazdag egyformán törte magát. A talmud tengerén mélyreható elme, taglaló és összefoglaló képességgel eligazodni, a felhalmozott tudást minél számosabb tanítványnyal közölhetni a zsidó vágyak legmagasabbika volt, melynek elérése tekintélyt és emlékezetes hírnevet biztosított. A fiut vagy elnézően ítélte meg környezete, vagy pedig elhagyta akarata, hogy megfeleljen a belé vetett reményeknek. Annyi bizonyos, hogy a jóslat nem teljesedett, talmudi ismerete nem lőn nagyobb szerénységénél, melyet legjobb barátjai csak néha és akkor is kis mértékben leltek meg benne.

* Selbstbiographie von weiland Dr. Joseph Bach, az előszót Dr. Kayserling M. pesti rabbi írta. Bach életrajza: Reich, Beth-El I, 46—55.

Szülővárosában fennállott ugyan zsidó népiskola, az elfogult szülők azonban, ha tehették visszatartották innen gyermekeiket. Megalapították, mert József császár rájuk parancsolta, de nem azért, mert hasznát méltányolták. Az új intézmény, a népiskola olyan volt még a zsidók körében, mint maga a zsidóság az országban: túrték, de nem szerették. A ghettó félt tőle, azzal gyanúsította, hogy a zsidó vallásos érzés megölője.

Bach nevelésére is ránehezedett e balhit. Aggkorában beszéli,* hogy tizenennyolcz éves lévén alig tudott hibátlanul németül olvasni, a német írás pedig teljesen ismeretlen volt előtte. Az elmulasztottat Trautenauban pótolta, hol vasszorgalommal sajátította el a német műveltség legelemibb részeit. Ezen kis városkában egy szersmind alkalma* nyilt, hogy tágítsa szűk látkörét, mely addig nem terjedt túl a zsidó törvények területén.

Külföldi tartózkodási helyén a zsidóságnak egészen más volt a szelleme, mint Ó-Budán. A különbség szinte akkora volt, mint a két város közti távolság. A cseh hitközségekbe, Trautenu se képezett kivételt, Németországhoz való közelségük miatt Mendelssohn Mózes eszméi és tanítványainak felvilágodottsága előbb vonultak be, mint Ó-Budára. A beköltözött német szellem elhintette a műveltség magvait és a vallási felfogást új irányba terelte. Hatásának eredménye volt, hogy a zsidóság a talmud karjai közül elkiváncozott a nép- s középiskolákba, az egyetemek falai közé, izlése finomult, nyelvézéke fejlődött, elsajátította a társadalmi érint-

* Selbstbiographie.

kezés tetszetős formáit, de másrészt vallásos gondolkodásában és szertartásos gyakorlataiban lanyhává vált. Ekkép a berlini zsidó bölcs s társaságának szelleme teremtetett s pusztított. A vallás terén bekövetkezett rombolás okát azonban Csehországban nemcsak a német eszmék képezték, hanem a sabatheus és frank mozgalom is, melynek nagyszámú hívei előőrsei voltak a szabad vallásos gondolkodásnak. Az a sereg, mely Sábátáj Czevi majd Frank József messiás voltára esküdött, már a német eszmék beköltözése előtt nyíltan vagy titokban vallotta, hogy a vallási törvények közül sok elvesztette érvényét, megtartásuk nem kötelező.

Az új világ, melyet az ó-budai ifju előtt környezetének gondolkodása és a Mendelssohn gárdájától szerkesztett Hámeászéf héber folyóirat olvasása feltárt, oly vonzó volt, hogy szakítva neveltetésének előítéletével a talmudot és magyarázóit felcserélte a gymnasiumi tankönyvekkel. Legényember létére a kezdő apró gimnazistákkal egy padba nem ülhetett, iskolába pedig különben se járhatott volna, mert a nappalt kenyérszerzésre kellett neki fordítani, ezért tudományszomjának lecsillapítására az éjjeleket használta fel Prágában, hova Trautenauból költözött. Vasszorgalmával néhány év múlva annyira vitte, hogy beiratkozhatott a prágai egyetemre.

A fáradhatatlan önképzésben eltöltött esztendőknél Bach nemcsak hasznát látta, hanem kárát is. A magántanulót, ki saját erejéből, mások utmutatása nélkül végezte a gymnasiumi osztályokat és e mellett megtanulta a franczia, olasz nyelvet, a siker önhitté, gőgössé tette. Ez a hibája okozta, hogy később pesti hívei

és pályatársainak nem vált kedveltjévé. Nem szenvedhették, mert magán kívül nem akart mást művelt, tudós embernek elismerni; mosolyogtak felette, mert szakadatlanul és mindenkitől hódolatot követelt.

A bölcsészeti tanfolyam befejezése után Bach a cseh főváros polytechnikumán vétette fel magát, a hol idővel a felső matematikából elnyerte a «magister» czímet.

Mialatt mohó vágygyal szitta magába a tudományt, nem gyötörte a gond, hogy mint fogja jövőjét biztosítani. Csak akkor, hogy bevégezte az egyetemet s oklevelet nyert, harmincz éves korában gondolt arra, hogy a leckeadás, nevelősködéssel, melyből eladdig tengődött, boldogulni lehetetlen. Az akkori sajátos korszellemben rejlett — írja önéletrajzában — hogy oly későn ébredtem az élet anyagi követeléseire és szükségére józan felfogására. Senkinek se jutott eszébe, hogy valamely kenyérbiztosító szaktudományra szánja magát; abban az időben a tudományt nem tekintették fejőstehénnek; a tudomány iránti lelkesedésből tanultak; tisztán a tudás kedvéért iparkodtak a tudásnak terjedelmet és intenzitást adni; a tudomány meleg szeretete, az igazság iránt való lángoló vágy volt az egyedüli vezérlő ok.

Elkeseredve, hogy képzettsége értékesítésére méltó teret nem nyerhetett, visszatért Ó-Budára, melyet több, mint húsz esztendeje nem látott. Évtizedeken keresztül felvilágosodott emberek közt forgolódott, nem csoda tehát, ha visszatetszettek neki szülővárosának viszonyai, melyek ugyanazok voltak, mint gyermekkorában. Abban a hitközségben, hol Chorin Áron főinquisitora viselte a rabbihivatalt, a műveltség még mindig a til-

tott gyümölcsök közé tartozott, a szabad gondolkodásával pedig eretnekként bántak. Nehogy lelkének fájdalmát vakbuzgó környezetének gyűlölete, üldözése növelje, színleg alkalmazkodott származási helyének szelleméhez. A mennyiségtan magistere hosszú szünet után újra a talmud problémáival foglalkozott és cselekedetei, nyilatkozataiban elnyomta, óvatosan kerülte a szabad szellemet, melyet Csehországból hozott magával. Nyomasztó helyzetében megváltásként üdvözölte házasságát, mely vagyont, függetlenséget juttatott neki és alkalmat, hogy elhagyja Ó-Budát. De szerencsését nem élvezhette sokáig; ékszerüzlete, melyet apósa nyitott neki, tönkre ment. Hogy enyhítse családjá inségét, Ó-Budán, melynek légkörét nemrég még fojtónak találta, a zsidó iskolában a német s héber nyelv oktatását, a talmud ismertetését vállalta magára. Szegény iskolamester volt, midőn a pesti társulat hitszónokának választotta meg.

A száraz matematikus meghökkent a hirtelen változáson. Honnan vegyem a dialektikai ügyességet, a diszes beszédet, a szónoki virágokat, a teremtmény képzeletet, hogy a hallgatóságot elragadjam, megnyerjem? — írja önéletrajzában. Oly feladat volt ez, melyre nem látszottam rátermettnék. Soha sem foglalkoztam homiletikával és szónoklatokat se olvastam soha. Azon időben különben még az előhaladott műveltségű, de az istentiszteleti reformokban messzire elmaradt Németországban se voltak zsidó hitszónokok, Hamburgot kivéve. De az önbizalom, erős akarat és némi becsvágy oly életpályára lépni, mely tiszteletet szerez, bátorítottak s rábirtak, hogy e merész kísérlethez fogjak.

A szokatlan téren, a szószékről Bach könnyebben hódította meg híveit, sem mint remélte. Legelső beszédei, melyek nyomtatásban is megjelentek,¹ bár gyarló productiók, lelkes közönsége előtt remekműveknek tetszettek. Kedvezően fogadták, noha tartalmuk sovány és hiányzik belőlük a zsidó egyházi beszédek zamatja: a szentírás és irodalmának szellemes magyarázata. Hívei azonban nem törődtek a fogyatkozásokkal, megelégedtek, ha szónokuk ajakáról sok idegen szóval vegyítve pergett a színészi pathoszsza és ügyetlen taglejtések kíséretében előadott német szó, melyet Bach és hívei fölötté nagy örömeire keresztény papok és tanárok is meghallgattak. Mint az ornatus az istentiszteletet végzők testén — Bach harmincz éven keresztül viselte első ornátusát, míg el nem rongyolódott — és a szép német szó a pap ajkán, ép oly ujság volt ekkor a keresztény ember a zsinagógában. A hívek arcza boldogságtól sugárzott és nem győzték Bachot magasztalni, ha más felekezetűek jelenlétében a zsidók hazafias érzése, az uralkodó ház iránti hűségéről szólt beszédében. A közönség azt hitte, hogy mindez eljut a nádor, a király füléhez és egyengeti az emanczipáció útját. Bach mindenesetre elérte, hogy Ferencz király dicsérettel jutalmazta tevékenységét s megadta neki a türelmi jogot, a mi nem volt megvetendő kitüntetés abban a korban, midőn pesti zsidók ezreket költöttek a pusztá commorációért.²

¹ Homiletische Erstlinge, Pest 1827; birálata Löw Lipót, Der jüdische Congress munkájában 108—111.

² Pesti hitk. lev., Rb.

Bach le tudott szokni azon hibákról, melyek kezdetben eléktelenítették szónoklatait. Ferencz császár felett tartott és nyomtatásban is megjelent gyászbeszédében¹ már gáncsolója sem találhatott kifogásolni valót. Tartalma és hangja arra vall, hogy az ékesszólás jeleseit haszonnal, tanulmányozta, miáltal izlését és szónoki képességét annyira fejlesztette, hogy a jelesebb német hitszónokok egyike lett Magyarországon, kinek beszédei a vidékről felrándult zsidókat — így az aradi, nagy-kanizsai és szegedieket — megbarátkoztatták az eszmével, hogy községükben rendezett istentiszteletet tartsanak és a jargont német beszéddel helyettesítsék.

Bachnak elvitázhatatlan érdeme, hogy Ausztria-Magyarországban Mannheimer után ő volt az első, «ki az istentiszteletnek visszaadta méltóságát, emelkedett módon nyújtott a népnek oktatást s a szellemnek táplálékot».² Feladatomban volt — írja a pesti hitközségnek³ — az isteni tan gyönyörű drágakövé, mely ügyetlen beékelés és foglalat által egészen eltorzult, gyakran alig volt látható, a népnek csillogó fényében bemutatni, feladatomban volt, hogy a zsidóság szellemi magvát világossá s tisztán érthetővé tegyem, hogy híveimet öntudatra ébreszszem, hogy jogos büszkeséggel nevezhessék magukat zsidóknak.

A mint a német, úgy a magyar beszéd terén is úttörő volt Bach. A Kossuth szerkesztésében megjelent Pesti Hírlap közli,⁴ hogy egy elhunyt zsidó egyetemi hallga-

¹ Worte an heiliger Stätte. 1835.

² Pesti hitk. lev., Rb.

³ U. i. ⁴ 1844 márcz. 7. sz.

tónak az Alma mater udvarán felállított ravatala előtt szívreható magyar beszéddel lepte meg a hallgatóságot, 1844-ben. Tudomásunk szerint ez volt Magyarországon a legelső alkalmi beszéd, melyet zsidó hitszónok magyarul tartott. A templomi szószéken azonban Bach nem használta a magyar nyelvet, melylyel Isten szabad ege alatt próbálkozott meg. A magyar szó a zsinagógában ekkor még csak a király imára szorítkozott. Szeged volt az első, hol V. Ferdinánd születésnapján, 1840 április 19. Bauer Markfi Hermann hitközségi jegyző a királyimát magyar fordításban rebegte el. A «Hirnök»¹ magasztalva emlékszik meg a szegedi hitközség hazafias eljárásáról. Bauert megelőzte Rosenthal Móricz budai tanító, ki magyar zsoltárfordításának² előszavában úgy nyilatkozik:

«A mult Országgyűlés alatt Pozsonyban lévén, s halván, hogy a lelkes magyar szónokok pártoló szavukat, az e honban lakó Sidók javítandó ügyében is föl emelék, rögtön elhatározván magamban a nemzet oltárára legelső letenni hálám gyümölcsét; s hogy gyöngye erőmhöz képest, a legbiztosb eszközt adjam Hitsorsosim kezökbe a nagyszerű közcélnek, a nemzeti nyelv fölvirágoztatásának megközelítésére, Izráel könyörgéseit az eredeti text után magyarra fordítám, s belé iktattam a király és honért való imát (mely már Zala-Egerszegen 1834. honi s német nyelven általam szerkezve sajtó alá adatott) s mely, — mint a literatúri feltolakodás egyik vakmerő példája — idegen kéztől szerkesztetve már meg is jelent.»

¹ 1840, 37. sz. ² Buda 1841.

Midőn a hitközség feloszlatta az egyleti templomokat Bach működési teréül az Orczy-házban épített új zsinagóga jelöltetett ki. Addig a Cheszed-neurim egylet tartotta, ezután a hitközségnek lett hivatalnoka, ki 1830 óta a hitszónokláson kívül a város két gymnasiumban a hitoktatást is végezte, melyért a vagyonosak, a kik különben kis részét képezték a tanuló ifjuságnak, fejenként egy forintot fizettek. Később a városi tanács felszólítására a zsidó rabok hitoktatását is magára vállalta. A városi tanácsosok jelenlétében vasárnaponként nagy sikerrel s tetszéssel tartott erkölcsjavító beszédeket a Rochus kórház pinczéjében elhelyezett dologházban; ingyenes fáradságát a város és a helytartóság dicsérő irattal jutalmazta meg.*

Bach dicsőségének magaslatán csak addig tudott megmaradni, míg a hitközség nem választott rabbit. Mihelyt az évek hosszú során át üresen állott rabbiszék 1836-ban betöltetett, híre és méltánylása gyorsan alászállott.

Közóhaj volt már 1828-ban, a hitközség vallás- és erkölcsi java kívánta meg, hogy a rabbihivatal jámbor, békeszerető, erős kezű férfiúra bizassék, ki a pártok közt levő ellentéteket kiegyenlítse, műveltsége, szónoki tehetsége és papi tudományával az orthodoxok és haladók követeléseinek megfeleljen. A pestiek megkívánták, hogy rabbijuk a szív és ész jelességein kívül azzal is dicsekedhessék, hogy nem lengyel származású. Paphoz nem méltó viselkedésük, vizálykodó természetük és a műveltség gyűlöletével váltak ellenszenvessé a

* Pesti hitk. lev., Rb.

Galicziából bevándorolt rabbik, kik ez időben valósággal ellepték Magyarországot.

Rabbicandidáló bizottságot a nagy és lengyeltemplom egyesülése idején küldött ki a hitközség. A bizottság 1829 november 8-án a balassa-gyarmati, boldogaszsonyi, nagy-magyari, pollnauai, prossnitzi, temesvári rabbikat és Wahrmann Dávid Józsefet, a volt rabbi fiát jelölte.

Választásra azonban csak Bródy Sámuel pollnauai, Oppenheimer Hirsch temesvári és Strasser Lázár nagy-magyari rabbik ajánlottak.

Wahrmann Izraél özvegyét bántotta, hogy fia kimaradt a választandók sorából. Deczember 16-án felhívást intézett a község tagjaihoz, hogy jelöljék fiát is, ki Visniczen a rabbi teendőket végzi és adják rá szavazatukat. Elmondja benne, hogy férje halála előtt néhány héttel úgy nyilatkozott, hogy szeretné, ha fia viselné hivatalát. A haldokló kívánságát figyelemben kell részesíteni, különösen férjeét, ki annyi érdemet szerzett hitközsége körül. Nem szabad mellőzni a zsidó törvénykönyv ama szabályát, mely meghagyja, hogy a pályázók közt a meghalt rabbi fia és unokája elsőségben részesül. Fiának különben a hitközség már 1826-ban, midőn atyja felett gyászbeszédet tartott, nyílt ülésben ígérte meg, hogy a rabbiválasztásnál méltányolni fogja. A meghalt rabbi érdemein kívül, melyeket fiával szemben kellene meghálálni, Wahrmann Dávid Józsefet a saját erényei és képességei is méltóvá teszik a rabbiállásra. A bölcsészet doktora, birja a német s latin nyelvet, a talmudtudományban már fiatal korában vált ki. Figyelmébe ajánlja a hitközségi

tagoknak, hogy fia módos ember és a pesti toleráltak közé tartozik.

Az asszonyi közbenjárásnak megvolt az az eredménye, hogy a karácsonyi gyűlésen Wahrmannt is felvették a jelöltek közé, a következő vasárnap pedig, a chánuka ünnep hetedik napján a három jelöltet csak egy-egy szavazat támogatta, míg Wahrmannt szótöbbséggel választották meg. Véglegesen deczember 29-én kiáltották ki rabbinak. Abban a levélben, melyben ki nevezéséről értesült, a pestiek azon óhajukat fejezik ki, hogy az új rabbi Magyarország mintaközségévé emeli majd gyülekezetét.

Wahrmann örömmel fogadta a megtiszteltetést, de hivatalának elfoglalására az év végeig kért halasztást, mivel üzleti ügyeit előbb nem bonyolíthatta le. Az idő letelt, de Wahrmann nem érkezett meg.

A következő Isten verte esztendőben a rabbikérdésről a kolera terelte el a figyelmet. Az ázsiai betegség a budapestiek közt is tömegesen szedte áldozatait. Mivel az Orczy-ház is a fertőzött helyek közé tartozott, ennél fogva az ott levő templomokat az uraság ügyvivője becsukatta; a szeptember 8—30-ig tartott nagy ünnepek alatt Bach hívei a Griesbacherteremben, a régi zsinagóga látogatói pedig a Hattyuteremben végezték istentiszteletüket. A szerencsétlen időszakban a pesti hitközség erején felül gyakorolta a jótékonyt. A járványnyal együtt beköszöntött éhínségben nemcsak a szegény zsidókról gondoskodott, hanem naponta még nyolczvankét keresztény családot is élelemmel látott el. József nádor köszönetét fejezte ki neki az inségesek felsegélyezése miatt.

Az 1832 február 28-iki gyűlésen, melyen megállapították Wahrmann fizetését és teendőit, elhatározták, hogy más rabbi után néznek, ha egy év alatt nem foglalná el állását. Hivatalos kötelességeül kijelölték, hogy két hetenként tartson predikációt, felváltva a régi és a Cultustemplomban; fizetéskép lakást és 1600 frtot szavaztak meg, de utóbb Wahrmann kívánságára felemelték két ezer forintra. Wahrmann Pestre jövétele azonban elmaradt, 1833 legelején hajlandó volt ugyan atyja örökébe lépni, de a hitközség ez alkalommal már nem vette figyelembe ajánlatát.²

Időközben tekintélyes férfiak néhány kiválóbb rabbit ajánlottak a pestieknek, de egyik sem volt olyan, ki a hitközség követeléseinek mértékét elérte volna. Hogy minő papot óhajtottak a pestiek, erről tájékoztatást nyújt a helytartósághoz intézett beadványuk, melyben előadják, hogy két párt van a hitközségben, az egyik kívánsága, hogy a választandó rabbi a régi idők elveit vallja, a nagyobb és jobbik rész pedig azt óhajtja, hogy felvilágosodott rabbi hirdesse Isten igéjét, a ki a hitet összhangba tudja hozni az erkölccsel, a ki német szónoklataival az ifjúságra és az erkölcsjavításra befolyást gyakorol. Ha Pest, hova vásárokkor a vidéki zsidóság tömegesen jár, oly rabbit választana, ki talmudi-kaldéus értekezéseivel meggyűlölteti a reformot, elnyomja a sarjadó culturát, úgy ez a vidékre káros hatással lenne. Ha a vidéki zsidók művelt rabbi ajkáról hallanák az erkölcs és hit igéit, otthon is terjesztenék

¹ Htk. jkv.

² Pesti hitk. lev., Rb.

mindama jót, mivel Pesten megismerkedtek. A hitközség kéri, hogy Anglia, Német- és Franciaország mintájára, hol áldásos befolyást gyakoroltak hitsorsosaikra a képzett rabbik, Pesten is felvilágosodott pap alkalmaztassék, a ki német hitszónoklatot is tartson és az istentiszteletet eredeti tisztaságába helyezze vissza, a korszellemhez alkalmazza. Érezzük, hangzik keserű vádjuk, «dass unsere Rabbinen denen es an Sinn und Plan mangelt, der Nation bereits viel Schaden zugefügt und uns bisher von der Gleichstellung und Genuss des Bürgerrechtes abgehalten».¹

Oppenheimer Bernát eibenschützi és Chájesz Hirsch zolkievi rabbira, noha befolyásos ajánlóik voltak, valószínűleg az okból nem vetettek ügyet, mert az említett óhajok megvalósítására nem nyújtottak elég garanciát.²

A rabbiválasztás kérdésének megoldásához a hitközségi alapszabályok szentesítése (1833) után fogtak hozzá komolyan a pestiek. A hitközség megbízta Rosenthal Salamont, forduljon Zunz Lipóthoz, hogy ajánljon Pest számára a viszonyoknak megfelelő rabbikat. Rosenthal, ki a rabbiválasztásnak fontosságát és szükségét héber felszólításban ismertette a hivekkel, eleget tett a hitközség kívánságának. Megkérte a «Gottesdienstliche Vorträge» tudós szerzőjét nevezzen meg három jó hírű rabbit, kik nem küzdenek a teljes eman-

¹ Pesti hitk. lev., Zsp.

² A rabbiválasztási mozgalmakra vonatkozólag Büchler Sándor, A pesti zsidó hitközség multjából, M. Zs. Szemle VIII, 109—118.

czipáczióért, istenfélők, műveltek, jeles német hitszónokok, bő zsidó ismeretek felett rendelkeznek. A magyar nyelv tudását nem követelte Rosenthal, mert még abban az időben egész Magyarországon nem volt hitközség, hol a magyar szó utat tört volna magának a zsinagógába. A magyar nyelvet az elemi iskolákba szorították, ahonnan nem terjeszkedhetett ki a hitközségi életbe, mert útját állotta a német nyelv hatalma, a német ismeretekhez való erős hajlandóság. Zunz válasza nem maradt ránk, nem tudjuk tehát, hogy kikre irányította a pestiek figyelmét. De nem lehetetlen, hogy Schvab Löw Oroszlán prossnitzi rabbit* ajánlotta, kinek a hitközség 1834 december havában Rosenthal közbenjárásával felajánlotta a rabbi hivataalt.

Schvabnak kíváncsian várt válasza január hó végén érkezett Pestre. Általános volt a hit, hogy a prossnitzi rabbi habozás nélkül nyújtja ki kezét a 2000 tagot számláló község után, de mily nagy volt a meglepetés, midőn remek héber levelében, melynek soraiból Schvab egész lénye, a tiszta jellem, himezetlen szókimondás és az önérzetes férfiasság bontakozik ki, vonakodik az igent kimondani. Mielőtt a pestiek hizelgő ajánlatát elfogadná, tudni akarja, hogy egy szívvel-lélekkel kívánják-e rabbinak, mert tartózkodási helyén a békét óhajtja első feltételül. Továbbá felvilágosítást kér munkakörének terjedelméről és előre kijelenti, hogy visszautasítja a pestiek meghívását, ha tevékenysége csakis arra fog szorítkozni, hogy miként Horovitz bécsi rabbi, csupán vallási kérdésekben legyen döntő

* Életrajza: Ehrentheil M., Jüdische Charakterbilder.

biró, a mire minden rabbitanácsos képes, vagy hogy a haladók ki legynek vonva hatásköre alól. Schvab működési köre határait pontosan kijelölve akarja maga előtt látni, de egyszersmind a maga képessége és tehetségének is világos képét nyújtja, hogy megítélhessék, valjon megfelel-e az igényeknek. A bécsi Mannheimer és a hamburgi Salomon Gotthold előadási modora, mely az ékesszólásnak pathoszszaal kiszinezett foglalatába csakis bibliai verseket, menten minden talmudi mondástól illeszt, nem sajátja. Vallás-erkölcsi előadásait olyanoknak tünteti fel, melyek nem követik ugyan a retorika szabályait, de mindazonáltal meg van győződve, hogy a művelt hallgatók izlésének is megtudnak felelni. A szemforgató, a színlelt jámborságot nélkülözők beszédei, szintúgy az útszéli, a megalkuvó morált. Az írás és a bölcsek mondásainak magyarázatában mértéket tart, ellensége az erőltetett szellemeskedésnek, melylyel kartársainak nagy része az időben annyira rokonszenvezett.

Schvabnak ezen őszinte nyilatkozata, melyet Rosenthal az előljáróságnak bemutatott, lelkes hatást szült. Rosenthal márczius 11-én értesíti Schvabot, hogy az előljárók: Breisach Izsák, Ullmann Gábor, Kadisch Joáchim, Rosenthal Izsák valamint az egész hitközség közakarattal őt jelölték rabbinak, hatásköre csak olyan lesz, mint más rabbié; hogy a pártok közti béke fennmaradjon, egyik hónapban a régi templomban fog előadást tartani német szavakkal kevert jargon nyelvjárással, a másik hónapban a haladók imaházában fog tiszta német nyelven szónokolni; fizetését — 1000 frt törzsfizetés, 200 frt lakbér, niszán és

tisri hóban kétszeres díj — ha keveselné, megnagyob-
bítják és úgy intézkedjék, hogy bevonulása 1835 pün-
kösdje előtt megtörténhessék.

A józsefnapi vásár után összehívott nagygyűlésen egyhangulag Schvabot választották meg, a ki időköz-
ben megfogadta a prossnitziaknak, hogy míg a meg-
választásától számított öt év le nem telik, addig állo-
mását nem fogja elhagyni. Ezenkívül a pesti vásárról
hazatért hívei oly kuszáltaknak tüntették fel a pesti
hitközség viszonyait, hogy Schvab szépen megköszönve
a belé helyezett bizalmat, visszautasította a pestiek
választását. Hasztalan nyugtatta meg Schvabot Ull-
man Gábor és Rosenthal Salamon, hogy csupa tiszt-
ességtudó emberrel lesz dolga és hogy Pest nem
Ó-Buda, hol a nyilvános botrányok egymást érik az
egész éven át, Schvab hajthatatlan maradt.

Három hónappal a történetek után Schvab Gans
Mihály közvetítésével arról értesíti Rosenthalt, hogy
egy közbejött esemény megváltoztatá elhatározását és
kész engedelmeskedni a pestiek meghívásának. Öröm,
lelkesedés járt e hír nyomában. Az augusztus 16-iki
gyűlés egyhangulag kiáltotta ki Schvabot rabbinak.
Isten segítségével bízva — írja köszönő levelében —
el akarom fogadni hitközségükben az oktató tisztet a
vele kapcsolatos kötelességekkel és a hitközség java s
becsületeért szeretettel s buzgalommal eltelt szívvel
akarom csekély erőmet az Istentől számomra kijelölt
szférában annak szentelni, hogy előmozdítsam s ter-
jeszszem a vallás-erkölcsi gondolkodást és cselekvési
módot.

A választási okmányt Pollak Leon és Kassovitz J. H.

vitte Prossnitzba, honnan szeptember 3-án értesítették a hitközséget tapasztalataikról. Személyes meggyőződésünk szerint — írják — egyénisége teljesen megfelel a közhírnek, egyszersmind mindazon szép tulajdonok felett rendelkezik, miket pályája és hivatása megkíván és a mikre mi mindig igényt tartottunk; szigorú vallássossága és erkölcsi elvei, kiterjedt ismeretei a zsidó theológiában és egyéb tudományokban, helyes pillantása az időkbe és egészséges ítélete valami rendkívülivé emelik.

Miután a morva guberniumtól elnyerte a kivándorlási és a magyar helytartóságtól a letelepedési engedélyt, Schvab magyarországi útjára készült. 1836 január 17-én hagyta el Prossnitzot, hol 1831 óta működött. A mily nagy volt híveinek fájdalma távozása miatt, oly epedve s szeretettel várták őt jövőendő működési helyén. Bécsben a pesti hitközség képviselőjében Schvabot Rosenthal Zsigmond üdvözölte, ki elragadtatással tudósította a pestieket lelkipásztoruk vonzó egyéniségéről.

1836 január 28-án tartotta Schvab bevonulását Pestre. Első szónoklata, melyet a nagy zsinagógában, épúgy a második, melyet a Cultustemplomban tartott, oly sikeres volt, hogy Rosenthal Salamon a pozsonyi és gyöngyösi rabbikhoz intézett levelében nem győzi eléggé magasztalni; érdemes messze földeket megjárni, hogy hallja az ember — írja az utóbbinak. Rosenthalnál még hivatottabb férfiú, Brill Sámuel Löw rabbitanácsos is rajongással szól Schvab beszédeiről, melyek közül csak néhány jelent meg nyomtatásban.* A kor-

* M. Zs. Szemle XVI, 130.

szerű predikáció törvényhozójának nevezi őt, kinek előadásában kellem, kifejezéseiben elevenség nyilatkozott meg, velük eszmebőség, felséges életbölcsesség, a biblia és irodalmának meglepő és csodálatos magyarázata egyesült úgy, hogy sem elődei, sem korabeli utánpótlói nem tudták túlszárnyalni.

A pestiek ez időben méltán büszkélkedhettek, hogy sehol az országban nem tartatnak oly szép istentiszteletek, mint náluk. A mint az új rabbi, úgy a két zsinagóga kántorai is megtettek minden lehetőt, hogy áhítatot ébreszsenek a közönségben. A Cultustemplomban Denhof fejtette ki éneklőtehetségét, a régiben pedig a nagy hírű Strelitzky (Brody Dávid, meghalt 1848-ban), a zsidó egyházi dallamok mestere, kinek művészetét híven jellemzi sírfelirata e szavakkal: *Er hat es verstanten die gantze Leidensgeschichte des Judenthums in einem Ton zu erzählen.*

Schvab működése jelentős befolyást gyakorolt a hitközség életére. Békés hajlama, vallásossága, mely a szélső orthodox és a tulzó reform iránytól egyformán távol állott, eltüntette a régi pártoskodásnak utolsó maradványát is. Az egyetértést, melyet 1830 óta Ullmann Gábor elnöksége alatt sikerült megszilárdítani — a hitközség ekkor készült pecsétjére ez okból vésték a *Concordia* szót, alatta pedig a két egymást szorító kezét — Schvab soha se zavarta meg. A békés viszonyoknak áldásos hatása volt a vallási és kulturális intézmények fejlődésére. De ajka nemcsak a vallásosságot, műveltséget terjesztette nemcsak a felekezeti öntudatot erősítette, hanem pártolta a hazafias törekvéseket is.

A XVIII. század vége óta a pesti zsidók, a mennyire vagyonuk engedte, hitsorsosaik és más felekezetűek nyomorát enyhítették, védelmükbe vették az elhagyottat, üldözöttet,¹ árvamenhelyt tartottak fenn, előmozdítottak közczélokat,² segélyeztek fontos országos intézményeket. Az új rabbi tevékenysége óta megnövekedett jólétükkel kibővült jótékonyosságuk és áldozatkészségük is, melynek rugója sok esetben Schvab buzdító szava volt. A hitközség és a Chevra-kadisa bőkezűen gondoskodott szükölködők, betegek, árvák támogatásáról. Nagylelkű férfiak és nők alapítványai ágy- és ruhaneműekkel szerelték fel a jótékony intézetek legfontosabbikát, az emberszeretetet és az orvosi tudományt érdemesen szolgáló kórházat, gyámolították a kórházból felgyógyultan távozókat, lehetővé tették szegény leányok férjhezmenetelét; felruháztak iskolás gyermekeket, jutalmakat tűztek ki a jó előmenetelű növendékek részére, egyetemi hallgatók s bábák kiképzésére módot nyújtottak. A jótékony cselekedetek terén főleg Hollitscher Farkas tette nevét emlékezetessé.³

Az iskolának és tanítóknak mindvégig jóakaró barátja volt Schvab. Mint az iskolaszék elnöke rajta volt, hogy a nevelésügyet felvirágoztassa. Ovodát állíttatott, megszerezteté a fiúiskolának a királyi szabadalmat. Felkarolta azon eszmét, hogy a pesti hitközség tanítói

¹ Alexandersohn, Ehrenrettung (Frankfurt 1847).

² A nemzeti muzeum részére 4005 frtot gyűjtöttek, adományukat József nádor 1810 jul. 2. köszönte meg. Pest város lev. Intimata 9476.

³ Reich, Beth-El I, 140—146.

képző tanfolyamot nyithassanak és a cursus növendékeinek érvényes bizonyítványt adhassanak.

Egyénisége, tudománya, alkotásai miatt Schvab közkedveltségben részesült, csak Bach nem tudott vele rokonszenvezni. Mert a mióta Schvab a rabbi hivatalt elfoglalta, Bach dicsősége alkonyodni kezdett. Az új főrabbi tudása s tekintélye egészen elnyomta. A közönség, mely eleinte nagyrabecsülte szónoki képességét, nem igen érdeklődött többé beszédei iránt, melyek Schvab gazdag tartalmú, ötletes predikációit távolról se közelítették meg. A szabadságharcz eseményei még növelték Bach elkeseredettségét. Babérját már régebben megtépdesték, a forradalom alatt pedig fizetését apasztották meg, 1500 frtról 600 forintra szállították. A háttérbe szorított Bach 1851 deczember 10-én nyugdíjaztatását kérte.¹ Visszalépését megrongált egészsége, erőtlensége és szembajával okolta meg. A hitközség elfogadta lemondását és junius hóban pályázatot hirdetett szónoki és hitoktatói állásra. A pályázók legkiválóbbika Meisel Farkas Alajos, a későbbi pesti rabbi volt, ki 1852 augusztus 27-iki levelében elmondja, hogy talmudi és tudományos ismereteit Hamburg, Berlin, Boroszló, Krotoschin és Kielben szerezte, kilencz évi stettini működése alatt Gleiwitz, Schwerin a/W., Gross-Strelitz és Berlin ajánlotta neki a rabbi s hitszónoki állás elfoglalását.²

A pályázat szeptember elsején járt volna le. Időközben Bach visszavonta lemondását, a melyet a hitköz-

¹ Pesti hitk. lev. Rb.

² Pesti hitk. lev. Rb.

ség már az okból is szívesen fogadott, mert komolyan készülődven a dohány-utczai templom építéséhez, nem akarta háztartását a hitszónok választása s állásával járó költségekkel terhelni.

Örök nyugalomba, a halál birodalmába 1866 február 3-án vonult Bach. Életének alkonyatát a királyi kegy derítette fel, mely az aggastyán hasznos szolgálatait 1861-ben az arany érdemkereszttel jutalmazta meg.

VI. FEJEZET.

Schvab rabbi-tanácsosai. Brill Sámuel Löw, Wahrmann Juda. A pesti hitközség tekintélyének emelkedése. 1839/40. országgyűlés. Magyarosodási mozgalom, melyet Schvab pártfogol. Schvab védőírata. A türelmi adó eltörlése. Schvab hittana. Az 1847. országgyűlés.

Schvab rabbi-tanácsában Brill Izraél és Oppenheimer halála után Brill Sámuel Löw és Wahrmann Juda foglaltak helyet.

Brill S. L. Pesten született 1814 szept. 25-én.* Atyjánál szerzett zsidó ismereteit Kis-Mártonban Perls Mózes, Pozsonyban Schreiber Mózes, Prágában Kauders Sámuel Löw vezetése mellett gyarapította. Atyjának, Brill Izraél felvilágosodottságáról tanuskodik, hogy az akkori nevelési módtól eltérőleg fiát nemcsak a zsidó tudomány, hanem az általános műveltség megszerzésére is szorította. Tanítót fogadott melléje, ki a gymnasiumi tárgyakra oktatta az eleven eszű fiut. Brill mint magántanuló eminens eredménynyel állta meg vizsgáit a pesti evangélikus gymnasiumban, úgyszintén a po-

* Saját közlése.

zsonyi lyceumban, hol 1838 július 1-én kapta meg az érettségi bizonyítványt.¹

Már fiatalkorában szép jövőt jósoltak neki. Midőn Prágába utazott a pesti hitközség támogatta, mely megjegyezte róla: «von der Art gekannt wird, dass er die besten Hoffnungen darbietet, dass er sich zu einem gebildeten Rabbiner perfectioniren werde.»²

A «széles ismeretű» Brill — így nevezi Zunz Lipót³ — 1842 október 5-én a berlini egyetemen iratkozott be, hol egy tanévet töltött, mialatt kiváló szorgalommal hallgatott bölcsészetet, görög, latin, arab irodalmat, történetet, természettant, theológiát, homiletikát.

Dr. Schönberg Sámuel Berlinben megtelepedett magyar orvos, kinek Rosenthal Salamon pártfogásába ajánlotta Brillt, úgy nyilatkozott felőle: «ha Magyarországunk számos ily derék fiatal embert terem, úgy községeink jövője a legszebb reményekkel kecsegtethet bennünket.»⁴

A hitközség beleegyezésével 1844 óta végezte atyja hivatalos teendőinek egy részét, atyja halála után pedig, 1851 febr. 23-án a hitközség véglegesen beválasztotta a rabbi-tanácsba, melynek díszére vált kiterjedt tudása s tiszteletreméltó jellemével. A rabbiszemináriumban ennek megnyitása óta (1877) tíz éven át tanította a talmudot, mint rendkívüli tanár. Noha ropant tudomány felett rendelkezett, irodalmilag nem

¹ M. Zs. Szemle XVI, 255—56.

² Hitk. jgyk. 1836 márcz. 20.

³ M. Zs. Szemle XVI, 269.

⁴ M. Zs. Szemle X, 478.

működött; tanítójának Schreiber Mózes pozsonyi rabbinak méltatása — mely Izraelsohn név alatt jelent meg — volt az egyetlen, mi tőle napvilágot látott. Talmudhoz írt széljegyzetei még életében és néhány beszéde 1897-ben bekövetkezett halála után jelentek meg.

Wahrmann Juda (meghalt 1868) Izraél pesti rabbinak volt fia. Egyetemet végzett, széles látkörű, nagy olvasottságú férfiú volt, szerzője a «Máárechesz háhátókosz» munkának,* melyben a héber trópusokról értekezett. Ezen műve, valamint «Dász Jehúdó» német nyelvű hittankönyve felvilágosodottsága, műveltségének adja jelét. Wahrmann 1850 elején ajánlkozott, hogy a megvénült Brillt és Oppenheimert ingyen akarja helyettesíteni, a hitközség azonban csak Oppenheimer halála után 1851 febr. 9-én alkalmazta rabbi-tanácsosnak és gymnasiumi hitoktatónak.

A magyar zsidók sorsának intézésében, becsülete védelmében Schvab megválasztása óta jelentős szerep jutott a pesti hitközségnek. Sem az ó-budaiak, sem a pozsonyiak, kik régebben a hitközségek élén haladtak, nem tudtak oly döntő befolyást gyakorolni a zsidóság helyzetének javulására, mint a pesti. A hitközség tevékenységének sikerét a változott politikai viszonyoknak, tagjai értelmisége s vagyonának köszönhette.

Már a XVIII. század utolsó előtti évtizedében, mikor II. József a hadkötelezettséget a zsidók részére is elrendelte, a nagy vásárok idején a magyar zsidók tanácskozásaik színhelyéül választották Pestet. De ek-

* Buda 1831.

kor, valamint még néhány évtizeden át a pesti hitközség alárendelt szerepet játszott ez összejöveteleken. Inkább szemlélő, mint résztvevő volt bennök.

Az ó-budai hitközség által összehívott törvényhatóságok zsidó képviselői Pesten szerkesztették meg 1807 november 6-án az országgyűléshez intézett folyamodványukat, melyben esedeznek, hogy «a velünk való szabados bánástól valahára az Ország Törvénye által felszabadíttassunk és a Polgári Társaságnak jussaiban részesültevén, azon Társaságban, mellyben élünk, a hasznos Polgároknak rendjekbe felemeltessünk, és így minden igazságos terh viselésére alkalmasoknak tétessünk.» Ugyanezen év deczember 28-án készíti el a magyar zsidóság Pesten felségfolyamodványát, mely az 1807. országgyűléstől kiküldött országos bizottságnak a zsidókra vonatkozó törvényjavaslata egyes intézkedéseit czáfolgatja s kéri a királyt, hogy a míg az országgyűlés egybehívatnék, resolúcióval rendezze a zsidók helyzetét.

1817 nov. 9-én a magyar zsidóság megint Pesten ülésez és itt bizza meg Rosenthal Salamon, Saphir Gottlieb, Stern Márkus, Abeles Nátán, Lemberger Ábrahám Hirsch, Ullmann Mózes tekintélyes férfiakat, hogy a zsidókra kirótt 160,000 frtnyi nyomasztó türelmi adó leszállítását kérjék a királytól. A következő esztendő márczius 16-án a józsefnapi vásáron ismét a türelmi adó miatt tart a zsidóság Pesten országos értekezletet; keresztül akarja vinni, hogy a türelmi adó felosztási kulcsát ne a helytartóság, hanem maga a zsidóság határozhassa meg.

1830-ban Pesten végzik el az ország zsidói, hogy

V. Ferdinánd koronázásakor hódolatukat mutatják be ; 1832 november 10. és 11. pedig nyolcz tekintélyes férfit választanak, kiket megbíznak, hogy a zsidóság érdekeit képviseljék Pozsonyban, az országgyűlés helyszínén.

Mindezen gyűléseknél sokkalta fontosabb az 1839-ki, midőn a pesti hitközség tekintélyének tudatában a magyar hitközségek élére áll, hogy jogokat kérjen az országgyűléstől.

Az országgyűlés kihirdetése után dr. Jacobovics Fülöp, a zsidó kórház igazgatója 1839 április 21-én felhívta a pestieket, eszközöljék ki a helytartóságnál az engedélyt, hogy a hitközség felszólíthassa a törvényhatóságok zsidóit, hogy kívánataikat és sérelmeiket nyujtsák be illetékes vármegyéikhez, miáltal ezek erre vonatkozólag instructiót adhassanak követeknek ; egyszersmind nyerjék meg a pestiek a helytartóság beleegyezését arra nézve, hogy az ország zsidósága közös petitióval járulhasson az országgyűlés elé helyzetének javítása és törvényes megállapítása végett. Az a kiváló állás, melyet a pesti a magyar zsidó hitközségekkel szemben elfoglal — írja dr. Jacobovics — kényszerítő kötelességévé teszi, hogy jelesen ezen nagyfontosságú alkalommal annál is inkább legyen útmutatójuk, mivel már maga a hely is megkönnyíti neki, hogy a haza jogtudóival és befolyásos embereivel a teendő lépések felett tanácskozzék s határozzon.*

Dr. Jacobovics indítványát a hitközség megszívlelte és csakhamar lázas agitációt fejtenek ki a zsidók a fővárosban és a vidéken, hogy helyzetük javítását a vár-

* Pesti hitk. lev., Zsp. II.

megyék felvegyék a követi utasításokba. A pesti hitközség által összehívott zsidó meghatalmazott követe 1839 nov 3. ülészetek Pesten. A pestiek befolyását rossz szemmel néző Pozsony, valamint Szatmár vármegye ellenzésével nem törődve elhatározták, hogy tizenkét férfit küldenek Pozsonyba, a kik a zsidóság nevében nyujtsák be az országgyűlésnek a Schvab rabbi által készített folyamodványt és tőlük telhetőleg munkálkodjanak a zsidók érdekében.

A kort jellemzi, hogy a zsidók óhajai mellé pártfogókul szegődtek egyes keresztény templomok szószékei is. Török Pál pesti ref. lelkész 1839 Advent negyedik vasárnapján hirdette kívánataik jogos voltát, helyzetük megváltoztatásának szükségét.* Gondoljuk már el — e szavakkal mutatja be hiveinek a zsidókról meggyökeredzett rossz vélemény alaptalanságát — mi szentséges az eskü igaz izraeliták szemeiben, lelkeikben — s mi szerfölött ritkák körükben a részegség, bujaság bűnei, — mi kegyesség uralkodik nagyrészt szerencsés házassági szövetségeikben, családjaikban — mi mértékletesség éltek egész rendében? s kénytelenek leszünk elismerni s vallani, hogy illy nemes gyümölcsöket termő hitnek fája, nem öli el árnyékával az erény magvait s veteményeit, — illy erények a polgári rendszernek kívánatos, biztos egybefoglalói, a jóllétnek sükeres eszközei s gyámolai. Szükséges-e példáit hoznom fel az emberiség szent ügyeért tett áldozataiknak-, buzgalmuknak, a honnak, melly nekik polgári jogok reményeit mutogatá, erős-, hű védelmében, szűkölkö-

* Mindnyájan egy vagyunk (Pest 1841).

dők s károsultak fölsegelésére, kölcsönös visszafizetésre számítás nélkül, jótéteményeiknek? midőn e szent hajléknak, melyben most istent dicsérjük, díszesen fölemelkedett boltozatai is, részben segedelmezési készségöknek tanúi!

Kopácsy József hercegprimás is meleg részvétet tanúsított sorsuk iránt. Midőn az esztergomi zsidók küldöttsége felkérte az ország főpapját, támogassa ügyüket, Kopácsy e szavakat intézte hozzájuk: «Ich werde meine Hand über euch ausbreiten».¹

A szabadelvű országgyűlés tanácskozása a legszebb reményekre jogosította a zsidókat.

Pest vármegyének közgyűlése a pesti zsidók közbenjárására már 1839 június 10-én iktatta a követi utasításokba: «miután a Magyar Nemzet a Sidókat az ország nem külön Nemzetének, hanem tsak különböző Polgárainak isméri meg, s a Magyar polgárokat illető jogokba kész ingyen részesíteni a nélkül, hogy az eddigi tapasztalás által Status céljával legkevesebbé is ellenkezőnek nem bizonyított, s ennélfogva a Törvényhozási intézkedés körén kívül eső vallások, s szertartásaik változtatását kívánná, azt, hogy magokat mind azon intézetnek és szabályoknak, melyek a más vallású idegen ajkúak magyarosítására nézve eddig fennállanak, s ez után tétetni fognak, alá vessék, s arra törvény által is kötelezve legyenek, méltó joggal követelheti.»²

Az utasításhoz híven Pest vármegye követe Dubra-

¹ M. Zs. Szemle VII, 594.

² Pesti hitk. lev., Zsp. II.

viczky Simon az 1840 márcz. 9. kerületi ülésen küldői nevében azon kívánságát fejezte ki, hogy a zsidó vallás a bevett vallások közé számíttassék és követői az adózó polgárok valamennyi jogaival élhessenek, sőt, ha érdekesnek mutatkoznak, nemesi rangot nyerhetnek.

Az indítványt, melyért a pesti hitközség a pozsonyi országgyűlés eloszlása után szóval és írásban tolmácsolta köszönetét, az alsó tábla melegen pártfogolta. Törvényjavaslatában a türelmi adó eltörlését sürgette és ajánlotta, hogy a zsidók a nem nemesek minden polgári jogában részesüljenek. A főrendek méltányolták az alsó tábla nemes szándékát, ők is élénken óhajtották, hogy a zsidók viszonyaik kedvező átalakításával az állam- és alkotmányhoz szorosan hozzá fűződhesse- nek. Elvben egyetértettek tehát, csupán annak megvalósításában tértek el egymástól. A főrendek a fokozatos, gondos haladást tartották tanácsosnak, nem pedig azon radikális módot, melyet a rendek ajánlottak. Elegendőnek vélték, ha a türelmi adó eltöröltetik, a zsidók nemesi jószágokat haszonbérelhetnek, az ország minden részében letelepedhetnek, a czéhekbe s kereskedő társulatokba felvétetnek, nemcsak jobbágytelket, hanem még a sz. kir. és kiváltságos városokban polgár- telket vásárolhatnak.

Az alsó tábla elfogadta a főrendek ajánlatát és ehhez képest idomította törvényjavaslatát.

Az országgyűlés szabadelvű törekvéseit azonban halomra döntötte a május 10-én kiadott kir. resolutio, mely a zsidók ellen áskálódó sz. kir. városok szellemében, nem hogy támogatta a rendek igyekezetét, hanem némileg még súlyosbította a zsidók helyzetét. A ren-

dek nem tudtak belenyugodni a végzésbe. Feliratukban még egyszer megkérik a királyt, erősítse meg törvényjavaslatukat. De a sz. kir. városok gondoskodtak, hogy ne teljesejék a rendek azon óhaja, hogy a király «az igazságnak és méltányosságnak a zsidók mellett tagadhatatlan erősséggel szóló szavait tekintetbe, és azoknak hazátlan s száműzött sorsát atyai szívére venni fogja.»

A rendek akarata és várakozása ellenére létesült az országgyűlés huszonkilenczedik törvényczikke, melyet Kossuth Lajos méltán nevezett: «nagy szavak parányi eredményének.»* A törvény nem váltotta be a zsidók vérmes reményét, az országgyűlés rokonszenve, jóakarata azonban várakozásukat is felülmulta. A rendek eme hajlandósága, pártfogása a zsidóságot a magyarsodás felé sodorta. Az országgyűlés feltárta, elismerte a zsidók erényeit, de egyszersmind gyöngéden figyelmeztette őket, hogy a nemzethez simuljanak. A zsidók megszivlelve a rendek intését, komolyan, nagy erőfeszítéssel hozzáláttak, hogy mulasztásukat helyrehozzák. Az iskolában ez idő óta nagy gondot fordítottak a magyar nyelv oktatására, Bloch Móricz lefordította a bibliát magyarra, Rosenthal Móricz a zsoltárokat és az Atyák erkölcsi mondásait. Magyar olvasóegyletek alakultak egyes hitközségekben, a magyar nyelv, ruházkodás tért hódított a zsidók között. Hitközségek pecsétjeiken, aktáikban a magyar nyelvet kezdték használni, sőt néhány felvilágosodott rabbi még a templomba is bevitte a magyar szót.

* Pesti Hirlap 1841 ápr. 24.

A magyarosodás mozgalma a pesti hitközségben vált legkiterjedtebbé. Schvab 1840 ápr. 19-én Ferdinánd király születésnapján feltűnést keltett beszédben buzdította híveit a magyar nyelv elsajátítására. Lelkesítő szavai termékeny talajra találtak a fiatal nemzedékben, melynek buzgalma, hazafias érzése alapította meg a Magyarító egyletet, e nagyhorderejű intézményt, mely feladatául tűzte ki a magyar nyelv terjesztését, a magyar irodalom és történet ismertetését a zsidók körében.

A mily meleg szeretettel támogatta Schvab ez időben a magyarosodást, oly bátran védelmezte felekezetét támadói ellen. Gasparich Kilit a Csarnok 1840 június 7-iki számában Zsidók című cikkével a zsidók ellen rontott, epés kifakadásait Schvab czáfolta meg egy röpiratban, melyet Bloch Móricz fordított magyarra.

Azon lelkes tevékenységnek, melyet a pesti hitközség a negyvenes években a magyar zsidók érdekében kifejtett, legkiemelkedőbb eredménye a türelmi adó eltörlése.

Az 1839/40. országgyűlésen az alsó és felső tábla egyhanguan kárhoztatta a türelmi adót, vagy a hogy II. József óta nevezték: a kamarai taksát.* A király 1840 május 10-ki resolútiójában nem szüntette meg e megszegyenítő terhet, de kijelenté, hogy eltörlését a kormányshékek nyilatkozatától teszi függővé. Az országgyűlés bevégezése után a pesti hitközség illetékes helyen megkérdezte, mily lépéseket kell tennie, hogy

* 1787 szept. 16-án kelt helytartósági rendelet.

levételessék a zsidók válláról e különös adó, melynek már pusztá neve is arra emlékezteté őket, hogy csupán türt felekezetet képeznek, idegeneknek tekintetnek az országban, bárha az 1840. országgyűlés XXIX. törvényczikke az ország törvényes lakóinak ismerte el a zsidókat. «Sohasem tudnak Magyarország legalázatosabb izraelitái a nekik jutott kegynek vidám szívvel örvendeni — írják a magyar zsidók felségfolyamodványukban — sohasem képesek a legkegyelmesebb szándékok szerint magukat reczipiált honfiaknak tekinteni, soha szellemi és erkölcsi nemesítésükben kívánatos sikerrel előrehaladni, a míg ezen minden jobb törekvéseket akadályozó bilincs nem távolíttatik el, a míg ezen szégyenletes és nyomasztó tehertől nem szabadíttatnak meg.» *

A felvilágosító és bátorító válasz után a pesti hitközség rábírta a zsidóságot, hogy esedezzek a királynál a taksa eltörléseért. A király az országgyűlés hangulatának befolyása alatt kész volt elengedni a türelmi adót, de oly feltétellel, ha a zsidóság lefizeti évek hosszú sora óta hátralékos taksáját, mely 2.554,293 frt $4\frac{1}{2}$ krra rugott. A zsidóság addig alkudozott, míg a király beleegyezett, hogy a nagy összeg helyett 1.200,000 frtot fogad el.

A pesti hitközség agitációjára Magyarország és kapcsolts részeinek zsidó képviselte 1846 márcz. 4—14-én Pesten gyűlt össze, a hol Kunewalder Jónás elnökle alatt elhatározta, hogy a türelmi adó örök időre való megváltásakép az 1.200,000 frtot öt év alatt fogja a

* Egykoru német nyelvű folyamodvány.

kincstárnak lefizetni; az egyes törvényhatóságok hitközségeire eső törlesztési részletek pontos fizetésének felügyeletére s behajtására kezelő-bizottságot választott, melynek székhelyeül Pest tüzetett ki. A képviselet kívánságára és a helytartóság engedelmével a pesti hitközség vállalt a kincstárral szemben kezességet, hogy a magyar zsidóság a megváltási összeget idejében és hiánytalanul fogja beszolgáltatni.

Az egyezés megkötöttvén, gróf Szécsen a kamara elnöke 1846 július 2-án tudatta a kezelő-bizottsággal, hogy Ferdinánd király június 24-én örökre megszüntette a kamarai taksát. A nyomtatott értesítésre Szécsen gróf hivatalosan rájegyeztette: «Insbesondere aber um die Pester israel. Gemeinde zu verständigen, welcher das Verdienst der glücklichen Austragung dieser für die Israeliten des Landes höchst wichtigen Angelegenheit, zunächst gebührt.» *

A türelmi adó eltörlésének idejébe esik Schvab erkölcsstanának megjelenése.

Az 1843/4. országgyűlésen és már azelőtt is hirlapi cikkekben nem egyszer hangzott fel az az oktalan vád, hogy a zsidók elvei nem egyeznek meg az állam érdekeivel, vallásuk alapja nem a tiszta morál. Gömör vármegye 1844. évi márcz. közgyűlésen elhatározta, hogy a zsidók országos választmány által kérdeztessenek meg, vajjon csakugyan szilárd akarattal kívánnak-e a magyar társadalmi élethez simulni és fődözzék fel nyiltan, nincsenek-e hittanaik, szokásaik, törvényeikben olyasfélék, mik az állam céljaival ellenkeznek. A negyvenes évek

* Pesti hitk. lev. Zsp.

elején megjelentek ugyan Rockonstein Lipót szentesi tanító és Hirschfeld Fülöptől kiadott magyar nyelvű zsidó hit- és erkölccstanok, ezen férfiakat azonban a közvélemény nem tartotta elég illetékeseknek s e téren megbízhatóknak. Schvab már a paksi rabbigyűlésen (1844 aug.) indítványozta a zsidó hitelvek kiadását, de mint egyéb hasznos terveit, azt is elvetették kártársai.¹ Néhány év múlva azonban a pesti hitközség felkérésére² Schvab mégis összegyűjtötte a zsidó vallás és erkölcs főtételeit és Magyarország s kapcsolt részei zsidó képviselte jóváhagyása s támogatásával kiadta magyar és német nyelven.³ A munka jó szolgálatot tett nemcsak az iparos ifjúságnak, melynek a pesti hitközség e hittant szánta, hanem magának a felekezetnek is, a mennyiben fegyverül használták azon gyakori szemrehányás megszüntetésére, hogy a zsidók titkolják hitelveiket és azok ellen, kik a zsidó vallásban és erkölcsében államellenes, a polgárok jólétét károsító tanokat sejtettek. A márczius hóban Pesten üléselő zsidó meghatalmazottak küldöttség útján fejezték ki köszönetüket Schvabnak megjelent dolgozataért.⁴ Midőn a kezelő-bizottság és a pesti hitközség 1847 a megyék s hirlapok figyelmébe ajánlja az eman-

¹ Löw Lipót, Der jüdische Congress, 199—208.

² Hitk. jkv. 1846 febr. 1.

³ Emlékezés a vallásban nyert oktatásra az iskolából kilépő izraelita ifjúságnak ajándék gyanánt. Német czíme: Erinnerung an den erhaltenen Religionsunterricht.

⁴ Protocoll der Generalversammlung der Repräsentanten sämtlicher Israeliten Ungarns und Nebenländer. Angefangen am 4. März 1846.

czipácziót, körleveléhez Schvab munkáját is hozzácsatolja, mint a zsidó hitvallás foglalatját.

Ugyancsak az egész felekezet becsületének tett Schvab jó szolgálatot, midőn a zsidóeskü, e középkorból fenmaradt szégyenfolt eltörléseért fejtett ki munkásságot. E téren vele küzdött dr. Romy, ki már 1840-ben figyelemreméltó, jóindulatú cikket tett közzé a «Századunk»-ban,¹ melyben követeli, hogy a more-judaico eskü Magyarországon a szászországi kamarától jóváhagyott esküvel helyettesíttessék. Kassovitz és Lövy Hermann, a pesti hitközség e két tekintélyes tagjának képezi érdekét, hogy a szabadságharcz esztendejében újra felszólaltak az eskünek ez elavult, sértő formájának megszüntetése végett.²

Az 1843/44-iki országgyűlés kedvezőtlen hangulata az emanczipáció ellen és ezzel szemben a király jóindulata, mely eltörölte a türelmi taksát, arra indította a pesti hitközséget és a kezelő-bizottságot, hogy a zsidók sorsának megjavítására a kormány pártfogását nyerje meg. Nemsokára azután, hogy V. Ferdinánd előtt köszönetüket tolmácsolták a tolerantiális adó elengedése miatt, a pestiek a kezelő-bizottsággal együtt számos hitközség felhatalmazásával megint a trón elé járultak, könyörögvén, hogy államhivatalnokokból álló bizottság küldessék ki, mely a zsidóság vizás állapotát pontosan megvizsgálja «míveltségi állásának, foglalkozásmódjának, s a többi honpolgárokhozi csatlakozás iránti érzelmeinek» kitudója legyen és ennek alapján javas-

¹ 1840, 45. sz.

² Pesti hitk. lev. Zsp.

latokat tegyen a zsidók erkölcsének emelése s helyzetük javítására nézve.* A király a kérelmet a nagyméltóságu helytartótanácsához utasította. A helytartóság ez ügyben báró Vay Miklós koronaőr elnöklete alatt egy commissiót küldött ki, melynek a pesti hitközség és a kezelő-bizottság benyújtotta a megyék s sz. királyi városok zsidóinak kívánságait, sérelmeit.

Midőn a királyi levél 1847 november 7-ére országgyűlést hirdetett Pozsonyban, egyes hitközségek felkérték a pestit, rendelje Pestre a zsidóság képviselőit, hogy közös értekezleten megállapíthassák a diætához intézendő folyamodványt és jelöljék ki azokat, kik a zsidók érdekében Pozsonyban működjenek. A pesti hitközségnek azonban az volt a meggyőződése, hogy a kormány iránt bizalmatlanságot árulna el a zsidóság, ha be sem várva a helytartótanáctól kiküldött bizottság munkálatait, költséges és időfecsérlő értekezlet után az országgyűléshez fordulna segítségért. Úgy vélekedett, hogy ez eljárás igazolná a közhírt, hogy a zsidók pénzzel s befolyással támogatván a választásokat megmutatták, hogy elpártoltak a kormánytól. Ennélfogva a pesti hitközség és a kezelő-bizottság 1847 november 18-án elfogadta Kunewalder Jónás indítványát, hogy a zsidóság nem intéz az országgyűléshez peticziót, küldöttséget pedig a király, nádor s országgyűléshez csak az esetben meneszt, ha a diæta tárgyalása veszélyeztetné a zsidókérdés sikeres megoldását. De hogy a zsidóügy iránt meg legyen a kellő érdeklődés, erről a pesti hitközség és a kezelő-bizottság úgy gondoskodott, hogy a megyékhez és a hir-

* Pesti hitk. lev. Zsp. II.

lapokhoz körlevelet bocsátott, melyben pártfogásukba ajánlotta a zsidóügyet.

A pesti hitközségnek ez volt utolsó működése, melyet hitsorsosai érdekében a szabadságharcz kitörése előtt kifejtett.

VII. FEJEZET.

A zsidók reformálásának sürgetése országos és megyei gyűléseken. Reformmozgalom a pesti hitközségben. A Magyarító egyesület. Einhorn I. Az 1848 márczius 15. eseményeknek hatása. A hitközség szervezete és a vallás reformálásáért folytatott küzdelmek. Zsidók elleni zavargások. Országos zsidóértekezlet. A reformtársulat, rabbija Einhorn I. A reformtársulat elvei, érdemei, fogytatkozásai. A városi tanács a szabadságharcz után bezáratja a reformtársulat templomát. A hitközség áldozatkészsége, megsarczoltatása, pénzügyi ziláltsága a forradalom alatt. A reformtársulat feloszlatása.

A márcziusi napok átalakító eseményei a pesti hitközségben is nagy változásokat okoztak. Mindannyi közt a reformtársulat képződése volt a legnevezetesebb.

A legszabadelvűbb magyar országgyűlés, az 1839-iki alatt fogantatott ennek eszméje. Kilencz éven át hordta méhében a magyar zsidóság, 1848-nak hevében érlelődött tette.

A magyar független kormány ringatta a reformtársulat bölcsőjét, az osztrák abszolút kormány zárta le szemeit. Fegyvercsörgés, harci láрма fogadta születésénél, félelmetes síri csend kísértett, midőn átadták az örök nyugalomnak.

Négy évet élt mindössze, de oly esztendőket, melyek öröme és szenvedése egy századnak is elég lett volna.

Az 1839/40-iki országgyűlés volt az első, mely a magyar zsidóktól reformokat követelt. Kocsi Horváth

Sámuel és Nagy Pál követek ekkor kívánták a szombatnak vasárnapra való áttételét. Sárközy Kázmér óhaja volt, hogy a zsidók állapota ne változzék, míg némely szertartásuktól el nem állnak. A kalocsai főkáptalan küldötte is Szathmáry Antal vallásuk átalakításhoz kötötte helyzetük javítását.

Ez országgyűlés óta ujságok és köztanácskozások állandóan sürgették, többnyire jóakarólag, a zsidó vallás reformjának szükségét.

Komárom vármegye 1843-ban követeinek utasításul adta, hogy a zsidók «különczségei kisimíttassanak» a mennyiben vallásuk engedi. Győr vármegye ez év novemberi közgyűlésén a városok rendezéséről szóló törvényjavaslat megvitatásánál kimondta, hogy a városokban a zsidók is lehessenek polgárok, de csak úgy, ha hitük elveinek ellentmondanak. Ugocsa megye 1844. márcziusi közgyűlésén kijelenté, hogy a zsidók emancipálásába addig nem egyezik, míg vallásuk külsőségeiről nem faragják le «a czafrangokat», melyek a korral, polgári élettel, a különböző felekezetek összeolvadásának eszméjével nem férnek össze.

Ügyszólván az egész nemzet közkívánságát tolmácsolta Kossuth Lajos, midőn 1844-ben «Pesti Hírlap»-ban nélkülözhetetlennek tartja egy zsidó synhedrion összehívását, mely feladatául tűzné ki a zsidó vallás reformálását.*

A reform eszméje két táborra osztotta a magyar zsidóságot. Az egyik rajongott érte, nem azért, mintha halaszthatatlannak, égetően szükségesnek tartotta volna, ha-

* Május 6. szám.

nem mivel általa hitte elérhetőnek vágyát, az emanczipációt; a másik pedig irtózott tőle. Ugocsa megye zsidósága 1847 február 26. kijelentette a pesti hitközségnek, hogy inkább lemond a boldog jövőről, ha a zsidók állapotának megjavítása vallásuk legcsekélyebb változtatásától tétetnék függővé; még a szertartásos szokások közül sem akar valamit feláldozni.¹

Az újitási szellemet néhány hitközség felkarolta ugyan, sőt Pozsonyban is, az orthodoxia bevehetetlennek tartott várában is akadtak barátai,² de az ország zsidóságának zöme Ugocsa merev álláspontjához ragaszkodott, a reformot ellenezte.

A rabbik közt egyedül Löw Lipót volt a reform szószólója. «Zsidó valláselvek» című munkájában³ az emanczipáció elnyerését elválaszthatatlannak tartotta a reformtörekvésektől.

Az ország egyetlen egy hitközségében sem lelkesedtek annyira és oly sokat a reformért, mint a pestiben. Az egyetemi hallgatók, tanítók, orvosok, kereskedők közül sorakoztak hívei. Az 1839/40. országgyűlés tanácskozásainak hatása alatt alakult «A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet», röviden a «Ma-

¹ Pesti hitk. lev., Zsp. II. Wenn unsere Umständeverbesserung, auch nur von der mindesten Änderung unserer Religion, es sey die Fundal Gesetze oder die Ceremonial Gebräuche betreffend, abhängen soll; so thun wir Verzicht auf alle glücklichere Aussichten, und wollen lieber in unsern bisherigen Verfassungen bleiben.

² Allgemeine Zeitung des Judenthums III. évf. 49, IV. évf. 51, Magyar Zsidó Szemle VII, 534.

³ Pápa 1848.

gyarító egyesület», mely a magyar nyelv-, érzés-, szellemnek a zsidók közt való terjesztését tűzte ki céljául, képezte a pesti reformra hajló zsidók központját. Az egyesület működése, a benne tartott felolvasások, előadások tükrre volt tagjai s pártfogói újító szellemének. Az 1848. év elején kiadott «Első Magyar Zsidó Naptár és Évkönyv»-ében a nagy közönségnek bemutatta, hogy tagjai nemcsak a magyar nyelvet s érzést akarják a ghettókba bevinni, hanem a zsidó vallás reformját is. Az egyesület eme kiadványa Chorin Áron aradi rabbi arcképét és életrajzát is közli, annak a férfiúét, ki Magyarországon először hinté el a reform magvait.

A «Magyarító egyesület» tagjai közt különösen Einhorn I., a későbbi Horn Ede volt az, ki a reformokért hevült. Törhetetlen buzgalommal szállt síkra hitsorsosai becsülete, emancipációjáért, de egyúttal szóval és írásban munkálkodott, hogy a reformmozgalomnak minél tágabb medret ásson.

Einhorn fogatékos zsidó ismeretű, de nagy műveltségű, felvilágosodott rabbijelölt volt. Hozzá hasonló művelt embert keveset lehetett ez időben a magyar rabbik közt találni. Schiller, Steinhardt, Schvab, Brill S. L., Löw Lipóton kívül többre nem akadunk.

Szabad gondolkodása, reformhajlamainak már fiatalkori leveleiben adja jelét. Brill S. L. pesti rabbitanácsos barátjához intézett soraiban így kiált fel: «Soha, de soha sem fogom eszemet bilincsekbe verni, szememet erőszakkal bekötni, nyakamat a papi hatalomvágy és az egyedül üdvözítő orthodoxia méltatlan járma alá hajtani. Amíg lélegzem, míg Isten életet és erőt ajándékozik nekem és míg az emberi értelem egy szikrája marad ben-

nem, addig kerülöm ezt a méltatlan társaságot és szabadságomat fentartani igyekszem, et si desunt vires, tamen laudanda est voluntas, a siker Istentől függ, kinek keze és oltalma alatt állunk mindnyájan».¹

A fiatalság tüzes szenvedélye szól ugyan e szavakból, de a sors úgy gondoskodott, hogy Einhorn soha se legyen hűtelen azokhoz az elvekhez, melyeket fiatalos szívvel vallott.

Einhorn és társai óhaja, a zsidó vallás reformálása, a márczius 15-ét követő mámorító napokban teljesedett be, de nem az egész országban, hanem csupán Pesten, Aradon, Pécsen, Nagyváradon, Nagybecskerekén.

Márczius 15-én, mikor a pesti «bátor izraelita tanuló ifjuság, mind a városok egyéb izraelita lakosai, első pillanattól fogva egybeforradtak az összes népességgel»² a zsidók örömszipesve értesültek, hogy a nemzet kívánságai közé felvették a törvény előtti egyenlőséget is polgári és vallási tekintet nélkül. Másként nem magyarázhatták e szavakat, mint hogy emanczipációjukat is magukban foglalják. Hazánk már minket is kebelébe fogad — írja a türelmi adó kezelősége márczius 17. — és egyéb lakosaival egyenlősít; lám! a mire több mint félszázad előtt a törvényhozás szava csak kilátást nyitott, ime, Istennek hála valósággá lett.

Hogy egyenlőkké váltak a polgárokkal, erről bizonyossá tette őket az a körülmény, hogy egyesek az ideig-

¹ M. Zs. Szemle XVI, 266.

² Kunewalder körirata 1848 márczius 17, Pesti hitk. lev., Zsp. II., Dr. Bernstein Béla, Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók, 39.

lenes népválasztmány tagjai lettek, a kezelőség elnöke, Kunewalder Jónás pedig beválasztatott abba a küldöttségbe, mely a pozsonyi országgyűlés és V. Ferdinánd király elébe terjesztette a Pesten történeteket és a nemzet óhajait.

A nagylelkűségnek meghálálására kevésnek tartották, hogy a nemzetörségbe állottak. Külön zászlóaljat képeztek, melyet Fekete orvosnövendék toborzott és Tancsics Mihály vezérelt.* Többet akartak ennél nyújtani: vallásuk reformálását.

Az ujítások hozatalára a kezelő-választmány adta az impulsust. A magyar zsidókhoz márczius 17. kibocsájtott körlevelében felszólítja a hitközségeket, hogy a pesti példáján indulva ne képezzenek többé zárt testületet, hanem csupán mint «cultus-előljáróságok» működjenek, minden elkülönzéstől tartózkodjanak, a zsidó csakis a templomban legyen zsidó, de azonkívül semmikép se mutassa zsidó voltát.

Öt nap múlva a kezelőség elnöke Kunewalder Jónás újabb körlevelet intézett hitsorsosaihoz — csakhamar elpártolt tőlük, felvette a keresztséget — felhívta őket a leggyökeresebb reformok megkezdésére.

A pesti hitközség sérelmesnek tartotta, hogy a kezelő-választmány olyannak tüntette fel kiáltványában, mely csakis a márcziusi események következtében lépett ki zárkózottságából. Márczius 26. ülésén az előljáróság erélyesen tiltakozik e feltevés ellen, kijelenti, hogy a törvényeknek, hatóságoknak engedelmeskedve, király és hazaszeretettől eltelve mindig tisztán vallási ügyeket

* Bernstein i. m. 94—95.

tartott szem előtt és nem képezett politikai jogokat gyakorló zárt testületet.*

A Kunewalder ajánlotta gyökeres reformokat a «Magyarító egyesület» hívei két irányban akarták létrehozni: a hitközség organizációjában és a vallás terén.

A vagyonosak, de nem éppen műveltek vitték eladdig a község ügyeit szorosán ragaszkodva azon szabályokhoz, melyeket az 1833-ban szentesített statutumok magukban foglaltak. A márcziusi napok szellemével sem az alapszabályok intézkedései nem fértek össze, sem pedig az, hogy kizárólag a gazdagok tartsák kezükben a hitközség kormányzatát. Az «egyenlőség» eszméjének ellenmondott, hogy az intelligencia javarésze, a középsorsu iparosok s kereskedők nem gyakorolhattak befolyást a hitközség ügyeire.

A «Magyarító egyesület»-től kiadott jelszó: a hitközségi és vallási reform, rokonszenves fogadtatásban részesült a hitközségben különösen az ifjúságnál, de maga az előljáróság eleinte tudni sem akart felőle.

Az ifjúság azonban, nagy hatalom a márcziusi napokban, legyőzte az akadályokat, melyek terveinek útját állták. Előljárósági ülés alkalmával behatolt a tanácskozási terembe, kigúnyolta és gyalázó szavakkal illette a hitközség vezetőit. Midőn ezek az alapszabályokra hivatkozva visszautasították az újítók kívánságait, azzal érveltek, hogy az idő szentebb szerződéseket is megsemmisített és elavult intézményeknek el kell tűnni a kor-szellem előtt.

Gyűlést gyűlés után tartva az ifjúság az előljárók és

* Hitk. jgyzk.

a meglevő rend ellen izgatta a népet. Az előljáróság aggódott, hogy az erőszakos, mindenre kész elemek, melyek veszíteni nem, csak nyerni tudtak, kicsavarják kezéből a vezetést, a városhoz fordult segítségért. A város azonban, mely a maga égetőbb dolgaival volt elfoglalva, megizente neki, hogy az előforduló rendetlenségekért a hitközséget teszi felelőssé.

Eme fejetlenséget a hitközség titkára, Barnay Ignác¹ 1849-ben így jellemzi:

Az áldatlan romboló szellem, mely akkor a társadalom rendei s osztályaiban különösen a meggondolatlan ifjúságot kerítette hatalmába, a fanatikus balhit, hogy minden fennálló rossz, elavult, időszerűtlen és elvetni, felforgatni kell azt, az idevaló évek óta nyugodtan és feddhetetlenül működő hitközséget se hagyta háborítlanul. Csakhamar itt is felleptek fölötté jelentéktelen, különösen műveltséget színlelő emberek, alárendelt magántanítók, tanulók és hasonló egyének, kik soha se voltak a hitközség tagjai, terheihez soha nem járultak, felbujtogatták a közönség egy részét a hitközség ellen, idevaló kétes jellemű, arczátlan, vakmerő lakókkal szöveteztek és a hitközség előljáróságát féktelen vakmerőséggel, vad erőszakkal ostromolva kérték, hogy köszönjön le, a hitközség új organizációját engedje át nekik, mivel egyedül ők értenek hozzá.²

Mivel az előljáróság vonakodott a fiatalság óhajait teljesíteni, a «Magyarító egyesület» kezdeményezésére bi-

¹ Életrajza: Reich, Beth-El, III, 135—143.

² Országos Lev., Israelitische Gemeinde und Cultus Angelegenheiten in Ungarn, 15. szám.

zottság alakult, mely magára vállalta a hitközség vezetését. A hitközségnek ekkép két kormányzata volt: a régi és az új, melyben minden foglalkozási osztály megbizottakkal képviseltette magát.

Az előljáróság belátta, hogy a békét csakis engedékenysége tudja helyreállítani, meghajlott a kényszer előtt, tanácskozásaiban a fiatalok gárdájának is helyt engedett.

Az új, izgága elemekkel gyarapodott előljáróságban a fiatalság akarata jutott mindig érvényre. A jó torok, az öblös hang előtt a józan észnek nem jutott szerep. A szóvirágok pedig, miket pazarul szórtak az izgatók, elbódították hallgatóikat.

A megerősödött előljáróság első műve az volt, hogy megszüntette a húskrajczárt, melynek jövedelmét a hitközség előbb intézményei és hivatalnokai tartására fordította. Majd pedig a népiskolát akarta újjá szervezni. A szerinte célszerűtlen, hazafiatlan, alkalmatlan iskolába a régiek helyébe új tanerőket kívánt alkalmazni csak azért, hogy jövedelmező állásba juttasson egyik-másik magántanítót, ki a fiatalság mozgalmában kivált.

A hitközség jövedelmi forrásának megapasztása után a vallási intézmények és szokások lefokozására került volna a sor. Erre vonatkozólag a tanuló ifjuság bizottsága utasításul adta a hitközség vezetésében helyet foglaló képviselőinek:

A mi a vallásreformot illeti, képviselőinknek szabályul állítjuk fel, hogy ne működjék ultraradikális uton, hanem a mennyire a korszellemmel összefér és a mennyire a magyar zsidóság mai körülményei engedik, egyesítőleg és engesztelőleg hasson. A tulajdonképpeni cul-

tusreformban munkásságuk számára tág teret nyitunk.*

De ama bizottságban, melynek a vallás és istentisztelet javítása képezte feladatát, a régi előljáróság józan felfogásu, komoly elemei nem hagyták a «Magyarító egyesület» és az ifjuság romboló szándékait túlsúlyra vergődni. Hajlandók voltak reformokat hozni, de nem azokat, melyeket a radikális reform forró vérű bajnokai javasoltak.

A radikális vallásjavítók érezték, hogy a hitközség régi higgadt vezetői túlzott követeléseiket nem engedik teljesülni, elvégezték, hogy ha nem velük, ellenük hajtják végre terveiket. Elhatározták, hogy reform-társulatot alakítanak, olyat, minő Berlinben már 1845 május 8-án képződött, melynek rabbija a felvilágosodott Holdheim Sámuel volt.

Az elhatározást gyorsan követte a tett. A létesülő társulat számára tagokat toboroztak a kaszinók- s kávéházakban, hol a reform rajongóinak főhadiszállása volt. E helyeken izgattak a hitközség vezetői ellen, itt, füst és gőzben, állapították meg azon elveket, melyekre társulatukat akarták alapítani.

Óhajaik tolmácsa a nyilvánosság előtt az Einhorn által április 15. megindított «Der ungarische Israelit» hetilap volt, mely az emanczipációért való küzdelem, a zsidók közt a magyar érzés s műveltség terjesztésén kívül, a vallásreformot foglalta programjába.

Az alapítók a reformtársulatnak tág működési teret szerettek volna biztosítani. Úgy tervezték, hogy köz-

* Pesti hitk. lev., Szv.

ponti reformtársulattá alakítják, mely az országban elterjeszti a reformeszméket és az esetleg képződő vidéki társulatokat vezérli.

A vidéki hitközségekhez kibocsájtott felhívások nem jártak nagy sikerrel. Ungvárról nyilatkozatot küldenek be az alapítókhoz, hogy a hitközség többsége csatlakozik a Pesten alakuló társulathoz és határozatait kész előre is elfogadni. De az ungvári hitközség előljárósága május 5. kiábrándítva a pestieket értésükre adja, hogy náluk ne számítsanak pártra és a kik a nyilatkozatot az előljáróság tudta nélkül elküldték, jelentéktelen emberek.

A reform eszméje nemcsak a galicziai határ közelében nem volt képes hódítani, hanem egyáltalán az egész országban kevés helyet találunk, hol visszhangra talált. A míg Bereg megye zsidósága a márcziusi mozgalmaktól félti a zsidóságot és magyar levelében aggodva kérdi a pesti hitközséget «vallásunk valjon nem fog-e megsértődni?», az alatt Kaposvárott Bergel József, a herczeg Eszterházy urodalom orvosa indítványozza, hogy a zsidóság, ha valamit nyerni óhajt az államtól, a korszellemhez képest alakuljon át, ezentúl ne mutakozzék önzőnek, mely jogokat akar elérni, de sajátjából semmit se szándékozik feláldozni. Arad tudatja, hogy maguk a zsidók nagy ellenszenvvel látják elzárkozottságukat és ajánlja, hogy a hitközségek közakarathból változzanak időszerűvé. Szerém vármegye zsidósága pedig bevallja, hogy kész a reformálásra, mivel az emancipáció feltételez ujításokat, de csak ne érintsék a vallás sarkelveit; szükségesnek tartja egy zsinat egybehívását «die das Absonderungssystem mit den Nicht-

juden ausgleiche, um dem Vorwurf zu entgehen, wir versündigen uns wider die Menschheit und Vernunft».¹

A vidéki zsidóság nagyfoku részvétlensége nem csüggesztette el a pesti fiatalokat. A berlini reform-társulat rabbijának tanácsai, bátorítása, a magyar lapok biztató és elismerő szózatától kísérve július 8-án szombaton közgyűlést tartottak, melyen «A magyar izraelita középonti reform-társulat» alakítását véglegesen elhatározták.

Az alapítók számításból tűzték ki az alakuló közgyűlést július első hetére. Ekkor ülésezett Pesten, július 5—10-ig, a magyar zsidók képviselte.

A magyar zsidók reményét, hogy a márczius 15-iki kiáltvány értelmében jogegyenlőségben részesülnek, tönkre tették a közbejött események. Az ország egyes vidékein a szabadság zászlaját arra használták, hogy a zsidókat verjék vele. A zsidó folt megelevenedett, nem a zsidók ruháján, hanem testén — az ütésektől.

A mit lehetetlennek hittek — írja Einhorn² április 10. — szemünk előtt történik meg; mit a népek legmerészebb képzelete csak hosszú küzdelmek után vélt elérhetőnek; néhány óra alatt érték el; csak a zsidó marad örökké — zsidó. Keresztény polgártársaink szabadságért hevülnek; és a fellobogó lángban — új bilincseket kovácsolnak a zsidó számára! Magasan lobogtatják az egyenlőség zászlaját és földözete alatt gyülekezeteket tartanak, hogy a zsidót újra a ghettóba zárják.

¹ Pesti hitk. lev., Zsp. II, 1848 márczius 31, április 12, június 1-ről levelek.

² Zur Judenfrage in Ungarn, Buda 1848.

Egység és testvérülésért forgatják a megszentelt kardot; és ezen szent karddal elállják a zsidó előtt az utat, hogy a szabadság paradicsomába lépjen.

A miniszteri országos ideiglenes bizottmány tagjai Szemere Bertalan és Pulszky Ferencz a pesti hitközség elnökéhez intézett levelökben * április 3. sajnálatukat fejezték ki a zsidók ellen mutatkozó erőszakos mozgalom felett. Tudomására hozzák, hogy a miniszteri bizottmány közbenjárt ennek megszüntetésére, a mi sikerült is neki némely helyen és a hol ezentúl a zsidók személyét s vagyonát bántalmaznák, a nemzetőrség hivassék a védelemnyújtásra. Ajánlják az elnöknek, hogy a zsidók kerüljenek mindent, mi által ingerültséget idézhethének elő. Ez irat nemcsak megnyugtató s figyelmeztetni akarta a pesti hitközséget, hanem egyszersmind eloszlatta a zsidók szines reményeit. A bizottmány kijelenti, hogy a zsidók a legközelebbi országgyűlésen hozandó rendeletig semmiféle új jogot nem gyakorolhatnak, hanem meg kell elégedniök, hogy elnyert régi törvényes jogaikat háborítlanul élvezhessék.

A zsidók ellen irányuló zavargás Pestet se kimélte meg. Részben kalmárversengés volt ennek oka, de előmozdította a fiatal zsidó nemzetőrök magaviselete is, mely nem haladt a szerénység határai közt. Tancsics Mihály vezetőjüket a központi választmány tizenegy nappal a márcziusi események után őrizet alá tette, mert abban a gyanuban állott, hogy nagyobb mennyiségű pénzt fogadott el a zsidóktól. Április 17-én a fővárosi czéhek a velök versenyző, honossággal nem bíró

* Pesti hitk. lev., Zsp. II.

pesti zsidók kiűzését kérték Pest városától. E kívánságokat több más panasszal együtt Rottenbiller Lipót polgármester tolmácsolta a miniszterium előtt, mely megígérte, hogy összeiratja a zsidókat és ha lennének közöttük olyanok, kik jogtalanul telepedtek meg, úgy kiutasíttatja azokat.* Két nap múlva, a peszách ünnep második napján, éppen az időben, midőn a zsidó fiatal-ság leghevesebben munkálkodott, hogy reformjaival «beolvadjon» — a Muzeum-téren és a Vigadóban tanácskozó népgyűlés megkövetelte az 1838 óta jogtalanul megtelepedett pesti zsidók kiűzését, a zsidók kiutasítását a nemzetőrségből, fegyvereik elvételeét és Klein Hermann az «Ungar» szerkesztőjének megfenyítését. A népgyűlésen felbujtogatott tömeg betört a zsidók üzleteibe, megtámadta a tulajdonosokat, elhordta a holmikat. Az ingerültséget növelte az a kósza hír, hogy a zsidók a Király-utczában kövekkel dobálják az arra járókat s forró olajat öntenek rájuk. A zavargásnak, mely nem öltött oly veszedelmes alakot, mint Pozsonyban és Vág-Ujhelyen, a katonaság beavatkozása vetett véget könnyű szerrel.

A zsidók ellen kitört harag megfékezése végett gróf Batthyány Lajos miniszterelnök megfenyegette a felbujtogatott népet, de másrészt engedményeket tett neki. A zsidóknak nem szolgáltatott bár igazságot, de legalább békességet szerzett. A miniszterelnök április 22-én elrendelte, hogy a zsidókat a pesti hitközség saját kérelmére a csend helyreálltáig felmenti a nemzetőrségi szol-

* Palugyay i. m. 82, Dr. Weissburg Gyula: A Jövő II. évf. 16, 17. sz.

gálat alól. Ez intézkedés az 1848: 22. törvényczikk első paragrafusába ütközött ugyan, mely a fegyveres szolgálatot az ország minden lakosa részére felekezeti különbség nélkül tette kötelezővé, gróf Batthyány azonban ezt azzal okolta meg, hogy Budapest izgatott állapota tette szükségessé eljárását. Továbbá vizsgálatot rendelt azon zsidók ellen, kik az 1839/40. országgyűlés határozatát kijátszva, jogtalanul telepedtek meg Pesten; a hatóságokat felszólítja, hogy utasítsa a közvádlót, indítson keresetet az «Ungar» szerkesztője, Klein Hermann ellen botrányos kikeléseért, a magánosok pedig, kiket megsértett, a bírósághoz forduljanak elégtételért. A miniszterelnök három nap múlva Rottenbiller Lipótot, a nemzetőrség főparancsnokát szólította fel, hogy szedje el a zsidóktól a fegyvereket.

Az ingerültség lecsillapítására a zsidó nemzetőrök a hitközség vezetőinek tanácsára s gr. Batthyány miniszterelnök rendelete értelmében ideiglenesen kiléptek a szolgálatból. Félszázaddal előbb a zsidók maguk kérték a felmentést a fegyverszolgalat alól, míg a szabadságharcz idején önkényt ragadtak fegyvert és csak kényszernek engedtek, hogy letegyék azt. Október hóban azonban a kirekesztett zsidókat megint befogadták a nemzetőrségbe.

A népgyűlés és több más város óhajainak megfelelően a belügyminiszter elrendelte, hogy Pesten és egyébütt vizsgáltságos meg, vajon törvényszerűen történt-e egyes zsidók letelepedése. Pesten mindössze 224 jogtalanul megtelepedett, kiutasítandó zsidót találtak.*

* Bernstein i. m., 81.

A felingerelt tömeg zendülése, melyet Petőfi Sándor és Vörösmarty Mihály a legjelesebb hazafiakkal együtt keményen elítéltek, annyira elkésérítette a zsidókat, hogy többen fölindulásukban az Amerikába való kivándorlásra gondoltak. Pesten és Pozsonyban kivándorlási egyletet alakítottak, melyek azonban hamar megszüntették működésüket. A zsidóság komolyabbjai a ki-méletlen bántalmak, a prédálás ellen gyökeres orvoslást nem a kivándorlástól, hanem az emanczipácziótól várták. Úgy hitték, hogy a jogegyenlőségnek törvénybe iktatása lassankint megérteti a néppel, hogy a zsidó személye és vagyona nem szabad jószág, melyet kényekedve szerint bárki sérthet. Ez az eszme vezérelte a kezelőséget. midőn 1848 május 21-iki körlevelében Pestre tanácskozásra hívta a magyar zsidóságot.

A június 4-én tartott ülés mindenekelőtt a kezelőség elnöki tisztségét töltötte be. A 31 törvényhatóság zsidó képviselői a kikeresztelkedett Kunewalder Jónás helyébe Holländer Leót választották meg. Ugyancsak Holländer elnöklete alatt tíz tagú ideiglenes bizottságot küldtek ki, melynek feladata lőn, hogy az emanczipáczió elnyerésének módja felől tanácskozzék. A bizottságot — a vallásügyeket kivéve — szabad rendelkezési joggal hatalmazták fel.*

A medárdi vásár idején választott ideiglenes bizottság július első napjaira hívta össze Pestre a zsidóságot. Felhívásában megnyugtatta hitsorsosait, hogy működéséből nem esik kára a zsidóságnak, mert elve, hogy a vallási reform csak szabad meggyőződés, szabad elha-

* Pesti hitk. lev. Zsp. II.

tározás és elfogulatlan akarat eredménye, melyet jószántából, de nem kényszerből hozhat a magyarországi zsidó felekezet, melynek bizottságától távol áll, hogy a hittel csereberéljen és ennek arán nyerjen el politikai jogokat.*

A reform-társulat tervezői szintén arra az időre határozták közgyűlésüket, midőn Magyarország zsidóinak képviselteje összeült. Azt gondolták, hogy a zsidó követek közt akad majd egyik-másik, ki felkarolja ügyüket és befolyásával keresztül viszi, hogy a reform ne legyen helyhez kötve, hanem általánossá váljék az egész országban.

Reményük nem teljesedett, a reformot senki sem pártolta.

A tanácskozás egyik napján Bihar zsidóságának követe, Dr. Grosz Frigyes ama óhaját fejezte ki, hogy az állam hű zsidó fiait vallásuk és lelkiismereti szabadságuk sérelme nélkül fogja egyenjogusítani. A közgyűlés ennek értelmében meghagyta, hogy «a magyarországi s hozzá kapcsolt tartományokbeli izraelita lakósok képviselői», — az a tiz tagú bizottság, melyre az emanczipációért való agitálást rótták — hitdolgában még az esetben se tegyenek engedményeket, ha a törvényhozás csupán vallási áldozatok árán akarná az egyenjogusítást megadni. A zsidó hit — hirdeté önérzetesen a közgyűlés — fennállása óta ezer éveken át elégségesen megmutatta, hogy nem tartalmaz államellenes dogmákat, erről meggyőzhet mindenkit a zsidó vallásnak főforrása: a biblia, mely nyitva áll mindenki előtt; a zsidók

* U. i.

Magyarországon és egyébütt mindig hű, engedelmes, békés, tevékeny, hasznos alattvalóknak bizonyultak; családi életük erényekkel teljes és a polgári életben megbízhatók. Az államnak ennél fogva nincs jogában a zsidó vallás törvényeinek megváltoztatásához kötni a politikai jogokban való részesülést.¹

A közgyűlés minden kétséget kizárólag a reformok ellen nyilatkozott, az általa kiküldött képviselő azonban titkos támogatóihoz szegődött. Julius 26-iki értekezletén elhatározta, hogy tanácskozásaihoz Einhornt is meghívja, július 31-iki köriratában pedig a hitközségek pártfogásába ajánlotta a reformok szószólóját «Der Ungarische Israelit» hetilapot.²

Egy nappal azután, hogy a reform-társulat megalakult, választmánya a magyar zsidók központi reform-társulata közgyűlésének nevében a történetekről kiáltványban értesítette a pesti hitközséget és kategorikusan megkövetelte tőle, hogy templomainak egyikét engedje át a vasárnap-szombati istentisztelet megtartására s fedezze költségeit.³

A hitközség mindenekelőtt vallási dogmáinak programját és a költségvetést kérte. A társulat nevében Dr. Rózsay József nyújtotta át a programot, melyet a hitközség Schvab rabbinak adott át véleményadás végett.

Időközben a magyar zsidók tíz tagú képviselője bátor, férfias petícióban sürgette az országgyűlésnél az

¹ A gyűlés protocolluma. ² Pesti hitk. lev. Zsp. II.

³ A reform társulat történetére Orsz. Lev., Israelitische Gemeinde und Cultus Angelegenheiten in Ungarn, 15. sz.; pesti hitk. lev. Zsp. fasciculusok.

emanczipációt. Az országgyűlés azonban kívánatuk teljesítését elhalasztotta azon megjegyzéssel, hogy «a nyilvános és társadalmi életben annyira feltűnő, mivel káros elzárkózottság s kölcsönös idegenkedés okainak korszerű reform általi elhárítása végett, a miniszterium magát a zsidó-osztály értelmesebbjeivel értekezésbe tegye».

A reform-társulat felhasználván az alkalmat, erélyesen tiltakozott, hogy az állam a reformokat oly eszköznek tekintse, mely nélkül az emanczipációt nem érheti el a zsidóság. A társulat e protestálással a mellett akart tanúskodni, hogy tagjaiban a reformvágyat nem melléktekintet, jobb jövőre való kilátás éleszti — a mint széltében rebesgették — hanem az önzetlen meggyőződés, a vallás zilált, tarthatatlan állapota. Szózatának hitelét azonban maga a társulat tette kétségesse annyi ténykedéseivel, melyek főrugóját nem a vallás érdeke, hanem az emanczipáció elnyerése képezte.

Schvab augusztus 11-én adta meg kíváncsian várt válaszát, mely nyomtatásban is megjelent «Gutachten an den israelitischen Gemeinde-Vorstand zu Pesth» czímen. Gúnyosan jegyzi meg benne, hogy a reform-társulat tagjainak kiáltványa nem más, mint írásbeli bizonyítéka annak, mit az egész világ már régen tudott felőlük. A társulat szerinte nem reformálni, hanem felforgatni akarja a zsidóságot. A reformtörekvések éles bírálata után arra a meggyőződésre jut, hogy a társulat kivált Izrael gyülekezetéből és a míg programját vissza nem vonja, zsidónak nem tekinthető és vallásos, felekezeti vonatkozású dologban sem az életben, sem a halálban vele közösség nem tartható.

A hitközség augusztus 15-én barátságos intőlevél kíséretében küldte meg a társulatnak Schvab véleményét. Mint Schvab, úgy a hitközség is elismerte a reformok szükségét, de nem oly önkényesen, subjectiv felfogású irányban akarta azokat végrehajtani, mint a társulat. Megigéri a megengedhető javításokat, de nem titkolja, hogy a reformot arra az időre szeretné halasztani, midőn a zsidóság sorsa dülőre jutott, mert nem akarja, hogy úgy látszassék, mintha a reform a zsidó állapot javulásának feltétele volna. A «középkori zelota»-nak — így nevezte a társulat Schvabot — ítélete nem elégíthette ki a hevesvérű fiatal embereket. Buzdítva berlini pártfogójuk, Holdheimtől, ki Schvab kemény sententiáját taglalás alá vette,* elveikhez szívósan ragaszkodtak.

Szept. 23-án, tüntetőleg szombaton, a társulat írásban jelentette a hitközségnek, hogy akaratát tett követte és már rabbit is választott. Törekvéseink alapja és célja — írja a hitközségnek — nem az üres hiúság, nem az uralkodó egyházzal való kaczerkodás, nem bűnös hajszolása kizárólagos földi kiváltságoknak, hanem az igazság és a lelkünk mélyéből eredő elutasíthatatlan vágy: vallásos szükségletünk csillapítása, öröklött vallásunk nemesítése, megőrzése.

A társulat rabbija nem volt más, mint Einhorn Ignác. Megválasztása után a társulat Berlinbe küldte Einhornt, hogy az ottani reform-egylet intézményeit, szokásait tanulmányozza. Kitüntető szivélyességgel fo-

* Das Gutachten des Herrn L. Schvab, Rabbiners zu Pesth über die Reformgenossenschaft daselbst (Berlin, 1848).

gadtatva porosz elvbarátai körében, szept. 3-án vasárnapi istentisztelet alkalmával predikációt¹ tartott a berlini reform-társulat templomában.

Messze vidékről, az önök előtt csupán nevééről ismert Magyarországból való lelkész áll önök előtt — hirdeté a szószeréről — hitközsége, az imént alakult pesti reform-társulattól kiküldetve, hogy a maga szemével ismerje meg az eszközöket s utakat, miket czélja elérésére választott: tisztult, valóban áhitatkeltő istentiszteletet rendezni, visszahelyezni a zsidóságot sajátos egyszerűségébe s tisztaságába. Beszéde végén imában kért áldást Magyarországra és a pesti reform-társulatra.

A Berlinből visszaérkezett Einhorn a nagy ünnepek beköszöntésével kezdte meg papi működését. A zsidó újév előestéjén, szept. 27-én, felavatta a király-utczai Valero-házban elhelyezett reformtemplomot, melyet Barnay így jellemez: Es ist in demselben durchaus nicht der Typus einer jüdischen Kirche zu erkennen. Man ist hier wohl in keiner christlichen, aber auch in keiner jüdischen Kirche.²

Noha a reform-társulat álláspontja merőben ellenkezett az anyahitközségével, ennek előljárósága mégis arra törekedett, hogy a teljes szakítást megakadályozza. Ha semmi egyébben, legalább a jótékonyságban akarta vele az érintkezést fentartani. Kezdeményezésére az anyahitközség és a társulat tagjaiból álló commissiót bíztak meg azzal a feladattal, hogy miként haladhatnának közösen a jótékonyság terén. Az október hóban tar-

¹ Mund und Herz, Predigt über 5. Buch Mose 30, 11—14. Berlin 1848. ² Orsz. Lev. i. h.

tott bizottsági ülésen azonban a reformpártiak ellene voltak a közösségnek, végleges szakadást kívántak.

Ez idő óta vált el egymástól az anyahitközség és társulat.

A társulat önállóságra jutva, pecsétet készített «A pesti izraeliták Reform társulata» felirattal. Ügyeit az elnök, titkár, választmány és közgyűlés vezette. Az üléseket a templomban tartották. Elnöke kezdetben Dr. Rózsay József volt, titkára Dr. Schwarcz Lajos. Kiváló tagjaiként szerepeltek: Munk Mór, Reusz Károly, utóbb a Chevra-kadisa elnöke, Lackenbacher Jakab, Hüirsch Károly, Schulhof Lipót, Waitzenkorn Károly, Ligeti József, Dr. Pollák Henrik. Tagokat részben az vonzott a társulathoz, hogy adója nem volt akkora, mint az anyahitköz-égé, másrészt pedig, hogy a vallási szokásokat, miket előbb némi lelkipurdalással hágtak át, kötelességszerűen szeghették meg.

A szakadást után állapította meg véglegesen a társulat programját, melyet eladdig időnként változtatott. Az alapelveket 1848 nov. 10-én a társulatnak ajánlott füzetben* Einhorn határozta meg s fejtette ki könnyed, népszerű nyelven. Egyes része, így a zsidó vallás feladatának leírása oly vonzó, gyönyörű, hogy díszére válnék bármely zsidó hittankönyvnek. Eszméinek foglalatja, hogy csakis a zsidó valláskinyilatkoztatott lényege, szelleme, az istenismeret és az ezzel kapcsolatos morál tarthat számot isteni tekintélyre, megingathatatlan állandóságra. Szükséges, hogy Isten fogalma, mely idők

* Grundprinzipien einer geläuterten Reform im Judenthum. Pest 1848.

folyamán a zsidók nyomorúságának hatása alatt mindenféle balhittel keverődött, eredeti tisztaságába visszaállíttassék. A vallás nem célja az emberi életnek, hanem csupán eszköz, mely az élet megszentelésére szolgál. Hogy a vallás lényege fenmaradjon, kárt ne szenvedjen, minél tágabb kört öleljen fel, mulaszthatatlan, hogy oly szertartások, szokások, melyek a változott viszonyok következtében idejüket multák és a kedélyt nem irányítják többé a vallás lényegéhez, átalakíthatók, sőt kiküszöbölendők. A főelv, hogy a vallási intézmények módosítását, megszüntetését mindig az élet kormányozza.

A ceremóniák — úgy mondja Einhorn — nem képeznek önálló célt, hanem eszközt egy magasabb cél elérésére. Mint ilyenek lehetetlen, hogy változhatatlannok legyenek, vagyis minden időben és körülmény között egy és ugyanazok maradjanak. A mi engem, mint gyermek, erősen megindított, férfi koromban hidegen hagyhat, vagy megfordítva. Ép úgy, a mi a műveletlenre hatástalan, a műveltben magasztos eszméket s érzelmeket kelthet. A mit az éretlen népnek intés és jelképek által szakadatlanul eszébe juttatni és bevésni kell, az a fejlődöttebb népben már oly mély gyökereket verhetett, hogy se a buzdításra, se a symbolumokra nincs többé szükség. Ezért a szertartásoknak természetük- és rendeltetésüknél fogva változniok kell, mert az emberek és népek, kikre ébresztőleg, serkentve, éltetve hatni a hivatásuk, folytonos átalakulás-, változásnak vannak alávetve; az új emberekre és új népre pedig a régi eszközök nem gyakorolhatják a kívánt hatást.

Ez alapelvek nyomán feleslegesnek nyilvánítja a

tálish, pászka használatát, az elsőszülött fiúgyermek kiváltását, a körülmetélést, a szombatot, az étkezési törvényeket, a kalapfeltevést istentisztelet alkalmával, sátoros ünnepen a sátort és a négy növényfajt, újévkor a kürtöt. Ez okból határozta el, hogy a nagy ünnepek — az újévet kivéve — egy napig tartsanak; peszách és szukosznak első és utolsó napja ünneplendő. Az ünnep kevés kivétellel ne a megelőző este kezdődjék, hanem nappal; ünnepeken a nélkülözhetetlen munkák végzése nem tilos; a böjtök eltöröltetnek, kivéve az egy jom-kipurimot. A körülmetélést confirmációval pótoltatja, a szombatot vasárnapra helyezi, a szentírás teljes felolvasását három évhez köti és ennek megfelelően egyszer három évben tartatja a Szimchász tóra ünnepet.

Egyéb ujításai voltak, hogy a templomülések bérbe nem adhatók, meg nem vásárolhatók, mindenki oda ülhet a templomban, hol kedve tartja; az imákat közönség és előimádkozó felváltva mondja; a tórát, miután a héber szöveget felolvasták, magyar vagy német nyelvre fordítják; a hitszónoklat az istentisztelet kiegészítő része; ennek, úgyszintén az imák nyelve: a magyar és német.

A héber nyelvre nézve Einhorn álláspontja megegyezett Kovács Pál, a pest-budai katonai kerület iskola-felügyelőjének nézetével, ki 1850 aug. 5-én a kormány előtt azon elvet vallotta: Meg vagyok győződve, hogy a rabbik csupán elkülönzési vágyból sürgetik annyira, hogy a bibliát a laikusok is héber szövegből tanulják, mintha bizony jó orthodox fordításokból nem tanulhatnák meg ezt ép oly jól és mintha nélküle nem lehetnének oly vallásosak, mint a keresztény laikusok, a

kik nem fordulnak az evangeliumok eredeti szövegéhez.¹

A héber nyelvet Einhorn szintén feleslegesnek tartotta a hitoktatásnál ép úgy, mint az imáknál, melyek közt csak egyes bibliából vett részek, melyek a zsidóság alapigazságait fejezték ki, mondattak templomában héber nyelven.

Tagadhatatlan, hogy Einhorn és a berlini reformegylet útmutatása szerint a társulat néhány czélszerű új intézményt, szokást tudott felmutatni, de másrészt elvitázhatatlan, hogy a bennük működő szellem a tagok erkölcsi érzésére nem hatott nemesítőleg. A jótékony-ságot nem fejlesztette bennük, sokaknál meglazította a családi összetartást. A tagok könnyelműen házasodtak és könnyelműen váltak. Az egylet ekkép rászolgált a támadásokra, miket ellene intéztek — az Allgemeine Zeitung des Judenthums támadásait . . . b . . . jel alatt Ellenberger Henrik írta² — de viszont méltán részesült a magyar lapok magasztalásaiban.

Nagy, méltánylandó érdemeket a hazafias érzés és a magyar nyelv terjesztése körül szerzett a társulat. Tagjai és rabbija toll s karddal kezükben buzgó harczosai voltak a forrodalomnak. A társulat temploma volt Pesten az első, hol zsidó egyházi beszéd magyar nyelven tartott. 1849 május 27-én ünnepelte a reform-társulat Magyarország függetlenségét, Einhorn ekkor tartott predikációja «Kettős ünnep» czímen nyomtatásban is megjelent. Az anyahitközség szintén e napon ünnepelte

¹ Orsz. Lev., Israel. Cultus und Gemeinde-Angelegenheiten.

² Pesti hitk. lev., Rb.

meg a haza függetlenségét. Schvabot az a lelkesítő szónoklat, melyet ez alkalommal híveihez intézett, juttatta az osztrák hadbiróság elé. Augusztus 17-én kísérték a hazafias papot az Újépületbe, hol harminczöt napot töltött vizsgálati fogságban. A hadbiróság enyhítő körülmények figyelembe vételével — közbeszéd szerint Haynau zsidó kedvesének befolyásával — szept. 21-én hat heti fogságra ítélte Schvabot.

Részben hazafias működésének köszönhette a társulat, részben mivel a kormány szívesen látta a zsidók reformmozgalmát, okozta, hogy a magyar kormány jóváhagyta fennállását, elismerte önállóságát. Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszter 1849 június 24-iki rendeletével meghagyta a törvényhatóságoknak, hogy a reform-társulat bizonyítványait hiteleseknek ismerjék el és mint önálló testülettel közlekedhetnek vele.

A miért a társulat tulajdonképen küzdött, az emancipációt 1849 július 28-án — az év kilenczediki böjt előnapján, szombaton — adta meg a zsidóknak a szegedi nemzetgyűlés. A gyorsan letárgyalt és legott törvényerőre emelt egyenjogusítási törvényjavaslatban a reformpártiak teljesedve látták minden óhajukat. Elnyerték a polgárjogot, a belügyminisztérium pedig utasított, hogy zsidó papok s világiakból álló gyülekezetet hívjon egybe, mely tegyen vallást a hitágazatokról, illetőleg reformálja azokat és a zsidók egyeztessék meg a kor kívánalmaival jövő egyházi szerkezetüket. Nem hiányzott továbbá belőle a keresztény-zsidók közti házasság, melyet nemcsak Kossuth, hanem a reformpártiak is óhajtottak. Nem zsidók és zsidók közti házasság.

ság tilalma — írja Einhorn alapelveiben — zsidó elfogás szerint csupán azon aggodalmon alapszik, hogy általa a zsidók ismét bálványimádásra csábíttatnának, de ma, midőn nem zsidó szomszédaink is felhagytak a bálványimádással, melynek helyébe náluk a tiszta istenismeret lépett, természetesen ama aggodalommal együtt a rajta alapuló tilalomnak is meg kell szűnni és az úgynevezett vegyes házasság megengedhető.

Két szomorú hetet élt az egyenjogusítási törvény. Világosnál bekövetkezett végórája, ugyanekkor kezdődött meg a pesti reform-társulat haldoklása.

Einhorn, ki jelen volt az egyenjogusítási törvény tárgyalásánál, Szegedről Komáromba menekült, a hol szept. 15-én mint tábori pap az evang. templomban istentiszteletet tartott a zsidó katonák részére.¹ Komárom feladása után kivándorolt, Németországban írta le a magyar zsidók sorsát a szabadságharcz idején.²

Az Einhorn emigrálásával megüresedett rabbihivatalt állítólag a nagy nevű Löw Lipót, Schvab veje akarta elfoglalni. Löw tekintélyét és becsületét kisebbitő munka közli e hitelesnek nem tartható hírt.³

A forrodalom terméke volt a reform-társulat, előre látható volt tehát, hogy az osztrák kormány eltörli egyhamar, mint mindazt, melyet a szabadságharcz vetett felszínre. Kiméletre azért se számíthatott, mert hívei szabadelvű zsidók voltak, kikre volt oka haragudni. Az önkényuralomnak tudomása volt, hogy a forrodalom

¹ Egyetértés, 1899 szept. 27. sz.

² Die Revolution und die Juden in Ungarn. Lipcse, 1851.

³ Hochmuth Ábrahám: Leopold Löw 226.

zsidó lelkesültjei a haladással rokonszenvező fiatal nemzedék soraiból került ki, míg az orthodoxia — mint maga is bevallotta — távol tartotta magát a mozgalmától.¹

A forrodalom leveretése után Alkér Antal városi tanácsos közvetítésével a pesti anyahitközség felszólítást kapott, hogy adjon felvilágosítást a reform-társulat története, viszonyai s cultusáról. A hitközség október 3-án intézte válaszát a városi tanácshoz, mely még ugyanazon hóban tett jelentést felsőbb helyre. Mivel a császári kormány formailag még nem ismerte el a társulatot, Pest város tanácsa 1849 október 15. elhatározta, hogy a társulatot, mely «sem törvényes, sem türedezett vallási felekezet nem lévén, az ostromállapot — mellyben jelenleg e város létezik — természeténél fogva pedig nagyobb számban gyülekezést nem törvén» feloszlatja, templomát bezáratja.² Szentiványi Vincze kerületi főispán azonban nem találván kielégítőnek az okot és mivel a társulat ellen politikai tekintetben nem merült fel panasz, újra felnyitatta.

A társulat felterjesztvén alapszabályait, fennállásának megerősítését és azt kérte, hogy törvényes erővel ruháztassanak fel szónokának funkciói, mennyiben azok polgári viszonyokra vonatkoznak. Geringer báró, Magyarország polgári főbiztosa megengedte, hogy a míg végleges határozatát közli, kifogástalannak talált programja alapján tovább folytathatja működését. Minderről Koller tanácsos a pest-budai katonai kerület ministeri biztosa értesíti Terczy Konstantin polgármes-

¹ Hochmuth i. m. 222. ² Pesti hitk. lev. Zsp.

tert, kinek meghagyja, hogy indítson vizsgálatot a társulat néhány tagja ellen, kik a forrodalom alatt rendezett istentiszteleten helytelenségeket követtek el, tartsa szemmel a társulatot és a szabálytalanságokról tegyen jelentést.

Az egylet ekkép türt, de el nem ismert intézmény volt. Az anyahitközség azonban gondoskodott, hogy még a türelmet is elvonja tőle. Irtó hadjáratában nem annyira a conservatív szellem, mint a pénzkérdés vezérelte.

A szabadságharcz két esztendeje teljesen kimerítette a hitközség teherviselési képességét. Az ország zsidóinak összesége nem hozott akkora pénzáldozatot, mint a pesti hitközség egymaga. Tagjai Schvab buzdítására a veszély idején vérükkel, tollukkal, de leginkább vagyonukkal szolgáltak a hazát. Mialatt a pesti zsidó fiúk a csatamezőn szereztek érdemeket, az apák és anyák bőkezűségük, nemes szívével adták jelét honszeretüknek.

Már a szabadságharcz első hónapjaiban a hitközség 50,000 frtot ad az államnak kamat nélküli kölcsönkép, templomai 856 latnyi ezüst ékszereit és a Chevra-kadisa 1193 lat ezüstjét ajánlja fel a haza oltárára ajándécul, ugyancsak tagjai közt gyűjtést rendez, melyből 30,227 frt 30 kr kölcsönt, 7585 frt 30 kr készpénz és $405\frac{3}{4}$ lat ezüst ajándékot küld a kincstárba.¹ Adományait azután se vonta meg a hazától. Adjusztálja az önkénytes hadseregbe lépő zsidó egyetemi hallgatókat s mesterembereket.² Élelmiszert, ruhaneműt, felszere-

¹ Hitk. jkv, és Bernstein i. m. 192—193. ² Hitk. jkv.

lést, pénzt határtalan áldozatkészséggel juttatnak a pesti hitközség zsidói a magyar tábornak. A haza java előtt háttérbe szorult a hitközség érdeke. Az 1848 okt. 26-iki gyűlés határozata értelmében hivatalnokai egy részét elbocsátja, vagy fizetésüket — még Bach hitshónokét is — csökkenti.¹ Iskoláját, melybe a háborús időben amúgy is kevés növendék iratkozott, megfosztja három osztálytól és négy kiváló tanerőtől. A népes gyülekezet képtelen volt intézményeit s hivatalnokait illően fentartani, mert tagjai közül a háború többet károsított és juttatott koldusbotra, sem mint meggazdagított; a 3 krnyi húsadót már 1848 márczius havában egy krajczárra kellett leszállítani a szegényebb néposztály keresetcsökkenése miatt, az adó nem folyt be rendszeren, jövedelmének egy részét megapasztotta a reform-társulat. 1848 decz. 21-én pedig a városi hatóság elrendeli, hogy azontúl se közvetlen, se közvetett adót nem vethet ki, szükségleteit csakis önkénytes adományokból fedezheti.²

A válságos pénzügyi helyzetet még súlyosbította az ellenség sarczolása.

Miután az osztrák seregek megszállták a fővárost, Windischgrätz Alfréd herczeg, a császáriak fővezére megkövetelte a türelmi adó hátralék 1848 május és november 15-én esedékessé vált ötödik és hatodik részletét, osztrák pénzben 109,090 frt 54¹/₂ krt. A kezelőség pesti tagjait kétségbe ejtette a fizetési parancs. A magyar pénzügyminiszter 1848 ápr. 7-én felfüggesztette a türelmi adó megváltási összegének fizetését,

¹ Hitk. jkv. ² Pesti hitk. lev., Szv.

az országgyűlés pedig később helybenhagyván ez intézkedést, a vidéki hitközségek nem fizették be részleteiket. Időközben a türelmiadóváltság-alapjának a Pesti kereskedelmi bankban elhelyezett tartalék tőkéje is megfogyatkozott, mert az 1848 július havában tartott országos zsidó közgyűlés határozata szerint ebből fizették a tiz tagú képviselőség költségeit. A kezelőség, melynek elnöke az 1848 július havi közgyűlés óta Kassovitz J. H. volt, hogy a pénzt gyorsan előteremtse, a 111,400 frtnyi tartaléktőke folyósítását kérte a banktól, ez azonban csakis Kossuth bankókban akarta a pénzt kifizetni. A kezelőség kénytelen volt keresetet indítani ellene, hogy oly pénzben adja ki tőkéjét, minőben elhelyezte, osztrák értékben, egyszersmind tudtul adta Windischgrätznek, hogy legjobb szándéka mellett se tudja az összeget beszolgáltatni. Windischgrätz hajthatatlan maradt. Havas József, Pest kir. biztosa által 1849 febr. 24-én megparancsolta, hogy február 26-án reggeli kilencz óráig haladéktalanul kell a tartozást leróni. A kezelő választmány pesti tagjai hiába könyörögtek a határidő meghosszabbításáért, kegyelmet nem kaptak. A pesti hitközség, a türelmi adóhátralék főkezese, remegve, hogy rajta veszik meg a nagy összeget, elhatározta, hogy küldöttség által fogja Windischgrätzet meglágyítani. A terhes feladatot Boskovitz J. L., Fleischl D. és Barnay titkárból álló deputációra bízta, mely febr. 26-án csikorgó hidegben, Gyöngyösön kereste fel Windischgrätzet, kitől hosszas rimánkodás után két heti moratoriumot eszközölt ki. Windischgrätz azzal a fenyegetéssel bocsátotta el a küldöttséget, hogy a pesti hitközség tizenkét jótállóját vasra vereti, ha a kezelőség

márcz. 13-ig nem tenne eleget fizetési kötelezettségének. A pestiekre csakhamar újabb kellemetlenség várakozott. A törvényszék a kereskedelmi bank javára ítelt, a pesti hitközség tagjait arra kötelezte, hogy Kossuth-pénzben fogadja el tartaléktőkéjét. A kezelőség kelletlenül felveszi az összeget, de épen akkor, midőn azon fáradozik, hogy osztrák pénzre váltsa, az osztrák kormány érvénytelennek nyilvánítja és a forgalomból kitiltja a Kossuth-pénzt. A nem remélt csapás daczára a kezelőség márczius 13-án mégis lefizeti a türelmi adó részleteket; a pesti hitközség tagjainak áldozatkészsége tette egyedül lehetővé, hogy a határidőt betartsa. A hetedik részletet azonban, miután a tartaléktőke egészen elfogyott, a főkezesnek, a pesti hitközségnek kellett befizetni.¹ Még márczius hóban Windischgrätz újabb eret vágott a pesti hitközség vagyonán.

Az osztrák seregek fővezére proklamációjában megintette a budapesti zsidókat, hogy húszezer forintra ítéli közülük ama gyülekezetet, melynek tagjai továbbra is összeköttetésben állanak a magyarokkal, tudósításokat és árúkat szállítanak nekik, állítólagos győzelmeikről hamis híreket terjesztenek. Fenyegetéseit, melyet szóbelileg is közöltetett a budapesti zsidókkal, Windischgrätz irgalmatlanul beváltotta.²

Az osztrákok két pesti zsidót rajta értek, hogy felszereléseket szállítanak a magyar tábornak. A hadbíró-ság kötélhalálra ítélte a két szállítót, de Windischgrätz márczius 28. megkegyelmezett nekik, 10—12 évi vasban töltendő sánczmunkára ítélte őket, egyúttal meghagyta

¹ Pesti hitk. lev., Zsp. ² U. i.

a pesti hitközségnek, hogy a két rabért 40,000 frt bírságot fizessen. A hitközség hasztalan mentegetődzött, hogy egyes tagjai tetteiért a testület nem vállalhat felelősséget, két nap alatt könyörtelenül kellett lefizetni a bírságot. Hasonló sorsban részesült május hóban az ó-budai hitközség, melyet egy szállító kihágásáért 20,000 frtra ítélték.¹

A megpróbáltatás igazán csak akkor nehezedett a hitközségre, midőn Brescia hiénája, Haynau bevonult Pestre. 1849 július 19. exemplárisan óhajtotta megbüntetni a pesti és ó-budai zsidókat, mivel a szabadságharcz mozgalmát lelkesen támogatták; fölötté súlyos hadisarczot vetett ki rájuk. Szigorúan meghagyta nekik, hogy az egészségügyi csapat részére négy nap alatt 100 lovat, 196 igát, 32 pár lószerszámot, 55 nyeret kötelesek szállítani, hat hónapnyi időn belül pedig egy havi, majd 14 napi közökben az ó-budai felszerelési bizottságnak a következő czikkeket szolgáltatassák be :²

40,000 gyalogsági köpeny	60,000 darab ing
8,000 lovassági köpeny	60,000 darab gatyá
40,000 gyalogsági pantalon	20,000 nyakravaló
16,000 lovassági kék pantalon	16,000 nyakkötő, valamennyi készen
8,000 lovassági sötétzöld pantalon	16,000 rőf hamuszin posztó
12,000 lovassági félnadrág	30,000 rőf fehér posztó
60,000 pár német czipő	800 mázsa talpbőr
20,000 pár magyar topán	400 mázsa felbőr
15,000 pár félcsizma	300 mázsa talpbélés

¹ Pesti hitk. lev., Zsp. V, Bernstein i. m. 270.

² Pesti hitk. lev., Zsp. IV, Bernstein i. m. 279.

Megfenyíti a hitközségeket, hogy a határidő betartásának elmulasztásáért naponkénti 50 frttal és a macacs késedelemért naponkénti 500 frttal bünteti őket.

Az ó-budai hitközség az elviselhetetlen sarcz kevesbítését kéri, de elutasítása után se fizet néhány ezer forintnál többet, a pesti ellenben megfeszíti erejét és 61098 frt 33 kr. értékben csakhamar beszolgáltatja az első részletet. A többit azonban már képtelen a terminusig előteremteni. Néhány hitközségi tag, kinél a pénz nagyobb szerepet játszott mint a vallás, a szerencsétlenség napjaiban hűtlenül elhagyta hitét, csakhogy megszabaduljon a sarcz fizetése alól. A hadügyminiszterium belátván, hogy a két gyülekezet vagyoni romlása nélkül lehetetlen a katonai felszereléseket a kitűzött időben beszolgáltatni, megengedte, hogy a «compromittált hitközségek» a pesti, ó-budai, kecskeméti, czeplédi, nagy-körösi és irsai 2.300,000 forinttal váltssák meg sorsukat.

Bár a katonai hatóságok keményen, fenyegetésekkel szorítják a pesti és ó-budai hitközséget, ezek nem akarnak, mert nem tudnak fizetni. A bécsi minisztertanács, melyhez a hitközség nevében Spitzer Gerzson és Schlesinger L. H. kegyelemért fordult, végre a császár helybenhagyásával úgy döntött, hogy tekintettel a magyarországi zsidók legnagyobb részének a forrodalmat támogató közreműködésére a 2.300,000 hadisarczot — a loyalis Pozsonyt és Temesvárt kivéve — az összes magyar hitközségek fizessék, melyekért a pesti köteles a kezességet elvállalni.

Kassovitz J. H. a türelmi adó kezelőségének tagjaival hozzá is fogott, hogy a vett rendelet értelmében a

türelmi adó törlesztési arányában vesse ki a hitközségek a hadisarczot, ennek befizetése azonban nem történt meg. A Pestről Bécsbe küldött számos deputáció kérelmére a császár 1850 szept. 20-án elengedte a hadisarczot, de a pesti hitközség ajánlatára meghagyta, hogy az ország zsidósága kivétel nélkül legalább is egy millió forintnyi iskolaalapot teremtsen két év alatt. A kegyelmes rendelet leérkezése után a pesti és ó-budai hitközség megkéri a császárt, hogy beszolgáltatott hadisarczuk térítessék meg akkép, hogy ennek összege vonassék le azon részből, mely az iskolaalap befizetésénél őket megilleti, becsületük sérelmét, megbélyegzésüket látják abban, ha büntetésüknek nyoma nem töröltetnék el ily módon. A császár elutasította a folyamodókat.*

Az itt vázolt kétségbeejtő pénzügyi állapotban leli magyarázatát, hogy az anyahitközség magához csatolni, beolvasztani akarja a társulatot, mely adófizetőinek egy részét elvonta tőle.

Az anyahitközség kérelmére Geringer báró 1851-ben megparancsolta ugyan a társulat tagjainak, hogy a hitközség terheihez kötelesek hozzájárulni. A társulat nem kapitulált, tagjai fizettek, de nem oly mértékben, mint a minőre a hitközségnek szüksége volt.

Az anyahitközség örömeire rabbik és világiakból álló gyülekezet segítette megtörni a társulat önállóságát.

A kormány a zsidó felekezeti ügyek tárgyalása végett bizottságot hívott össze Budára, mely 1851 szept. és

* Pesti hitk. lev., Zsp. IV, Bernstein i. h.

nov. hónapjaiban ülésezett Sacher helytartósági tanácsos elnöklete alatt. Schvab pesti, Löw szegedi, Zipser székesfehérvári, Freyer győri rabbi és dr. Loebelin budai iskolatanácsos, Kassovitz J. H., dr. Schvimmer, Barnay voltak a tagjai. A bizottság tanácskozásain a reform-társulat is szóba került. Szektának nyilvánították ezt, valamint a chaszidismust. Utóbbi eltörlését nem javallották, mert meggyőződésük volt, hogy más, mint az idővel terjedő műveltség nem szakítja meg életfonalát; de a reform-társulat felett azonnal kimondták a halálítéletet, melyet Löw Lipót, kire a magyar zsidók egyházi szervezete statutumainak kidolgozását bízta, alapszabály-tervezetének 245. §-ba foglalt be. A nevezett pont szövege:

Egyesületek alakulása, felügyelete és tanácskozásaira vonatkozólag az ide vágó törvényes rendelkezések szigorúan betartandók. Mint szekták, nevezetesen oly egyletek vagy társulatok nem tűrhetők, melyek közös istentiszteletre szövetkeznek, liturgiájukban a tipikus templomi imákat (Tefillath chova) mellőzik, vagy általában az úgynevezett reform-társulatok módjára végzik ájtatoskodásukat.*

Eleinte úgy tervezték, hogy Löw munkálata a császár helybenhagyása után pátens alakjában fog megjelenni, de noha a legfelsőbb jóváhagyást nem nyerte el, a reform-társulatra vonatkozó határozata mégis végrehajtatott. A kultusminiszter feloszlatta a társulatot a bizottság tanácskozásaihoz és a Löw által készített statutum 245. §-hoz híven, de különösen befolyásoltatva

* Löw, Der jüdische Congress.

Schvab rabbinak a helytartósághoz intézett beadványától, mely elkeseredetten támadta a társulatot, Einhorn Ignác «journalista» rabbit és ennek utódját. A miniszter rendeletét Friedrich helytartótanácsos 1852 okt. 25-én közölte a pesti polgármesterrel.¹

A társulat előjárósága még a császártól remélt segítséget. A helytartóságot megkérte, hogy a míg a legfelsőbb rendelet leérkezik nyittassék ki temploma. Kívánságát azonban se a helytartóság, se a császár nem teljesítette.² A hívek, miután a működési teret elvonták tőlük, becsülettel akarták abbanhagyni szereplésüket, melynek végső jelenetét a «Liquidations-Comite der ehemaligen Pester Genossenschaft für Reform im Judenthum» kiküldetése képezte. E bizottság a társulat szerződéseit, kötelezettségeit üzletszerűen bonyolította le. 1852 nov. 10-én adattak át Schvab rabbinak a társulat születési és házassági anyakönyvei. Az első 62 születési esetet tartalmazott, az utóbbi mindössze öt esküvést. A hivatalos iratokkal együtt a forrodalom alatt elpártolt tagjait is visszanyerte az anyahitközség. A megtérteket ünnepélyes ülésen fogadta vissza a hitközség, melynek nevében Boskovitz J. L., kit a kormány az ostromállapot alatt Kassovitz J. H.-val együtt nevezett ki elnöknek, intézett hozzájuk üdvözlő, kibékítő beszédet.

A társulatnak második és utolsó rabbija a bajor származású dr. Einhorn Dávid volt. Schwerinből—

¹ Löw i. m. 186—187.

² Pest város lev., A pest-budai kerület főispánjának leirata 1852 decz. 15.

Mecklenburg tartomány főrabbi tisztét töltötte itt be-költözött Pestre, hol 1852 január 29-én tette le az osztrák állampolgári esküt. A társulat megszüntetése után egy darabig még Pesten tartózkodott, itt írta meg *Das Princip des Mosaismus* munkáját;¹ majd Amerikába költözött, hol tisztelettől környezve élte végeig lelkes szószólója volt a zsidó reformnak.

A társulat feloszlata után a hitközség teljesen visszanyervén jómódú adófizető tagjait, újult erővel foghatott intézményei tökéletesítéséhez. Az önkényuralom alatt 1854-ben Weiss M. A. elnöksége idején kezdte meg a dohány-utczai templom építését, alapította hivatalnokai és alkalmazottai nyugdíjintézetét,² a vele járó gondok mellett kiváló gondot fordított tanintézetei fejlesztésére. 1851-ben megnyitotta leányiskoláját, régi állapotába visszahelyezte a forrodalom alatt megcsontult fiúiskolát, melyben a IV. osztály két évfolyama rövid időn át nyilvános alreáliskolaként szerepelt. Az iskola hagyományához híven a germanizáló Bach kor-szakban is erős várát képezte a magyar szellem s hazaszeretetnek, melynek egyik lelkes ébrentartója az irodalom terén működött Reich Ignác tanító volt.

¹ Lipcse 1854.

² Rosenberg Lipót, *Jahrbuch* I. évf.

VIII. FEJEZET.

Schvab halála. Rabbiválasztási mozgalom. Dr. Meisel rabbinak választatik. A dohány-utczai templom építésének története. Magyarosodási mozgalom a hitközségben. Izraelita magyar egyesület. Schossberger elnök lemondása. Országos zsidó értekezlet. Dr. Hirschler Ignác elnöknek választatik. Hirschler működése és elmozdítottatása. Meisel memoranduma. Mozgalom magyar hitszónok választása ügyében. Dr. Kohn Sámuel hitszónoknak választatik. Az emanczipáció. Meisel halála. Meisel jellemzése. Nőegylet. Talmud tóra.

Húsz napi betegség után 1857 április 3-án szenderült Schvab jobb létre. A nagy rabbi koporsóját megszomorodott hívei, keresztény főpapok, katonai méltóságok, küldöttségek kísérték a temetőbe. Ravatalánál veje Löw Lipót szegedi, Löffler Lipót zsámbéki, Klein Elkán szolnoki rabbi, Bach József, Brill Sámuel Löw¹ és az elhunyt fia dr. Schvab Dávid búcsúztatták. A pesti hitközség felszólítására nemcsak Magyarország, hanem a külföld nagy hitközségei is — Boroszló, Fürth, Pádúa, Velence — requiemet rendeztek, melyen kegyelettel méltatták érdemeit és lelkiüdvéért imákat mondtak. Lesujtott hitközsége június 14-én tartott érte gyászistentiszteletet, melyen a magyar zsidóság fájdalmát, veszteségét Löffler Lipót zsámbéki rabbi tolmácsolta.

¹ Magyar Zsidó Szemle XVI. évf. 128—135. A Schvab fölött tartott emlékbeszédek közül nyomtatásban megjelent Fassel Hirsch B. nagy-kanizsai rabbi, Trauerrede über das Hinscheiden des ehrw. w. Oberrabbiners zu Pest **רבי** Herrn Löw Schvab (Nagy-Kanizsa 1857); Dr. Zipser M. székesfehérvári rabbié: das Leben **הנספח** und Sterben des Frommen (Pest, 1857). Goldstein Dávid pedig Eine Gedächtnissfeier című füzetet írt tiszteletére (Pest 1858).

Emlékét még ma is tisztelettel őrzi hitközsége és Buda, hol 1837 márczius hava óta viselte a rabbi-hivatalt.

A hitközség nem akarta sokáig árván hagyni a rabbi-hivatalt, melynek Schvab annyi fényt s tiszteletet szerzett működésével. Már július hóban megbízott az előljáróság Weisz M. A., Kern Jakab, dr. Hauser József, Landau L. R., Spitzer Gerzson, Bach József hitszónok, Ziltz Móricz vallástanító, később segédhitszónok, hogy a rabbiszék betöltése felett tanácskozzanak.

A szeptember 16-án tartott gyűlésen felvetették a kérdést, vajjon Schvab helyébe rabbi választassék-e vagy hitszónok. A gyűlés a rabbiválasztás mellett döntött. Ugyanekkor határozott alakba foglalták, hogy mily rabbit kíván a hitközség. Tökéletes talmudi ismeretekkel theológiai és filozófiai képzettség egyesüljön benne — ez volt az óhaj — tudjon a régiek szájaizének megfelelő zsinagógiai előadást (derósót) tartani, e mellett korszerű hitszónok, jelleme kifogástalan, vallásossága mély, politikai magatartása korrekt, testileg egészséges legyen és az 50. évet túl ne haladja.

Október 19-én kimondották, hogy pályázatot nem írnak ki, mert ezen eljárás összeférhetetlen a rabbi állással és tekintélyes, rátartós ember, minőt kívánnak, nem lép pályázat útjára; hanem e helyett felszólítják Európa jeles rabbijait s tudósait, hogy ajánljanak alkalmas embereket. Ajánlókül kijelöltettek: dr. Philippson az Allgemeine Zeitung des Judenthums szerkesztője Magdeburgban, dr. Frankl Boroszló, Rapoport Prága, Mannheimer és Jellinek Bécs, Luzzatto Pádva, Cahen

az Archives Israelites szerkesztője Párizsban, Stern főrabbi Hamburg; ezeken kívül még Geigerhez Boroszlóba és dr. Salomon hamburgi hitszónokhoz is írt a hitközség, hogy jelöljenek részére a pestiek követeléseinek megfelelő rabbit.*

1858 márczius 4-én hetven községi tag hivatott gyűlésre — népesebb ülés tartását a rendőrség nem engedte meg — a bizottság ezeknek kijelentette, hogy a megkérdezettek legnagyobb része, valamint pesti szakemberek összesen tizenhét rabbit ajánlottak.

A boroszlói Frankl dr. Feilchenfeld düsseldorfi rabbit, a prágai Rapoport a Berlinben működő dr. Sachs Mihályt, Jellinek dr. Schmiedl Ábrahám prossnitzi, dr. Friedmann nakeli (Posen tart.) és dr. Landau drezdai rabbit tolta előtérbe. Luzzatto Ehrenreich Mózes Lévi modenai és dr. Igel Lázár Éliás bukovinai tartományrabbí, Mannheimer szintén dr. Sachsot ajánlotta és Hirsch Sámson Ráfáelt, de utóbbit — bár nagyra becsülte — még se tartotta alkalmasnak, mert aggódott, hogy egyenetlenséget támaszt a hitközségben theológiai felfogásának egyoldalúsága, bizonyos elkeseredettsége és türelmetlensége által, mely újabban szállta meg és egyáltalán izolált álláspontja következtében.

A tizenkét ajánlott közül dr. Sachs Mihályt, dr. Landaut és Mayer hannoverai főrabbit tartotta a hitközség közgyűlése meghívásra legméltóbbnak. Az 1858 ápr. 6-iki közgyűlés megbizta Weiss M. A. hitközségi elnök, dr. Hauser, Brill S. L. urakat, hogy utazzanak Ber-

* A rabbiválasztási mozgalomra Pesti hitk. lev. Rb.

linbe és ott személyesen ismerjék meg a tudós és ritka szónoki tehetséggel megáldott Sachsot, de egyúttal Mayer és Landau felől is szerezzenek alapos információkat.

A hitközség Magyarországon is találhatott volna Schvabhoz méltó rabbit, Löw Lipót szegedi rabbi személyében, de a magyar papok ezen legkiválóbbját szándékosan mellőzte. Hazafias érzéséről fényes próbát tett a szabadságharcban, tudták felőle, hogy magyar nyelven ír és beszél, közismert volt műveltsége és theológiai képzettsége, melylyel még a külföldön is bámulókat szerzett és emellett önérzetes, bátor szókimondó ember volt. Utóbbi erényei, melyek az előjáróság szemében hibák gyanánt tűntek fel, akadályozták meg Pestre való jövetelét.

Miután a bizottság eredménytelenül tért vissza németországi útjáról, a hitközség 1859 febr. 23-án dr. Meisel Farkas Alajos stettini rabbit * szólította fel, hogy pályázzék a pesti állásra. Meiselnek hírnevét «Zechusz óvós, Homilien über die Sprüche der Väter» című vaskos munkája (Stettin 1855) alapította meg. Meiselnek öt nap múlva írt válasza arra vall, hogy a pestiek eljárása bántotta némileg önérzetét. Sachs Mihálynak küldöttség útján ajánlották fel a főrabbi hivatalát, őt pedig csak sikeres próbabeszéd megtartása után voltak hajlandók megválasztani. Noha sértette hiúságát, hogy Sachsot előnyben részesítették, még se utasította vissza a tiszteletteljes meghívást. Próbaszónoklat tartását azonban csupán oly

* Életrajza : Dr. Kayserling M., Dr. W. A. Meisel, Lipcse, 1891.

feltétellel akarta elfogadni, ha előbb tudatják vele versenytársait és nyíltan feltárják előtte van-e kilátása a győzelemre? Állásban levő hitszónoknak nemcsak hírnevén esik kár, hanem híveinek bizalmát is meg-ingatja, ha pályázat alkalmával vereséget szenved, Meisel tehát óvatosan el akarta kerülni a kudarcot, melyben amúgy is része volt nemrég, midőn 1856-ban a bécsi hitszónoki állás elnyeréseért törekedvén, a Lipszén működött Jellineköt választották meg.

Az udvarias, megnyugtató értesítése után Meisel készségesen vállalkozott arra, hogy a pestiek meghódítására induljon. Az a nagy izgatottság azonban, melyet hitközségében pályázatának híre keltett, csak hamar megapasztotta bátorságát. Aggodalommal gondolt az eshetőségre, hogy beszédével nem tud hatást elérni. Félt, hogy megint hiábavalónak bizonyúl próbálkozása, mint már három ízben. Negyedszer nem merte kockára tenni hívei szeretetét és bizalmát. Lelki küzdelméről tanúskodik a pestiekhez márczius 11-én intézett levele, melyben arra kéri őket, hogy előbb hívják meg kiszemelt versenytársait, ha egyikük tetszést arat, válaszsák meg azt, az ő beszédére pedig csak akkor szorítkozzanak, ha versenytársai nem tudnák a pestieket kielégíteni.*

Miután a hitközség lecsillapította töprenkedéseit, Meisel ápr. 30-án megtartotta próbabeszédét. Szónoklata és egyénisége feléje hajlította a pestiek rokonszenvét. A hitközség java része Meisel megválasztatásáért rajongott, de voltak elegenden, kik Schmiedl A. prossnitzi rabbi, a

* Meisel levelei, pesti hitk. lev. Rb.

«Sansinnim» predikáció gyűjtemény * szerzőjéért lelkesedtek, kinek népszerű, szellemes próbabeszéde eltörölhetetlen hatást kellett a gyülekezetben.

A választás előtt öt tag beadványt intézett a hitközséghez, melyben azon kívánságukat fejezték ki, hogy Schmiedl, ki mellett az öregek foglaltak állást, nyerje el a rabbiszéket. Kívánságukat azzal okolják meg, hogy Schmiedl magyar származású, vallásossága ellen kétség nem merült fel, több jeles rabbtól van képesítése és ha nem is tartozik a talmud-tekintélyek közé «legalább be van avatva a talmud-tanulás módszerébe», Meisel pedig már azért sem felelhet meg, mert organuma gyöngye, szavai nélkülözik az erőt, hatalmat.

Schmiedl pártja kicsinynek bizonyult. 1859 május 11-én tizenhét szavazattal öt ellenében Meiselt választották meg rabbinak, kit a hitközség abban a jelentésben, melyben a helytartóságnak tudtul adta a választást így jellemzett: «ein Mann in seinen besten Jahren, von ausgezeichneten Gelehrsamkeit, sowohl in rabbinischer wie in wissenschaftlicher Beziehung, der sich in Bezug auf Charakter, Religiösität, Sittenreinheit, und Berufseifer, des besten Rufes erfreuet, und durch mehre veröffentlichte Werke seine hohe Geistesbildung und heilsame Berufswirksamkeit bekundet.»

A helytartóság tudomásul vette a választást, mire Meisel Pestre költözött, hol augusztus 13-án tartotta meg székfoglaló beszédét, melyet vetélytársa, a pesti főrabbi állásra aspiráló Löw lapjában a «Ben Cha-

* Prága 1859.

nanja»-ban megjelent rosszakaratú támadás és ennek czáfolata tett nevezetessé.¹ Néhány hét múlva Meisel Pesten való letelepedése után fejeződött be az 1854-ben megkezdett dohány-utczai templom építése.

A telek, melyen e hatalmas, méreteivel és diszes voltaival imponáló templom felépült báró Baldácsy Antalnak képezte valaha tulajdonát. A rajta levő házat a hozzá tartozó kerttel a báró 1837 május 14-én harminczkét esztendőre adta bérbe a hitközségnek, mely ugyanekkor 47,000 pengő forintot és 50 cs. kir. aranyat tábláztatott rá. A zsidók örök áron szerették volna megvásárolni, de ennek meggátlója az volt, hogy egyes sz. kir. városokban, köztük Pesten, a zsidók abban az időben tulajdonjogilag még nem szerezhettek ingatlanokat. A pestiek szigora következtében a zsidóknak bérházakban, nagy költség fejében kellett vallási és culturális intézményeiket elhelyezni. Hiába folyamodtak 1812-ben, hogy engedtessék meg nekik zsinagóga, iskola építésére szolgáló terület megvásárlása, kérésüket elutasították. Hasonló próbálkozásuk 1825-ben ugyancsak sikertelenséggel járt.²

E tilalom csak szokáson, de nem törvényen alapult és nem tartották be mindenütt. Arad, Szabadka, Szeged, Temesvár a zsidóknak megengedte a telekvásárlást,

¹ Kayserling i. m. 63. Recensentenwirthschaft oder Bemerkungen eines Laien über den im eilften Hefte des diesjährigen «Ben Chananja» erschienenen Artikel: Würdigung der Antrittsrede des Herrn Oberrabbiners Dr. W. A. Meisel in Pest, von Dr. J. M. Jost (Pest 1859); Löw Lipót, Der jüdische Congress 167—170.

² A folyamodványt közli Reich, Beth-El II, 525—28.

sőt az Ujvidék részére 1828-ban kiadott határozatában még a helytartóság se ellenezte, hogy a zsidók birtokosok legyenek.*

A telekszerzési jog megtagadása bátorítás volt a bérbeadóknak, hogy a hitközség elé egyre nagyobb követelésekkel lépjenek. 1829-ben, midőn az Orczy-házat átalakították, a báró család ügyvéde figyelmezteté a hitközséget, hogy felmondja neki a templomot és lakásokká változtatja, ha a meghosszabbítandó első, vagy az építendő új második emeleten nem bérel újabb termeket. A hitközség inkább bérbe vette a második emelet egy részét is, női karzat számára, semhogy templomot változtasson. Mivel a templom kibővítésével a bérletösszeg magasra szállott, a hitközség e súlyos teher viselésére a lengyel zsinagóga híveit is felszólította, ajánlván nekik, hogy oszlassák fel külön templomukat és ezután a restaurált nagy templomban foglaljanak helyet. A tervet helyesléssel fogadták és 1829 szept. 20-án a nagy és a lengyel zsinagóga bizottságot küldött ki, melynek az egyesülés módozatainak kidolgozása volt a feladata. A régi, másként nagy, német zsinagógát (Alte, Grosse, Deutsche Synagoge) Koppel Gerzson, Kadisch Joáchim, Austerlitzer Dávid, Abeles Farkas, Lasky Izsák képviselte, a lengyel másként új zsinagógát pedig Rosenthal Izsák, Schindler József, Hirsch Károly, Weisz Bóruch, Baumann Joáchim. A deputáció eleinte a balassa-gyarmati, veszprémi, aszódi rabbikból álló pártatlan bíróságra akarta az egyesítést bizni, de utóbb elállott a tervtől. Az óhajtott

* Pesti hitk. lev. Zsp. II.

beolvadás megtörtént oly módon, hogy a lengyel zsinagóga hívei megfelelő számú ülések fejében átadták templomi vagyonukat, adósságaikat s felszereléseiket a nagy zsinagógának.

1830 augusztus havában fejeződött be a nagy templom átalakítása. Az előbbi szegényes, egészségtelen helyiség díszesebb, tágasabb lett. A női karzat mellett a második emeleten volt a hitközség tanácskozó terme. A nagy templommal egy időben készült el az Orczy-házban felépített, a hitközség kezelése alá került Cultustemplom is.

A két templom nemsokára szűknek bizonyult a hívek befogadására. A hitközség 1830 óta hatóság útján betiltatta a sok botrányra, rendetlenségre alkalmat adott magánistentiszteletek tartását és szigorúan örködött, hogy semmiféle ürügy alatt új templomegyletek ne alakuljanak. De ez intézkedésnek, mely rendet, békeséget és egységet teremtett a hitközségben, az volt a következménye, hogy a kik előbb a zúgzsínagógákban végezték istentiszteletüket, nem fértek be mindnyájan az Orczy-ház templomaiba. Ez a körülmény, a bérösszeg emelkedése, de az a tudat is, hogy az áhitat helye nem illik oly házba, hol szombat és ünnepnapokon se szünetel az élénk kereskedelmi forgalom, sarkalta a hitközséget arra, hogy szerencsét próbáljon a telekvásárlási engedély kieszközlésével.

1837 május 10-én a hitközség megint a trón elé lép könyörögvén, hogy a mint a bécsi zsidóknak, úgy neki is adassék meg a templom, iskola, kórházhoz szükséges telekszerzési jog. V. Ferdinánd csupán kórház építésére való birtok vásárlását engedte meg neki. A hit-

község e kis eredménynyel is boldog volt; felhasználta a királyi kegyet, megalkotta a gyár-utczai új kórházát, melynek alapkövét József nádor jelenlétében 1841 szept. 21-én tették le.

A polgári telkek vásárlásának tilalma zsidók részére az 1839/40. országgyűlés befejezése óta kezdett lassanként megszűnni a szabad kir. városokban, így Pesten is. A kórháztelek volt a legelső, mely telekkönyvileg zsidó tulajdonosra, a hitközségre iratott. Boskovitz J. L. nagykereskedő volt a második, kinek a király 1841-ben megengedte, hogy nyilvános árverésen vett házát a maga nevére jegyeztesse. A pesti választott polgárság ellene volt ugyan, hogy e jogot megkapja, de a tanács tekintettel Boskovitz kiváló személyes tulajdonaira, a hazai ipar és kereskedelem körül szerzett érdemeire kivételesen pártolólag terjesztette fel a királynak. A város oly férfiúnak nyujtá kegyét, ki méltó volt a kitüntetésre. Míg tönkre nem jutott vezérférfia volt a pesti hitközségnek, szíven viselte felekezete érdekeit; az absolutismus korában, mint Kern Jakab, ő is szószólója volt a zsidó iskolaügy javításának.*

A hitközség a rég óhajtott joggal élve 1841-ben tízezer pengő forintért megveszi a Síp-utczában levő 368. számú házat, az ezzel határos és a Dohány-utczába nyuló Baldácsy telek s ház pedig királyi engedelemmel 1844-ben iratott a hitközség nevére azon kikötéssel, hogy kizárólag iskola s templom építésére használható.

* Orsz. Lev., Israelitische Gemeinde und Cultus-Angelegenheiten in Ungarn 15. sz.

A fiu- és leányiskola, valamint az ovoda mindjárt a forrodalom lezajlása után a síp-utcai földszintes épület alkalmatlan termeibe jutott; e czélszerűtlen hajlékból 1869-ben költözött át mai helyére. A templom azonban nem került oly gyorsan a hitközség új birtokára, mint a tanintézetek. Egyrészt, mivel a hivek monumentális alkotást akartak a dohány-utcai vonalon emeltetni, ez pedig a hitközségtől s tagjaitól rengeteg áldozatot követelt, másrészt, mert a templom ritusának megállapítása felett nem tudtak a pártok megegyezni. Ott, hol műveltség és elmaradottság, vakbuzgóság és a legnagyobb fokú vallástalanság elegyedett egymással, hol még az ötvenes években is fentartandónak, nélkülözhetetlennek nyilvánították a szombati zsinórt, míg ellenben sokan voltak, kik a zsidóságot felforgatni szerették volna, természetes, hogy ily hitközségben nem volt közömbös és nagy vitákra szolgáltatott alkalmat az istentisztelet formája, a templom berendezése. A hivek többsége a Cultustemplom istentiszteletét s szokásait akarta az új templomba bevinni, a kisebbség pedig a régi ritust, melyet nem érintett a reform. A különböző óhajokat a kiküldött templom-építési bizottság 1845 szept. 3-án Schvab és a rabbitanácsosok hozzájárulásával sikeresen egyeztette össze,* elhatározta, hogy az orgona és a kórus kíséretében végzendő istentisztelet keretét a hagyományos ritus töltse be.

A keleti stílusban épült templom Förster Lajos tanár bécsi műépítő tervezete alapján készült. Az építés ve-

* Pesti hitk. lev., Tp.

zetésénél Försteren kívül Wechselmann Ignác és Hild József, a neves pesti műépítő szereztek érdemeket. A művészek és kézművesek közt elenyészően kevés zsidó volt.¹ A főváros díszes középületét, a dohány-utcza templomot, mely a pesti zsidók áldozatkészségének emlékezetes diadaljele, 1859 szept. 6-án avatta fel Meisel.

Kohn Bistritz Méir, Jeiteles Leó aradi tanár és a kikeresztelkedett Kohlmann Károly hymnusokban dicsőítették a napot, melyen az ország legszebb és legnagyobb zsinagógája szent rendeltetésének átadatott és költészet ragyogásával teljes az a gyönyörű beszéd, melylyel Meisel ez alkalommal elbűvölte a pesti zsidó és keresztény közönséget.² Azt a mélységes áhítatot, melyet Meisel virágos nyelvezetű predikációi a dohány-utcza templom látogatóiban mindannyiszor felkeltettek, fokozta az országos hírví Friedmann Mór (szül. 1826. Hrabóczon, megh. 1894), az 1857-ben megválasztott főkantor lélekemelő előadása, melyben a hang hatalmával zsidó érzés és finom zenei képzettség egyesült.

Mozgalmas időben foglalta el Meisel hivatalát.

A villafrancai békére következett néhány hónap alatt nagy változás történt a nemzet közéletében. E néhány hónap a nemzeti önérték ébredésének korszaka.³

¹ Illustriertes Unterhaltungs-Buch für Israeliten (Pest, 1866) I, 1—7, 125. Ugyanitt a templom képe.

² Kohn: Festgedicht zur Einweihung des neuen israelitischen Cultus-Tempels in Pest (Bécs 1859), héber czíme: קול הנה Pesti hitk. lev., Szv., Rosenberg Lipót, Jahrbuch I, 339; Meisel, Die Himmelstochter und ihre Freier (Pest 1859).

³ Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból II, 57.

A szerencsétlen olasz háború nyomán keletkezett események sorozata, a szabadon nyilvánuló közszellem, a zsidók felett se haladt el nyomtalanul. Emanczipáltasuk reménye feléledt, magyar nyelv s érzést terjesztő egyesületek alakulnak mindenfelé, egyes zsinagógák szószékéről magyar beszédek hangzanak, a magyar lapokat felkarolják, magyar ruházkodás járja divatját a zsidók közt. A hitközségek elmozdítják az abszolút kormányzattól föléjük rendelt vezetőket és külső beavatkozás nélkül oly előjárókat választanak, kikben magyar érzéssel, műveltség, felvilágosodottság, tettvágy egyesül. A mi hihetetlennek látszott megtörtént: még a loyális pozsonyiak is megemberelik magukat, hogy eltávolítsák az abolutismus eszközét a mindenható Pappenheim elnököt képviselőtestületével együtt, a régi vaskalapos rendszer e merev híveit, kik elhanyagolták a hitk. jótékony intézeteit, rendetlenséget, viszásságokat engedtek bennök felburjánzani, megakadályozták az ifjúság korszerű nevelését, oktatását, elutasították a kormánytól Pozsony részére felajánlott mintafőiskolát.*

A hazafias érzés Pesten is felbuzdult, ébrentartója és támogatója a fiatal nemzedék volt, mely a forrodalom alatt megszűnt Magyarító egyletet Izraelita magyar egylet néven támasztotta fel halottaiból. Tagjai a negyvenes évek tradícióihoz hiven tüzzel és minden akadályt leküzdeni tudó kitartással küzdöttek a magyar nyelv s a zsidóság jogáért. Kiméletlen irtó háborút indítottak a német nyelv és szellem ellen.

* Pesti hitk. lev., Htk.

Nekik köszönhető, hogy a hitközség iskoláiban és a középiskolai zsidó növendékek hitoktatásánál, valamint a szép számú zsidó fiu- és leánymagánintézetben a magyar kieszorítani kezdte a német nyelvet, hogy a templomban magyar énekeket honosított meg a hitközség, a melyeket megzenésítve Friedmann főkantor adott ki «Izraelita vallásos énekek» czímen. A nemzeti ügy érdekében személyeket, mint intézményeket válogatás nélkül támadtak. Utóbbiak közé tartozott az országos iskolaalaptól szubvencionált Minta főtanoda, mely a hitközségtől nagy költségen vásárolt házban, a Lázár-utca és a Hermina-tér sarkán 1857 óta állott fenn; belőle fejlődött 1859 okt. 24-ik óta az országos izr. tanítóképzőintézet.* Nehezteltek rá — bár Lederer Ábrahám vezetése alatt sikeresen felelt meg feladatának — mert a magyarság tekintetében rossz lábon állott, ami nem volt csoda, mert hisz a kormány keze nehezedett reá. A fiatalság, mely kivitte, hogy szerte az országban Széchenyi elhunytá alkalmával a zsinagógákban gyászistentisztelet rendeztessék, izgatásaival Pesten mind élénkebbé tette az óhajt oly vezetők után, kik nem a hatóság gyámkodása, hanem a hitközség szabad akaratának köszönték bizalmi állásukat.

Az előljáróság nem hagyhatta figyelmen kívül az egyre erősödő agitációt. 1860 december 10-én Schossberger S. W. elnök és két előljárótársa Weiss M. A., Herz J. beadványt intézett a helytartósághoz, hogy rendelje el a pesti hitközség új képviselőitének válasz-

* Története: Bánóczi József, Az országos izr. tanítóképzőintézet története. Budapest 1897; Mezei Mór, Az izraelita-magyar-egylet története és célja, az egylet 186^{1/2}. évkönyvében.

tását, «miután az új események beálltával az ország csaknem minden községében új szervezési és választási vágyak nyilvánulnak.»¹

A helytartóság a városi hatóságot bizta meg, hogy a dologban eljárjon és a történetekről jelentést tegyen, a városi hatóság pedig Gräffl Ferencz városbirót delegálta a hitközségi választás vezetésére. A választási szabályzat kidolgozása előbb ötven, majd nyolczvan tagu bizottságra ruháztatott. A hosszasan elkészült módoszat alapján a tagok élénk érdeklődése mellett történt a választás, mely dr. Hirschler Ignácot állította a hitközség élére 1861 szept. 1-én. Pest város tanácsa az alapszabályokat, valamint az azok értelmében tett választásokat 1861 okt. 20. helyhatósági jogánál fogva helybenhagyta és kijelenté, mikép a pesti zsidók, autonóm egyházközségük meglévén alakítva «jövőre úgy egyházi belszervezetük, mint egyéb tisztán vallás-községi folyó ügyek tekintetében — a hatósági törvényes felügyelési jog fentartásával, minden hatósági befolyás mellőzésével járhatnak el».²

Mielőtt a választás megtörtént, nevezetes tanácskozásnak volt színhelye a pesti hitközség. Még előbb, hogy a császár elnöklete alatt 1859-ben megtartott miniszteri tanácskozáson szóba jött: az izraeliták állása időszerű módon, de a hely- és tartománybeli állapotok tekintetbe vételével rendeztessék³ — a nagykárolyi Fisch Ábrahám 1859 augusztus 8-án figyelmezteti a pesti hitközséget, hogy helyes volna a zürichi béke-

¹ Pesti hitk. lev., Szv. ² Pesti hitk. lev., Szv.

³ Kónyi Manó, Deák Ferencz beszédei II, 225

alkudozásoknál a magyar zsidók állapotának javítását is megpendíteni; úgy véli, hogy a Rothschild-ház és a párizsi Fouldot kellene felkérni, hogy járjanak közbe magyar hitsorsosaikért.¹ Ennél mérsékeltebb követeléssel lépett elő a pápai hitközség,² mely 1860 decz. 19-én azt ajánlja, hogy a zsidóság, mint a többi hitfelekezet, a cancelláriában egy referendárius által képviseltessék, Pesten a magyar zsidóságnak központi bizottsága székeljen, melynek feladatát képezze a zsidók javának előmozdítása, a községi ügyek rendezése. Más hitközségek megelégedtek azzal a kívánsággal, hogy a pesti országos értekezletet hívjon egybe, mely az emancipáció elnyerése végett tanusítandó magatartás felett tanácskozzék.

A felszólításoknak engedve a pesti hitközség 1861 márczius 24-én küldte szét meghívó leveleit, melyek rokonszenves fogadtatásban részesültek mindenfelé, Moson, Arad, Miskolcz, Nagy-Becskerek és több más gyülekezet kivételével, melyek feleslegesnek véltek mindennemű értekezletet, mert meg voltak győződve, hogy az emancipáció a zsidók beavatkozása nélkül is győzelmet arat az ápr. 2-án megnyílt országgyűlésen.

A magyar zsidó hitközségek meghatalmazott képviselői április 16-án gyültek össze a fővárosban. A gyűlés Meisel és ellenfelét Löw Lipótot kivéve csupa világiakból állott. A három napon át tartó értekezlet Meiselt választotta meg elnökének. A gyűlés egyhangulag elhatározta,³ hogy a zsidóság önérzetével

¹ Pesti hitk. lev., Htk. ² U. i. Zsp. III.

³ A gyűlés német nyelvű jegyzőkönyve.

összeférhetetlennek tartja az emánczipációért való peticionálást. Esedezés útján elérve kegyelem színében tűnnék az fel, holott tulajdonképpen az állam java az egyenjogusítás, ennél fogva a zsidóság az országgyűlés belátásában bizik, hogy tudni fogja kötelességét vele szemben.

Nem az országgyűlésen mult, melynek felirati és határozati pártja szószólója volt az egyenjogusításnak, hogy a zsidóknak még évekig kellett várni, míg különállásuk megszűnt.

Hirschler és gárdája erélylyel és lelkesedéssel fáradozott a hitközség ügyeinek javításán, a hitélet felfrissítésén. Rendezte a hitközség zilált háztartását, gondoskodott az alapítványok czélszerű kezeléséről, újjászervezte a Chevra-kadisát, új felszerelésekkel gazdagította a kórházat, tágította a jótékonyság medrét, rendeztette az archivumot. Hogy a közönség minden rétegében figyelmet keltsen a hitközség vezetése és ügyei iránt kinyomatott jelentésben, mely ujdonsága és tartalmánál fogva nagy feltűnést keltett mindenfelé, számolt be a nevezetes eseményekről.

Mint az ország legnagyobb hitközségének elnöke, Hirschler kötelességének tartotta, hogy körén túl a magyar zsidóság jogos érdekei felett is örködjék. 1862-ben emlékiratot intézett Forgách Antal gróf cancellárhoz,* melyben kifejti, hogy az iskolaalap felett való intézkedési jog a magyar zsidóságot illeti meg, ennél fogva kéri a cancellárt, hogy mielőbb hívja értekez-

* Mezei Mór, Az izraelita orsz. iskolai pénzalap. Pest 1862.

letre a magyar zsidóságot, mely az iskolaalap czélszerű hovafordításáról tanácskozzék.

A szabadelvű, nagy befolyású Hirschler buzgó törekvései és áldásos tevékenységének gyorsan útját állotta az ármánykodás. A visszalépett elnök tábora nem tudta elfelejteni, hogy akarata ellenére, a közvélemény unszolására kellett állásától megválni. Fondorlatai sikerének a Hirschlertől rettegő orthodoxia munkálkodása és a megváltozott politikai viszonyok is kedveztek, melyek újra felszínre hozták az előbb elejtett embereket.

Krásznyi József pesti polgármester 1863 márczius 21-én értesítette tornyai Schossberger S. W.-t, hogy a helytartóság elvitatván a hitközség képviseletétől a törvényességet, mivel választása hatóságilag jóvá nem hagyott alapszabályok révén történt, ennél fogva a jelenlegi és az 1860. előjáráságból álló bizottságot küld ki, mely az alapszabályokat revideálja, vagy a régieket a körülményekhez képest idomítsa, vagy pedig egészen újakat alkosson. Meghagyja a helytartóság, hogy a míg a hitközség administracionális testülete újjáalakíttatnék, a meglevő előjáróság és képviselet maradjon állásában azon feltétellel, hogy működésével szigorúan csak saját községi belügyeire szorítkozzék, a zsidóság országos ügyeire, vagy más izraelita hitközség dolgaiba való avatkozástól és e szerint helyi hatáskörén való túlterjeszkedéstől óvakodjék.*

Az önérzetében megsértett előjáróság és választmány márczius 26-án törvényes voltának igazolására férfias hangon szólalt fel Pálffy Móricz gróf helytartó

* Pesti hitk. lev., Szv.

előtt. Bevallja, hogy a hitközség alapszabályai tényleg nélkülözik a felsőbb jóváhagyást, de kijelenti, hogy ez nem a hitközség mulasztásából eredt. Az előljáróság működésének kezdetén szabályszerűen a városi hatóság elé terjesztette statutumait, ez pedig megígérte, hogy a helytartósághoz juttatja azokat. A város beváltotta szavát, ennél fogva a hiba csakis a helytartóságot terheli. Hirschler egyúttal tudtára adja Pálffy-nak, hogy az előljáróság és választmány nem akarja állását az új választásig megtartani, hanem lelkiismereti kötelességének tartja, hogy leköszönjön, miután a helytartóság megvonta tőle az erkölcsi alapot, a tekintélyt, mely nélkül lehetetlen a hitközség jóvedelmét behajtani, a hivatalnokok felett fegyelmet gyakorolni, a kiknek a kihágásra «egy oly oldalról adtak példát, a honnan legkevésbé se volt várható».*

Hirschler e szavakkal Meisel memorandumára czélzott. Hat nappal azután, hogy Hirschler nagy tetszéssel fogadott beszámolóját a hitközség közgyűlésén, 1863 január 6-án megtartotta, Meisel a helytartósághoz magánjellegű memorandumot intézett, mely a nélkül, hogy rászolgált volna, országos botrányra adott okot. Az emlékiratot a pesti főrabbi Pálffy helytartó bizalmas felszólítására készítette, a ki áttekintést óhajtott nyerni a magyar zsidók vallási és nevelési viszonyairól. A hogy az emlékirat híre a nyilvánosság elé jutott, Meisel tömérdek gyűlölője mint a fürgeteg támadt a rabbi ellen. Tettetett elszörnyűködésükben Izrael árulója, meggyalázójának bélyegezték.

* Hochmuth: Leopold Löw, 208—213.

Az elfogulatlan ítélő a memorandum tartalmát vizsgálva érthetetlennek tartja, hogy a benne foglalt megcáfolhatatlan igazságok és törekvések miért keltettek oly éktelen zajt Pesten és az ország többi hitközségében. De Meisel üldözőinek eljárását megmagyarázza félelmük. Attól tartottak, hogy a helytartóság pártfogásával megnövekszik a becsvágyó Meisel tekintélye és befolyása, a melyet pedig azok, kik mindenáron háttérbe akarták szorítani, nem láttak volna szívesen.

A hatvanas évek áldatlan, sok vizályt okozó szelleme nyilatkozott meg abban a türelmetlenségben, mely a rabbival szemben mutatkozott. Az ország sok hitközségében a hatalmaskodó elnökök maguk részére akarták ekkor a tiszteletet monopolisálni. Féltékenyen vigyáztak, hogy a rabbik szerephez ne jussanak. Úgy viselkedtek, mint fölebbvalóik, kiknek a rabbiméltóság és hatásköre alá van vetve. A vallásosság nagy kárára korlátozták a rabbi cselekvési terét, leszállították tisztsége előkelőségét, hogy annál inkább megnöveljék a maguk becsülését, de az elhódított tiszteletet nem viszonyozták azzal, hogy a hitközségben követésre méltó jó példát nyújtsanak zsidó szellemű vallásos életükkel s tetteikkel.

Az emlékiratból lehetetlen egyebet kiolvasni, mint hogy Meisel komolyan vette hivatását. Ha bűn az államhatalom közbenjárásával az erkölcsöt javítani, a békességet a pap és hívei közt megszilárdítani, a vallásosságot és műveltséget fejleszteni, mint a hogy a pesti főrabbi akarta, ez esetben Meisel valóban vétket követett el. A kik pedig Meisel eljárását azért hibáztatták — és ezek közé tartozott Hirschler is — mivel a

főrabbi a hitközség megkerülésével és beleegyezése nélkül tett a helytartónak jelentést, azok nem akartak arra gondolni, hogy Hirschler is a nélkül, hogy az ország zsidóságától megbizást kapott volna, 1862-ben az egész felekezetet érdeklő folyamodványt inézett a cancelláriához. Ha a pesti hitközség elnökének szabad volt az ország zsidóinak megkérdezése nélkül ügyükben eljárni, úgy a pesti főrabbi se érdemelhetett megrovást, ha a zsidó hit és erkölcsi érdek miatt szólalt fel. A pesti előjáróság szerette volna, ha a rabbi engedelmet kér tőle, mielőtt nagy fontosságú lépését megteszi, de Meisel elég bátor volt megmutatni, hogy a rabbi önállóan cselekedhetik hitéletbe vágó kérdésekben.

A memorandum * őszintén feltárja a helytartó előtt, hogy a ledér élet a zsidók közt is elharapószik, a családi erények csökkenése az alsó néposztályban aggodalmat keltő. A vidéki hitközségekben áldatlan állapotok uralkodnak, a békétlenség rabbikat zavar ki állásukból, a papi hivatalba érdemetlen emberek tola-kodnak. A hitoktatás parlagon hever, a rabbik nagy része műveletlen. Az erkölcsi érzés hanyatlását a vallástalanság és iskolakerülés okozza, de a missionárusok pesti iskolája is szaporítja a züllötteket, mert azon szegény zsidó gyermekekből, kik ide járnak, ki-ölik a zsidó érzést a nélkül, hogy azt mással pótolnák.

A papok és hitközségek közt a torzsalkodást az idézi elő, hogy a pap kötelességei nincsenek meghatározva. Szükséges volna, ha az állam jelölné ki, hogy kinek

* Löw Lipót, Ben Chananja VIII, 494—503.

és miért felelős a rabbi és mily függés létezik az egyes hitközségek közt. A papi tekintélyt az államnak kellene támogatni és előmozdítani, hogy a hitoktatás intenzíven és lelkiismeretesen végeztessék oly tanerők által, kik jó példát mutatnak és oly könyvekkel, melyeket az illetékes hatóság jóváhagyott. A tanidő a tanintézetekben úgy osztassék be, hogy szombaton szüneteljen az előadás, miáltal a zsidó fiatalság megszentelhetné ünnepét és látogathatná a templomot. A pesti szegénysorsú leányokat az elzülléstől egy alapítandó zsidó nőegylet menthetné meg, melynek alapszabályait ez alkalommal terjeszti a helytartó elé. Szerinte a művelt rabbik számának gyarapítása csakis rabbiképző intézettől várható, melyet a pesti Talmud-tórából lehetne kifejleszteni azon esetben, ha a helytartóság megadja neki a nyilvánossági jogot és az iskolaalapból szubvenzionálja. Végül ajánlja, hogy a hitközségekben dúló viszályok lecsendesítése rabbik és világiakból álló consistoriális bizottság körébe tartozzék, mely évente az ország különböző nagyobb városaiban tartsa üléseit, a rabbik és a hitközségek viszonyát pedig a helytartóság szabályozza.

A memorandum nyomán keletkezett izgatottságot Meisel azzal óhajtotta lecsendesíteni, hogy emlékiratát visszakérte Pálffytól, ez azonban megtagadta kiadását, a mivel meggyőzni akarta a pestieket, hogy Meisel felterjesztésének privát és nem nyilvános jelleget tulajdonít. A főrabbi kibékíteni akarván a féltékeny előjáróságot, mely bosszankodva látta, hogy Meisel nem engedi magát általa járszallagon vezettetni, megalázkodott. 1863 február 24-én ünnepélyesen megfogadta

az előljáróságnak, hogy ezentúl, ha hivatalos utbaigazítást kérnek tőle, mindig a képviselettel való tanácskozás után fogja válaszát megadni, a helytartóságot pedig megkövette, hogy a hitközség és ne az ő véleményét kérje ki, ha a memorandum alapján valamely rendszabályt szándékozik hozni.¹

Meisel meghátrált, az előljáróság pedig megbukott. Hirschler elmozdítását a memorandum következményének tekintették.²

Összefüggés volt ugyan a kettő közt, de Hirschler állását nemcsak a Meisel ügye tette lehetetlenné, hanem a politikai viszonyok és különösen a régi előljáróság befolyása.

A pesti tanács meghagyta ugyan, hogy Hirschler az új választásig felelősség terhe alatt köteles tisztségében megmaradni, de Hirschler gúnyos, bátor válaszából a helytartóság és a város meggyőződött, hogy sem ő, sem társai nem akarják többé betölteni azon helyet, melyből kitúrattak.

Véglegesen április 20-án mentette fel a helytartóság Hirschlert.

A jelentős esemény után a hitközség kormányzása ideiglenes képviselet kezébe került, mely a hitközség autonómiáját megnyirbáló alapszabályokat dolgozott ki. Az 1865 márczius 18. jóváhagyott statutumok alapján történt restauráció ismét dr. Hirschler Ignácot akarta a hitközség élére állítani, de mivel ez megrongált egészségére való hivatkozással a megtiszteltetést

¹ Pesti hitk. lev., Rb.

² Kayserling i. m. 77.

nem fogadta el, Lányi Jakab került az elnöki székbe 1865 október 1-én.

Lányi működése alatt a legkiemelkedőbb esemény a magyar szó térfoglalása a zsinagóga szószékén.

Már 1860-ban agitáció folyt a hitközségben, hogy Isten igéjét magyarul is hirdessék. Az előljáróság ügyet vetve a fiatalság mozgalmára, egy harmadik rabbitanácsos s magyar hitszónoki állás betöltésére hirdetett pályázatot. Hogy mily szűk volt ama rabbik köre, kik képesek voltak magyar nyelven predikálni, megvilágítja, hogy mindössze négyen kínálkoztak a hivatalt elfoglalni: Fischer Sámuel állás nélküli rabbi, Stern Albert lengyeltótii rabbi, ki Ujpesten Szterényi néven vált híressé, a kalandos dr. Josefi Vilmos körmendi tanító és Natonek József jászberényi rabbi. A választás ügyében kiküldött bizottság 1861 január havi ülésén Fischer Sámuelt elejtette, mert rabbiklevelét nem találta rendben, Natoneket is mellőzte «ismert nyugtalan természete miatt». Meghívásra alkalmasnak ennél fogva csak Josefi és Stern találtatott. A jövő mutatta meg, hogy a hitközség mily előrelátó volt, midőn e két jelöltet nem ajándékozta meg bizalmával.

A lakosság növekedésével fokozódó teendők végzése kimerítette a főrabbi erejét. Wahrmann Juda előrehaladott koránál fogva munkaképtelenné vált, Brill S. L.-től pedig Meisel, mivel nem rokonszenvezett vele, a mennyire lehetett megvonta a működési teret. Meisel maga is óhajtott, hogy gondoskodjanak helyettesítőjéről. A Hirschler-regime alatt megint szó volt arról, hogy harmadik rabbitanácsost választanak, ki mint német és magyar hitszónok egyaránt meg-

állja helyét. A terv megvalósulását Hirschler távozása elodázta.

A kiegyezés előtti esztendőben magyar hitszónok után már nagyobb és őszintébb volt a vágy mint annakelőtte. Bár ekkor is még elég hitközségi tag volt, ki teljes erővel védekezett, hogy a magyar szót távol tartsa. A közfelfogás Meiselt tartotta a magyar predikáció ellenesei vezérének.*

Az 1866. elnöki jelentésben Lányi halaszthatatlannak nyilvánította a magyar hitszónok alkalmazását. Nem szabad figyelmen kívül hagyni — szól az elnöki jelentés — azon kötelességünket, melylyel mint a drága hazának bennszülött vagy meghonosodott gyermekei tartozunk, első sorba kell helyeznünk, hogy a hitszónoklat magyar nyelven tartassék. Ez ama nyelv, melyen mindnyájunktól szeretett uralkodónk a nemzethez szól, ez törvényhozásunk, valamennyi hatóságunk nyelve, de egyszersmind a tanuló ifjúság oktatási és hitközségünk tagjai tekintélyes részének társalgási nyelve; a külső tanintézetek majd valamennyi növendékeit ezen nyelven oktatják vallásunkra, végül ez templomunkban az egyes imák és hitközségünk jegyzőkönyveinek s okmányainak nyelve, miért ne legyen tehát felváltva a hitszónoklat nyelve is hitközségünk ama részének és magyar nevelésű ifjúságunk kielégítésére, mely élénken érzi annak szükségét? Ki vezesse a magyar hitoktatást hitközségünk iskoláiban és azokon kívül, ki tartson felette felügyeletet? Mily gyakran áll be az a sürgető szükség, hogy fontos

* Pesti hitk. lev., Rb.

értekezletekre, deputációkhoz és magyar beszédek tartására papot delegáljunk? *

Így okolja meg Lányi, hogy miért határozta el a választmány rabbitanácsosságra alkalmas hitszónok választását.

Nemsokára már egy bizottság működik, mely a hitszónoki választással foglalkozik. A commissió 1866 márczius 6-iki ülésén dr. Beck B., dr. Hirschler Ignác, dr. Pollák Henrik ellenzik, hogy az állás pályázat útján töltsék be, mert szerintük ez eljárás a hivatal méltóságával összeférhetetlen és e miatt sokan tartózkodni fognak az ajánlkozástól, míg tornyai Schossberger S. W., Fuchs M. R., dr. Rózsay és még többen pályázat hirdetését kívánták. Ugyanekkor egy szűkebb bizottságot küldtek ki, melynek feladata lön, hogy a hitszónok alkalmazásra vonatkozó módot tizen-négynap alatt dolgozza ki és mutassa be a nagy bizottságnak. A szűkebb bizottság dr. Hirschler, dr. Pollák, dr. Beck, Deutsch Sámuel és Mezei Mór tagokból állott.

A szűkebb bizottság április 2-án jelentette, hogy a nyilvános pályázatot nem tartja czélszerűnek, e helyett öt tagot bizzanak meg, kik hirlapi czikkeken közöljék a pesti hitközség szándékát és egyik-másik ajánlkozóval levél útján érintkezzenek.

Hosszabb vita után elfogadták az indítványt és a szűkebb bizottság azonnal megkezdte tevékenységét. Az Allgemeine Zeitung des Judenthums, a Ben Cha-

* Budget der Pester israel. Religions-Gemeinde für das Jahr 1866. Pest 1866.

nanja és Neuzeit felekezeti lapokban értesítette az érdeklődőket, hogy a pestiek magyar hitszónokot akarnak alkalmazni, egyszersmind Magyarország és a külföld tekintélyes szakférfiait megkérte, hogy nevezzenek meg olyanokat, kik az állást betölthetnék.

A hitszónok teendőire és választására nézve a bizottság megállapította, hogy havonként és kettős ünnepeken egy magyar és egy német beszédet tartson, országos ünnepeken szintén magyarul és németül méltassa a jelentős eseményt; a mily nyelven tartatik a beszéd, olyan nyelvű legyen a templomi ének és az imarész. Függgőben hagyja a bizottság, hogy a hitszónok az ifjúsághoz magyar exhortációt intézzon. Jellemző az a határozata, hogy a jelölt a próbabeszéd után magyar clausura feladatot készítsen.

A nagybizottság május 14-iki ülésén dr. Pollák Henrik a szűkebb bizottság nevében az ajánlkozók közül különösen dr. Kohn Sámuel és dr. Nascherre irányítja a figyelmet és felolvassa dr. Kohnnak a bizottsághoz intézett magyar levelét, mely közmegelegedésre s tetszésre talált. E gyűlésen határozták el, hogy dr. Kohnt haladéktalanul meghívják próbaszónoklat tartására.

Kohn elfogadta a meghívást. 1866 június 2, Bátháloszchó szombatja az a nevezetes nap, melyen a dohány-utczai templom szószékéről először hangzott magyarul Isten igéje.

A boroszlói rabbijelölt beszéde osztatlan hatást keltett. A közönség és hirlapok elragadtatással nyilatkoztak a huszonnégy éves fiatal ember ékesszólásáról.

A bizottság június 6-iki ülésén Lányi elnök felvetette

a kérdést, hogy kívánnak-e még dr. Kohntól egy próba-beszédet, vagy pedig meghívjanak másokat is az ajánlkozók közül és felkérte dr. Meiselt, hogy adjon véleményét Kohn felől.

Dr. Meisel szakvéleményéről a bizottság következő magyar jelentése számolt be:

Dr. Meisel főrabbi úr a felszólításnak megfelelően oda nyilatkozott, hogy ő ugyan a tartott magyar hitszónoklatot meg nem bírálhatja, és e tekintetben az ítéletet azon bizottmányi tagoknak átengedi, kik a hazai nyelvben jártasok, de dr. Kohn többi tehetségei és tulajdonai iránt ötöt a betöltendő állomásra legalkalmasabbnak tartja, mivel nemes és tudós családból származván, az egész előéletében kitűnő erkölcsiséget és vallásosságot tanúsított, a leghíresebb Boroszlói szemináriumban alapos tudományt szerzett és a tudorokmányt megnyerte, mi által tökéletesen képes mint Rabbinatusi ülnök működni, és mivel társalgásában főrabbi úrral, kitűnő tehetséget és képzettséget mint hitszónok, főleg mint német hitszónok fényesen bebizonyította — ennél fogva főrabbi úr dr. Kohn Samu urat minden további próba és vizsgálat mellőzésével, a betöltendő magyar hitszónoki állomásra minden tekintetben legalkalmasabbnak tartván, ötöt egyszersmind mint sokoldalúlag művelt, tudós, szerény jellemű, és tiszta erkölcsű férfiút legmelegebben ajánlja és nagy szivességgel ötöt, ha megválasztatik, segédhivatalnokának elfogadandja.*

Meisel kedvező nyilatkozatát dr. Rózsay toldotta

* Pesti hitk. lev., Rb.

meg magasztalásával, melylyel dr. Kohn beszéde s személyének adózott. A tökéletesen kielégítő és tiszta magyar kiejtéssel, válogatott nyelven előadott beszédnek tartalma — úgy mondá — «igen elmedús és időszerűnek találtatott és ezen szónoktól a legüdvösebb befolyás a hitközség nemcsak magyarosítására, hanem annak szellemi és lelki emelkedésére várható».

A nagy lelkesedésnek nem lehetett más eredménye, mint hogy e bizottsági ülés dr. Kohn haladéktalan megválasztását ajánlotta a hitközség választmányának. A választmány már másnap, a közgyűlés pedig június 17— támuz 4— választotta meg egyhangúlag dr. Kohnt. A választási okmányban kimondták, hogy állása független, nincs a főrabbinak alávetve.

Kohn megválasztásáról a königrätzi csata napján értesítette a hitközség előljárósága dr. Frankl Záchariást. A boroszlói rabbiszeminárium igazgatója válaszában örömének s elismerésnek ad kifejezést, hogy vannak még hitközségek, melyekben kegyeletesen őrzik az ősi erényt, hogy rabbi és hitszónok választásánál, mint a hogy a pesti tette, csupán az érdemet, a jót tartják szem előtt minden mellétekintet nélkül. Nem fojthatom el azon örömmérmémemet — írja Frankl — hogy az itteni rabbiszemináriumnak rendelte a sors, hogy oly férfit képezzen ki, ki méltónak találtatott az állás betöltésére. De nem csupán a szeminárium sikere ez; dr. Kohn úr az értelem s szívlegszebb erényeit hozta magával; rendkívüli szerénységével s igénytelenségével, melyet — bár tudás bősége ékesíti — épségben megtartott, tanítói és társai tiszteletét szerezte meg; és bizonyára ezen erényekkel

igazi vallásosságával kapcsolatban a hitközség minden pártja s árnyalatának becsültjévé válik és Isten segítségével üdvökre fog válni.¹

Az alkotmány visszaállítását már magyar prédikációs istentiszteleten üdvözölték a dohány-utcai templomban, 1867 február 23-án. A magyar zsidók szép reménye, édes várakozása, melyről dr. Kohn ünnepi beszédében megemlékezett, hamarosan beteljesedett.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter a pesti hitközséget tüntette ki ama bizalmas felszólítással, hogy adjon felvilágosítást a magyar zsidók kívánságáról. Eötvös báróhoz a hitközség április hóban intézte válaszáat emlékirat alakjában,² melyben első sorban arra utal, hogy a zsidóság feleslegesnek tartja az emáncipációt kérni, mert «az ország és nemzet ügye az, ennek java fog a haladás ezen elutasíthatlan igényének teljesítése által előmozdítottatni.» De rámutatva a hitközségekben elharapódzott tarthatatlan, szégyenletes állapotokra, felhívja a miniszter figyelmét, hogy szükséges volna megállapítani a hitközségeknek az államhatóságokhoz, a hitközségi tisztviselőknek hitközségükhöz való viszonyát, valamint, hogy az egyes tagok mily mértékben folyhatnak be a hitközségi ügyekbe, az előljárók választásába.

Az országgyűlés petícionálás nélkül is megadta a

¹ Pesti hitk. lev., Rb.

² A magyar országgyűlés mélyen tisztelt képviselőházához intézett emlékirata az izraelita egyetemes gyűlés bizottságának. Pest, 1871.

zsidóknak az emanczipációt. A miniszter pedig figyelemre méltatván a pesti hitközség emlékiratának tartalmát az ország zsidói közül bizalmi férfiakat hívott össze, kik 1868 február havában Lányi elnöklete alatt a pesti hitközség tanácskozó termében tartván üléseit, a hitközségi szervezet és az iskolaügyekre vonatkozó szabályzatot dolgoztak ki, melynek megvitatása a királynak 1868 július 30-án Laxenburgban kelt elhatározása következtében a Pestre rendelt zsidó kongresszusnak képezte tárgyát. A februári konferencia által alkotott választási szabályzat alapján kiküldött zsidó képviselők 1868 decz. 14-étől 1869 febr. 23-ig izgatottan bírálták, változtatták a bizalmi férfiak munkáját. Tanácskozásuknak nem volt meg a várt eredménye. Rend helyett elkeseredett küzdelmet, viszályt, szakadást teremtett a zsidó hitközségekben.

A felekezet erejét gyengítő, becsületét kevesbitő harczoknak Meisel nem lehetett szemtanuja.

1867 november 30-án szombaton — kisleév 3. — a szent írás ama elbeszélésének kapcsán, mely Izsák három kutjáról szól, a nemes szándékú és a rosszakarátú küzdelemről predikált az Orczy-ház zsinagógájában.

Beszédjében * kegyelettel adózott a néhány héttel előbb meghalt Rapoport J. L. prágai rabbi emlékének, rá alkalmazván a próféta szavait: A pap ajkai megőrzik az ismeretet és tanítást kívánnak szájából, mert a seregek Urának követe ő.

* Die Brunnen Isak's. Pest 1867. Német s héber nyelven kiadta Bacher Simon, fia Bacher Vilmos segítségével.

Ő, a ki békét szerez magasságaiban, ő áldja meg népét is békével — e szavakkal fejezte be predikációját, az utolsót életében, mely még az nap végződött be.

Néhány percz mulva, hogy elhagyta a szószéket, összerogyott; agyszélhűdés érte. Megrémült hivei a templomból egy szabónak közelfekvő lakására vitték, a hol hat órákor este meghalt. Temetése nagy részvét mellett decz. 3-án történt. Reggeli kilencztől délután háromig tartott a gyászszertartás, mely idő alatt zárva voltak a zsidó üzletek. Ravatalánál dr. Kohn Sámuel, dr. Jellinek bécsi hitszónok,¹ Hirsch ó-budai, Steinhart aradi, Treuenfels stettini rabbi,² Friedmann Mór főkántor³ és Vasváry Kovács méltatták érdemeit.

Csupa forrongás volt az a néhány esztendő, mialatt Meisel a pestiek hitéletét vezette. A lenyügzött nemzeti szellem feléledése, a legsötétebb zsidó fanatizmus és a szabadelvű haladás versengése a düledező gheztóban — mindannyi összeesküdött, hogy Meisel állását megnehezítse. Ily körülmények közt nem lehetett irigylendő helyzete. Egyetlen pesti rabbit se keserítettek el annyira, mint Meiselt. Még alantasai is kellemetlenséget okoztak neki, ha alkalom kínálkozott.

Alig volt cselekedete, melyet meg nem támadtak, melynek értékét alá ne szállították volna. A fiatal ma-

¹ Trauer-Rede. Gehalten vor dem Sarge des verewigten Dr. W. A. Meisel. Pest 1867.

² Trauer-Rede, gehalten am Sarge Sr. Hochwürden weiland Dr. W. A. Meisel. Pest 1867.

³ Nachruf, gesprochen am Grabe Sr. Hochwürden weiland Dr. W. A. Meisel. Pest 1867.

gyar érzelmű nemzedék neheztelt rá, mert azt szeretette volna, ha a cseh származású és minden ízében német szellemű Meisel egy csapással olyanná változik, ki magyarul érez, gondolkodik, szól. Az öregek pedig kétségbe vonták jámborságát. Abban a korszakban, midőn Szikszón átok alá helyezték a kórus-templomokat s látogatóikat, Nagy-Mihályon a jargon egyedül üdvözítő uralmát hirdették, nem tudták elhinni, hogy egyetemet végzett, doktor czímet nyert pap őszintén vallásos legyen. Hit és tudományt összeférhetetlennek tartottak még akkor. De a míg az egyik párt szemében megbizhatatlan volt vallásossága, a másik túlbuzgónak tartotta, mert nem dobta halomra a régi zsidó szokásokat.

A támadások nem törték meg Meisel buzgalmát, tettvágyát, melynek végső célja volt: hitközségében emelni a vallásos és erkölcsi érzést, terjeszteni a zsidó tudományt, megnövelni a jótékonyt.

Kötelessége volt minden második héten predikálni. Meisel azonban többet tett, mint a mennyit kívántak tőle. A mi korában ritkaság volt, beszélt minden szombat a nélkül, hogy unalmassá vált volna. Nem volt Magyarországon rabbi, kinek beszédei az előadás szépsége, pathosz, előkelő nyelvezet és tartalom tekintetében predikációival versenyezhettek volna. Egyik bírálója,* nem helyezi ugyan az elsőrangú szónokok közé, de az elfogulatlanok és a kik a szépet becsülni tudják, elismerik, hogy a poéta tehetséggel megáldott Meisel, ki költői ügyességéről «Prinz und Derwisch» és «Der

* Hochmuth Ábrahám: Leopold Löw 47.

Prüfstein» című munkáiban¹ tett bizonyyságot, nemcsak Magyarországon, hanem azon kívül is a legkitűnőbb hitszónokok közé tartozott, kinek szava gyűjtött, megrázott, alkotásoknak adott életet.

Gyönyörű és hatásos hitszónoklatai mögött maradtak a nagy és bűnbánó szombaton tartott talmudelőadásai, melyekben sem neki, sem hitközsége legnagyobb részének nem tellett kedve. Kiéreztek belőlük, hogy talmudi tudása felületes és nélkülözi a szőrszálhasogató képességet, mely nélkül a talmudi problémákat megoldani lehetetlen.

Meisel érdemei közt a legkiválóbb az izr. nőegylet teremtmése² és a Talmud-tóra újjászervezése.

A nőegylet alapításánál azon igyekezet vezette, hogy általa az alsó néposztály családi életére nemesítőleg hasson, szegénysorsú leányokat tisztességes keresethez való segélyezéssel megóvjon a becstelenségtől. Rendkívül sok áldást várok tőle — jelenti Pálffy Mór helytartónak, kihez az egylet alapszabályait 1863 január 12-én jóváhagyás végett felterjesztette. A mintaszerű intézmény széleskörű jótékonyága igazolta, hogy Meisel nem csalódott reményében. Az egylet, melynek első elnöke Gottesmann Miklósné volt, és alelnöke a nemeslelkű Bischitz Dávidné, 1866-ban kezdte meg áldásos működését.

A következő év október 6-án avatta fel Meisel a nő-

¹ Prinz und Derwisch II. átdolgozott kiadása, Pest, 1860; Der Prüfstein-t (Pest 1878) a szerző halála után a Meisel nevét viselő jótékony egylet adta ki Pesten.

² Forrai Gábor, A pesti izr nőegylet 1866—1891.

egylet leányárvaházát, mely a Damjanich-utca 26. számú épületben nyert helyet.

A Talmud-tóra már Wahrmann Izraél idejében alakult, de halála után feloszlott. A hitközség segélyezésével 1836-ban megint feltámadt és szabályzatát a rá következő évben Schvab készítette el.* Meisel származás állapotban találta a Talmud-tórát Pestre jövételekor. Növendékei nem voltak, csak tanítói, a kik mindenhez értettek, de nem az oktatáshoz. Meisel buzgalmának köszönhető, hogy ismét életre kelt az intézmény, mely a zsidó tudomány ápolását tűzte ki céljául. Fentartására adományokat gyűjtött, könyvtárt szerzett, képzett, művelt tanítókkal — köztük a legderekabb Deutsch Henrik volt — helyettesíté a régieket, kik hivatásuknak nem tudtak megfelelni. Maga Meisel is az előadók sorába lépett, a vallásbölcsest tanítását vállalta magára.

A tanítók és tanulóknak jóakaró pártfogója volt mindig. A pesti zsidó tanítókkal együtt alakította meg az izraelita magyar tanítóegyesületet, fáradozása hozta létre a levesintézetet (Suppen-Anstalt) a Talmud-tóra és a præparandia növendékei számára.

A leányok vallásos érzületének megerősítésére akarta a konfirmációt bevezetni. Először és utoljára 1860 április 14-én végezte e szertartást.

Meisel halála idején, az emanczipáció törvénybeiktatásának nevezetes esztendejében, a pesti hitközség felett képződése óta nyolczvanhárom esztendő haladt el. Megpróbáltatásokban és eredményekben gaz-

* Pesti hitk. lev. Tn.

dag két emberöltő volt ez, mely alatt a pesti zsidóság szakadatlanul munkálkodott a főváros fejlesztésén, a hitélet felvirágoztatásáért, de megannyi gondja közt se feledkezett meg az egész felekezet javáról, az ország hitközségeinek érdekéről, melyek közt a legelső helyet nemcsak tagjainak számával foglalta el, hanem rászolgált erre fáradhatatlanul gyarapított érdemeivel is.

RÉGI BUDAI ZSIDÓ STATUTUMOK ÉS SZOKÁSOK.

A szokások forrásai.

ורגלים לדבר שעיר בודון יע"א הם אשכנזים ונמשכים
אחר סברת בעלי התוס' והראש.¹

וביותר שאנו פה נמשכים אחר מנהג האשכנזים.²
שמאז ומקדם שהיו קטמות ומריבות בהק"ק בעניני
הפסקים ומצאתי כתוב בפנקס הק"ק תקנת קדמונים
שקבלו עליהם כמה רבנים והתנו ביניהם שלא יפסקו
שום פסק ע"פ תשו' ופסקים הן מראשונים הן מאחרונים אם
לא מה שמבואר בטור וב"י ושלחנו הטהור עם הכרעת בעל
המפה ומפרשיהם האחרונים ולא ע"פ שום פוסק אחר ואף
שיוצא לפעמים בספרים אחרים ממה שיהיה נגד הפוסקים
הנ"ל אזי לא יזיק כלום להפסקים ע"פ ספרים הנז'.

וביותר עתה בזמננו זה שזכינו לדברי הרב הגדול בעל
המפה ז"ל ונהגו כמותו בכל תפוצות אשכנז ופולוניה
ובודון מכללם.⁴

גלוי פה הק"ק שאינם חשים כלל להפוסקים שאינם
מפורסמים.⁵

¹ Istrósa Dániel dvt. מגן גבורים (Szaloniki) 73 sz.

² Kohén Efrájim dvt. שער אפרים (Lemberg 1886) 108. sz.

³ Kohén Efr. i. m. 113. sz.

⁴ Áskenázi Czevi dvt. חכם צבי (Fürth 1767) 61. sz.

⁵ Kohén Efr. 112. sz.

Ünnep.

גם אני ראיתי חתונה בשושן פורים באוב"ן¹

Étkezés.

ואמר חכם אחד כי נמצא כיוצא בזה באונגרי"א² שהיה נקב בכרם אבל לא היה מפולש כי הקרום מגין ושהסכימו ואמרו כל העומד לינקב כנקוב דמי³ וראיתי בני בודין שמנקרים חלב זה אך אינם מנקרין אלא עד חצי רחבו ואיפשר שטעמם משום דליכא למימר בי' דבהמה אפרוקי מיפרקא אלא עד חציו.⁴ ק"ק אשר בסופיאה אשכנזים ורומאנוטים וספרדים יע"א היושבים ראשונה פה העיר אשר תחת ממשלת מלך תוגרמה יר"ה היו נוהגין במנהג' לאכול בשר עפ"י הפוסקים המובהקים והמפורסמים כמו הרי"ף ז"ל והרמב"ם ז"ל והרמב"ן והרשב"א הרא"ש ובעל הטורים ז"ל וכאשר כבש המלך יר"ה למלכות אונגריאה באו היהודים אשר שם שהביאם המלך יר"ה וקבעו דירתם קהל רב בעיר סופיאה

¹ Tur, Órách chájim 696. fej. **משה** régi közlés alapján.

² **אונגריה** = Magyarország, Medina Sámuel dvt. Chósen hámispot 66. sz.; **עם ההגריאים** = magyarok, Lublini Méir dvt. מנהיר עיני חכמים 50. sz.; **הגריים** = török, Cantarini I. köt. תורת חיים és Chájim Sábátáj dvt. **פחד יצחק** Izsák **כי חק להם ללועזים בארץ ליגורנה כמו שיש פה** 13. sz. **בארץ ההגרים.**

³ Muszáfia Chájim Izsák dvt. **חיים וחסד** 92a. 1509. év-ből származó döntések közt.

⁴ Tur, Jóre déó **בית יוסף** 64. f. V. ö. Kálái Sámuel dvt. **משפטי שמואל** 26. sz.

הנז' ונהגו בענין הבדיקה מנהגים זרים לא שערום אבותינו הקדושים וחומרות יתרות לא נמצאו בפוסקים הנהגים הנז' גם קולות אשר לא עלו על דעתם וכאשר רבו האונגארום התחילו לנהוג כמנהג' בארצם וכאשר הלכו להם אלו האונגארום הנז' לעיר קאבאל"י נשאר המנהגים ההם בעיר וחכמי ק"ק ספרדים הבאים אחריהם בעיר הזאת וגם אנשי העיר התושבים מקדם לא ערערו נגד המנהג של האונגארום וזה לפי שבאותם הזמנים לא היה קצב ישראל אלא שהבודק ישראל היה הולך למקולין של תוגרמים ומביא בשר לשובע כי היו מניחים ליהודים לשחוט בסבר פנים יפות ועכשיו באלו הזמנים הבשר בדוחק ובצער ואין התוגרמים מניחין ליהודים ליקח בשר ליהודים מפחד החומרות ועכשיו רבו הספרדים בפרט רובם עוברים ושבים וראו כי אין להם מה לאכול ואם אין בשר אין דבר אחר ועמדו על נפשם לראות אם יש להם תקנה לאכול בשר עפ"י מנהג הראשון המסודר עפ"י פוסקים הנז' למעלה אם לאו כיון שכבר יש ימים רבים שנהגו עפ"י חומרות האונגרום ואת"ל שאפש' לחזור ממנהג הראשון שואלין שגם במנהגם הראשון לא היו עושין נפיחה עתה שהשעה דחוקה אם יש מקום להתיר לאכול הנפיחה¹

Eljegyés.

היתה הסכמה בחרם שלא לקדש שום אשה בפחות מ"י וגם אני שמעתי קצת אומרים שהחרימו בתוכה שגם העדים לא ילכו להמצא בעת הקדושין ובשריפה שהיתה זה י"א שנים נשרפה הסכמה הנז'²

¹ Medina Sámuel dt. (Lemberg, 1862), Jóre déó 40. sz., Kohén Salamon dt. I. köt, (Szaloniki, 1586) 178. sz.

² Almosnino József dt. עדות ביהוסה II. köt. 20.

יש תקנה קדומה שלא להשיא שום קטנה אף שאינה
מן היתומות ומכ"ש היתומות זולת שתהיה מי"א שנה
ולמעלה ואף שבאמת עוברים על התקנה זו מטעם
שראשי וממוני פרנסי הק"ק מעלימים עיניהם באשר
שלפעמים יש להם צדדים וקרובים בתוך ראשי וממוני
הק"ק ולפעמים שאר טעמים כמו בכמה קהלות שמתעצלים
לאשר ולקיים התקנות שלהם ומעלימים עיניהם.¹

ועוד שמעידים כל אנשי הארץ ההיא שמיום היותם
בארץ ההיא מעולם לא נשמע דבר כזה שתמאן קטנה
וזה להם חדש ממש שנראה שמנהג בעיר (בודון) שלא
למאן בארץ ההיא²

כבר העיד הרב המובהק כמה"ר אברהם (הררי) נר"ו
שהעידו בפניו מתושבי עיר בודון נשואי הקטנות הוא
דבר הזה ורגיל וכל אנשי הארץ מעידים שלא נמצא
קטנה ממאנת בבעלה היא ראייה גמורה שקבלו הוראת
רבני אשכנז שהחרימו שלא למאן³

וכנהוג פה הק"ק שלנו שנותנים המשודכים כתב ידם
זה לזה ועם זה גומרין השידוכין⁴

וכדי לחזק הדבר עשו הב' צדדים הנזכרים שטרי חובות
בסך הנזכר ובערבים מספיקים וכל אחד מסר את שטרו
זה לזה כמנהג פה בודון⁵

ואברהם חמיו השיב לו שלא משום שלא עשה הנשואין
בזמנו הוא מחוייב בת"ק גסים שמנהג העיר הוא שאף

¹ Kohén Efr. dvt. 113.

² Peráchjó-Kohén Áron ben Chájim Ábrahám dvt. פרח
מטה אהרן (Amsterdam 1703) I. köt. 98 és Kohén Efr. dvt.
112. sz.

³ Peráchjó u. i.

⁴ Kohén Efr. dvt. 72. sz.

⁵ Istrósa Dániel i. m. 73. sz.

העוברים ואינן עושים הנשואין לזמן הכתוב בתנאים לאו משום הכי משלמים הקנס הכתוב בשטר.¹
 כי האונגרוש נוהגים לחוש עם האשכנזים (לסבלונות)² דהא באו מאונגאריאה יותר מס' בתים בבת אחת כפלים מתושבי העיר ולא קבלו עליהם החומרא ההיא וראיה לדבר שאירע ביניהם כמה מעשים כאלו כפי מה שאו' מגידי אמת בהיות' נוהגים ג"כ כמו הספרדים לשלוח הסבלונות לכלה קודם הקדו' ונתבטלו אח"כ ולא חשו לסבלונות והיה ביניהם אנשים רשומים חכמים ורבנים ולא עשו מעשה לחומרא ואותם האונגארוש עמדו בעיר ג' או ד' שנים ובעמדם שם באו הספרדים ונגררו אחריהם ומעולם לא קבלו עליהם חשש סבלונות ולפי' לא עשו מעשה לחומרא.³

ושם בסופיא ק"ק ספרדים נפרדות מהרומאניאטיש ומאשכנזים ומאונגרוש ועל זה פסקתי כי הסבלונות אפי' שהרומאניטיש והשאר עמהם יחושו להם מ"מ כיון שהספרדים קהל בפני עצמם והם לא חשו פעמים אחרו' אין לחוש.⁴

ראובן נשא אשה והכניסה לו בנדוניא י"ג אלפים לבנים בין הכל והוא הוסיף וכתב לה בכתובתה מאתים זקוקים כי כך מנהג אינגריא לכתוב לשון זקוקים . . . עוד יש לדעת כי בכתובה אינו כתוב כמנהג הספרדים מטלמלי אנב מקרקעי אלא אנשי אונגריא כותבין בין נכסי דאית להון אחריות ובין נכסי דלית להון אחריות כלהון יהון אחראין וערבאין.⁵

איך אמת שהוספתי לזונתי מרת יטל הנז' על עיקר

¹ Istrósa Dániel i. m. 73. sz.

² Medina i. m. Even hoózer 15. sz.

³ Medina Even hoózer 15. sz.

⁴ Medina Even hoózer 14. sz.

⁵ Medina Even hoózer 187. sz.

כתובתה שיש לה ממני כמנהגנו פה עיר אובן הוספתי
לה עוד כל נכסי שיש לי בעולם.¹

Válás.

פה נויאשטט אנו נוהגין לכתוב כל שום וחניכה על פי
הגדולים הקדמונים פה אף על פי שבכל אושטרייך ובכל
ארץ הגר לא היו כותבים כל שכן ברוטנבור"ק דגזירת
רינוס איהו וכל מדינת ורנ"ק.²

שאנו האשכנזים (בבודון) נוהגים כמהר"ף שהביא הסמ"ק
בהל' גירושין והטוא"ה סי' קמא ושאר פוסקים ראשונים
ואחרונים בדין שליחות קבלת הגט . . . שלא תעשה אשה
שליח לקבלה שאין אדם יכול לצאת י"ח.³

Örökösödés.

ומעשים בכל יום בבודון דכי בעיא למינכי כתובה
אע"ג דאיתנהו למאני דעיילת ליה אפי"ה משתבעית ונביא
אלא ודאי כיון דלא גביא מאי דעיילא ליה דההוא מתנה
בעלמא הוא היכא דשביק בנין תו לא נכסיה מיקרו⁴
ומנהג עיר בודון שאם תמות האשה בלי זש"ק חוזר
הכל לנותני הנדוניא ואין הבעל יורש כלום ונותנין
וחותמין שטר על זה קודם חחופה ונקרא שטר עידור⁵
עוד ספק שמנהג האונגרוש כתקנת שו"ם שאם האשה
נעדרת ומתה בשנה ראשונה או ישיב הבעל כל הנדוניא

¹ Medina Even hoózer 114., az 1569. esztendőből.

² Áskenázi Iszerlein (Velence 1546) פסקים וכתבים 8. és 142. sz.

³ Kohén Ef. 108.

⁴ Almosnino József dvt. עדות ביהוסף II. k. 29.

⁵ Gáon Sámuel dvt. משפטים ישרים 68. sz. (Szaloniki).

ליורשיה ואם בשני יחלוקו הבעל ויורשיה ובג' דין תורה
הבעל יורש את אשתו.¹

ומחמת העידור וחזרה יתקנו בשטר כתוב וחתום בעדים
כשרים קודם החופה שמשמעותו יהא עד ז"ק משני צדדים
כמנהג עיר בודון.²

ראובן מתושבי עיר בודון נשא אשה אלמנה שם . . .
והם אשכנזים ומנהגם דשם הוא משונה ממנהג האשכנזים
של שאר מקומות כי בשאר מקומות האשכנזים כותבים
בתנאים כתובה באופן זה שאח"י יעדר הוא כו' היינו
תקנת שו"ם אך שם בעיר בודון הנ"ל אין להם שום
תקנה קבועה על דבר העידור אלא כל א' וא' משם עד"ר
עד"ר לבדו דהיינו מקצתם מתנים וכותבים בשטר תנאים
בזה הלשון ומחמת העידור וחזרה יתקנו בשטר כתוב
וחתום קודם החופה כתקנת ק"ק שו"ם וכן עושים שכותבים
קודם החופה, ומי שאינו כותב וגם אין לו עדים כשרים
שק"ק א"ס קודם החופה איהו דאפסיד אנפשיה לעת
מצ"א כי מסתמא מחיל ליה ויש מן המהדרי"ן שאין
מזכירין תקנת שו"ם כלל רק מתנים ומוסיפים מנין שנים
כאשר ייטיב בעיניהם, ומהדרי"ן מן המהדרי"ן אין מזכירין
מנין שנים כלל אלא מתנים וכותבים באיזה זמן שתעדרי
בלי ז"ק יחזור הכל, וכל זה איננו רק אם תעדרי היא אבל
אם יעדר הוא אפילו בלי ז"ק אינו חוזר לה אפילו פרוטה
מנדונייתה אלא נוטלת כתובתה הקבועה לשם לא יותר
כלל, כי כל נדונייתה נכלל בכלל מנה ומאתים של
הכתובה אפילו שהכניסה לו מאה מנה כד העיד בפסקי
הגאון בדורו מהר"ר נפתלי זצ"ל שמנהג האשכנזים הוא
כך שהכל נכלל.³

¹ Medina, Even hoózer 187. sz.

² Istrósa Dániel dvt. מגן גבורים 73. sz.

³ Sason Áron ben József dvt. תורת אמת (Velence 1626)

בודון דמתקריא אובן שנת תמ"ו לפ"ק. שאלה. ראובן
 נשא אשה בבודון ושם אין נוהגין תקנת שו"ם ולא תקנת
 שוליסול' אלא כותבין שטר חזרה וקורין אותו שטר עידור
 וזה נוסחו בפניני עה"מ בא פב"פ וא"ל הוו עלי עדים
 כשרים כו' וכתבו לשון של זכות ויפוי כח ובאופן המועיל
 ואף חתמו ותנו ליד זוגתי מרת פב"פ להיות בידה וביד
 ב"כ לזכות ולעדות ולראיה מחמת שרציתי מרצון נפשי
 שלא באונס והכרח כלל כ"א בלב שלם ובנפש חפצה
 ובדעה מיושבת והנני מודה בפניכם היום איך אמת ויציב
 הוא שאם ח"ו אעדר אני או תעדר זוגתי הנז' ולא ישאר
 ממנו זש"ק הרי אני וב"כ מחוייבים להחזיר לזוגתי הנז'
 ולירשיה כל מה שהכניסה לי בגדוניה דהיינו סך כך וכך
 ואם ח"ו אעדר אני או תעדר זוגתי וישאר ממנו זש"ק אז
 הדין חוזר לסיני שהבעל יורש את אשתו כו' והכל דלא
 כאסמכתא כו' וקניינא מן פב"פ על מאי דכתוב ומפורש
 כו' ומנהג פשוט בבודון שאפילו הכותבין שטר זה אינם
 מחזירין ג"מ שלה כיון שאינו מוזכר בשטר, וראובן הנז'
 נתנו לו מתנה הגונה כדי שיתרצה לכתוב אף הנ"מ של
 אשתו בשטר הנז' . . . מנהג (בבודון) שכל שלא חי הולד
 אחרי אמו כ"ד שעות צריך להחזיר הכל.¹

Ima.

וגם בהגר ושטייא"ר מאר"ק אומרים אין כאלהינו גם
 בחול.²

54. sz. (erre vonatkozik u. i. még az 55. és 56. sz., utóbbi
 Lévi Salamontól való).

¹ Áskenázi Czevi חכם צבי 61. sz. Magyarra fordította és
 magyarázta Dr. Kohn, Héber kutforrások, 128—129.

² Nagyszombati Izsák ספר המנהגים (Varsó 1872) be-
 vezetés.

ואומרים פרקים בהגר ובפולין מפסח עד ראש השנה
 וברכי נפשי משבת בראשית עד שבת הגדול¹

Rabbiválasztás.

ק"ק בודון יע"א יש להם הסכמה מהרבנים הקדמונים
 וגם לרבות פסקים מהרבנים שקבלו עליהם בשבועה
 ובח"ח ובנאמנות להרבנים שכל היוצא מפיהם כן יקום
 ולתווך השלום ביניהם כפי ראות עיני הרבנים ה"י ויצא
 פסק דין הראשון ע"י הפצרתם מהרב המופלא הדיין
 המצויין כמוהר"ר אורי שרגא נר"ו שלא לקבל שום רב
 ומורה שיהיה לו איזה קורבה בקהלה כי הוא אמר שראה
 בעין השכל שהוא טובת הכלל והוא מצב הקהלה שלא
 להרבות במחלוקת וגור בחרם ב"ן ובמנודה ב"ב עולמות
 ובכל הקללות כתובות בתורה ובחרם ושמטא דשמתיה
 ברק למרוז ובנידוי שהחרים רב יחזקאל לעבדיה ובקללות
 שקלל יהושע את ירחו ובחרם רבותיו הגאונים וכל חומרות
 שבעולם שלא יעלה על לב שום אדם בעולם מבני
 הקהלה לתת דעתו בקבלת הרב לקבל איזה שיש לו
 צד או נגיעה וע"ז הסכימו חכמי ק"ק בילוגראדי וסופיאה
 ואחר כך החכמים והרבנים ר"מ ור"י בקהל קדוש בודון
 שהיו אחריו . . . והוסיף כל אחד נופך משלו כדי שלא
 יהיה גדר נפרץ והעמידו קנס גדול כדי שלא לעבור, וגם
 שלחו בני הקהלה והרבנים לקהל קדוש ווינא וגם הם
 חכמי רבני ווינא הסכימו על כל תוקף הענין וחזקו
 את הכל²

¹ U. i. 7. l.

² Peráchjó-Kohén dvt. פרח מטה אהרן I. köt. 44. sz.
 Kohén Efrájim dvt. 67 és 68. sz. Mózes ben Chájim Sábátáj
 dvt. Chósen hámispot 14. sz. Áskenázi Gerzson
 dvt. עבודת הגרשוני 2. sz.

Adóslevél.

ובפרט שיש תקנה בינינו כתוב וחתום בחומר ועונש
חוק שאינו רשאי לא שום רב ואב"ד וראשי וטובי הק"ק
יצ"ו לטעון ולפצות פה נגד שום שטר שנכתב ונחתם עם
שני עדים כשרים¹

הן אמת שאם נהגו בבודון ששטר שאינו חתום הלוה
אין מגבין בו נראה שאע"פ שיש עדים מעידים אין כאן חוב²

Jótékony egylet.

והמנהג בין החברה הקדושה הנ"ל הוא שנים קדמונים
שהגבאים דהחברה הנז' הנקראים קאב"רי באשי"ו ממנים
אחרים תחתיהם חג הפסח בכל שנה תמידין כסדרן וג"כ
ממנים שני נאמנים דהיינו השני נאמנים הנז' יש בידם כל
כלי הקדש של החברה הנז' וגם כל דמי ההקדש
המשכנות ושאר צרכי החברה ודהיינו ביד א' התיבה
סגור ומסוגר וביד השני המפתח מן התיבה³

אחר שהעידו זקני העיר על הנהגת חברה קדישא ביקור
חולים והלבשת ערומים דק"ק אובן שטאט שזה כמה
שנים יותר מארבעים שנה שתמיד נוהגים בני החברה
הנ"ל ביום השבת נחמו ובשבת הנוכה דורש א' מן החברה
דהיינו הרב שבהם ומספר בשבח ומעלות הצדקות הנז'
של ביקור חולים [והלויית המת] ומלביש ערומים ואח"כ
מתנדבים העם מקטן ועד גדול לצורך הלבשת ערומים
כל א' לפי נדבת לבו ואף שהיה תמיד הרב ואב"ד קבוע
פה בקהלה יצ"ו כגון הגאונים מוהר"ר חת ואחריו מוהר"ר

¹ Sason Áron id. dvt. 54. sz.

² Almosnino József id. dvt. II, 9.

³ Kohén Efr. 122. sz.

יששכר בערמן ז"ל אעפ"כ לא דרש הרב הקבוע כ"א הרב שבתוך החברה הנו' שכבדו אותו הגבאים מן החברה ולא הכניסו ראשם שום אב"ד ומנהיגי קהלה לבטל דבר אך חדשים מקרוב באו שלשה אנשים בגובה אפם וזדון לבם ובטלו בכח כבוד החברה הנ"ל וכבוד הס"ת בשנה דאשתקד והנה עשו שלא כהוגן לעשות מעשה כזה אחר שכבר החזיקו באותו מצוה חברה קדישא הנ"ל הדין פשוט דלא כמינייהו לשאר בני הקהלה לבטל דבר זה ולטרדת הדרך לא רציתי להאריך בראיות על זה מן הפוסקים בכן גזרתינו בגזירת נח"ש ובכל קללות הכתובים בספר התורה שלא יגרע כח החברה הנו' מן היום והלאה לשנות להם דבר רק על פי ההנהגה ראשונה כן יקום והרב מן החברה הנו' ידרוש תמיד בלי שום מונע והמסרב לנגד דברינו יהיה מנודה בשני עולמות ועונשו יהיה בקרח ועדתו ולא יאבה ה' סלוח לו. כה דברי הרודף שלום ולעשות חיוזק לרודפי צדקה וחסד חבורה הנו' אשר נתחברו לעשות חסד בגופם וממונם. נאום אור שרגא וייבש יכונה חותם פה ק"ק אובן ע"פ בקשת המנהיגים דק"ק הנו' לדון ביניהם ולתקן כל הפירצות דקהלתם יצ"ו. היום יום א' כ"ב סיון דרך עוברו לארץ קדוש"ה לפ"ק.*

Birtokjog.

יש קצת שנים שהסכימו ותקנו כל פרנסי ושובי וחכמי העיר וצוו להכריז בב"ה שכל מי שיש לו חזקה יברר אותה ויקח עליה כתב ויכריז עליה בב"ה, וכן מי שיש לו כב' שטר חזקה יביאהו ג"כ לפני חכמי הק"ק והם יכתבו עליה שהכריזו בתוך שלשה שנים ומי שלא יקח עתה כתב מהחכמים על חזקתו ויכריזה בב"ה וכן אפי' מי שיש

* Kohén Efr. 63. sz.

לו כבר כתב חוקה ולא יביאהו לחכמים שיכתבו עליו
למטה ויעידו שהכריזה אזי מעתה יהיה חוקתו בטלה, וכן
הביאו לפני החכמים כל שטרי החוקות ומי שלא היה לו
שטר עשו לו אחר שבירר חוקתו כדין וגם כתבו על
השטר חוקות הראשונים וכן גם הכריזו כל החוקות.¹

תקנת הקדמונים הוא מחכמי סלוניקי וקוסטאנדינה...
שאם יניח המחזיק הבית או החנות מעצמו או שישליכהו
ממנו העכום אם כבר עברו ג' שנים מיום יציאתו באיזה
אופן שיהיה כבר נאבד חוקתו והמחזיק אח"כ הוי מוחזק...
א"כ מאחר שבפנקס הק"ק לא נמצא שום הסכמה ותקנה
על החוקות ובפרט נגד גדולי העולם הנ"ל בודאי אחר
תקנותיהם בחוקות היינו גוררים גם אנחנו מאחר שהשרש
יצא מאותם גדולי עולם בחוקות ובפרט שאין מנהג פשוט
בכל המדינה נגדם.²

מאחר שזה חמשים שנה שבקום' וסאלוניקי עיירות גדולות
לאלהם כך מפורש להם וכל שאר המדינות שבמלכות
נגררו אחריהם בסתם גם בבודון שהוא בקצה הגבול מסתמא
אחריהם נגררים בהסכמתם.³

Hitközségi szervezet.

יש להם תקנת מקדמונים בחומרות ובשבועות שלא יוכל
לחלק הקהל ולעשות ב' קהלות.⁴

Vásárlás.

כי בדעתה לקנותו ואחר שתקנה היא רוצה לכבד הנשים
במיני פיורות.⁵

¹ Tráni József dt. II. köt. (Fürth 1768) 30. sz.

² U. i.

³ U. i.

⁴ Chájim Sábátáj dt. II. köt. 39.

⁵ U. i. I. köt. 28.

TARTALOM.

Előszó	Lap 1—6
Első rész. A budai hitközség története.	
I—XII. fejezet	9—266
Második rész. Az ó-budai hitközség története.	
I—IV. fejezet	269—328
Harmadik rész. A pesti hitközség története.	
I—VIII. fejezet	331—511
Függelék. Régi budai zsidó statutumok és szokások	512—523

Karl Krausbart
Buchbinderei
Straßlach
Keltenstr. 9, Tel. 08170/321

